

ЗБОРНИК

РАДОКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

XXXVIII

СПОМЕНИЦА

ПОВОДОМ 600 ГОДИНА ОД ПРВОГ ПИСАНОГ ПОМЕНА ИМЕНА ГРАДА ЧАЧКА

ЧАЧАК, 2008

UDK 06.055.2(497.11)

ISSN 0350-7262

C
P 11-390 1-16

UDK - 06.055.2(497.11)
YU ISSN 03507262

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА XXXVIII

СПОМЕНИЦА ПОВОДОМ 600 ГОДИНА ПРВОГ ПИСАНОГ ПОМЕНА ИМЕНА ГРАДА ЧАЧКА

ЧАЧАК
2008

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXXVIII**

**COLLECTION
OF WORKS OF THE
NATIONAL MUSEUM
XXXVIII**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XXXVIII**

Редакциони одбор

др Милоје ВАСИЋ, др Мирослав ЈОВАНОВИЋ,
др Ивица ТОДОРОВИЋ, мр Гордана ЈЕРЕМИЋ,
Делфина РАЈИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Уредник

Делфина РАЈИЋ, директор

Оснивач и први уредник

Милован ВУЛОВИЋ

*Ликовно-графички уредник
и компјутерски слог*

Светлана ЏИДА

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ-МИЉАКОВИЋ

Штампање публикације помогло је

МИНИСТАРСТВО КУЛТУРЕ
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ
Цара Душана 1, ЧАЧАК
www.cacakmuzej.org.rs
e-mail: camuzej@sbb.co.rs

Штампа

„ГРАФИЧКИ ЦЕНТАР” – Чачак

Тираж

500

САДРЖАЈ	Растко ВАСИЋ, Катарина ДМИТРОВИЋ НЕКОЛИКО СЛУЧАЈНИХ НАЛАЗА ИЗ ГВОЗДЕНОГ ДОБА СА ЛОКАЛИТЕТА ГРОТНИЦА У ГУЧИ	11
	Александра ГОЈИЋ РИМСКО СТАКЛО ИЗ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ	23
	Снежана ФЕРЈАНЧИЋ РЕГРУТАЦИЈА ГОРЊОМЕЗИЈСКИХ ЛЕГИЈА IV FLAVIA И VII CLAUDIA	63
	Милица ВЕСЕЛИЧИЋ САХРАЊИВАЊЕ ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА И НОВИЈЕГ ДОБА У ПРАИСТОРИЈСКИМ ХУМКАМА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ	83
	Весна РАДИЋ, Марина КОТАРАЦ СРЕДЊОВЕКОВНИ НОВАЦ ОСТАВЕ КОШТУНИЋИ ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ	121
	Маријана ЈОВЕЛИЋ ПОЧЕТАК СТВАРАЊА МОДЕРНЕ УНИФОРМЕ У СРБИЈИ	131
	Данијела ЂИРКОВИЋ МАНАСТИР НИКОЉЕ У ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКОЈ КЛИСУРИ – ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ЖИВОТА И ИМОВИНСКОГ СТАЊА МАНАСТИРА	141
	Радован М. МАРИНКОВИЋ КНЕЗ ДРАГИЋ ИЗ ЛОЗНИЦЕ (1766–1826)	167

Мр Маја НИКОЛОВА СЕЋАЊЕ НА БОЛИЈЕ : ЧАЧАНСКИ ЂАЦИ ШКОЛОВАНИ У ФРАНЦУСКОЈ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	175
Мр Маријана МАТОВИЋ ЧАЧАНСКИ ТРГОВЦИ МАТОВИЋИ : ПРИЛОГ ЗА ПРИВРЕДНУ ИСТОРИЈУ ЧАЧКА XX ВЕКА	189
Марија ОРБОВИЋ КЊИЖЕВНА ПЕРИОДИКА У ЧАЧКУ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА	211
Милош ТИМОТИЈЕВИЋ У ЛАВИРИНТУ УНУТРАШЊИХ ГРАНИЦА – ПОЛОЖАЈ ЧАЧКА У ТЕРИТОРИЈАЛНОЈ ПОДЕЛИ СРБИЈЕ 1804–2009. ГОДИНЕ	233
Мирјана РАЦКОВИЋ МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ, ОСНИВАЊЕ И ПОЧЕЦИ: ИДЕОЛОШКО-ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ	285
Др Милош М. РАДОВАНОВИЋ ТИПОЛОГИЈА СЕОСКИХ НАСЕЉА И ВАРОШИЦА НА ЧАЧАНСКОМ ПОДРУЧЈУ	301
Снежана ШАПОЊИЋ-АШАНИН СВАДБА У СЛУЖБИ ОБРЕДА ПРЕЛАЗА	325
Делфина РАЈИЋ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2008. ГОДИНИ	375

CONTENTS	Rastko VASIC, Katarina DMITROVIC SEVERAL OCCASIONAL FINDINGS FROM THE IRON AGE FROM GROTNICA LOCALITY IN GUCA	11
	Aleksandra GOJGIC ROMAN GLASS FROM CACAK AND ITS VICINITY	23
	Snezana FERJANCIC, PhD RECRUITMENT OF THE LEGIONS OF MOESIA SUPERIOR	63
	Milica VESELICIC BURIAL DURING MIDDLE AGES AND LATER PERIOD IN THE PREHISTORIC MOUNDS IN CACAK REGION	83
	Vesna RADIC, Marina KOTARAC MEDIEVAL COINS OF REMAINS KOSTUNICI FROM THE NATIONAL MUSEUM IN CACAK	121
	Marijana JOVELIC THE BEGINNING OF THE CONSTITUTION OF THE MODERN UNIFORM IN SERBIA	131
	Danijela CIRKOVIC MONASTERY NIKOLJE IN OVCHAR-KABLAR GORGE – A SUPPLEMENT TO THE WAY OF LIFE AND STANDARD OF LIVING OF THE MONASTERY	141
	Radovan M. MARINKOVIC DUKE DRAGIC FROM LOZNICA (1766–1826)	167

Maja NIKOLOVA M.A. MEMORIES ON BOULIEU : PUPILS FROM CACAK EDUCATED IN FRANCE DURING THE FIRST WORLD WAR	175
Marijana MATOVIC, M. A. CACAK TRADESMEN MATOVIC: SUPPLEMENT FOR CACAK HISTORY OF ECONOMY OF XX CENTUR	189
Marija ORBOVIC LITERARY PERIODICALS IN CACAK BETWEEN TWO WORLD WARS	211
Milos TIMOTIJEVIC IN THE LABYRINTH WITHIN INTERNAL BOUNDARIES – LOCATION OF CACAK IN THE TERRITORIAL DIVISION OF SERBIA 1804-2009	233
Mirjana RACKOVIC MEMORIAL OF NADEZDA PETROVIC, FOUNDATION AND BEGINNINGS: IDEOLOGICAL-POLITICAL ASPECTS	285
Milos RADOVANOVIC, PhD TPOLOGY OF VILLAGE AND SMALL TOWN SETTLEMENTS IN CACAK REGION	301
Snezana SAPONJIC-ASANIN WEDDING IN THE FUNCTION OF RITUAL OF TRANSFERING	325
Delfina RAJIC REPORT OF NATIONAL MUSEUM ACTIVITIES IN 2008	375

TABLE DES MATIÈRES	Rastko VASIC, Katarina DMITROVIC LA CÉRAMIQUE DE L'ÂGE DE BRONZE À LA LOCALITÉ DE SOKOLICA À OSTRVA, PRÈS DE CACAK	11
	Aleksandra GOJGIC LE VERRE ROMAIN DE CACAK ET DE SES ENVIRONS	23
	Snezana FERJANCIC, Dr LE RECRUTEMENT DES LÉGIONS DE LA MÉSIE SUPÉRIEURE: IV FLAVIA ET DE VII CLAUDIA	63
	Milica VESELICIC L'ENTERREMENT DURANT LE MOYEN-ÂGE ET DE TEMPS NOUVEAUX DANS LES TERTRES PRÉHISTORIQUES DANS LA RÉGION DE CACAK	83
	Vesna RADIC, Marina KOTARAC L'ARGENT MÉDIÉVAL DE L'HÉRITAGE DE KOSTUNICI DU MUSÉE NATIONAL À CACAK	121
	Marijana JOVELIC LE DÉBUT DE LA CRÉATION DE L'UNIFORME MODERNE EN SERBIE	131
	Danijela CIRKOVIC LE MONASTÈRE NIKOLJE DANS LES GORGES DE L'OVCAR-KABLAR – SUPPLÉMENT À LA CONNAISSANCE DE L'EXISTENCE ET DES FINANCES DU MONASTÈRE	141
	Radovan M. MARINKOVIC LE PRINCE DRAGIC DE LOZNICA (1766–1826)	167

Maja NIKOLOVA, Mr EN SOUVENIR DE BEAULIEU. LES ÉLÈVES DE CACAK EN FRANCE DURANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE	175
Marijana MATOVIC, Mr LES COMMERÇANTS MATOVIC DE CACAK : COMPLÉMENT À L'HISTOIRE ÉCONOMIQUE DE CACAK DU XXÈME SIÈCLE	189
Marija ORBOVIC LA PÉRIODIQUE LITTÉRAIRE À CACAK ENTRE DEUX GUERRES	211
Milos TIMOTIJEVIC DANS LE LABYRINTHE DES FRONTIÈRES INTÉRIEURES - LA SITUATION DE CACAK DANS LA RÉPARTITION TERRITORIALE DE LA SERBIE 1804-2009	233
Mirjana RACKOVIC MÉMORIAL DE NADEZDA PETROVIC, SA FONDATION ET SES DÉBUTS: ASPECTS IDÉOLOGIQUES-POLITIQUES	285
Milos RADOVANOVIC, Dr LA TYPOLOGIE DES AGGLOMÉRATIONS ET DES PETITES VILLES RURALES SUR LE TERRITOIRE DE CACAK	301
Snezana SAPONJIC-ASANIN LE MARIAGE AU SERVICE DU RITE DE PASSAGE	325
Delfina RAJIC EXPOSÉ SUR LE TRAVAIL DU MUSÉE NATIONAL DURANT L'ANNÉE 2008	375

Растко
ВАСИЋ

Катарина
ДМИТРОВИЋ

НЕКОЛИКО СЛУЧАЈНИХ НАЛАЗА ИЗ ГВОЗДЕНОГ ДОБА СА ЛОКАЛИТЕТА ГРОТНИЦА У ГУЧИ

УДК:

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Драгачево, Гротница у Гучи, случајни налази, фибула, копље, мач, гвоздено доба

АПСТРАКТ: У раду се анализирају случајни налази из гвозденог доба са локалитета Гротница у Гучи, на територији Драгачева. Анализа се своди на услове налаза, као и стилско-типолошка својства предмета, међу којима доминира сребрна лучна фибула са правоугаоном ногом и главом у облику палмете. Уколико се ради о једној целини, сигурни хронолошки репер представља управо ова фибула која цео налаз датује у другу половину V века пре нове ере.

Међу првим археолошким предметима, уведеним у инвентаре новооснованог Народног музеја у Чачку 1953. године, налази се више бронзаних и гвоздених предмета са некрополе под тумулима на локалитету Гротница у Гучи, у области Драгачева. Највећи део ових налаза је откупљен за чачански Музеј, а неколико их је стигло и у Народни музеј у Београду.¹ Сви предмети који се данас налазе у чачанском Музеју откупљени су од Станка Холечека, према чијим наводима знамо да их је открио Милојко Броћић током 1932. године. Проналазач је приликом крчења шуме непосредно поред сеоског гробља, где се налази некропола под хумкама, испод гомиле камена открио гроб са налазима бронзаног накита и гвоздених копаља.

Локалитет Гротница налази се на завршетку косе оријентисане у правцу север-југ, између путева Чачак – Гуча и Гуча – Лучани, изнад речице Враћице која се овде улива у Драгачицу. (Т. I) Данас се овај потес користи као савремено гробље. Рекогносцирањем терена током 1955. године овде је констатовано 11 тумула, углавном оштећених савременим укопавањем и обрадом земљишта.² Већ током наредне године испитана су три очувана тумула, што представља прва археолошка истраживања у организацији Народног музеја у Чачку. Резултати ових ископавања пружили су податке везане за постојање некрополе

1 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *Гротница у Гучи – некропола под хумкама из бронзаног доба*, Зборник радова Народног музеја XVIII – I, Београд, 2005, 123, 125, Т. I, Т. II.

2 | Душанка Ранковић, Милена Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, ЗРНМ IV, Чачак, 1973, 166–167.

из бронзаног доба.³ Међутим, случајни налази из гвозденог доба који се данас чувају у чачанском Музеју, осим сребрне фибуле, до сада нису посебно разматрани.

Некрополе из гвозденог доба у чачанском крају испитане су на неколико локалитета.⁴ Карактеристично је да се током гвозденог доба, као и током претходног периода (бронзаног доба), сахрањивање обављало искључиво под хумкама. Честа је пракса да су покојници упоковани у већ постојеће хумке из претходног раздобља. До данашњих дана испитано је укупно 37 тумула, с тим да су у 10 тумула откривени гробови из гвозденог доба. Картирањем некропола из гвозденог доба запажа се њихова концентрација у долини Западне Мораве (Атеница, Мојсиње, Мрчајевци, Видовско-пријеворско гробље), што је у оштрој супротности са бројем истовремених гробова из суседне регије Драгачево. Поред ових предмета из Гротнице у Гучи, који највероватније припадају инвентару уништеног гроба, налазима из гробова из гвозденог доба са територије Драгачева можемо приписати само још пар гвоздених предмета које описује Сима Тројановић,⁵ као и неколико перли од стаклене пасте из једне растурене хумке у Дучаловићима. Осим ових случајних налаза, до сада немамо археолошки испитаних гробних целина из гвозденог доба са ове територије. Свакако да би нам будућа археолошка ископавања на једном већем узорку тумула могла објаснити да ли се ради о одређеним правилностима у погребном ритуалу или је овакво стање последица недовољне истражености.

Групу случајних налаза из гвозденог доба са локалитета Гротница у Гучи чине следећи предмети:

1. **Сребрна лучна фибула**⁶ са правоугаоном ногом, конкавно изрезаном на горњој страни, и лепезасто формираном главом у облику стилизоване палмете. Глава је украшена косо урезаним линијама. Дуж гребена и са бочне стране лука линијски тече пунцирани орнамент у два паралелна реда. Нога је уоквирена двоструком линијом, састављеном од кратких вертикалних цртица, унутар које се налази декорација изведена хоризонталним паровима линија састављених од кратких водоравних или косих цртица. Игла недостаје. Димензије: дужина: 4,7 cm; висина: 2,7 cm. (Т. II/1; Т. IV/1)

3 | Милена Ђукњић, *Гротница у Гучи*, Старинар IX–X, Београд, 1959, 375–376; Лидија Никитовић, Растко Васић, н. д., ЗРHM XVIII – 1, 123–140.

4 | Лидија Никитовић, *Налазишта гвозденог доба у околини Чачка*, Зборник радова Народнoг музеја XXVII, Чачак, 1997, 12–21; Растко Васић, *Чачак у гвоздено доба*, ЗРHM XXX, Чачак, 2000, 23–34.

5 | Сима Тројановић, *Преисторијске старине из рудничког округа*, Старинар 7, Београд, 1890, 105; *Исти, Преисторијске старине из рудничког округа*, Старинар 9, Београд, 1892, 7.

6 | Rastko Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, PBF XIV, 12, Stuttgart, 1999, 86, 87, Nr. 656.

2. **Гвоздено копље** са проширеним листом и дужим тулцем. По средини листа се налази јаче истакнуто пластично ребро, правоугаоно профилисано. На бочним странама тулца, на 4 cm од отвора, налазе се две наспрамно постављене кружне рупице за причвршћивање. Ивицу отвора прате два паралелна пластична ребра која се само назиру. Оштећене су ивице листа и усадник при отвору. Димензије: дужина: 45,5 cm; ширина листа: 5,5 cm; Р тулца: 2,5 cm. (Т. II/2)
3. **Гвоздено копље** са краћим тулцем и пљоснатим листом у облику издуженог троугла. Средином листа иде сасвим благо наглашено пластично ребро. При отвору тулца, на бочној страни, делимично је очувана једна кружна рупица за причвршћивање копља. Приликом конзервације једна ивица листа је деформисана. Димензије: дужина: 32,5 cm; ширина листа: 4,2 cm; Р отвора тулца: 1,8 cm. (Т. II/3)
4. **Гвоздено копље** са дужим тулцем и издуженим уским листом које по средини има благо наглашено ребро. На бочним странама тулца, на 3 cm од ивице отвора, наспрамно су постављене две рупице за причвршћивање. Димензије: дужина: 35,5 cm; ширина листа 3,1 cm; Р отвора тулца: 2 cm. (Т. II/4)
5. Масиван **гвоздени нож** лучно обликованог хрпта уз који теку две урезане линије и највероватније равне, оштећене сечице. На фрагментарно очуваном усаднику, који се не издваја од сечице, налази се једна нитна за причвршћивање оплате дршке. Димензије: дужина 26,2 cm; ширина сечице: 3,5 cm. (Т. III/1)
6. Доста оштећен **гвоздени нож** лучно обликованог хрпта и равне сечице. Очуван је и мањи део усадника који се не издваја од ширине сечице, са једном нитном за причвршћивање оплате дршке. Димензије: дужина: 18,3 cm, ширина сечице: 1,5 cm. (Т. III/2)
7. Оштећен **бодез** од гвозденог лима чија је ваљкасто обликована дршка формирана цилиндричним савијањем јединственог комада лима у чијем је наставку сечица. Ивице сечива су на очуваном делу постављене паралелно. Димензије: дужина 14,5 cm; ширина сечива: 3,4 cm; Р дршке: 1,2 cm. (Т. III/3)

*
* *

Сребрна фибула (Т. II/1; Т. IV/1) представља хибридни облик између једнопетљастих лучних фибула са украшеном правоугаоном ногом и шарнирских фибула – два македонска облика која су се раширила у унутрашњости Балкана и постала веома популарна, први у V, а други у IV веку пре нове ере.⁷

7 | Rastko Vasić, *н. д.*, (нап. 6) 71 и даље; 86 и даље; 102; *Isti, Prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu*, *Arheološki vestnik* 38, Ljubljana, 1987, 41 и даље (посебно 52 и даље).

Једнопетљасте лучне фибуле са правоугаоном ногом јављају се у Грчкој од IX, односно VIII века пре нове ере, али су на северу, у Македонији и унутрашњости Балкана, познате тек од VI века. У почетку, у VI веку, оне се придржавају македонских форми, но касније, у локалним радионицама, облик варира и ствара се више оригиналних креација. У Србији у V веку најпопуларније су биле сребрне и бронзане фибуле са украшеним луком и ногом, назване **тип Нови Пазар**. Према декорацији правоугаоне стопе и приказаним елементима могу се утврдити одређене хронолошке разлике. Истина, покаткад је мајстор урезивао украсне елементе без неке утврђене концепције, али је у већини случајева украшавање извођено по одређеном систему. Иако су многе од ових фибула случајни налази и не дају податке о датацији, ипак се поједине етапе могу уочити. Најстарија фаза обухвата орнаменте изведене искључиво у облику тремоло линија, какви се јављају на фибулама из кнежевских гробова у Пећкој бањи и Новом Пазару. Ови гробови се датују у сам крај VI, односно почетак V века пре нове ере (новопазарски гроб се обично ставља у 480. годину пре нове ере), па се и фибуле могу датовати у исто време.⁸ У другој фази, која обухвата другу половину V века, орнамент сачињавају тремоло линије и концентрични кружићи, мање или више успешно укомпоновани у целину. Фибуле из блага из Крушевице, датоване у другу четвртину V века, припадале би овој етапи развоја.⁹ Коначно, у трећој фази долази до уситњавања орнаментике, вероватно под утицајима финијих златарских производа са југа – појава три реда кружића и полукружића на нози, мада комбиновање елемената зависи од радионице до радионице, па се мотиви из друге фазе вероватно даље задржавају у употреби. Сем наведених украса јављају се и други (вертикалне паралелне линије са обе стране стопе и празан простор у средини, као на примерку из Витежева¹⁰).

Шарнирске фибуле са звездастим или биконичним украсима на луку, главом у облику палмете и ногом у облику стилизоване змијске главе, могу бити сребрне, златне, бронзане и гвоздене. Настале су у последњој трећини VI века у Грчкој Македонији, али се нису рашириле на север пре друге половине V века. Тек тада су поједини комади били импортовани, а затим, када се домаћи укус привикао на нова естетска мерила, израђиване у IV веку у великом броју и у домаћим радионицама.¹¹

Хибридни облик, о коме је овде реч, откривен је у Србији на два локалитета – Гротница у Гучи и Хисар у Лесковцу. Познато је више примерака и из Херцего-

8 Rastko Vasić, *н. д.*, (нап. 6) 78, Nr. 596–606; Ђ. Mano – Zisi, LJ. Popović, *Novi Pazar: Ilirsko-grčki nalaz*, Beograd, 1969; *Господари сребра*, каталог изложбе, 185–187, кат. бр. 137.

9 Rastko Vasić, *н. д.*, (нап. 6) 78, Nr. 587–590; *Господари сребра*, 188–192, кат. бр. 138.

10 Rastko Vasić, *н. д.*, (нап. 6) 79, Nr. 621.

11 Rastko Vasić, *н. д.*, (нап. 6) 102 i dalje; *Isti, Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXIII/21, Sarajevo, 1985, 122 i dalje.

вине (Горица, Радимља, Качањ), појединачно са Гласинца, из северне Албаније, Македоније, као и неколико из југозападне Румуније.¹²

У свим случајевима основни облик чини лучна фибула са правоугаоном ногом, док шарнир уместо петље представља нови елемент. Стопа фибуле је слична стопама оваквих фибула са правоугаоном ногом, док је глава приказана као мање-више реалистично изведена палмета или, једноставно, као проширени круг са перфорацијом. На основу тога се не може претпоставити да се облик фибуле са правоугаоном ногом и шарниром раширио из једног центра по западном и централном Балкану, него се независно појавио на више места – намерно, као у случајевима где глава приказује јасно обликовану палмету (у Херцеговини),¹³ или случајно, као код примерака где је, после ломљења петље, крај раскуцан и пробијен да би тако лакше био спојен са иглом (Гуровац код Свилајнца или Градешница у Македонији).¹⁴ Занимљива је фибула из Госиње са Гласинца, сва украшена тремоло линијама, где обична нитна којом је игла повезана са проширеним крајем лука, стилски и концепцијски најбоље одговара приказаној целини.¹⁵ Код нашег примерка, међутим, као и код недавно откривене фибуле са Хисара у Лесковцу (Т. IV/2),¹⁶ могло би се говорити о одређеном типу, с обзиром на очигледну намеру мајстора да комбинује два типа фибула. Нови облик, по свој прилици, није постао популаран, штоо сведочи и број до сада откривених примерака.¹⁷ На основу украсних елемената на ноzi, као и обликовања палмете, обе наше фибуле највероватније би требало датovati у другу половину V века, у време првих експериментисања са шарнирским фибулама у локалним радионицама, када су инвентивнији домаћи мајстори покушавали да створе нове облике.

Три копча са уским лоровим листом (Т. II/2–4), два пута већим од тулца, најраспрострањенији је облик копча на централном Балкану од VI – IV века пре нове ере и има велики број паралела у ближој и даљој околини. Као блиске паралеле овде наводимо копча из околине Чачка и са Гласинца.¹⁸

Дуги ножеви или кратки једносекли мачеви (Т. III/1–3) прилично су оштећени, па се не може прецизно утврдити који им је био првобитни облик. Дужи комад је могао бити тип краћег кривог мача, познат из Србије у неколико

12 Rastko Vasić, *n. d.*, (нап. 7), 52 i dalje.

13 *Isto*, T. V, 1, 2.

14 Rastko Vasić, *n. d.*, (нап. 6), Nr. 655.

15 Alojz Benac, Borivoj Čović, *Glasi nac II, Željezno doba*, Sarajevo, 1957, T. IX, 10.

16 Milorad Stojić, *Hisar in Leskovac at the end of the Early Iron Age*, Starinar LVII, Beograd, 2007. (у штампи)

17 Уз наше две фибуле треба поментури и налазе из Румуније: Tiberiu Bader, *Fibel n in Rumani en*, PBF XIV, 6, Stuttgart, 1983, 118, Nr. 372–374.

18 Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић, *Мојсиње, некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак. 2002, кат. бр. 28, 80, 81; Alojz Benac, Borivoj Čović, *n. d.*, T. IX, 10.

примерака (Ритопеку и Злотска Пећина),¹⁹ док се слични облици срећу и шире (некропола Ферићиле у Олтенији).²⁰ Мачеви из Ритопека и Злотске пећине датују се на почетак VI века, али је тај облик био у употреби свакако и касније. За краћи комад, слабије очуван, наводимо паралеле са Гласинца, из Читлука и Русановића, који се датују приближно у исто време.²¹

Једини прецизнији репер за датовање свих ових налаза је фибула, па стога сматрамо да би их, ако је реч о једној целини, требало ставити у другу половину V века пре нове ере. Могуће је да потичу из више гробова у једној хумци, мада то не може да се тврди са сигурношћу. У ратничким гробовима се налазе обично једно или два копља (једно за бацање, а друго за бодење), ретко више. Фибула би пре припала женском а не мушком гробу. Опет, то су само индиције које не могу да буду пресудне за доношење коначног закључка.

Ма како скроман по прилозима, налаз из Гротнице обогаћује наша знања о старијем гвозденом добу у овом крају, говори о могућностима и афинитетима домаћих радионица у V веку пре нове ере и у комбинацији са истовременим налазима из околине употпуњује слику о овом периоду наше прошлости.

Several Accidental Findings from the Iron Age from Grotnica Locality in Guca

Among first objects recorded in the register of the inventory of archeological collection of the National Museum in Cacak is an accidental finding from the locality Grotnica in Guca on the territory of Dragacevo. (T. I). According to the researcher's words these objects were discovered as early as 1932 during earthworks, under a big pile of stones. After founding the Museum in Cacak, recognition was carried out at the mentioned locality and a pretty big necropolis with mainly damaged tumuli was recorded. Excavations on three preserved tumuli were carried out the following year and results pointed out the existence of necropolis under the mounds from the Bronze Age. Burring under the tumuli in Cacak region has archeologically been researched since the very founding of the Museum. It is a fact that burial, in this region, was almost exclusively done under the tumuli, both in the Bronze and Iron Age. Out of 37 examined tumuli there were 10 graves from Iron Age in them. Concentration of tumuli from the Iron Age was registered in the valley of the Zapadna Morava to the

- 19 | Rastko Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia*, British Archaeological Reports suppl. Series, 31, Oxford, 1977, T. XX, 21 (Zlotska pećina), T. XLVIII, 3 (Ritopek).
- 20 | Alexandru Vulpe, *Necropola hallstattiana de la Ferigile*, Bukuresti, 1967, Pl. XVII.
- 21 | Alojz Benac, Borivoj Čović, *н. д.*, T. XXIX, 2; T. XXXV, 7.

contrary of very few findings from the neighboring region of Dragacevo. Because of this reason, the finding from Grotnica is even more precious.

Seven objects were discovered in Grotnica: silver arched fibula, three iron spears and three iron knives or one blade swords.

Silver arched fibula is a very interesting finding; it represents hybrid shape between one loop arched fibulas with decorated rectangular leg and hinged fibulas. (T. II/1; T. IV/1) The only similar example in Serbia is known from the locality Hisar near Leskovac. There are examples from Herzegovina, from Glasinac, from Northern Albania, Macedonia and southwest Romania. In all the cases basic shape is arched fibula with rectangular leg, while hinge instead of loop presents a new element. On the basis of decorations on the leg as well as pelmet shape, silver arched fibula from Grotnica can be dated to the second half of V century B. C.

Swords with narrow laurel leaves twice as big as tube present very common shape on the Central Balkans from VI–IV century B. C. and have numerous parallels in near and further vicinity (T. II/2–4).

Long knives or short one blade swords are damaged to a great extent thus it cannot be said here of which shape they are (T. III). As for the longer piece analogies can be found here (Ritopek, Zlotska Cave), but in the wider surrounding (necropolis Feridjile in Oltenija) as well. Swords from Ritopek and Zlotska Cave date back to VI century, but this shape was also in use later. For the less preserved short piece we have parallels in Glasinac and they date back to the approximately to the same period of time.

If it is the same whole, the only more precise dating is of the silver fibula which dates the whole finding to second half of V century B. C.

The finding from Grotnica, although a modest one, when number of findings is taken into account, brings new pieces of information about the older Iron Age in Cacak region and describes the possibilities and affinities of domestic workshops in V century B. C.

Rastko VASIC
Katarina DMITROVIC

Quelques trouvailles occasionnelles de l'âge du fer de la localité Grotnica à Guca

Parmi les premiers objets qui furent inscrits dans l'inventaire du recueil archéologique du Musée national à Cacak figure la trouvaille occasionnelle de la localité de Grotnica à Guca du territoire du Dragacevo. (T. I) D'après les propos des chercheurs, les objets furent découverts déjà en 1932 à l'occasion de terrassements, sous un tas assez grand de pierres. Après la fondation du musée à Cacak, la reconnaissance de la location mentionnée fut effectuée et on constata une assez grande nécropole de tumulus pour la plupart endommagés. Les fouilles furent effectuées l'année suivante sur trois tumulus conservés, et les résultats firent ressortir l'existence d'une nécropole

sous les tertres de l'âge du bronze. L'enterrement sous les tumulus dans la région de Cacak est observé de manière archéologique depuis la fondation même du musée. Il est reconnu que dans cette région on pratiqua uniquement l'enterrement sous des tumulus, autant à l'âge du bronze qu'à l'âge du fer. De la totalité des 37 tumulus examinés, dans 10 d'entre eux furent découvertes des tombes de l'âge du fer. La concentration de tumulus de l'âge du fer fut constatée dans la vallée de la Morava de l'ouest, par opposition à de très rares trouvailles sépucrales de cette même période de la région limitrophe du Dragacevo. Pour cette raison, la trouvaille de Grotnica est encore plus précieuse.

À Grotnica furent découverts sept objets: une fibule arquée en argent, trois lances en fer et trois poignards en fer ou épées à un tranchant.

Comme très intéressante trouvaille figure la fibule arquée en argent, qui représente une forme hybride entre les fibules arquées à un coulant avec un pied rectangulaire décoré et des fibules à charnières. (T. II/1 ; T. IV/1) En dehors de cette fibule, un exemplaire semblable est connu uniquement en Serbie de la localité Hissar près de Leskovac. (T. IV/2) Plus proche de nous sont connues encore celles d'Herzégovine, de Glasinac, du nord de l'Albanie, de la Macédoine et du sud-ouest de la Roumanie. Dans tous les cas, la forme élémentaire est composée d'une fibule arquée avec un pied rectangulaire, tandis que la charnière à la place du coulant représente un nouvel élément. D'après les éléments ornementaux sur le pied ainsi que d'après l'élaboration de la palmette, la fibule arquée en argent de Grotnica peut être orientée à la seconde moitié du Vème siècle avant J.-C.

Les lances avec une étroite feuille de laurier deux fois plus grande que le carquois représentent une forme très fréquente au centre des Balkans du VIème – IVème siècle avant J. – C. et possèdent de nombreuses parallèles dans les environs proches et lointains. (T. II / 2-4)

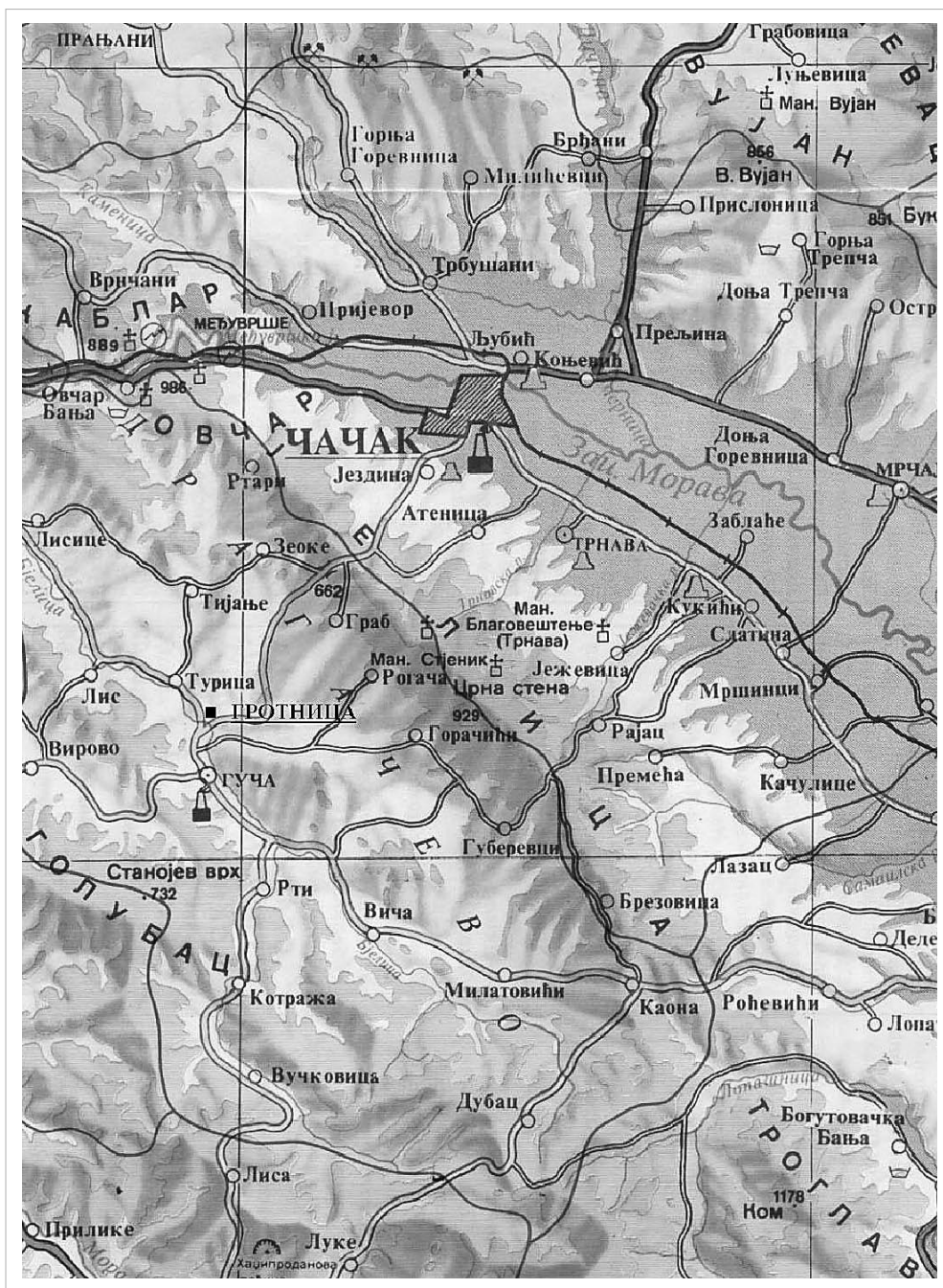
Les longs poignards ou courtes épées à un tranchant sont assez abîmés et donc on ne peut précisément déterminer ici de quelle forme il est question.

(T. III) Pour la pièce plus longue, on trouve des analogies chez nous (Ritopek, la grotte de Zlot), mais aussi dans les vastes environs (la nécropole de Feridjila en Olténie). Les épées de Ritopek et de la grotte de Zlot sont datées au VIème siècle, mais cette forme fut en usage également plus tard. Pour l'exemplaire plus court médiocrement conservé, nous avons des parallèles sur le Glasinac, où elles sont datées à peu près à la même époque.

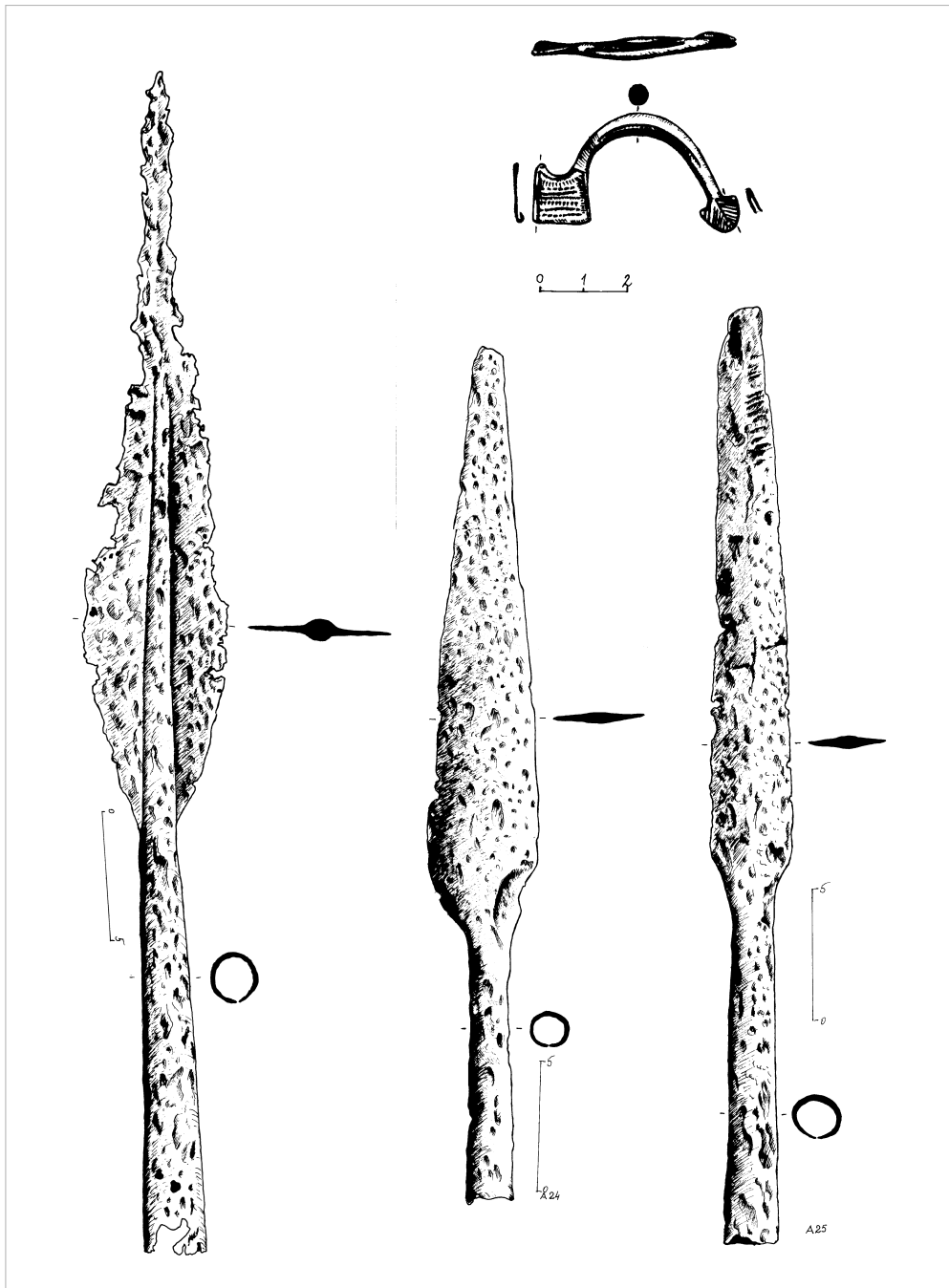
S'il s'agit d'un ensemble, le seul repère plus précis pour la datation représente la fibule en argent, qui oriente l'entière trouvaille à la seconde moitié du Vème siècle avant J.-C. .

La trouvaille de Grotnica, quoique modeste par le nombre de découvertes, apporte néanmoins de nouvelles connaissances sur l'âge du fer plus ancien dans la région de Cacak et évoque les possibilités et les affinités des ateliers du pays au Vème siècle avant J.-C. .

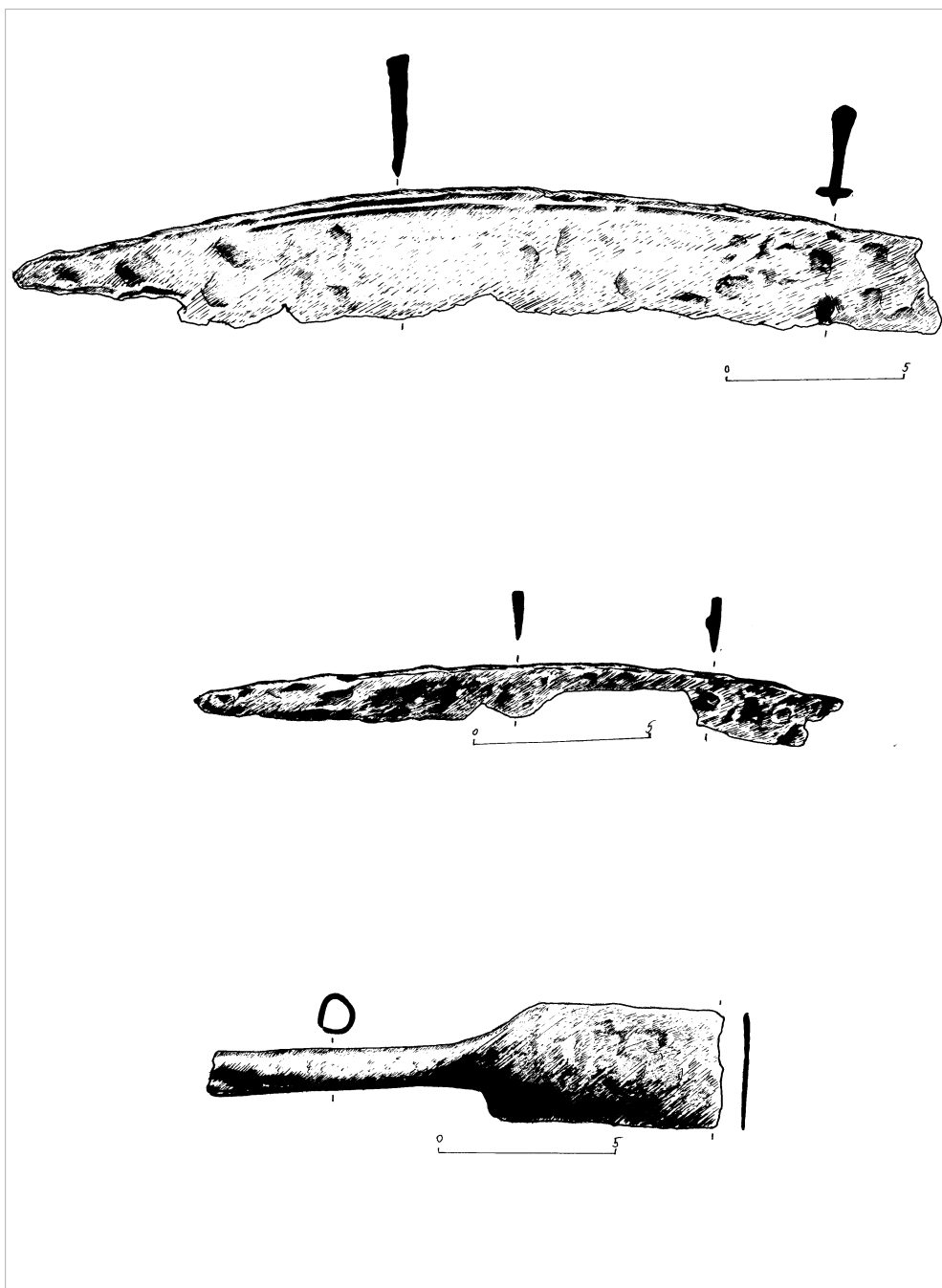
Rastko VASIC
Katarina DMITROVIC

Табла I – Карта са положајем локалитета

Табла II - Гротница, Гуча (цртежи: С. Живановић)

Табла III – Гротница, Гуча (цртежи: С. Живановић)

1. Фибула, Гротница, Гуча (фото: М. Бојовић)

1. Фибула, Хисар, Лесковац (фото: Н. Борић)
према: М. Стојић, нар. дело, *Старинар* LVII/2007)

Александра
ГОЈИЋ

РИМСКО СТАКЛО ИЗ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ

УДК:

АПСТРАКТ: У раду су типолошки обрађене 72 целе или фрагментоване стаклене посуде које у навећем броју припадају студијској збирци Народног музеја у Чачку. Стаклени материјал потиче са десет налазишта. Разврстан је у шест група, у оквиру којих су издвојени посебни типови и варијанте. Стаклене посуде обрађене у овом раду обухватају период од I до IV/V века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачак, стакло, посуде, типологија, антика, I–V век.

Римско стакло из Чачка и околине није до сада било предмет посебних проучавања. Захваљујући археолошким истраживањима античких локалитета на широј градској територији, која су почела још 1970. године, збирка Народног музеја у Чачку значајно је обogaћена овом врстом материјала, чиме је нарасла потреба да се он посебно обради. Материјал потиче са десет налазишта (Т. I): Горња Горевница – Дубље; Пријевор – Питомине; Пријевор – Чуљевина; Чачак – Римске терме, двориште Народног музеја и порта цркве Светог Вазнесења;¹ Бељина – порта цркве Успења Пресвете Богородице², Јанковина и парцела 178/1; Јелица – Градина.³

У овом раду су обрађене 72 целе или фрагментоване стаклене посуде које у највећем броју припадају студијској збирци Народног музеја у Чачку, док се у сталној поставци налази 5 предмета.⁴ Римске посуде из Чачка и околине углавном припадају налазима из насеобинских слојева (терме, виле рустике...),

- 1 Захваљујем Гордани Тошић из Завода за заштиту споменика културе из Краљева на уступљеном материјалу са ископавања из кампањи 1999–2000. и 2002. године.
- 2 Захвалност на уступљеном материјалу дугујем мр Дејану Радичевићу, руководиоцу ископавања у порти цркве Успења Пресвете Богородице у Белини.
- 3 Градина на Јелици је вишеслојни археолошки локалитет на коме није потврђено постојање античког слоја, али је пронађен стаклени материјал који је опредељен у период од IV до V века. Уп.: Елиана Гавриловић, *Налази стакла са Градине на Јелици*, Зборник радова Народног музеја XVIII, Чачак, 1988, 87–99; Mihailo Milinković, *Die Gradina auf dem Jelica-Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westserbien*, *Antiquité tardive* 3, 1995, 227–250, *Isti; Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nordlichen Illyricum des 6. Jh.*, *Старинар* 51, 2001, 71–133.
- 4 Мира А. Ружић у својој монографији „*Римско стакло у Србији*“ наводи два примерка са локалитета Палучке – Дучаловићи (кат.108, 109), као и две посуде са локалитета Јелица – Градина (кат. 885, 886), за које смо утврдили да се не налазе у археолошкој збирци Народног музеја у Чачку и које нисмо узели у разматрање.

а само у два случаја у питању су гробни налази (Пријевор – локалитет Чуљевина, породична гробница – и касноантичка некропола у порти цркве Успења Пресвете Богородице у Бељини). Стаклени материјал који се презентује у раду хронолошки је опредељен на основу услова налаза, уколико је теренска документација са истраживања била доступна, а у случају њеног недостатка, на основу аналогија са других истовремених локалитета. Посуде обрађене у раду обухватају период од I до IV/V века.

Према морфолошкој анализи, посуде су разврстане у шест група (Т. II), у оквиру којих су издвојени посебни типови и варијанте, код којих се разлика огледа или у мањим одступањима од основног облика или у техници декорисања.

У овом раду материјал је обрађен према типологији коју је предложила М. А. Ружић, у чијој је монографији мањи број посуда из Чачка и околине објављен.⁵ Међутим, већи део стакленог материјала се у овом раду први пут презентује широј стручној јавности.⁶

I. Боце

Боце су врста стоног посуђа за држање и транспорт течности. У Чачку и околини регистроване су једна цела и три фрагмента боце, међу којима су два примерка могла типолошки могла да се одреде.

I/ 1. Цилиндричне боце левкастог обода са две дршке (Т. III, кат. 1)

Isings form 127; Ružić tip I/5b; Barkoczi Typ 180

Реч је о боцама левкастог обода, цилиндричног врата са две тракасте дршке које спајају обод и раме боце. Могу бити украшене хоризонталним линијама. Рађене су техником слободног дувања. Датују се од III до почетка V века.

Из Пријевора (Чуљевине) потиче примерак боце од жућкасто-зеленог стакла, који представља део гробног инвентара.⁷ Боца је конзервирана и том приликом је објављен извештај о конзерваторском поступку. Аутор чланка је ову боцу определио као амфору и датовао је у I век.⁸ Међутим, метални налази

5 Mira A. Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, Beograd, 1994, passim.

6 Цртеже посуда начинила је Милена Пузић, апсолвент архитектуре из Ниша, а фотографије је урадио Марко Бојовић из Народног музеја у Чачку.

7 Милоје Васић, *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп, (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, 11.

8 Мила Поповић-Живанчевић, *Конзервација римске стаклене амфоре из I века*, Гласник друштва конзерватора Србије 16, Београд, 1993, 11.

9 Радмила Зотовић, *Метални налази са локалитета Чуљевина код Чачка*, ЗРNM XXIX, Чачак, 1999, 25–30.

из гробнице, као и остали стаклени материјал, недвосмислено опредељују време сахране покојника у период краја IV и прве деценије V века.⁹

Цилиндричне боце овог типа нађене су у Чезави, Дијани и Власотинцу и датоване су у III–IV век.¹⁰ Из Паноније потиче сличан примерак из гроба у Интерциси, који је опредељен у другу половину IV века.¹¹

I/ 2. Цилиндричне боце хоризонталног разгнутаг обода (Т. III, кат.2, кат. 4)

Isings form 51; Ružić tip I/5

Цилиндричне боце хоризонтално разгнутаг обода, уског цевастог врата, високог цилиндричног реципијента и равног или удубљеног дна, рађене су техником слободног дувања и датују се у III и IV век.

У дворишту Народног музеја у Чачку пронађен је примерак овог типа боце од безбојног стакла који се, према условима налаза, датује од друге половине III до IV века, као и дно боце из порте цркве Светог Вазнесења у Чачку, израђено од жућкастог стакла.

Овакав примерак боце пронађен је у некрополи Брест код Бешке¹² и опредељен је у IV век.

II Тањир

Lazar form 1. 3. 1.

Тањир су врста стоног посуђа које је служило за држање хране. У Чачку је забележен тип тањира хоризонтално разгнутаг обода (Т. III, кат. 5–6).

Два фрагмента тањира од тамнозеленог стакла нађена су на локалитету Бељина, парцела 178/1¹³, у непосредној близини откритених терми.¹⁴

Аналогију за овај тип налазимо у стакленом материјалу Словеније, где је пронађен тањир у околини Марибора, опредељен у II век.¹⁵

III Тоалетне боце

Тоалетне боце су врста стаклених посуда, намењених за чување течних, козметичких и фармацеутских препарата и балсама. Из Чачка и околине потичу три примерка тоалетних боца које припадају различитим типовима.

10	Mira A. Ružić, <i>Rimsko staklo u Srbiji</i> , Beograd, 1994, 16; kat. br. 77–80.
11	László Barkóczy, <i>Pannonische Glasfunde in Ungarn</i> , Budapest, 1988, 203; kat. 507.
12	Vesna Šaranović-Svetek, <i>Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije</i> , Novi Sad, 1986, 62; kat. 75.
13	Током истраживања 1983. године, поред овог материјала пронађена је и Auccisa фибула (I/II век).
14	Милоје Васић, <i>Римске терме у Бељини</i> , ЗНМЧ XIII, Чачак, 1983, 6.
15	Irena Lazar, <i>Rimsko steklo Slovenije</i> , Ljubljana 2003, 66.

III/ 1. Балсамарији кратког цилиндричног врата и сферичног реципијента (Т. III, кат. 7)

Ružić tip III/7d

Балсамарији левкастог обода, краћег цилиндричног врата, сферичног реципијента и удубљеног дна, израђивани су техником слободног дувања. Датују се у III и IV век.

Један примерак овог типа нађен је приликом истраживања терми у Бељини (локалитет Јанковина), израђен од безбојног стакла. На основу услова налаза опредељује се у III и IV век.¹⁶ Аналогне бочице пронађене су у Доњој Панонији, у гробовима у Сирмијуму (III–IV век)¹⁷ и у Бешкој (IV век).¹⁸

III/ 2. Вретенести балсамарији (Т. III, кат. 8)

Isings form 105; Barkóczy Typ 103; Ružić tip III/9

Балсамарији прстенастог обода, дугог цевастог врата, издуженог вретенастог реципијента и заобљеног дна, израђивани су техником слободног дувања. У употреби су били у периоду од III до IV века.

Из терми у Чачку потиче примерак вретенастог балсамарија који своје паралеле има првенствено у материјалу из гробова у Сирмијуму¹⁹, Виминацијуму²⁰, Нишу – Јагодин мала²¹ и Малој Копашници, док за поједине примерке не постоје прецизни услови налаза (Обреновац, Београд – збирка „Дуњић“).²² У Мађарској, у Бригедију, вретенести балсамарији припадају крају III и почетку IV века.²³

III/ 3. Балсамарији дужег цевастог врата (Т. III, кат. 9)

Ružić tip III/7e

Тип карактеришу левкаст или прстенаст обод, цеваста врата, сферични реципијент и равно или удубљено дно. Израђивани су техником слободног дувања, у широком временском распону од I до IV века.

16	Милоје Васић, н. д., 14.
17	Aleksandrina Cermanović Kuzmanović, <i>Antičko staklo iz Sirmiuma</i> , GSKV X, Novi Sad, 1981, 19, 95.
18	Vesna Šaranović-Svetek, н. д., 66; kat. 132.
19	Vesna Šaranović-Svetek, н. д., 65; kat. 117.
20	Драгана Спасић-Ђурић, <i>Прилог проучавању крстообразних фибула из Виминацијума</i> , Гласник САД 24, 2008, 403, сл. 1 (3).
21	Слободан Дрча, <i>Римско стакло у Нишком музеју</i> , Гласник Српског археолошког друштва 15–16, Београд, 1999–2000, 219; кат. 21–24.
22	Mira A. Ružić, н. д., 32; kat. br. 444, 446–447, 449–455.
23	László Barkóczy, н. д., 128; kat. 253.

Приликом истраживања терми у Чачку пронађен је примерак од зеленкастог стакла који се, на основу услова налаза, опредељује у III–IV век²⁴. Касноантичком периоду припадају и налази балсамарија из Сирмијума, Брзе Паланке, Гамзиграда²⁵, некрополе у Коловрату²⁶ и Ниша (Јагодин мала)³.²⁷

III/4. Балсамарији ниског коничног реципијента (Т. III, кат. 10)

Ružić tip III/8c; Barkóczy Typ 87

Балсамарији прстенастог обода, дугог цевастог врата, који подсећају на свећњаке (candlestick) ниског коничног реципијента и благо удубљеног дна, могу бити израђивани техником дувања у калуп или слободним дување. Период израде од I до IV века.

Приликом истраживања античке некрополе у порти Успења Пресвете Богородице у Бељини пронађен је балсамариј као прилог у гробу спаљеног покојника од светлозеленог стакла.

Овај тип балсамарија има паралеле међу стакленим посудама, као деловима гробног инвентара, из Виминацијума²⁸ и Коловрата,²⁹ као и примерци са непознатих налазишта који се чувају у збирци „Дуњић“ и Музеју града Београда³⁰, а који се датирају у период од II до IV века. У Панонији су забележени у Бригечију и опредељени су у II век.³¹

IV. Зделе

Зделе су врста стоног посуђа које служи за држање хране. Према облику и начину украшавања издвојена су четири основна типа.

IV/ 1. Хемисферичне зделе са брушеним орнаментом (Т. IV, кат. 11–13)

Isings form 96 b, Ružić tip IV/6a, Barkóczy Typ 25

Зделе профилисаног обода, хемисферичног реципијента и равног или благо удубљеног дна. Спољна површина украшена је карактеристичним

24	Радослав Прокић, <i>Римске терме у Чачку</i> , Рашка баштина 1, 1975, 167–178.
НЕДОСТАЈЕ МЕСТО ИЗДАЊА!
25	Mira A. Ružić, <i>н. д.</i> , 32; kat. br. 369–372, 390, 393.
26	Aleksandrina Cermanović Kuzmanović, <i>Einige Typen der Glasgefäße aus der römischen Nekropole in Kolovrat bei Prijepolje</i> , Zbornik radova Narodnog muzeja Beograd XIV/1, Beograd, 1992, 388–389, (18).
27	Слободан Дрча, <i>н. д.</i> , 220; kat. 25–27, 33, 37, 38, 40, 41, 43–45.
28	Љубица Зотовић, Часлав Јордовић, <i>Некропола Више гробаља, VIMINACVM 1</i> , Београд, 1990, 27, 91, 96, 99; Бебина Милановић, <i>Случајни налази стаклених посуда из Виминацијума</i> , Гласник САД 21, 2005, 307; кат. 1.
29	Aleksandrina Cermanović Kuzmanović, <i>н. д.</i> , 389, (11,12, 13).
30	Mira A. Ružić, <i>н. д.</i> , 31; kat. br. 434, 435.
31	László Barkóczy, <i>н. д.</i> , 115; kat. 201, 204.

орнаментом од брушених кругова, елипси и урезаних жлебова, израђиваним техником слободног дувања. Производе се током III и IV века.

У Чачку и околини до сада нису забележене целе посуде, већ само фрагменти трбуха, који су омогућили њихово опредељење у ову групу. Израђени су од безбојног или стакла беле боје. Њихова концентрација се прати на простору порте цркве Светог Вазнесења и Терми у центру града.

Мање хемисферичне зделе са брушеним орнаментом јављају се у Сирмијуму,³² Сингидунуму,³³ Маргуму,³⁴ Салдуму,³⁵ Равни код Књажевца и Улпијани.³⁶ У мађарском делу провинције Паноније срећу се већи и мањи примерци, углавном у насељима, који се датују у III век.³⁷

IV/ 2. Плитке овалне зделе са брушеним орнаментом

(Т. IV, кат. 14–17; Т. V, кат. 18)

Ružić tip IV/7

То су зделе непрофилисаног, равно завршеног обода, плитког овалног реципијента и равног или благо удубљеног дна. Украшене су брушеним орнаментом и израђиване су техником слободног дувања.

У Чачку су пронађена четири фрагмента од светложутог, белог и безбојног стакла (порта цркве Светог Вазнесења и Терме), док су два примерка са Градине на Јелици од стакла светлозелене и беле боје.³⁸ Овај тип здела јавља се у Сирмијуму³⁹, Дијани, Понтесу, Сингидунуму, Равни код Књажевца и Улпијани и сви примерци су опредељени у IV век.⁴⁰

IV/ 3. Ребрасте зделе (Rippenschalen) (Т. V, кат. 21–22)

Isings form 3a/b; Ružić tip IV/1 b, c

За ребрасте зделе (Rippenschalen) карактеристичан је широко разгнут, равно завршен обод, полулоптасто тело и равно или удубљено дно. На реципијенту се налазе пластична, радијално распоређена, ребра која се протежу испод врата зделе све до дна или само на трбуху. Јављају се као плитке (Isings,

32 Vesna Šaranović-Svetek, *н. д.*, 58; kat. 12.

33 Снежана Николић-Ђорђевић, *Римске стаклене посуде са Београдске тврђаве*, Годишњак музеја града Београда XXXVII, Београд, 1990, 47; Т. III/ 24.

34 Гордана Каровић, *Римско стакло Маргума*, VIMINACVM 10, Пожаревац, 1995–1996, 86–87.

35 Gordana Jeremić, *Saldum – Roman and Early Byzantine Fortification*, Belgrade, 2009; kat. 415 (u štampi).

36 Mira A. Ružić, *н. д.*, 38; kat. 538–540.

37 László Barkóczy, *н. д.*, 64; kat. 39, 41, 42, 43, 44.

38 Елиана Гавриловић, *н. д.*, 89; kat. 2, 23.

39 Vesna Šaranović-Svetek, *н. д.*, 58; kat. 8.

40 Mira A. Ružić, *н. д.*, 39; kat. 556–559, 562.

form 3a) и дубоке зделе (Isings, form 36). Израђиване су техником дувања у калуп, а у употреби су били током I и II века.

У Чачку су пронађена два фрагмента која потичу из Терми у центру града. На оба примерка ребра заузимају само средишњи део реципијента. Оба су израђена од светложутог и беличастог стакла. Паралеле имамо међу налазима из Сирмијума,⁴¹ Гомолаве код Хртковаца,⁴² Чезаве, Сингидунума,⁴³ а оне су углавном датоване у крај I и средину II века.

V. Пехари

Пехари су врста стоног посуђа за мешање и испијање течности, са отвором мањег пречника од висине посуде. У стакленом материјалу Народног музеја у Чачку издвојено је осам основних типова (према облику реципијента и декорацији).

V/ 1. Сферични пехари на стопи (Т. V, кат. 23)

Ružić tip VII/4; Lazar forma 3.4.1.

То су пехари разгранутог, прстенасто задебљаног обода, сферичног реципијента и прстенасте стопе. На врату могу бити украшени хоризонтално постављеним пластичним ребром. Датују се у крај I и почетак II века.

Једини примерак овог типа из Чачка потиче из Терми и израђен је од безбојног стакла. Аналогне примерке, опредељене у II век, налазимо у Равни код Књажевца и Улпијани.⁴⁴

V/ 2. Ниски цилиндрични пехари

Главна њихова карактеристика је плићи цилиндрични реципијент. У односу на форму обода издвојене су две подврсте:

V/ 2a. Ниски цилиндрични пехари пуног обода (Т. V, кат. 24)

Isings form 41 a; Ružić tip VII/6a

То су пехари пуног обода, цилиндричног реципијента и прстенасте стопе. Израђивани су техником слободног дувања.

Два примерка од млечнобелог стакла пронађена су приликом истраживања Терми и порте Цркве Светог Вазнесења у ужем центру града.

41 Vesna Šaranović-Svetek, *н. д.*, 58; кат. 1, 2, 3.

42 Olga Brukner, *Rimski sloj na Gomolavi*, Radovi Vojvodanskog muzeja, 20, Novi Sad, 1971, 106.

43 Mira A. Ružić, *н. д.*, 35; кат. 488–490.

44 Mira A. Ružić, *н. д.*, 42; кат. 613–615.

Овај тип се среће у насеобинским слојевима Сингидунума,⁴⁵ Салдума,⁴⁶ Равне код Књажевца и Улпијане,⁴⁷ а представља и делове гробног инвентара у Коловрату⁴⁸ и Урошевц (локалитет Заскок),⁴⁹ опредељене у II–III век.

V/ 26. Ниски цилиндрични пехари цевастог обода (Т. V, кат. 27)

Ružić tip VII /66

Овај тип пехара карактеришу прстенасто задебљани цеваста обод, цилиндрични реципијент и прстенаста стопа. Израђивани су техником слободног дувања.

У Чачку су пронађена три фрагмента овог типа пехара са локалитета Терме, израђена од светлозеленог стакла, као и један примерак у порти цркве у Бељини (од светлозеленог стакла).

Ниски цилиндрични пехари цевастог обода јављају се у Сингидунуму⁵⁰, Чезави, Костолу, као и у некрополи у Малој Копашници.⁵¹

V/ 3. Звонолики пехари (Т. V, кат. 28)

Ružić tip VII/9

Пехари разгранутог, прстенасто задебљаног обода, звоноликог реципијента и прстенасте стопе. На рамену могу имати хоризонтално пластично ребро. Израђивани су техником слободног дувања. Датују се у III–IV век.

Један фрагмент овог типа пехара нађен је у центру града на локалиту Терме, (безбојно стакло), а један примерак од светлозеленог стакла у порти цркве у Бељини. Овај тип се јавља у Сингидунуму,⁵² Чезави, Караташу, Костолу, Улпијани, као и на гробу некрополе у Коловрату.⁵³

V/ 4. Хемисферични пехари (Т. VI, кат. 29–31; Т. VI, кат. 29–33; Т. VII, кат. 34–37; Т. VIII, кат. 38–42; Т. IX, кат. 43–47; Т. X, кат. 48–51; Т. XI, кат. 52–53);

Isings form 96,107; Ružić tip VII/10b

За овај тип пехара карактеристични су левкасти обод, полулоптасти реципијент и благо удубљено дно. Датују се од краја III до средине V века.

45	Снежана Николић-Ђорђевић, <i>н. д.</i> , 44; Т. II/12.
46	Gordana Jeremić, <i>н. д.</i> ; kat. 444–446 (u štampi).
47	Mira A. Ružić, <i>н. д.</i> , 43; kat. 632–657.
48	Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, <i>н. д.</i> , 388, (10).
49	Mira A. Ružić, <i>н. д.</i> , 43; kat. 663.
50	Снежана Николић-Ђорђевић, <i>н. д.</i> , 44; Т. II/9
51	Mira A. Ružić, <i>н. д.</i> , 43; kat. 664–667, 673.
52	Снежана Николић-Ђорђевић, <i>н. д.</i> , 44, 47; Т. II/11, Т. III/29.
53	Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, <i>н. д.</i> , 387 (2), 387 (4), 388 (9).

На територији Чачка овај тип је најзаступљенији. Јављају се примерци без украса, као и са украсом у облику плавих бобица, брушених елипси, кругова и уреза. Највећа концентрација налаза је са подручја порте цркве Светог Вазнесења, дворишта Народног музеја и Терми, један примерак је из Пријевора – Питомине, три примерка потичу из гробне меморије из Пријевора (локалитет Чуљевина), а један примерак од безбојног стакла нађен је на некрополи у Бељини. Посуде су израђене од безбојног, млечнобелог, светложутог и маслинастозеленог стакла. Примерци су датовани у IV и прву половину V века.

Овај тип посуда се јавља у Гомолави код Хртоваца⁵⁴, Сирмијуму⁵⁵, Боноштору – Бононија⁵⁶, Чезави, Салдуму⁵⁷, Караташу⁵⁸, Јагодин и Медијани.⁵⁹

V/ 5. Пехари са брадавицама (Т. XI, кат. 54–56)

Ružić tip VII/7

То су пехари разгранутог и прстенасто задебљаног обода са заобљеним реципијентом и прстенастом стопом. На трбуху имају украс у облику брадавичастих испупчења, која понекад мењају прстенасте стопе. Израђивани су техником слободног дувања и датују се у II–IV век.

Два фрагмента овог типа нађена су на локалитету Терме у центру града (безбојно стакло), као и један фрагмент у Бељини (локалитет Јанковина), такође од безбојног стакла. На основу услова налази се датују у III–IV век.

Овај тип се јавља у Сирмијуму,⁶⁰ Сингидунуму⁶¹, Караташу, Костолу, Равни код Књажевца и Улпијани.⁶²

V/ 6. Јајолики пехари са таласастом траком (Т. XI, кат. 57)

Barkóczy Typ 62

Јајолики пехари са благо разгранутим ободом и благо удубљеним дном украсеним овалним испупчењима. Ови пехари су варијанта маслинастозелених

54	Vesna Šaranović-Svetek, <i>н. д.</i> , 59; кат. 16.
55	Vesna Šaranović-Svetek, <i>н. д.</i> , 59; кат. 17, 21, 20, 27, 29, 30.
56	Велика Даутова-Рушевљан, <i>Занатски производи и нумизматички налази</i> , Фрушка гора у античко доба (Прилози за стару историју и археологију), Нови Сад, 1995, 119; Т.XVII/6.
57	Gordana Jeremić, <i>н. д.</i> ; кат. 417–432 (u štampi).
58	Mira A. Ružić, <i>н. д.</i> , 46/47; кат. 770–775, 798–807, 810–818.
59	Слободан Дрча, <i>н. д.</i> , 218; кат. 2,3.
60	Vesna Šaranović-Svetek, <i>н. д.</i> , 60; кат. 33,34.
61	Снежана Николић-Ђорђевић, <i>н. д.</i> , 44; Т. II/10.
62	Mira A. Ružić, <i>н. д.</i> , 676–680.

јајоликих пехара са глатким странама (Barkóczy тип 37 b). Украс им се састоји од тањих или дебљих или од више трака у облику таласа.

Један примерак овог типа пехара од безбојног стакла јавља се на локалитету Бељина (парцела 178/1), у непосредној близини Терми. Два примерка се јављају у мађарском делу провинције Паноније⁶³ – један као део гробног инвентара, а други из насеља – и оба се датују у последњу трећину IV и прву половину V века.

V/ 7. Пехари украшени мотивом пчелињег саћа (Т. XIII, кат. 58–60)

Isings form 21; Ružić tip VII/5

Пехари благо разгнутаг обода, коничног реципијента који је украшен мотивом пчелињег саћа и високе прстенасте стопе. Израђивани су техником дувања у калуп. Датују се у крај I и почетак III века.

Овај тип се јавља на локалитету Порта цркве Светог Вазнесења (од зеленог стакла), као и у дворишту Музеја (има дебеле зидове и начињен је од непрозирног стакла).

Аналогни примерци познати су из Сингидунума,⁶⁴ Маргума⁶⁵, Чезаве, Караташа, Костола, Улпијане, као и примерци без прецизних услова налаза из Обреновца и збирке „Дуњић“.⁶⁶

V/8 Конични пехари

Конични пехари се јављају у две варијанте – као конични пехари на стопи (V/8a) и као примерци заобљеног или зашиљеног дна (V/8б).

V/ 8a Конични пехари на стопи (Т. XIII, кат. 68–69)

Ružić tip VII/12a; Barkóczy Тип 47; Lazar forma 3. 9. 2.

Пехари прстенастог задебљаног обода, коничног реципијента и прстенасте стопе. Датује се од средине IV до V века.

Примерак је пронађен у оквиру некрополе у порти цркве Успења Пресвете Богородице и израђен је од прозирног стакла.

Конични пехари на стопи јављају се у Сирмијуму⁶⁷, Караташу⁶⁸ и некрополи у Коловрату.⁶⁹ Као гробни прилог овај тип пехара се јавља и у панонском делу

63 | László Barkóczy, *н. д.*, 93; kat. 134, 135.

64 | Снежана Николић-Ђорђевић, *н. д.*; Т. III/27.

65 | Гордана Каровић, *н. д.*, 81; Т. II/8.

66 | Mira A. Ružić, *н. д.*, 42; kat. 616–620, 622–625.

67 | Vesna Šaranović-Svetek, *н. д.*, 60; kat. 41; Mira A. Ružić, *н. д.*, 50; kat. 965, 967.

68 | Mira A. Ružić, *н. д.*, 50; kat. 963.

69 | Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *н. д.*, 387 (1),

Мађарске⁷⁰ и датован је у другу половину IV века. Примерци су познати и у Словенији (Птуј)⁷¹ и датовани су у IV век.

V/ 86 Конични пехар заобљеног или зашиљеног дна (Т. XIII, кат. 70);

Isings form 106 a,d; Ružić tip VII/12c

Пехари левкастог или прстенасто заобљеног обода, дубоког коничног реципијента и заобљеног или зашиљеног дна. Могу бити украшени хоризонталним жлебовима или брушеним линијама. Израђивани су техником слободног дувања. Датују се у другу половину IV и прву половину V века.

Један примерак овог типа пронађен је у Горњој Горевници (Дубље) и израђен је од светлозеленог стакла.⁷² Други је пронађен у дворишту Народног музеја (од светлозеленог стакла) и опредељен је у IV век.

Конични пехари се јављају у Сирмијуму,⁷³ Гомолави код Хрковаца,⁷⁴ Маргуму,⁷⁵ Салдуму⁷⁶, Караташу, Равни код Књажевца, Хореум Маргију, Улпијани, Куршумлији (црква св. Николе),⁷⁷ као и у оквиру некрополе Јагодин мала у Нишу.⁷⁸

VI. Лампе цилиндричног реципијента

Ružić tip XII/1

Лампе су врста стоног посуђа које су имале функцију осветљавања просторија. Имају прстенасто задебљани обод, цилиндрични реципијент и издужено цевасто дно. Датују се у IV–V век.

Два примерка од светлозеленог и маслинастог стакла пронађена су на рановизантијском утврђењу Градина на Јелици.⁷⁹ Аналогни примерци познати су на Чезави, Караташу и Костолу.⁸⁰

*
* * *

70	László Barkóczy, <i>н. д.</i> , 81; kat. 94.
71	Irena Lazar, <i>н. д.</i> , 117.
72	Mira A. Ružić, <i>н. д.</i> , 52; kat. 1043.
73	Vesna Šaranović-Svetek, <i>н. д.</i> , 60; kat. 46.
74	Vesna Šaranović-Svetek, <i>н. д.</i> , 60, kat. 47.
75	Г. Каровић, <i>н. д.</i> , 82–83, Т. III/1,2,4,5.
76	Gordana Jeremić, <i>н. д.</i> ; kat. 433 (u štampi).
77	Mira A. Ružić, <i>н. д.</i> , 52; kat. 1017–1047.
78	Слободан Дрча, <i>н. д.</i> , 218; kat. 6.
79	Елиана Гавриловић, <i>н. д.</i> ; Т. I/1–2.
80	Mira A. Ružić, <i>н. д.</i> , 55; kat. 1142–1146.

Типолошки су обрађене 73 посуде од стакла са десет налазишта. Посуде су подељене у шест основних група – боце, тањира, тоалетне боце, зделе, пехари и лампе.

Три боце су разврстане у два основна типа, док два тањира припадају истом типу стоног посуђа. Из Чачка и околине потичу четири примерка тоалетних боца разврстаних у четири типа. Зделе су заступљене са осам примерака подељених у четири типа. Пехари су најзаступљенија група стаклених посуда (тридесет осам примерака) опредељених у осам типова. Лампе се јављају у два примерка која припадају истом типу.

Периоду I–II век припада малобројни стаклени материјал из Чачка и околине⁸¹ који потиче из самог центра града, са налазишта Римске терме – (ребрасте зделе, Rippenshalen – тип IV/3; сферични пехари на стопи – тип V/1). Овакве посуде су израђиване у Италији и Далмацији, а један од центара производње локализован је у Салони.⁸² Овом периоду припадју и тањира са хоризонтално разгрнутим ободом (тип III/1), који потичу из Бељине (парцела 178/1), у непосредној близине већег римског газдинства (*villa rustica*).

За период II и III века карактеристични су ниски цилиндрични пехари пуног или цевастог обода (тип V/2 a, b), а пронађени су у самом градском језгру, на налазишту Римске терме и у порти цркве Светог Вазнесења. Овом периоду припадају и пехари украшени мотивом пчелињег саћа на високој прстенастој стопи (тип V/7), пронађени у порти цркве Светог Вазнесења и дворишту Народног музеја. Ови типови стаклених посуда јављају се у свим деловима Царства и вероватно су се производили у источномедитеранским радионицама.⁸³

Највећи број форми стаклених посуда припада периоду краја III и IV веку. Најбројнији су пехари (тридесет посуда издвојених у осам типова). Регистрован је један примерак звоноликог пехара од безбојног стакла, разгрнутог прстенасто задебљаног обода (тип V/3), пронађен на Термама. Јављају се и пехари са украсима у виду брадавичастих испупчења (тип V/5), на Термама у центру града и на термама у Бељини. Хемисферични пехари (тип V/4) су најзаступљенији у стакленом материјалу (двадесет девет примерака), од безбојног, млечнобелог, светложутог, као и од светлог и тамнозеленог стакла. Највећа концентрација овог типа је у самом центру града, у порти цркве Светог Вазнесења, али се јављају и у дворишту Народног музеја, Термама и породичној гробници у Пријевору. На рановизантијском утврђењу на Јелици забележена су два примерка. Пехари овог типа могу бити без украса брушеним елипсама, круговима или урезима

81 | За овај период античке прошлости чачанског краја везују се само појединачни и случајни налази. Уп.: Мирослав Вујовић, Катарина Дмитривић, *Три бронзане посуде из Народног музеја у Чачку*, Гласник САД 23, 2007, 315–316; С. Ферјанчић, Г. Јеремић, А. Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, Чачак, 2008. **НЕДОСТАЈЕ БРОЈ СТРАНИЦЕ!**

82 | Гордана Каровић, н. д., 86.

83 | Mira A. Ružić, н. д., 60.

и произведени су у централним и локалним радионицама.⁸⁴ Сматра се да су пехари који су орнаментисани тамноплавим бобицама произведени у Келни, али се они јављају и у Тријеру, Италији, као и у Подунављу.⁸⁵

Конични пехари (тип V/8) се јављају у две варијанте, зависно од облика дна. Као примерци на стопи (V/8a) јавља се у оквиру некрополе у порти цркве Успења Пресвете Богородице, док је тип са заобљеним дном (V/8b) регистрован на локалитету Дубље, у насеобинском слоју.

За хемисферичне зделе са брушеним орнаментом (тип IV/1), чији су примерци нађени у самом центру града, у порти цркве Светог Вазнесења и Термама, сматра се да су рајнске провинцијске.

Тоалетне боце се производе широм Царства, тако да је веома тешко тачно одредити производни центар. Вретенести балсамариј (тип III/2) и балсамариј дужег цевастог врата (тип III/3) вероватно припада рајнско-панонској продукцији који се на основу услова налаза датују од III до IV века. Балсамариј кратког цилиндричног врата и сферичног реципијента такође се јавља у овом периоду (терме у Бељини). Балсамаријум типа свећњака (candlestick) (тип III/4), који је пронађен на некрополи у Бељини, може се везати за источномедитеранске радионице.⁸⁶

За цео IV век карактеристичне су плитке овалне зделе са брушеним орнаментом (тип IV/2). Примерци од безбојног, белог и светложутог стакла нађени у порти цркве Светог Вазнесења, примерак од стакла беле боје на Римским термама у центру града, а два примерка на рановизантијском утврђењу Градина на Јелици. Боце се јављају у формама цилиндрично-левкастог и хоризонтално разгранутог обода (типови I/1 и I/2). Три примерка, од жућкастог и безбојног стакла, регистрована су у оквиру породичне гробнице у Пријевору и у дворишту Народног музеја. Конични пехари украшени хоризонталним жлебовима или брушеним линијама (тип V/8) пронађени су на локалитету Дубље, где је вероватно била вила рустика, и у дворишту Народног музеја. Определеују се у сам крај IV века и вероватно су производ радионица из источних провинција.

За сам крај IV и почетак V века карактеристични су јајолики пехари са таласастом траком (тип V/6) од млечнобелог стакла. Два примерка лампи са цилиндричним реципијентом и тракастом и коленастом дршком (тип VI) пронађена су на Градини на Јелици.

Осим ребрасте зделе (тип IV/3) и пехара украшеног мотивом пчелињег саћа (тип V/7), који су израђивани у калупу, стаклене посуде су добијане и техником слободног дувања.

Репертоар стаклених посуда са наше територије углавном је коришћен у свакодневној употреби локалног становништва. Луксузне посуде до сада нису регистроване. И поред тога, постоји велики број различитих типова посуда које

84 | Vesna Šaranović-Svetek, *н. д.*, 12.

85 | Vesna Šaranović-Svetek, *н. д.*, 14.

86 | Бебина Милановић, *н. д.*, 306.

се углавном јављају у насеобинским хоризонтима, док су као делови гробног инвентара регистровани само на два налазишта.

Стакло од ког су посуде произвођене је тањих или дебљих зидова, а боје се крећу од млечнобеле и беле, до светлозелених и тамнозелених нијанси, док су малобројни примерци од светлоплавог стакла. Почети домаће производње могу се везати за крај III века, а током IV века долази до наглог процвата домаће стакларске производње, како се закључује на основу бројног компаративног материјала из римских провинција на тлу данашње Србије.⁸⁷ За прецизнија датовања античког стакленог материјала потребна су нова археолошка истраживања.

Каталог налаза

I. Боце

- Кат. бр. 1 (тип I/1)** Чуљевина, Пријевор, Чачак, 1977.
Инв. бр. 877
Пречник обода: 8,4 cm; висина: 32,8 cm; пречник дна: 10,8 cm
Боца левкастог обода, дубљег реципијента и удубљеног дна. Две жлебљене дршке спајају обод и раме од жућкасто-зеленог стакла.
Објављено: М. А. Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, kat. 81.
- Кат. бр. 2 (тип I/2)** Двориште Народног музеја, Чачак, 2006.
тер. инв. Ц-8/2006
Сонда 2, културни слој А
Пречник отвора: 4,6 cm
Фрагмент благо левкастог и прстенасто задебљаног обода, заравњене горње ивице и цилиндричног врата боце од безбојног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 3** Двориште Народног музеја, Чачак, 1984.
тер. инв. Ц-8/84
Сонда 1, слој А
Пречник грла: 2,8 cm
Фрагмент цилиндричног врата боце од плавичастог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 4 (тип I/2)** Порта цркве Светог Вазнесења – некропола, Чачак, 1980.
тер. инв. Ц-24/1980
сонда 5/3 (рел. дуб. 2,80 m)
Димензије: 2,6 x 2,5 x 0,5 cm
Фрагмент равног, четвртастог дна боце од дебљег жућкастог стакла.
Необјављено

II. Тањири

- Кат. бр. 5** Парцела 178/1, Бељина, 1983.
тер. инв. Ц-10/83
Сонда 1/ блок Б
Пречник обода: 23,0 cm
Фрагмент тањира прстенастог шупљег обода од тамнозеленог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 6** Парцела 178/1, Бељина, 1983.
тер. инв. Ц-6/83
Блок А
Пречник обода: 24,0 cm
Фрагмент тањира прстенастог шупљег обода од тамнозеленог стакла.
Необјављено

III. Тоалетне боце

- Кат. бр. 7 (тип III/ 1)** Јанковина, Бељина, 1980.
тер. инв. 32/80
Сонда 1/ јама
Пречник обода: 1,2 cm
Део рамена цилиндричног врата и високо постављеног трбуха вретенасте тоалетне боце од танког безбојног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 8 (тип III/ 2)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Пречник отвора: 2,5 cm
Фрагмент прстенасто задебљаног отвора, цилиндричног врата, део рамена боце од безбојног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 9 (тип III/ 3)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Димензије: 1,8 x 4,3 cm
Фрагмент, цевастог врата, сферичног реципијента од светлозеленог стакла.
Објављено: М. А. Ружић, *Римско стакло у Србији*, кат. 391 (29, Т. XVIII/7).
- Кат. бр. 10 (тип III/ 4)** Порта цркве УПБ, Бељина, 2002.
Инв. бр. А 1647
гроб 5
Пречник обода: 2,3 cm; висина: 9 cm; пречник дна: 3, 6 cm
Балсамаријум од светлозеленог стакла прстенастог обода, издуженог врата, ниског коничног реципијента и благо увученог дна.
Необјављено

IV. Зделе

- Кат. бр. 11 (тип IV/ 1)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 2000.
тер. инв. Ц-47/2000
испод профила између сонди 8 и 9
Димензије: 3,6 x 2,1 x 0,2 cm

- Фрагмент калотастог трбуха посуде украшен комбинацијом вертикалних и хоризонталних кратких уреза испод кога се налази бадемасти брушени урез. Стакло беле боје.
Необјављено
- Кат. бр. 12 (тип IV/ 1)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1988.
тер. инв. Ц-97/88
Кв. бр. 7
Димензије: 3,1 x 2,5 x 0,2 cm
Фрагмент трбуха хемисферичне зделе, украшен вертикалним бадемастим урезима, правилно распоређеним. Стакло беле боје.
Необјављено
- Кат. бр. 13 (тип IV/ 1)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Димензије: 3,8 x 2,3 x 0,3 cm
Фрагмент трбуха хемисферичне зделе од светложутог стакла украшен вертикалним урезима и брушеним круговима у две зоне.
Необјављено
- Кат. бр. 14 (тип IV/ 2)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 2000.
тер. инв. Ц-46/2000
испод контролног профила; између сонди 8 и 9 (дубина 2,10–2,20 m)
Димензије: 3,9 x 1,6 x 0,3 cm
Фрагмент калотастог трбуха посуде од белог стакла украшен са два паралелна жлеба испод којих су брушена овална удубљења.
Необјављено
- Кат. бр. 15 (тип IV/ 2)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1986.
тер. инв. Ц-25/86
Сонда V/III (рел. дубина 2,50 m)
Димензије: 3,4 x 2,5 x 0,2 cm
Фрагмент хемисферичног рецепијента са брушени круговима и вертикално брушеним тракама од безбојног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 16 (тип IV/ 2)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1986.
тер. инв. Ц-44/86
Сонда V/III (рел. дубина 3,30 m)
Димензије: 3,8 x 2,2 x 0,2 cm
Фрагмент хемисферичног трбуха посуде од жућкастог стакла украшен брушеним елипсоидним круговима.
Необјављено
- Кат. бр. 17 (тип IV/ 2)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Димензије: 2,6 x 2,6 x 0,2 cm
Фрагмент трбуха хемисферичне посуде од стакла беле боје украшен вертикалним бадемастим урезима.
Необјављено
- Кат. бр. 18 (тип IV/ 2)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1988.
тер. инв. Ц-21/88
Кв. 2a (дубина 2,10 m)
Димензије: 3,9 x 3,1 x 0,3 cm
Фрагмент хемисферичног доњег дела трбуха од светложутог стакла. Зоне са брушеним орнаментима одвојене са три плитка хоризонтална паралелна жлеба, у горњој зони брушени орнамент у облику издуженог хексагона. У доњој зони кружни брушени орнамент.
Необјављено

- Кат. бр. 19 (тип IV/ 2)** Градина, Јелица, 1987.
тер. инв. Ц-30/87
Базилика А, средњи део северног брода (кота 796,74)
Пречник обода: 12 cm
Фрагмент благо разгранутог задебљалог обода и трбуха плитке зделе, испод обода украшен жлебом од светлозеленог стакла.
Објављено: Елиана Гавриловић, *Налази стакла са Градине на Јелици*, ЗНМЧ XVIII, 89, кат. 2.
- Кат. бр. 20 (тип IV/ 2)** Градина, Јелица, 1987.
тер. инв. Ц-26/87
Базилика Б, југоисточни сегмент (кота 795,72)
Пречник обода: 12 cm
Фрагмент благо разгранутог обода плитке зделе од светлозеленог стакла.
Објављено: Елиана Гавриловић, *Налази стакла са Градине на Јелици*, ЗНМЧ XVIII, 89, кат. 23.
- Кат. бр. 21 (тип IV/ 3)** Римке терме, Чачак, 1970.
Непознати услови налаза
Димензије: 2,0 x 1,7 x 0,1 cm
Фрагмент трбуха зделе од танког светложутог стакла украшене вертикалним ребром.
Необјављено
- Кат. бр. 22 (тип IV/ 3)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Димензије: 4 x 1,1 x 0,1 cm
Фрагмент калотастог трбуха посуде од беличастог стакла са млечнобелим тракама.
Необјављено

V. Пехари

- Кат. бр. 23 (тип V/1)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Пречник обода: 4,5 cm
Фрагмент благо разгранутог задебљаног обода и високог лоптастог трбуха посуде од безбојног стакла. На прелазу између обода и врата налази се плитки жлеб.
Необјављено
- Кат. бр. 24 (тип V/2a)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1987.
тер. инв. Ц-57/87
сонда б? (северни део) дубина 2,57 m
Пречник обода: 8,0 cm
Фрагмент пехара левкастог задебљаног обода од млечнобелог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 25 (тип V/2 а)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Пречник обода: 7,3 cm
Фрагмент пехара левкастог обода од млечнобелог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 26 (тип V/2 б)** Порта цркве УПБ, Бељина, 2002.
тер. инв. Ц-6/02
сонда 1 (СИ угао, рел. дуб. 0,70 m)

- Пречник обода: 7,5 cm
Фрагмент прстенасто задебљаног цевастог обода од светлозеленог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 27 (тип V/2 б)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Пречник обода: 8,5 cm
Три фрагмента шупљег прстенастог обода пехара од светлозелена-стог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 28 (тип V/3)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Пречник обода: 9,4 cm
Фрагмент косо разгрнутог обода пехара са тањим пластичним ребром на врату од безбојног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 29 (тип V/3)** Порта цркве УПБ, Бељина, 2002.
тер. инв. Ц-28/02
простор између Ј зида објекта 2 и јужног профила ископа
Пречник обода: 13 cm
Фрагмент обода пехара са тањим пластичним ребром на врату од светлозеленог стакла.
- Кат. бр. 30 (тип V/4)** Двориште Народног музеја, Чачак, 2006.
тер. инв. Ц-9/2006
сонда 1/блок А (рел. дуб. 0,70 m, апс. 240,08 m)
Пречник обода: 14,3 cm
Фрагмент хемисферичног пехар левкастог обода од мастичнозеленог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 31 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 2002.
тер. инв. Ц-85/2002
испред улаза у Парохијски дом (ниво калдрме/ дубина 1,85 m)
Пречник обода: 13,0 cm
Фрагмент дубљег пехара левкасто проширеног обода и коничног трбуха. Стакло светлозелене боје.
Необјављено
- Кат. бр. 32 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, ?
Инв. бр – б. б.
Сонда IV (дубина 1,30 m)
Пречник обода: 11,0 cm
Хемисферични пехар левкастог обода од стакла светлозеленасте боје.
Необјављено
- Кат. бр. 33 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1980.
тер. инв. 4/1980
Сонда I
Пречник обода: 12,0 cm
Хемисферични пехар левкастог обода од стакла светлозеленасте боје.
Необјављено

- Кат. бр. 34 (тип V/4)** Јанковина, Бељина, 1981?
Инв. бр – б. б.
Пречник обода: 10,8 cm
Хемисферични пехар левкастог обода од светложутог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 35 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 2000.
тер. инв. Ц-70/2000
између сонде 8 и сонде 10
Пречник обода: 10,0 cm
Хемисферични пехар левкастог обода од стакла светлозеленкасте боје.
Необјављено
- Кат. бр. 36 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1980.
Инв. бр – б. б.
Сонда 2/2 ниво, калдрма
Пречник обода: 8,0 cm
Фрагмент хемисферичног пехара левкастог обода са спољне стране брушене хоризонталне линије од стакла светлозеленкасте боје.
Необјављено
- Кат. бр. 37 (тип V/4)** Римске терме, Чачак, 1970.
Инв. бр. 1226
(уз западни зид терми у близини апсидалног базена у слоју шута)
Висина: 6,2 cm; пречник обода: 13,2 cm
Хемисферични пехар полуоптастог реципијента са благо разгнутим и равно засеченим ободом и ненаглашеним дном од маслинастозеленог стакла.
Објављено: М. А.Ружић, *Римско стакло у Србији*, кат. 582 (39, Т. XXVII/6).
- Кат. бр. 38 (тип V/4)** порта УПБ, Бељина, 2007.
тер. инв. Ц-1/07
Сонда 1
Пречник обода: 13,9 cm
Фрагмент левкастог обода хемисферичног пехар, испод обода украшен са две брушене паралелне линије од безбојног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 39 (тип V/4)** Двориште Народног музеја, Чачак, 1984.
тер. инв. Ц-25/1984
Сонда 1 (из бунара)
Пречник обода: 13,0 cm
Фрагмент хемисферичног пехара левкастог обода од маслинастозеленог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 40 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 2002.
тер. инв. Ц-78/2002
продужетак сонде 8 и 9 (испод античке калдрме)
Пречник обода: 9,0 cm
Фрагмент хемисферичног пехара левкастог обода од стакла зелене боје.
Необјављено

- Кат. бр. 41 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1986.
Инв. бр. 1398
тер. инв. Ц-51/1986
сонда V/5 (рел. дуб. 1,52 m)
Висина: 5,3 cm; пречник обода: 7,2 cm
Хемисферични пехар равно засеченог обода заобљеног реципијента и једва наглашеног дна од маслинастозеленог стакла.
Објављено: *Богородичина црква на Морави*, Чачак, 1992, кат.12.
- Кат. бр. 42 (тип V/4)** Чуљевина, Пријевор, 1977.
Инв. бр. 878
Просторија 3 (зидана гробна меморија)
Висина: 5,8 cm; пречник обода: 8,1 cm
Пехар са благо разгрнутим и равно засеченим ободом и благо увученим дном танких зидова од светлог, жутозеленог стакла.
Објављено: М. А. Ружић – *Римско стакло у Србији*, кат. 582 (39, Т. XVII/6).
- Кат. бр. 43 (тип V/4)** Чуљевина, Пријевор, Чачак, 1977.
Просторија 3 (зидана гробна меморија)
Инв. бр. 879
Висина: 8 cm; пречник обода: 9,7 cm
Пехар полулоптастог реципијента, благо разгрнутог и равно засеченог обода и равног ненаглашеног дна од жућкасто-зеленог стакла.
Објављено: М. А. Ружић – *Римско стакло у Србији*, кат. 582 (39, Т. XVII/6).
- Кат. бр. 44 (тип V/4)** Терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Печник обода: 8,0 cm
Фрагмент калотастог пехара левкастог обода од млечнобелог стакла.
Са спољне стране обода плитак хоризонтални жлеб.
Необјављено
- Кат. бр. 45 (тип V/4)** Питомине, Пријевор, 1985.
Инв. бр – б. б.
ров 2 (наставак)
Печник обода: 10,0 cm
Фрагмент пехара левкастог обода и калотаст трбух са хоризонтално брушеном траком испод обода од светлозеленог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 46 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1986.
тер. инв. Ц-65/86
сонда 5/V (приликом извођена подужног пресека пећи 1)
Пречник обода: 9,0 cm
Хемисферични пехар дебљих зидова, благо разгрнут са спољне стране профилисаног обода. Украшен са две канелуре – једна испод обода, а друга у доњој зони врата од зеленог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 47 (тип V/4)** Двориште Народног музеја, Чачак, 2006.
тер. инв. Ц-26/2006
сонда1/ блок А
Пречник обода: 12,0 cm

- Фрагмент левкастог обода и калотастог трбуха хемисферичног пехара од безбојног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 48 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1999.
тер. инв. Ц-36/99
сонда 9 (дубина 2,00 m)
Пречник обода: 13,0 cm
Фрагмент хемисферичног пехара левкастог обода и дела врата од светлозеленог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 49 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1986. или 1999.
Инв. бр – б. б.
Сонда 5/V (рел. дубина 1,40/1,60 m)
Пречник обода: 10,0 cm
Хемисферични пехар левкастог обода од стакла светлозелене боје.
Необјављено
- Кат. бр. 50 (тип V/4)** Двориште Народног музеја, Чачак, 1977.
тер. инв. Ц-27/1977, непознати услови налаза
Пречник обода: 10,0 cm
Фрагмент хемисферичног пехара левкастог обода од маслинастозеленог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 51 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1980.
Инв. бр – б. б.
сонда 2/3 (дубина 1,60/1,80 m)
Пречник обода. 10,0 cm
Хемисферични пехар левкастог обода од стакла светлозеленкасте боје.
Необјављено
- Кат. бр. 52 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1987.
тер. инв. Ц-55/87
кв. аб. (северни део, дубина 2, 43 m)
Пречник обода: 8,0 cm
Хемисферични пехар левкастог обода, лоптастог трбуха од безбојног стакла танких зидова.
Необјављено
- Кат. бр. 53 (тип V/4)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Пречник обода: 14,0 cm
Фрагмент хемисферичног пехара благо разгрнутог обода; испод обода украшен са два паралелно постављена овална удубљења; врат украшен са две брушене паралелне линије, док су на трбуху вертикално постављени брушени урези. Безбојно стакло.
Необјављено
- Кат. бр. 54 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1987.
тер. инв. Ц-62/87
испод зида 3 – источни део
Пречник обода: 11 cm
Фрагмент левкастог обода хемисферичног пехара од безбојног стакла.
На ободу плитки жлеб, а на трбуху вертикално брушена трака.
Необјављено

Александра ГОЈГИЋ

- Кат. бр. 55 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак
тер. инв. 53
Пречник обода: 7,0 cm
Фрагмент левкастог обода дубљег хемисферичног пехара од зеленог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 56 (тип V/4)** Порта цркве УПБ, Бељина, 2002.
тер. инв Ц- 13/02
ЈЗ део ископа, уз јужни профил (рел. дубина 0,85 m)
Фрагмент левкастог обода дубљег хемисферичног пехара од безбојног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 57 (тип V/4)** Двориште Народног музеја, Чачак, 1984.
тер. инв. Ц-21/84
сонда 1, укоп
Пречник обода: 10,0 cm
Фрагмент левкастог обода хемисферичног пехара од маслинастозе-
леног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 58 (тип V/4)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1986.
Инв. бр – б. б.
сонда 5/V (рел.дубина 1,40/1,60 m)
Пречник обода: 11,0 cm
Хемисферични пехар левкастог обода од стакла светлозеленкасте
боје.
Необјављено
- Кат. бр. 59 (тип V/4)** Двориште Народног музеја, Чачак, 1984.
Инв. бр – б. б.
сонда 1 (из бунара)
Пречник обода: 7,0 cm
Фрагмент левкастог обода, коничног реципијента пехара од
маслинастозеленог стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 60 (тип V/4)** Чуљевина, Пријевор, 1977.
Инв. бр. 880
просторија 3 (зидана гробна меморија)
Пречник обода: 6,9 cm; висина: 5,7 cm
Пехар левкастог обода, полулоптастог реципијента, са равним нена-
глашеним дном од светлозеленог стакла. На заобљеном најширем
делу реципијента је капљичаст украс, плавичасте боје, распоређен у
групицама.
Објављено: М. А. Ружић, *Римско стакло у Србији*, кат. 935 (48, Т. XVII/6).
- Кат. бр. 61 (тип V/5)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Димензије: 2,3 x 2,2 x 0,05 cm
Фрагмент калотастог трбуха посуде од безбојног стакла са
брадавичастим украсом.
Необјављено
- Кат. бр. 62 (тип V/5)** Римске терме, Чачак, 1970, непознати услови налаза
Димензије: 3 x 2,3 x 0,1 cm

- Фрагмент калотастог трбуха посуде од безбојног стакла, украшен са две брадавичасте апликације.
Необјављено
- Кат. бр. 63 (тип V/5)** Јанковина, Бељина, 1983.
Инв. бр – б. б.
Димензије: 2,4 x 1,7 x 0,1 cm
Више фрагмената калотастог реципијента са брадавичастим испупчењима од безбојног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 64 (тип V/6)** Јанковина, Бељина, 1983.
слој А
Инв. бр – б. б.
Димензије: 4,3 x 2 x 0,2 cm
Фрагмент калотастог трбуха посуде украшен овалним испупчењем од безбојног стакла.
Необјављено
- Кат. бр. 65 (тип V/7)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1999.
тер. инв. Ц-3/1999
Димензије: 3 x 2,6 x 0,1 cm
Фрагмент благо калотастог трбуха посуде од зеленог стакла, украшен шестоугаоним пољима у виду пчелињег саћа.
Необјављено
- Кат. бр. 66 (тип V/7)** Двориште Народног музеја, Чачак, 1984.
тер. инв. Ц-8/84
Димензије: 3,2 x 2,7 x 0,5 cm
Фрагмент трбуха пехара од непрозирног стакла дебelih зидова, украшен шестоугаоним пољима у виду пчелињег саћа.
Необјављено
- Кат. бр. 67 (тип V/7)** Порта цркве Светог Вазнесења, Чачак, 1999.
тер. инв. Ц-39/1999
сонда 9
Димензије: 2,3 x 2,6 x 0,1 cm
Фрагмент трбуха хемисферичног пехара од зеленог стакла украшен шестоугаоним пољима у виду пчелињег саћа.
Необјављено
- Кат. бр. 68 (тип V/86)** Порта цркве Успенија Пресвете Богородице, Бељина, 2004
тер. инв. Ц-64/2004
сонда 2, гроб 44
Пехар прстенасто задебљаног обода, коничног реципијента и прстенасте стопе. Провидно стакло, са траговима браон премаза (дрвена смола?).
Пречник обода: 9 cm; висина: 10,8 cm; пречник дна: 4,5 cm
Необјављено
- Кат. бр. 69 (тип V/86)** Дубље, Горња Горевница, 1984.
Инв. бр – б. б.
сонда 1 (кота 326.43, дубина 1,40 m)
Пречник обода: 9,0 cm
Фрагмент пехара прстенасто задебљаног обода, коничног реципијента и заобљеног дна од светло зеленкастог стакла.
Објављено: М. А. Ружић, *Римско стакло у Србији*, кат. 1043 (52, Т XL/1).

Александра ГОЈГИЋ

Кат. бр. 70 (тип V/8) Двориште Народног музеја, Чачак, 2006.
тер. инв. Ц-11/2006
сонда 1/блок А
Пречник обода: 12,0 cm
Фрагмент коничног пехара левкастог обода од светлозеленкастог стакла. Украшен плићим хоризонталним жлебовима испод обода и на трбуху.
Необјављено

VI. Лампе

Кат. бр. 71 (тип VI) Градина, Јелица, 1987.
тер. инв. Ц-28/1987
Базилика Б, јужно од базилике (кота 794.65)
Димензије: 4 x 3,3 x 0,1 cm
Фрагмент обода и трбуха стаклене лампе са аплицираном коленастом дршком на трбуху суда од маслинастозеленог стакла.
Објављено: Елиана Гавриловић, *Налази стакла са Градине на Јелици*, ЗНМЧ XVIII, кат. 19, Т. I/1.

Кат. бр. 72 (тип VI) Градина, Јелица, 1987.
тер. инв. Ц-33/1987
Базилика А, средњу део северног брода (кота 796.61)
Димензије: 4,4 x 2,8 x 0,05 cm
Фрагмент трбуха стаклене лампе са аплицираном тракастом дршком на трбуху суда од светлозеленог стакла.
Објављено: Елиана Гавриловић, *Налази стакла са Градине на Јелици*, ЗНМЧ XVIII, кат.1, Т. I/2.

Roman Glass from Cacak and Its Vicinity

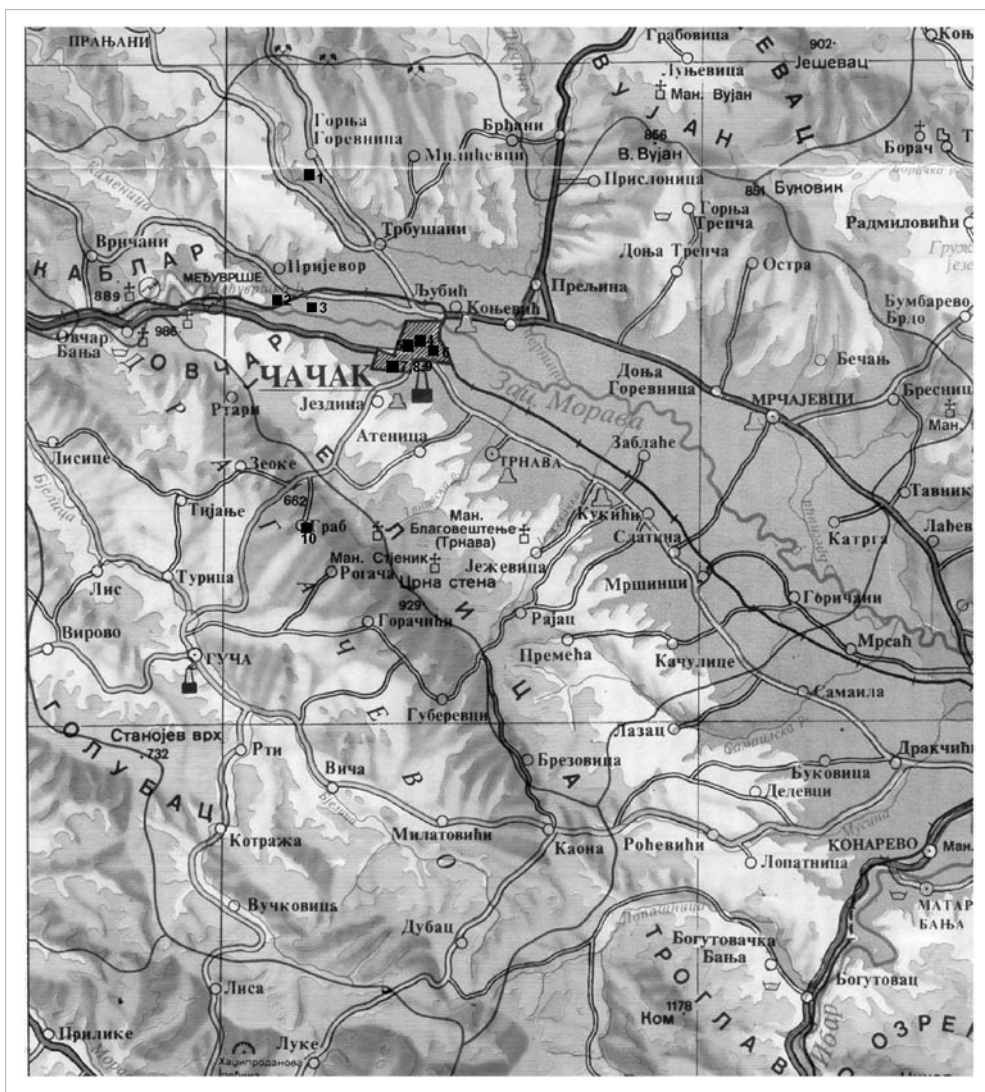
Roman glass material from Cacak and its vicinity has not been studied thoroughly until now. 72 whole or fragmented glass vessels from ten findings have been typologically processed and they, the greatest number, belong to study collection of the National Museum from Cacak, while there are 5 objects in the permanent exhibition. Roman vessels from Cacak and its vicinity mainly belong to findings from settlement layers (thermal baths, villa rustica, etc.), only in two cases they are grave findings, from Prijevor – locality Culjevina (family grave) and from the late antique necropolis in the churchyard of the church Uspenje Presvete Bogorodice (Virgin Mary Assumption) in Beljina. Glass material presented in this paper is chronologically sorted out on the basis of findings condition, if the terrain documentation from the excavation was accessible, or if it did not exist, according to analogies from other localities from the same period of time. Vessels are divided into six basic groups: bottles, plates, toilet bottles, bowls, cups and lamps. Three bottles are sorted out into two basic types, while two plates belong to the same type of table dishes. Four toilet bottles of four different types are from Cacak and its vicinity. There are eight bowls which belong to four different types. Cups are the most numerous out of glass vessels and 38 examples are sorted out into eight types. There are two lamps of the same type. The vessels described in the paper date back from the period from I to IV/V century.

Aleksandra GOJGIC

Le verre romain de Cacak et de ses environs

Le matériel en verre romain de Cacak et de ses environs ne fut pas jusqu'aujourd'hui l'objet d'analyses particulières. De manière typologique, 72 récipients en verre entiers ou fragmentés furent exploités dans dix lieux de découverte, qui en plus grand nombre appartiennent au recueil studieux du Musée national à Cacak, tandis que dans l'exposition permanente se trouvent 5 objets. Les récipients romains de Cacak et de ses environs appartiennent pour la plupart aux trouvailles de couches peuplées (thermes, villas rustiques, et autres), uniquement dans deux cas il est question de trouvailles sépucrales, à Prijedor – localité de Culjevina (tombeau familial) et dans une nécropole de la période tardive de l'Antiquité dans le parvis de l'église de l'Ascension de la sacro-sainte Vierge à Beljina. Le matériel en verre, qui est présenté dans cet ouvrage, peut être orienté chronologiquement suivant les conditions de la trouvaille dans la mesure où la documentation du terrain de l'exploration fut accessible, ou en cas de manque de celle-ci, d'après l'analogie provenant d'autres localités de la même époque. Les récipients sont divisés en six groupes élémentaires, en bouteilles, en assiettes, en bouteilles de toilette, en écuelles, en coupes et en lampes. Trois bouteilles sont classifiées en deux types élémentaires, tandis que deux assiettes appartiennent au même type de vaisselle. De Cacak et de ses environs proviennent quatre exemplaires de bouteilles de toilette, qui sont classifiés en quatre types. Les écuelles sont représentées par huit exemplaires, divisés en quatre types. Les coupes sont le groupe de récipients le plus représentatif avec trente-huit exemplaires, orientés en huit types. Les lampes apparaissent en deux exemplaires, qui appartiennent au même type. Les récipients exploités dans cet ouvrage englobent la période du Ier au IVème / Vème siècle.

Aleksandra GOJGIĆ

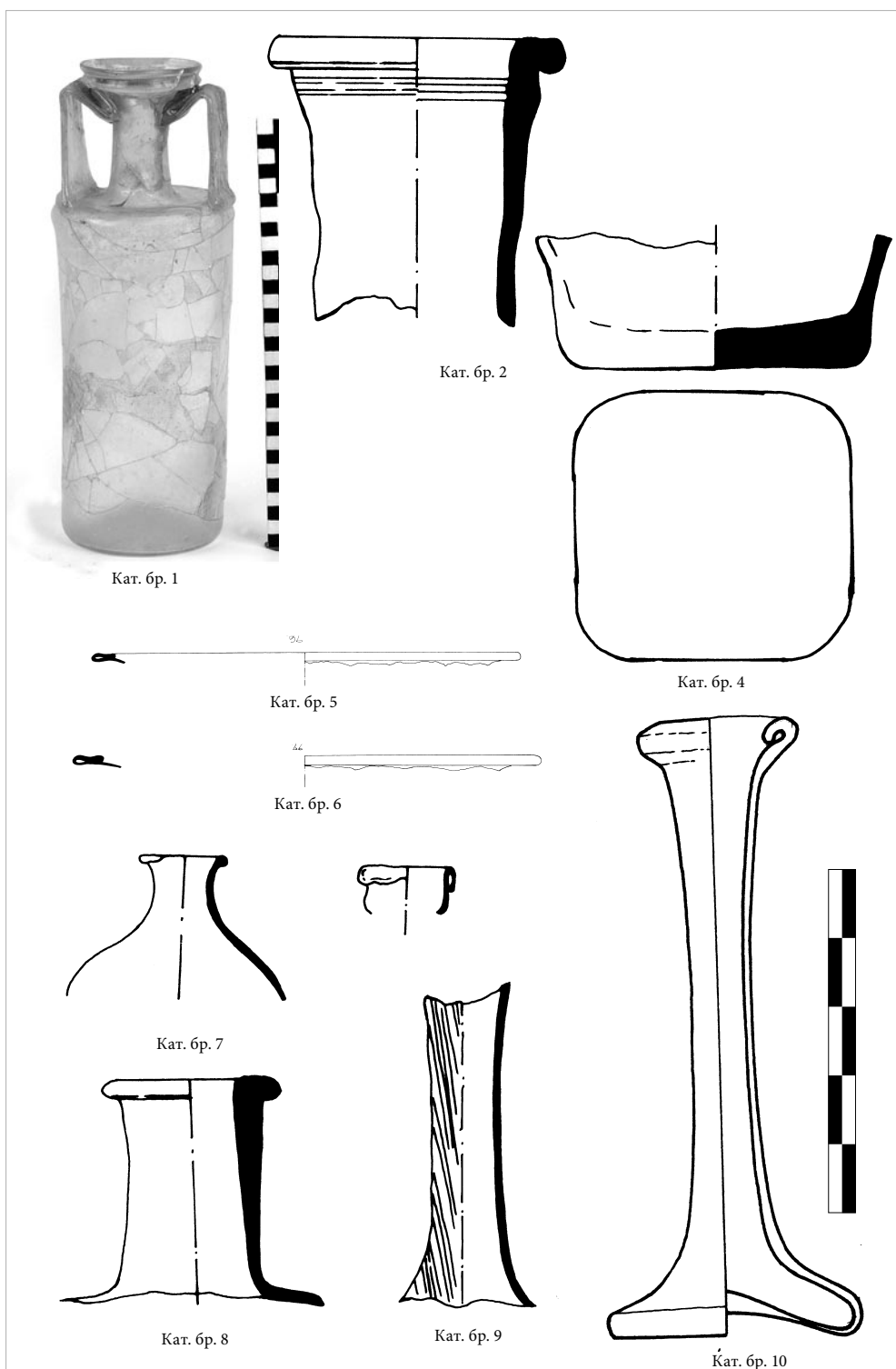

Табла 1 - Положај локалитета стаклених посуда

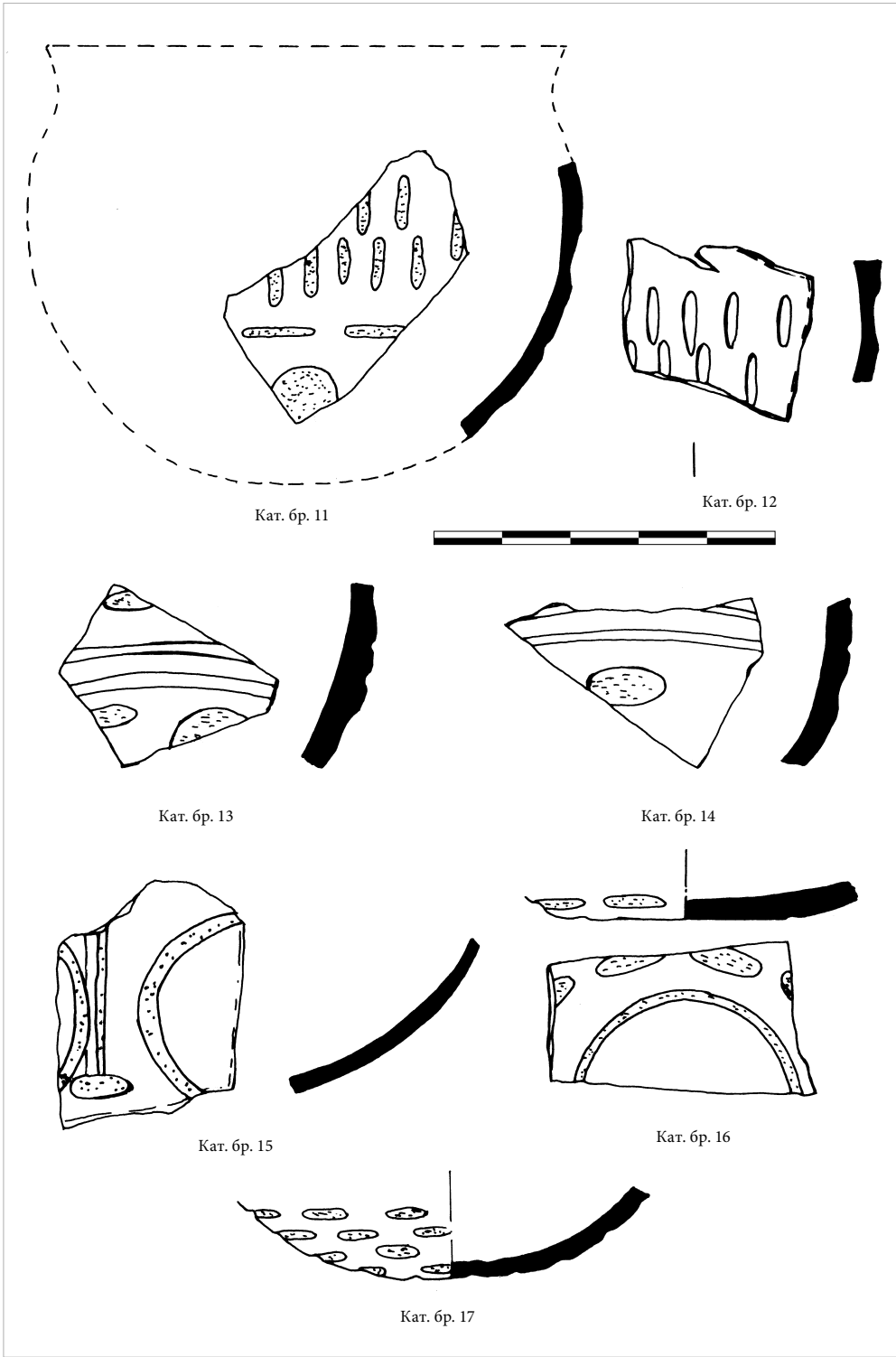
1. Дубље- Горња Горевница, 2. Чуљевина- Пријевор, 3. Чуљевина- Пријевор,
4. Порта цркве Христовог Вазнесења, 5. двориште Народног музеја,
6. Терме, 7. Јанковина- Бељина, 8. Парцела 178/1- Бељина,
9. Порта цркве УПБ- Бељина, 10. Градина- Јелица

типови/ локалитети	Дубље- Г. Горевница	Питомине- Пријевор	Чуљевина- Пријевор	Терме- Чачак	Двориште Н. музеја- Чачак	Порта цркве Св. Вазнесења- Чачак	Јанковина- Бељина	Парцела 178/1- Бељина	Порта цркве УПБ- Чачак	Градина- Јелица	Укупно
I. боце			I/1-1 ком.		I/2-1 ком.	I/2-1 ком.					3
II. тањири								II-2 ком.			2
III. тоалетне боце				III/2-1 ком. III/3-1 ком.			III/1-1 ком.		III/4-1 ком.		4
IV. зделе				IV/1-1 ком. IV/2-1 ком. IV/3-2 ком.		IV/1-2 ком. IV/2-4 ком.				IV/2-2 ком.	12
V. пехари	V/86-1 ком.	V/4-1 ком.	V/4-3 ком.	V/1-1 ком. V/2a-1 ком. V/2b-1 ком. V/3-1 ком. V/4-3 ком. V/5-2 ком.	V/2a-1 ком. V/4-6 ком. V/7-1 ком. V/8-1 ком.	V/2a-1 ком. V/4-15 ком. V/7-2 ком.	V/4-1 ком. V/5-1 ком. V/6-1 ком.		V/26-1 ком. V/8a- 1 ком.		46
VI. лампе										VI-2 ком.	2
укупно	1	1	4	15	10	25	4	2	3	4	69

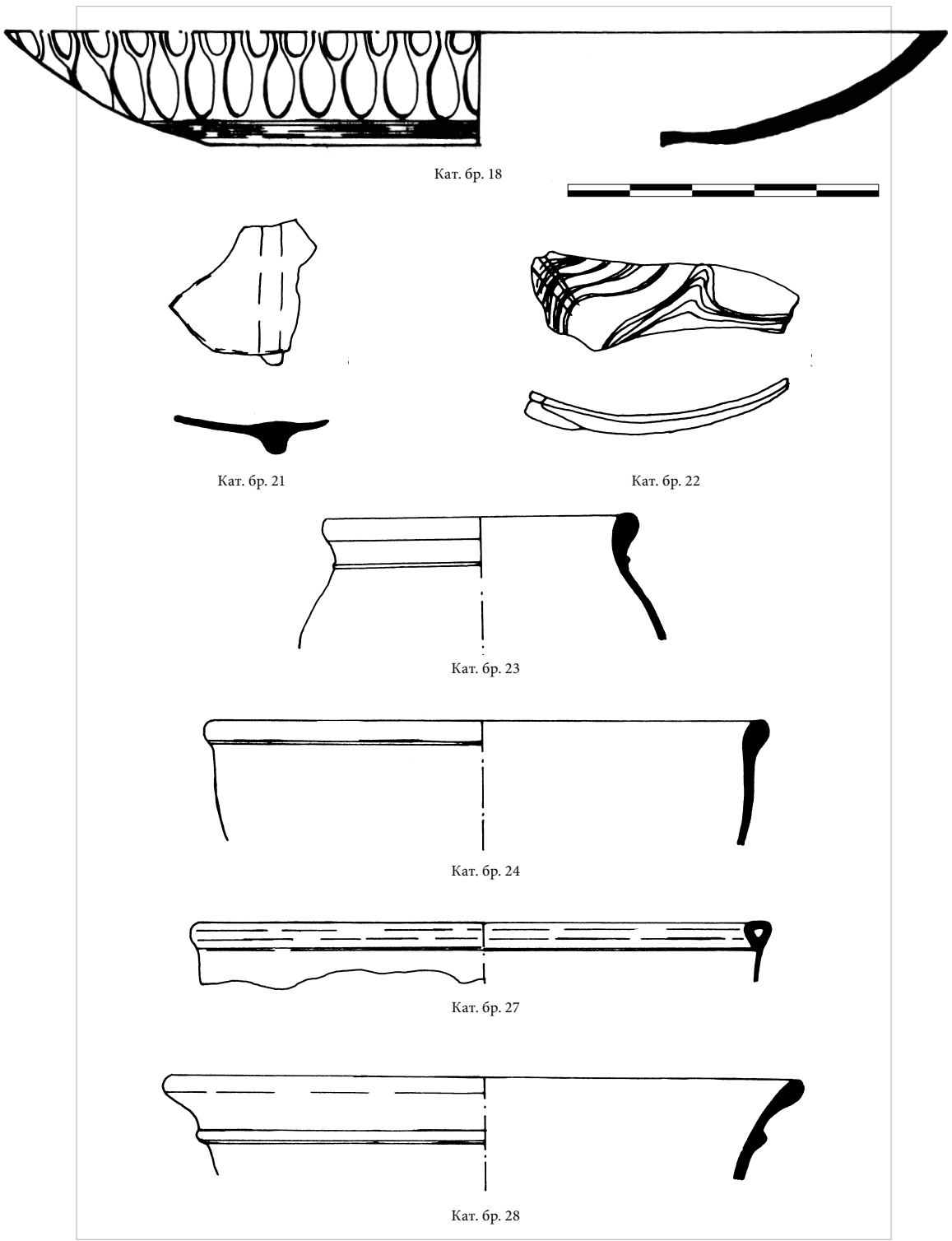
Табла II- Преглед типова стаклених посуда из Чачка и околине

Табла III, боце, тоалетне боце и тањири

Табла IV, зделе

Кат. бр. 18

Кат. бр. 21

Кат. бр. 22

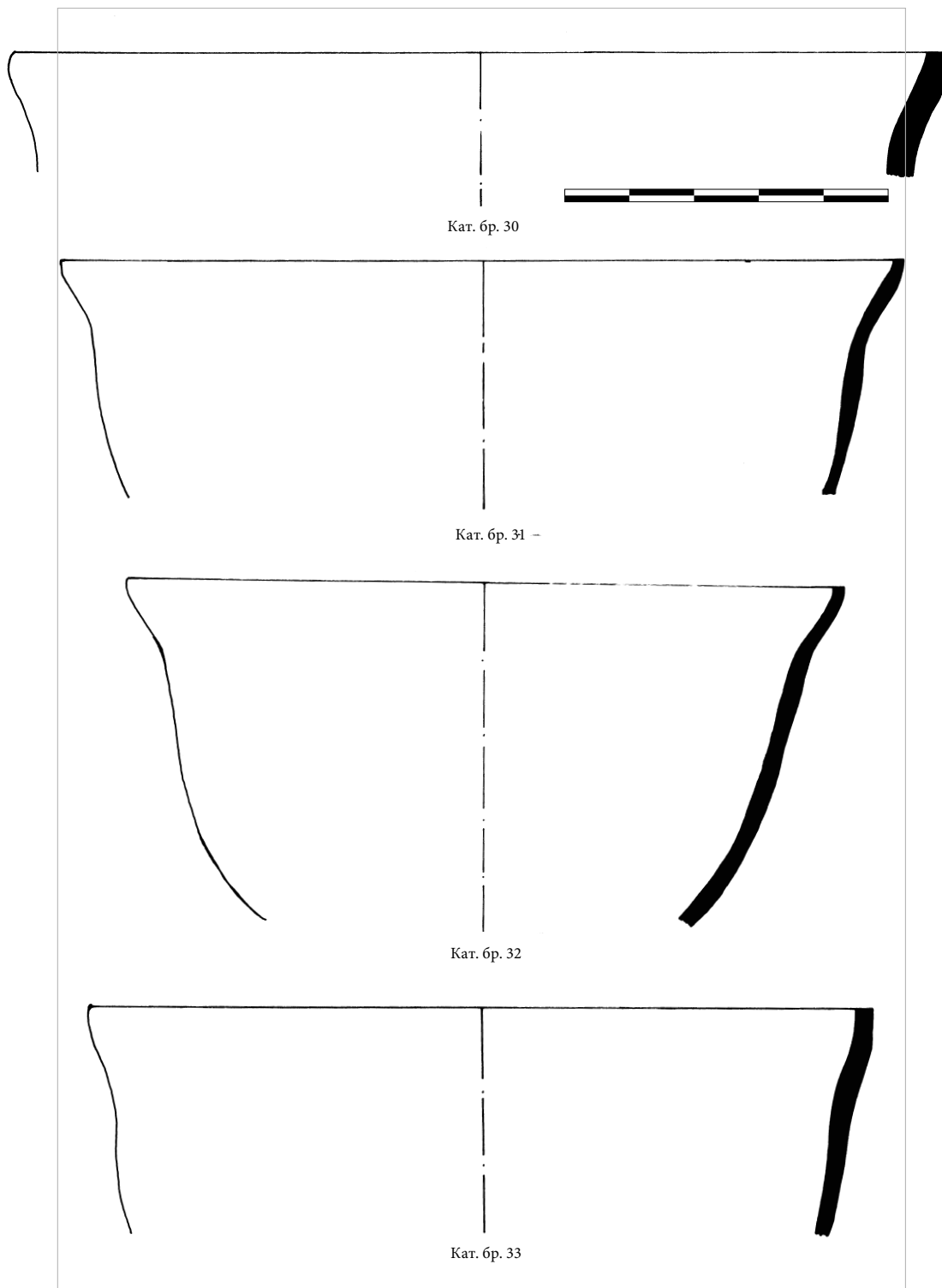
Кат. бр. 23

Кат. бр. 24

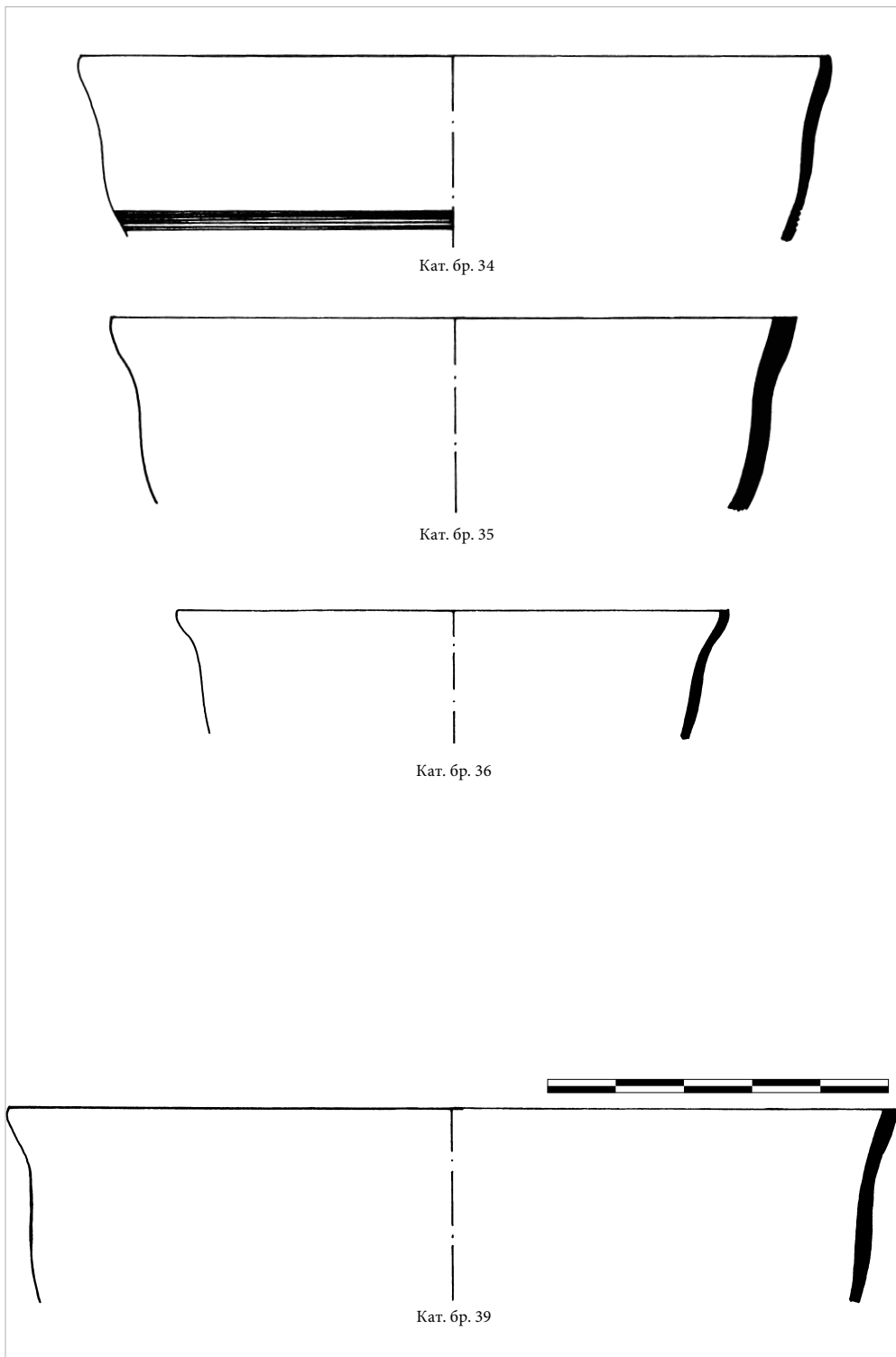
Кат. бр. 27

Кат. бр. 28

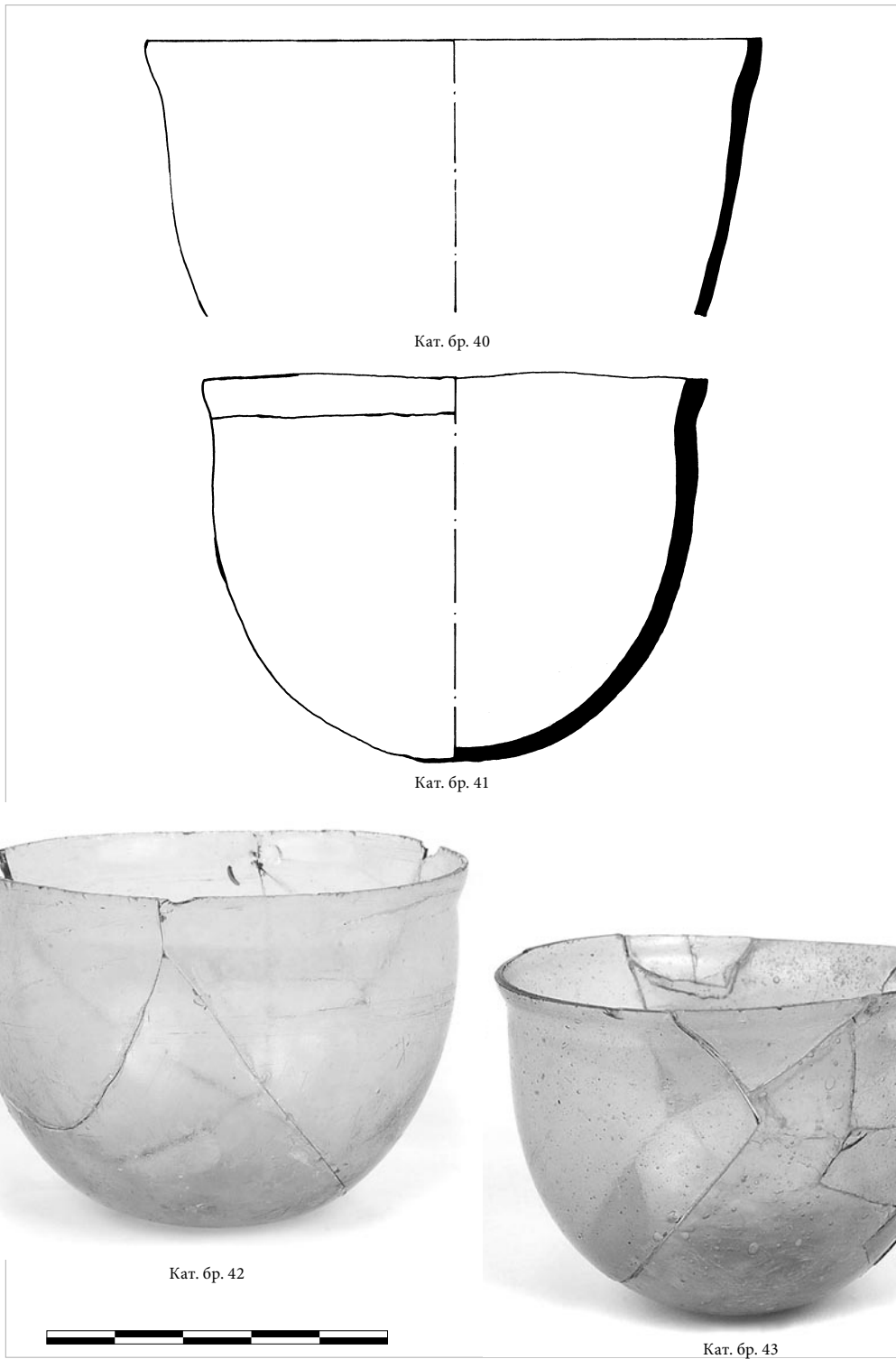
Табла IV, зделе (кат.бр. 18, 21, 22); пехари (кат. бр. 23, 27, 28)

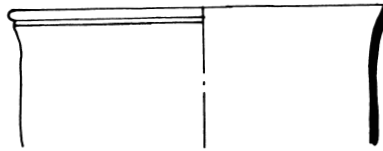
Табла VI, хемисферични пехари

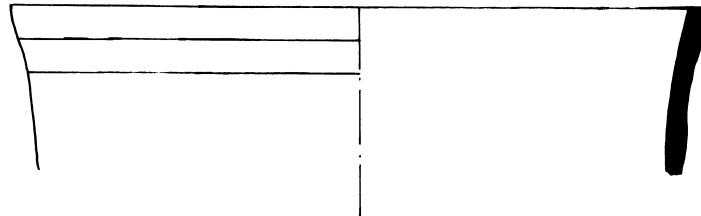
Табла VII, хемисферични пехари

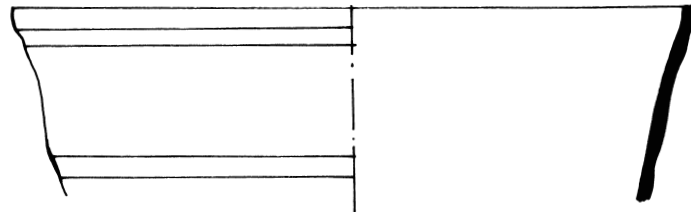
Табла VIII, хемисферични пехари

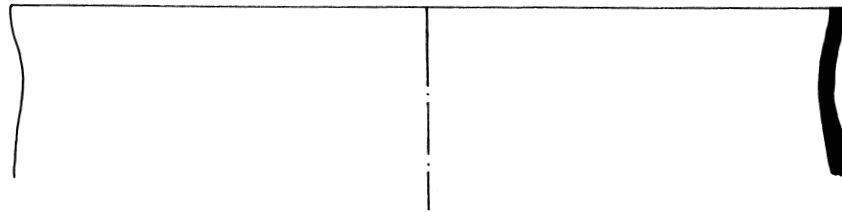
Кат. бр. 44

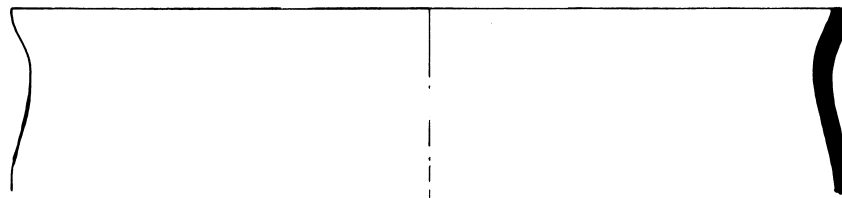
Кат. бр. 45

Кат. бр. 46

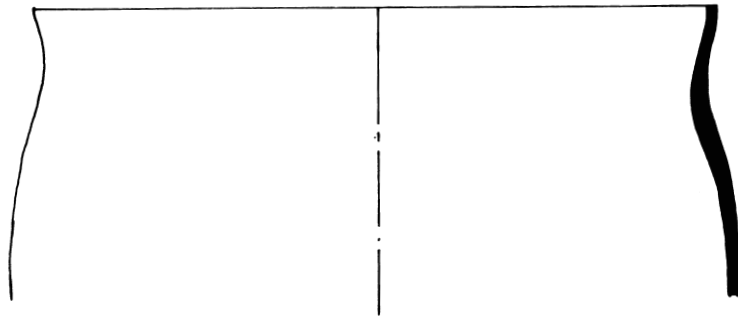

Кат. бр. 47

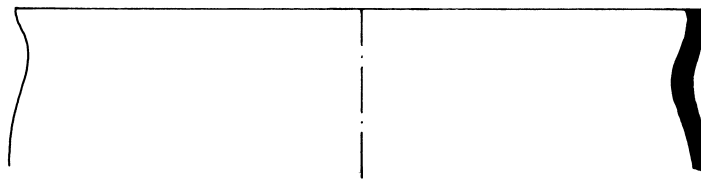

Кат. бр. 48

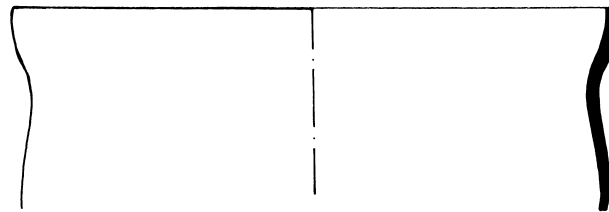
Табла IX, хемисферични пехари

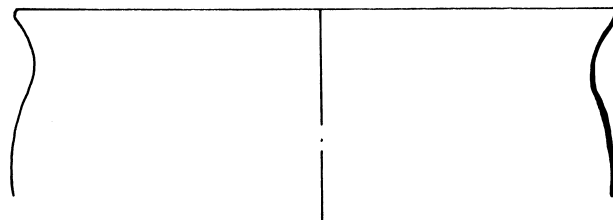
Кат. бр. 49

Кат. бр. 50

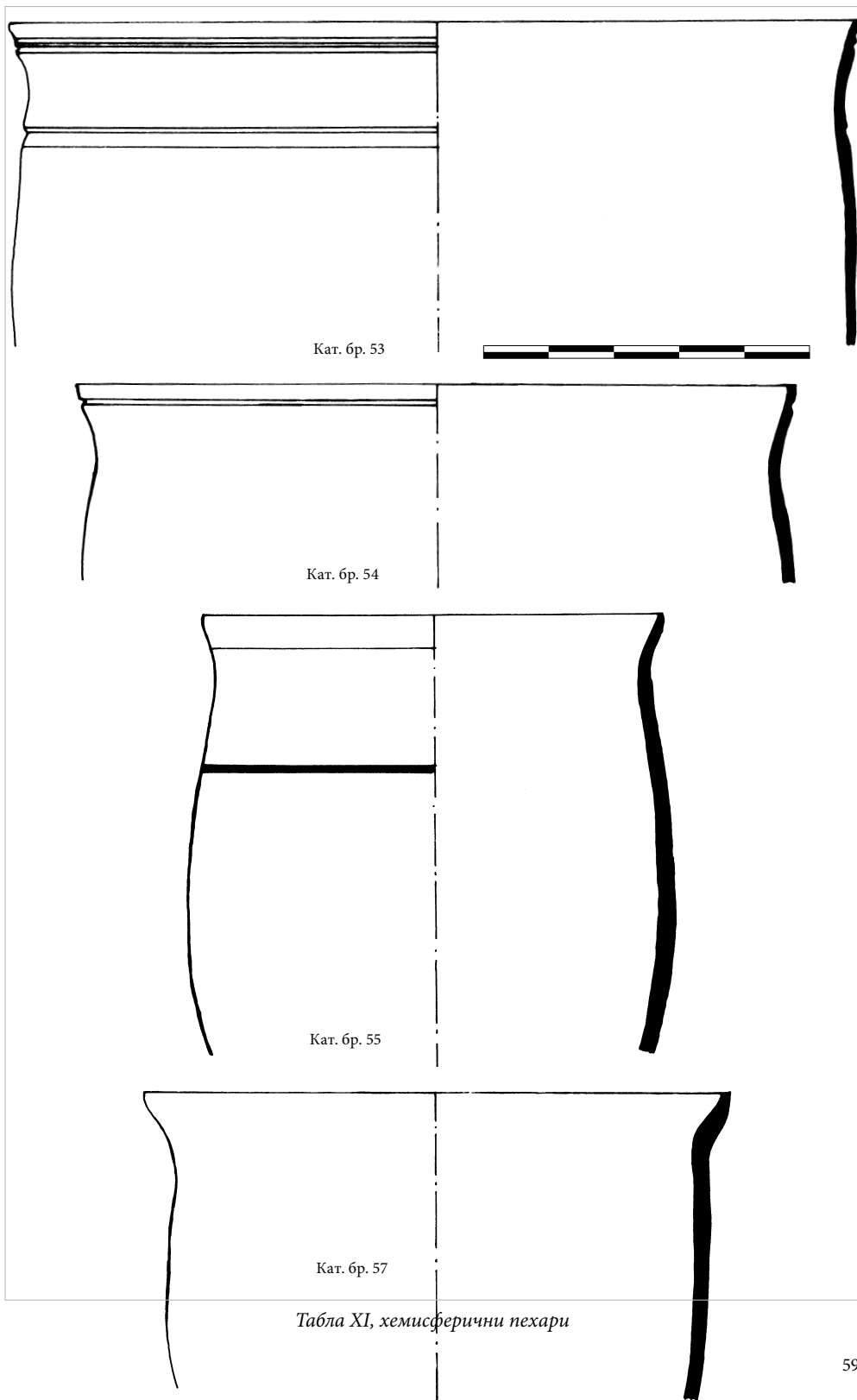

Кат. бр. 51

Кат. бр. 52

Табла X, хемисферични пехари

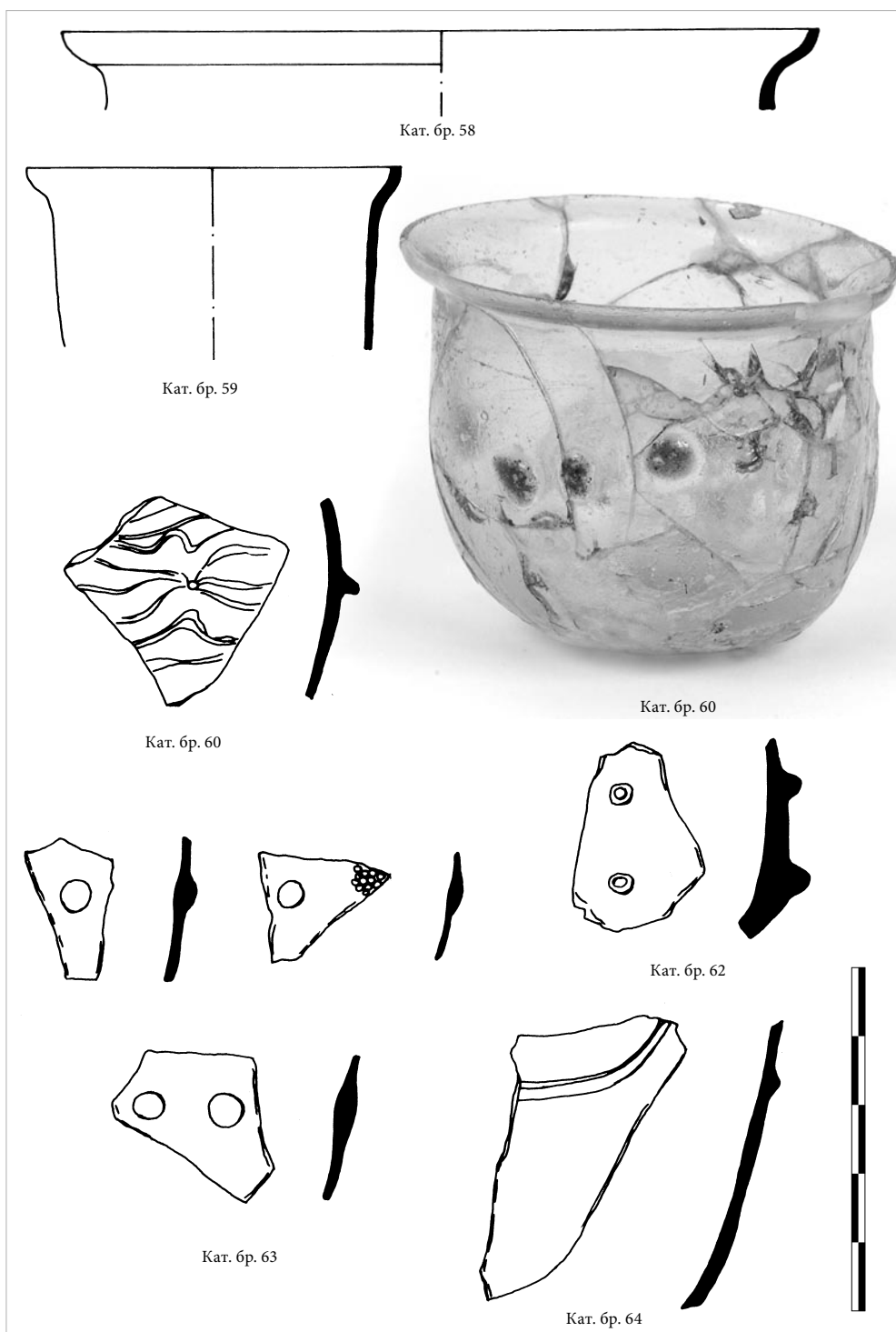
Кат. бр. 53

Кат. бр. 54

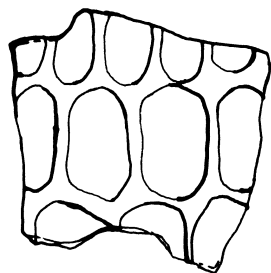
Кат. бр. 55

Кат. бр. 57

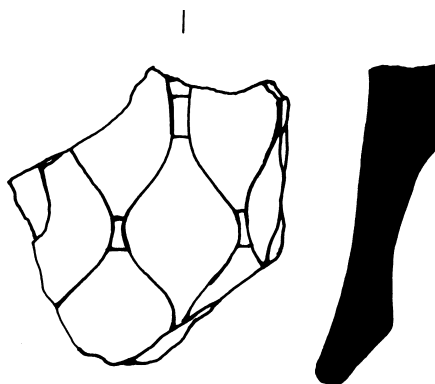
Табла XI, хемисферични пехари

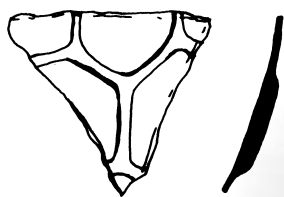
Табла XII, хемисферични пехари (кат. бр. 59, 60); пехари са брадавицама (61, 62, 63)
 Јанковини пехари (кат. бр. 64)

Кар. бр. 65

Кар. бр. 66

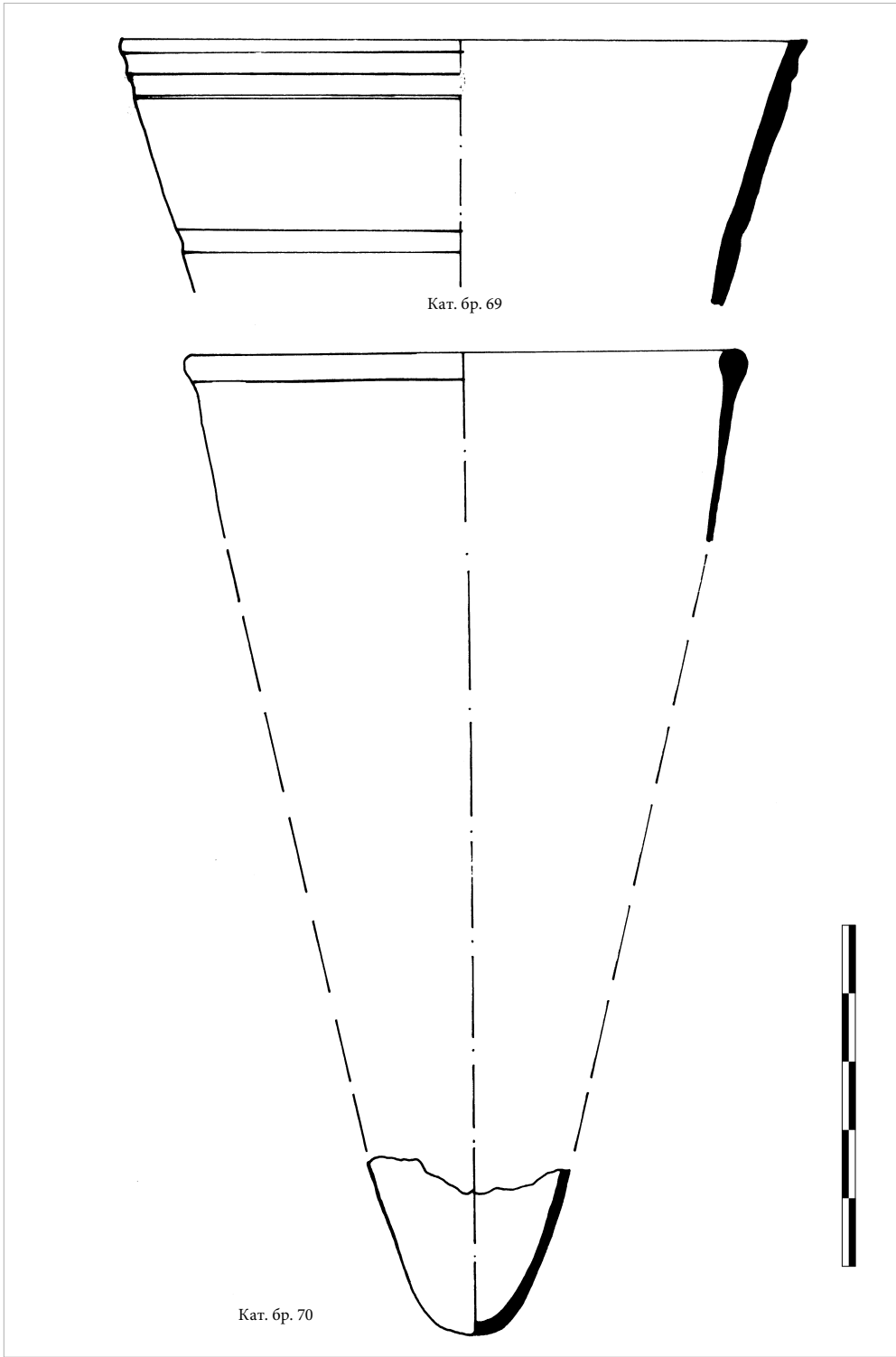

Кар. бр. 67

Кар. бр. 68

Табла XIII, пехари

Снежана
ФЕРЈАНЧИЋ

РЕГРУТАЦИЈА ГОРЊОМЕЗИЈСКИХ ЛЕГИЈА IV FLAVIA И VII CLAUDIA

УДК:

АПСТРАКТ: Горњомезијске легије IV Flavia и VII Claudia попуњаване су првенствено регрутима из матичне провинције. Војници су новачени на лимесу, али и у унутрашњости Горње Мезије. Међу легионарима је било и припадника домаћег становништва. Значајан извор легионара представљале су и суседне провинције – Панонија, Дакија, Тракија, Македонија и Далмација.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Горња Мезија, легија IV Flavia, легија VII Claudia, регрутација.

Присуство римске војске у некој провинцији један је од фактора који су снажно утицали на романизацију домаћег становништва. У канабама око легијских и аугзилијарних логора, домороци су се мешали са војницима и цивилима који су их пратили. Легионари и аугзилијари су на месту службе заснивали породице. Иако те везе до 197. године нису биле законски пуноважни бракови, оне су знатно доприносиле ширењу римских обичаја и начина живота. Са процесом романизације тесно је повезано и питање регрутације римских легија. Оне су у II и III веку превасходно попуњаване у провинцијама у којима су биле стациониране.¹

Посаду Горње Мезије чиниле су две легије – IV Flavia и VII Claudia. Слика о њиховом саставу у највећој мери се поклапа са општим закључцима о регрутацији легија изнетим у студијама Ђ. Форнија и Џ. К. Мана.² Епиграфска грађа из Горње Мезије и других провинција Римског царства указује да би поједине њихове претпоставке требало донекле модификовати и допунити.

Легија IV Flavia

Легија IV Flavia је у неподељену Мезију доведена из Далмације 86. године, у оквиру Домицијанових припрема за рат против Дачана. Најпре је била стационирана у Виминацијуму, а затим у Сингидунуму. Учествовала је

1 | G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953, 85 sqq.; J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, London, 1983, 63 sqq.

2 | Forni, *l. c. n. 1*; Mann, *l. c. n. 1*.

у Трајановим дачким ратовима и чинила посаду новоосноване провинције. У Горњу Мезију се вратила почетком 119. године, у оквиру Хадријанове реорганизације Дакије и дунавског лимеса.³ Њен логор је до позне антике био у Сингидунуму.⁴

Натписи који доносе податке о пореклу војника легије IV Flavia релативно су малобројни, али ипак омогућавају формирање укупне слике о њеном саставу у II и III веку. Изгледа да је главни извор регрута била територија Горње Мезије. Међу војницима срећемо људе уновачене на лимесу, али и у градовима и насељима у унутрашњости провинције. Број војника регрутованих у насељима крај легијских логора релативно је мали. Само је један легионар у службу ступио у матичном логору јединице. Реч је о Касију Ингенуу, чија је породица живела у Сингидунуму (IMS I 38). Из текста његовог епитафа није сасвим јасно да ли је надгробну стелу поставила његова сестра или његов брат. Гентилно име је дато у скраћеном облику *Cass.* и може се прочитати као *Cass(ia)* или *Cass(ius)*. Когномен *Atta* је посведочен и као женско и као мушко име.⁵ Породица Касија Ингенуа је можда припадала домаћем становништву Горње Мезије. Мушко име *Atta* се у нашој провинцији сврстава у дардански ономастикон.⁶

Тројица војника легије IV Flavia регрутована су у Виминацијуму. У епитафу Марка Домиција стоји да је био из овог града (CIL III 10250). Породица сигнифера Елија Прокулина живела је у канабама или цивилном насељу код логора легије VII Claudia. Наш војник се вратио у родни град да би подигао надгробни споменик своје двадесетпетогодишњем брату (IMS II 92). Изгледа да је њихова породица припадала муниципалној аристократији, јер је покојни младић био увршћен у витешки сталеж.⁷ Посебну пажњу заслужује Елије Домицијан који је у Виминацијуму сахранио своје родитеље (IMS II 94). Он би по оцу, који се звао *Affus*, могао бити трачког порекла.⁸ У трачкој ономастици срећемо мушко име *Αφφους/Αφους*.⁹ Поред тога, имена *Αλφα*, *Αλφη*, *Αλφια*, *Αλφιον* и *Αλφους*, посведочена у Малој Азији, вероватно припадају трачком ономастикону.¹⁰ Стога претпостављамо да би Домицијанов отац могао бити Трачанин. На изврстан

3 E. Ritterling, *RE* XII, 1924, 1540 sq., s. v. *legio*; M. Mirković, *IMS* I, Beograd, 1976, p. 29 sq.; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984, 89 sq.

4 *Not. dign. Or.* XLI 30: *Praefectus legionis quartae Flaviae Singiduno*.

5 A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* I, Leipzig 1894, 272 sq.; *OPEL* I 205.

6 F. Papazoglou, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam, 1978, 226.

7 Cf. Mirković, *IMS* II 121 ad n° 92. О пракси укључивања припадника муниципалне аристократије у витешки сталеж cf. A. Stein, *Der römische Ritterstand. Ein Beitrag zur Sozial- und Personengeschichte des römischen Reiches*, München, 1927, 129 sq.

8 Mirković, *IMS* II p. 122 ad n° 94 помишља да је *Affus* малоазијско име повезано са мушким именом 'Αφφους посведоченим у Битинији.

9 D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, 20 sq.

10 L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Praha, 1964, 75 sqq.

степен хеленизације у његовој породици указује грчки патронимик *Aristo*.¹¹ О пореклу Домицијанове мајке није могуће ништа закључити, будући да њено име *Genis*, колико је нама познато, није другде посведочено.¹² Нема сумње да је потекла из романизоване породице. Њен отац је носио латинско име *Domitius*, распрострањено у свим областима Римског царства.¹³

У легији IV Flavia посведочено је присуство тројице војника уновачених у градовима и насељима у унутрашњости Горње Мезије. Међу њима се нарочито истиче тридесетпетогодишњи Аурелије Аурелијан, рођен у викусу код утврђења *Timacum Minus*, где су му надгробни споменик поставили родитељи (*IMS III/2 28*). Потекло је, изгледа, из трачке или трачко-оријенталне породице. Судећи према когномену *Bitus*,¹⁴ његов отац је био трачког порекла. Етничку припадност Аурелијанове мајке, која се звала Елија Аиде, нешто је теже одредити. Когномен *Aide* могао би се повезати са трачким именом Αἰδεζυρίς, забележеним на једном натпису из Бугарске.¹⁵ С друге стране, можда је реч о хеленском имену, које је у генитиву посведочено само на једном папирусу из птолемејског Египта.¹⁶ Изложени ономастички подаци указују да је Елија Аиде могла бити трачког порекла, као и њен муж, или са истока Царства, уколико је њен когномен хеленског порекла. Треба напоменути да је Аурелије Аурелијан потекао из војничке породице. Његов отац Аурелије Бито је био ветеран, а вероватно је служио у кохорти II Aurelia Dardanorum, која је чинила посаду кастела *Timacum Minus*.¹⁷

Када се говори о војницима легије IV Flavia из унутрашњости Горње Мезије, посебну пажњу треба посветити регрутима из редова домаћег становништва. Ветеран Аурелије Местријан био је рођен у Скупима, где се вратио после часног отпуста (*IMS VI 38*).¹⁸ Когномен *Mestrianus*, који се приписује дарданској ономастици,¹⁹ указује на његово домородачко порекло. Са југа Горње Мезије је, по свој прилици, био и Валерије Варан, који је као *librarius consularis* служио у штабу провинцијског намесника у Виминацијуму (*IMS VI 227*). Фрагмент његове

- 11 W. Pape–G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig, 19113, 136; *LGPN I* 77 sqq.; II 61 sqq.; III A 68 sq.; IV 46 sq.
- 12 Cf. *OPEL II* 165.
- 13 G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, 82, 190.
- 14 Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 66 sqq.; L. Barkóczy, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16, 1964, 307. Holder, *Sprachschatz I* (n. 5), 442 smatra да је *Bitus* keltsko ime.
- 15 *IGBulg IV* 2338. Cf. Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 9.
- 16 D. Foraboschi, *Onomasticon alterum papyrologicum, Supplemento al Namenbuch di F. Preisigke*, Milano, 1977, 21. Cf. Pape–Benseler, *GEN* (n. 11), 33.
- 17 P. Petrović, *IMS III/2*, Beograd, 1995, p. 44 sq.
- 18 С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у Балканским провинцијама I–III век н.е.*, Београд, 2002, 77.
- 19 Papazoglou, *Tribes* (n. 6), 232.

надгробне стеле нађен је у селу Лопате код Куманова, које се идентификује са царинском станицом *Lamud()*.²⁰ Наш војник је припадао домаћем становништву Дарданије, јер је носио дардански когномен *Varanus*.²¹ Истог порекла је био и Тит Аурелије Ата, *strator consularis* на служби у Наису почетком III века (*IMS IV 7*).²² И његов когномен (*Atta*) се убраја међу дарданска епихорска имена.²³

Још двојица припадника легије IV Flavia регрутована су у унутрашњости провинције. Валерије Валенс био је рођен у Ремезијани, где су му надгробни споменик поставили брат и сестра (*IMS IV 75*). Редовима горњомезијских регрута припада и Аурелије Луцијан, коме су надгробни споменик поставили мајка, браћа и жена (*IMS I 176**). Ман га је сврстао међу легионаре уновачене у Сингидунуму.²⁴ Чини се, међутим, да је Валенсова породица живела у унутрашњости Горње Мезије, у околини данашњег Крагујевца, где је надгробна стела и пронађена. Иако тачно место налаза није познато, претпоставља се да је откривена у античким рушевинама на брду Гледич, јужно од Крагујевца.²⁵

Епиграфски споменици указују да је легија IV Flavia у II и III веку попуњавана и војницима из провинција у суседству Горње Мезије. Тројица легионара су била регрутована у Панонији. Сирмијум је наведен као *origo* имагинифера Луција Албанија Септимиана (*IMS I 34*) и конзуларског бенефицијара Тита Публиција Мартина (Mirković, Chiron 24, 1994, n° 61). Треба истаћи да је Публиције Мартин служио у свом завичају као *beneficiarius consularis*. Ова пракса је посведочена у Сирмијуму почетком III века, када су тројица конзуларских бенефицијара упућена на службу у свој родни град. На то недвосмислено указују формулације *beneficiarius consularis in patria sua, iterata statione in patria sua*, односно посвете *Genio huius loci patriae suae* са њихових жртвеника.²⁶

20 B. Saria, *RE Suppl.* VII 1940, 342, s. v. *Lamud()*; B. Dragojević-Josifovska, *IMS VI*, Beograd, 1982, p. 44 sq.; S. Dušanić, *Roman Mining in Illyricum. Historical Aspects*, Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca et romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003, Pisa, 2004, 257.

21 Papazoglou, *Tribes* (n. 6), 236 sq.

22 Дужности конзуларских стратора у Наису нису до краја разјашњене. Могле су бити везане за коњушнице или радионице за поправку оружја. *Stratores consularis* су можда руководили и привременом резиденцијом провинцијског намесника или других државних достојанственика (cf. A. von Premerstein–N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien*, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen instituts in Wien 3, 1900, Bbl. 130; A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970, 168; Petrović, *IMS IV*, Beograd, 1979, p. 32).

23 Papazoglou, *Tribes* (n. 6), 226.

24 Mann, *Recruitment and Settlement* (n.1), 134, Table 21.2.

25 Dušanić, *IMS I* 161 sq. ad n° 176*.

26 Mirković, *Beneficarii consularis in Sirmium*, Chiron 24, 1994, n° 8, 11, 13, 14. О упућивању конзуларских бенефицијара на службу у завичај cf. J. Nelis-Clément, *Les beneficarii: Militaires et administrateurs au service de l'Empire (Iers. a.C. – VIe s. p.C.)*, Bordeaux, 2000, 35. – О бенефицијарној станици у Сирмијуму cf. Mirković, *op. cit.*, 345 sqq.; Nelis-Clément, *op. cit.*, 141 sqq.

У селу Брусник код Пакраца у Хрватској пронађена је надгробна стела Аурелија Назона, који је у легији IV Flavia служио под Септимијем Севером или Каракалом (AIJ 590). Његово присуство на југу Горње Паноније најлакше се може објаснити претпоставком да је био регрутован у овој области. Брусник, где је нађена Назонова надгробна стела, налазио се на територији града *Aquae Balissae*, тј. *Municipium Iasorum*, основаног под Хадријаном.²⁷ У поменутом селу, на локалитету Селиште, откривени су остаци луксузне сеоске виле (*villa rustica*).²⁸

У легији IV Flavia појединачно су посведочени војници из Доње Мезије, Тракије, Македоније и Далмације. Улпије Домицијан је по свој прилици био регрутован у Доњој Мезији, у Монтани или на њеној територији. На то указује надгробна стела нађена у Михаиловграду, коју је нашем легионару и своме сину подигао брат Улпије Лонгинијан (AE 1985, 745). Валерије Дизон, који је у легији IV Flavia служио у III веку, био је грађанин Филипополиса у Тракији (CIL X 4874). Припадао је домаћем становништву провинције, јер је као когномен носио трачко име *Dizo*.²⁹ Трачког порекла је, на основу когномена *Bitus*,³⁰ по свој прилици био и Марко Аурелије Бито (AE 1997, 1302). Тридесетпетогодишњи Гај Валерије Лонгин био је рођен у Стобима у Македонији (AE 1948, 147). Као и други грађани овог града, био је уписан у трибу *Aemilia*.³¹ Конзуларски бенефицијар Ноније могао би бити из Далмације (IMS II 91). Његов сигнум *Dalmatus* требало би повезати са пореклом.³²

У легији IV Flavia је посведочен само један војник за кога поуздано знамо да је био регрутован у источном делу Царства. Реч је о Гају Елију Александру из Анкире у Галатији (AE 1962, 112). Његов епитаф је нађен у Аквинкуму у Доњој Панонији и требало би га датовати у време парћанског похода Луција Вера (162–166. године) или Александра Севера (231. године). Одреди легије IV Flavia су тада у Аквинкуму замењивали легију II Adiutrix која је ратовала на истоку.³³

Епиграфска грађа из Горње Мезије и других провинција пружа основу за претпоставку према којој је још један број војника легије IV Flavia био уновачен на истоку Царства. Луције Валерије Кресцентион је вероватно био из неке од

27 О граду *Municipium Iasorum* и његовој територији cf. B. Schejbal, *Municipium Iasorum (Aquae Balissae)*, The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia/Die autonome Städte in Noricum und Pannonien, Pannonia II, ed. M. Šašel-Kos, P. Scherrer, Ljubljana 2004, 99 sqq.

28 Schejbal, *op. cit.* n. 27, 121.

29 Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 135.

30 Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9) 66 sqq.; Barkóczy, *AArchH* 16, 1964, 307.

31 W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Pragae-Vindobonae-Lipsiae, 1889, 244.

32 Cf. Kajanto, *Supernomina. A Study in Latin Epigraphy*, Helsinki, 1966, 56 (*non vidi*). Mann, *Recruitment and Settlement* (n. 1), 134, Table 21.2 сматра да је Ноније био из Салоне.

33 Ritterling, *RE* XII (n. 3), 1545.

хеленофоних провинција. За владе Максимина Трачанина у Сингидунуму је Хекати посветио мали храм, како сведочи натпис на архитраву светилишта (IMS I 1). За посвету богињи је уместо датива употребљен акузатив, вероватно под утицајем грчког језика.³⁴ Порекло још шесторице војника легије IV Flavia могло је сезати до источних провинција Царства. На то указују хеленска *cognomina*: *Agathonymus* (AE 2003, 1531),³⁵ *Asclepiades* (AE 1937, 95),³⁶ *Athenio* (CIL III 13663),³⁷ *Demetrius* (IMS I 28),³⁸ *Diofantos* (AE 1993, 1578)³⁹ и *Eumenes* (IMS I 28).⁴⁰ У случају Аурелија Деметрија као индицију оријенталног порекла треба узети и имена његове деце – *Diogenia* и *Diogenianus*, изведена од грчког *Diogenes* (IMS I 28).⁴¹ Остаје отворено питање да ли су поменути легионари регрутован на истоку или су потекли из породица које су се у Горњу Мезију доселиле из источних провинција.

Када се говори о пореклу војника легије IV Flavia, посебну пажњу би требало обратити на дедикацију Јупитеру за здравље Септимија Севера, Каракале и Гете, коју су 196. године у Сингидунуму посветили регрути из Киликије – *Cilices contirones* (IMS I 3). Иако то у тексту натписа није наведено, сва је прилика да су служили у легији IV Flavia. Мало је вероватно да су регрутовани за неку другу јединицу, те да су жртвеник посветили пролазећи кроз Сингидунум.⁴² Млади Киликијци су у горњомезијску легију ступили вероватно 195. године. У натпису су названи *contirones*, а не *milites*, што значи да су свеже уновачени и да још увек нису били уписани у списак легионара.⁴³ Легија IV Flavia је на страни Септимија Севера учествовала у грађанском рату против Песценија Нигера.⁴⁴ Губици које је претрпела у борбама против узурпаторових снага могли су бити надокнађени на лицу места, у источним провинцијама. Том приликом су у легију IV Flavia вероватно ступили и наши Киликијци.

- 34 Mirković, *IMS I* p. 43, ad n° 1. Cf. В. Кондић, *Нови подаци о оријенталном елементу у Сингидунуму*, *Жива антика* 18, 1968, 276.
- 35 Pape-Benseler, *GEN* (n. 11), 7; *LGPN I* 4; II 5; III A 5.
- 36 Pape-Benseler, *GEN* (n. 11), 158; *LGPN I* 90 sq.; II 73 sqq.; III A 80; III B 74 sq.; IV 54 sq.
- 37 Pape-Benseler, *GEN* (n. 11), 25; *LGPN I* 17; II 11 sq.; III A 16; III B 16; IV 9.
- 38 Pape-Benseler, *GEN* (n. 11), 289 sq.; *LGPN I* 125 sq.; II 104 sqq.; III A 122 sq.; IV 91 sqq. Alföldy, *PND* (n. 13), 187 ističe da je kognomen *Demetrius* bio veoma čest na istoku Rimskog carstva.
- 39 Pape-Benseler, *GEN* (n. 11), 313; *LGPN I* 141; II 132; III A 132; III B 124; IV 108.
- 40 Pape-Benseler, *GEN* (n. 11), 413; *LGPN I* 180; II 177; IV 133.
- 41 Pape-Benseler, *GEN* (n. 11), 301; *LGPN I* 132 sq.; II 116 sq.; III A 126; IV 98.
- 42 Cf. H. Nesselhauf, *Zwei Inschriften aus Belgrad*, *Živa antika* 10, 1960, 194; Mócsy, *Moesia Superior* (n. 22), 132, 171, 191; Mirković, *IMS I* p. 46 ad n° 3.
- 43 Nesselhauf, *ŽA* 10, 1960, 194. О Киликијцима у Сингидунуму cf. Д. Грбић, *Cilices у Сингидунуму – Белешке из војничке епиграфике и топографије*, *Старинар* 57, 2007, 221–227.
- 44 Ritterling, *RE XII* (n. 3), 1310 sq.

Поред војника из Горње Мезије и суседних провинција, у легији IV Flavia је посведочено и присуство двојице регрута из западног дела Царства. У Будимпешти је пронађен фрагментарни епитаф једног легионара из Клаудијеве колоније *Ara Agrippinensium* у Доњој Германији (CIL III 10508). Будући да је наш војник носио гентилно име *Aurelius*, натпис је настао за време или после владавине Марка Аурелија, у другој половини II или у III веку. Већ смо напоменули да су одреди легије IV Flavia у Аквинкуму замењивали легију II *Adiutrix* у два наврата – у време парћанских похода Луција Вера (162–166. године) и Александра Севера (231. године). Како се један војник са Рајне обрео у горњомезијској јединици? Вероватно је реч о ванредној регрутацији. Легија IV Flavia је учествовала у Каракалином походу против Аламана 213. године.⁴⁵ Губици које је претрпела могли су бити надокнађени регрутацијом на лицу места, у Германији. Том приликом се међу легионарима можда нашао и Аурелије из колоније *Ara Agrippinensium*.

Други војник из западног дела царства био је рођен у северној Италији. Реч је о Сексту Палпелију Хистеру, рођеном у Поли у Хистрији (CIL V 48).⁴⁶ Он је потекао из војничке породице – његов отац је такође служио у Горњој Мезији, у легији VII Claudia. Породица наших војника је можда водила порекло од ослобођеника сенатора из времена Тиберијеве и Клаудијеве владе Секста Палпелија Хистера из Поле.⁴⁷

45 Ritterling, *RE* XII (n. 3), 1542.

46 *CBFIR* 686, n° 890.

47 *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I, II, III VI*, Berolini–Novi Eboraci, 1998, P 73.

Порекло војника легије *iv flavia* (II–III век)

Горња Мезија – 10	Виминацијум	3	CIL III 10250 (Сотин) II век: J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, <i>VHAD</i> 10, 1908/1909, 229, n° 372.
			IMS II 92 (Костолац) II или III век; <i>terminus post quem</i> је Хадријанова влада, због гентилног имена <i>Aelius</i> .
			IMS II 94 (Смедерево) II или III век; cf. <i>IMS II 92</i>
	Сингидунум	1	IMS I 38 (Београд) Друга половина II века: Y. le Bohec–C. Wolff, <i>Legiones Moesiae Superioris, Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17/19 septembre 1998)</i> , Lyon, 2000, 239, n. 11.
	Крагујевац	1	IMS I 176* (околина Крагујевца) Друга половина II или III век, на основу гентилног имена <i>Aurelius</i> .
	<i>Latud.</i>	1	IMS VI 227 (Лопате) II или III век
	Наис	1	IMS IV 7 (Ниш) Друга половина II или III век, на основу гентилног имена <i>Aurelius</i> .
	Ремезијана	1	IMS IV 75 (Бела Паланка) Друга половина II или III век; cf. <i>IMS IV 7</i> .
	Скупи	1	IMS VI 38 (Злокућани) Средина III века: Ферјанчић, <i>Насељавање ветерана</i> (п. 18), 282, n° 319.
<i>Timacum Minus</i>	1	IMS III/2 28 (Равна) Друга половина II или III век; cf. <i>IMS IV 7</i> .	
Панонија – 3	Сирмијум	2	IMS I 34 (Београд) Друга половина II или III век; <i>terminus post quem</i> је средина II века, када се у натписима јавља псеудо-триба (cf. G. Forni, <i>Le tribù Romane III/1: Le pseudo-tribù</i> , Roma, 1985, 27) Mirković, Chiron 24, 1994, n° 61 (Сремска Митровица) Друга половина II или III век; cf. <i>IMS I 34</i> .
		1	AИЈ 590 (Брусник) Владавина Септимија Севера или Каракале, на основу епитета <i>Antoniniana</i> у називу легије (cf. Mirković, Septimius Severus und die Legio VII Claudia Antoniniana, AV 28, 1977, 183–186).
Доња Мезија – 1	Монтана	1	AE 1985, 745 (Михаиловград) Средина II века: В. Велков – Г. Александров, <i>Епиграфски паметници от Монтана и района</i> , Монтана, 1994, 45 ad n° 109.
Тракија – 1	Филипополис	1	CIL X 4874 (Венафро) III век: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> (n. 1), 134, Table 21. 2.
Македонија – 1	Стоби	1	AE 1948, 147 (Наблус) II век: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> (n. 1), 134, Table 21. 2.
Далмација (?) – 1	---	1	IMS II 91 (Костолац) III век: <i>CBFIR</i> 450, n° 587

РЕГРУТАЦИЈА ГОРЊОМЕЗИЈСКИХ ЛЕГИЈА IV FLAVIA И VII CLAUDIA

Галатија – 1	Анкира	1	AE 1962, 112 (Аквинкум) 162–166. или 231–232. године када су одреди легије IV Flavia били стационарани у Аквинкуму (Ritterling, RE XII (n. 3), 1545).
Киликија	- - -	?	IMS I 3 (Београд) 196. године
Германија – 1	<i>Ara Agrippinensium</i>	1	CIL III 10508 (Будимпешта) 162–166. или 231–232. године када су одреди легије IV Flavia били стационарани у Аквинкуму (Ritterling, RE XII (n. 3), 1545).
Италија – 1	Пола	1	CIL V 48 (Пула) II век: <i>CBFIR</i> 686, n° 890.
Трачани – 1	- - -	1	AE 1997, 1302 (Београд) Друга половина II или III век: Mirković, <i>Tri nova natpisa iz Singidunuma, Singidunum</i> 1, 1997, 58, n° 2.

Легија VII Claudia

Легија VII Claudia је током прве половине I века била стационарана у Далмацији, да би у седмој деценији столећа, између 63. и 66. године, била прекомандована у Горњу Мезију.⁴⁸ Њен стални логор је, од самог доласка на Дунав, био у Виминацијуму.⁴⁹

За стварање јасне слике о саставу легије VII Claudia у II и III веку нарочито је значајан латеркулус из Виминацијума, односно списак војника регрутованих 169, а отпуштених 195. године. До сада су на локалитету Чаир код Костолца нађена три фрагмента овог натписа: прва два 1899. и 1900,⁵⁰ а трећи 1991. године.⁵¹ Подаци са латеркулуса и епиграфски материјал показују да је легија VII Claudia у II и III веку највећим делом попуњавана војницима из Горње Мезије.

У латеркулусу из 195. године највећи број легионара уновачен је у двома ветеранским колонијама – Скупима и Рацијарији. Укупан број војника чији је *origo* гласио *Sc(upis)* износи 39 (*IMS* II 53+*ZPE* 146, 212). Ономастички подаци указују да је међу њима било и припадника домаћег становништва. Петорица легионара као *cognomina* носе имена која припадају дарданском ономастикону. То су *Aurelius Daizo* (*IMS* II 53, 47b),⁵² *M. Aurelii Dassii* (*IMS* II 53, 37a; 68 a),⁵³

48 Mirković, *IMS* II p. 36.

49 Ritterling, *RE* XII (n. 3), 1619; K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians*, Bonn, 1989, 38.

50 *IMS* II 53.

51 Mirković, *The Roster of the VII Claudia Legiona*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 146, 2004, 211–220 са реконструкцијом латеркулуса на основу сачуваних фрагмената (p. 216 sqq.).

52 Parazoglou, *Tribes* (n. 6), 228. Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 110 сматра да је *Daizo* трачко име, док га А. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrer*, Wien, 1957, 105 сврстава међу илирска имена.

Aurelius Mestula (IMS II 53, 27a),⁵⁴ *C. Iulius Sausa* (IMS II 53, 44a).⁵⁵ Бито, чије гентилно име није сачувано, могао би бити трачког или дарданског порекла (IMS II 53, 20a). *Bithus* је добро познато трачко име,⁵⁶ које Ф. Папазоглу убраја међу дарданска епихорска имена.⁵⁷ Још четворица легионара уновачена су, чини се, у Скупима. Фрументарија Гаја Вибија Аратора је у овом граду сахранила мајка Јулија Обулција (IMS VI 47). Марцилије Валерије Марин је са братом сахранио оца (IMS VI 30). Њихова породица је припадала редовима муниципалне аристократије. Отац је био декурион колоније, док је војников брат био увршћен у витешки сталеж.⁵⁸ У Скупима је по свој прилици регрутован и Тит Диндије Марцел (IMS VI 44). Формулу *quot testamento fieri praeseparat* из његовог епитафа треба разумети као жељу, изражену у тестаменту, да буде сахрањен у родном граду. Мало је вероватно да је служио у Скупима, јер је као *cornicularius legati* руководио штабом легата легије VII Claudia у Виминацијуму.⁵⁹ Стога претпостављамо да је желео да почива у свом завичају. Ту жељу је испунила његова слушкиња и наследница Партенопа. У области Скупа био је рођен још један војник легије VII Claudia који је своју каријеру завршио на Рајни (CBFIR 133). Из Виминацијума је прекомандован у преторијанску гарду, где је служио као коњаник, да би касније био унапређен у бенефицијара у служби преторијанског префекта. Каријеру је завршио у Могунтијакуму, као центурион легије XXII Primigenia.⁶⁰ У епитафу поменутог војника, чије име није сачувано, стоји: *natus provincia M[oesia Superiore reg[io]ne Scupinta Da<r>dan[ia] me genuit*.

Други град који је дао највећи број регрута за легију VII Claudia у латеркулусу из 195. године била је Трајанова ветеранска колонија Рацијарија – наведена је као завичај 31 легионара (IMS II 53+ZPE 146, 212). Тројица од њих, судећи према именима, била су трачког порекла. Реч је о легионарима који носе трачка *cognomina*: *Bithus* (IMS II 53, 31b),⁶¹ *Dolens* (IMS II 53, 26a)⁶² и *Drigissa* (IMS

- 53 Papazoglou, *Tribes* (n. 6), 229. *Dassius* је добро посведочено илирско име: cf. H. Krahe, *Lexicon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg, 1929, 37 sq.; Mayer, *Sprache* (n. 52), 122 sq.; Alföldy, *PND* (n. 13), 18 sq.
- 54 Papazoglou, *Tribes* (n. 6), 232. Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 300 сматра да је *Mestula* трачко име.
- 55 Papazoglou, *Tribes* (n. 6), 234. Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 421 сматра да је *Sausa* трачко име. – О епихорском карактеру наведених имена (*Daizo*, *Dassius*, *Mestula*, *Sausa*) cf. Dragojević-Josifovska, *IMS VI* p. 32 sq.
- 56 Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 66 sqq.
- 57 Papazoglou, *Tribes* (n. 6), 234.
- 58 О декурионима у Скупима cf. Móscy, *Moesia Superior* (n. 22), 72 sq.; Dragojević-Josifovska, *IMS VI* p. 34 sq. – О политици укључивања припадника муниципалне аристократије у витешки сталеж cf. Stein, *Ritterstand* (n. 7), 129 sqq.
- 59 A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres* (Einl., Bericht u. Nachtr. von B. Dobson), Köln–Graz, 19672, 38.
- 60 О каријери поменутог војника cf. CBFIR 120 ad n° 133; Nelis-Clément, *Beneficiarii* (n. 26), 97.
- 61 Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 66 sqq.; Barkóczi, *AArchH* 16, 1964, 307.

II 53, 33a).⁶³ Публије Елије Дасије био је илирског порекла, јер је носио илирски когномен *Dassius* (*IMS* II 53, 17b).⁶⁴ Регрутима из Рацијарије са латеркулуса треба придружити и ветерана Гаја Јулија Емилијана који се после часног отпуста вратио у завичај (*CIL* III 7421). На то указује околност да су му надгробну стелу, нађену у Мокрешу, на територији Рацијарије,⁶⁵ поставили синови, од којих је један био војник преторијанске гарде, и брат. Судаћи према братовљевом имену *Dudis*, породица је делом била трачког порекла.⁶⁶

Епиграфска грађа сведочи да су војници у легију VII Claudia долазили и из других градова Горње Мезије. Четворица су била рођена у цивилном насељу код утврђења *Timacum Minus*. Надгробни споменик Ингенуу, чије гентилно име није сачувано, подигла је мајка Клаудија Кокеја, заједно са војниковим сином (*IMS* III/2 33). Сигнифер Аурелије Валенс дошао је у завичај да постави надгробну стелу својим родитељима (*IMS* III/2 29). Његов отац је био имагинифер кохорте II *Aurelia Dardanorum*, јединице која је од маркоманских ратова Марка Аурелија била стационирана у утврђењу *Timacum Minus*.⁶⁷ Из војничке породице је потекао и Тит Клаудије Валеријан (*IMS* III/2 30). И његов отац је служио у легији VII Claudia. Међу регрутима из викуса *Timacum Minus* посебну пажњу заслужује Улпије Аквилин, који је у нашој јединици служио крајем епохе Антонина или на почетку владавине династије Севера (*IMS* III/2 31). Аквилин је био син римске грађанке и роба. На то указује околност да је носио мајчино гентилно име *Ulpinus*, као и једночлана именска формула његовог оца. Аквилинов отац је по свој прилици био царски роб. Бракови са римским грађанкама били су типични за царске робове.⁶⁸ Очево име *Aquileiensis* упућује на неку везу са Аквилејом у северној Италији. Вероватно би га требало узети као индицију порекла и претпоставити да је Аквилинов отац рођен у поменутом граду.⁶⁹ Порекло мајке нашег војника можда сеже до источних провинција Царства, будући да је носила грчки когномен *Diotima*.⁷⁰ Не треба одбацити ни могућност да је Улпија

62 | Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 146 sq.; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkrigen*, Budapest, 1959, 172; I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965, 357.

63 | Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 157.

64 | Krahe, *PN* (n. 53), 37 sq.; Mayer, *Sprache* (n. 52), 122 sq.; Alföldy, *PND* (n. 13), 18 sq.

65 | Mócsy, *Moesia Superior* (n. 22), 109.

66 | Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 151.

67 | Petrović, *IMS* III/2, p. 44 sq.

68 | Dušanić, *The Legions and the Fiscal Estates in Moesia Superior: Some Epigraphical Notes*, *Arheološki Vestnik* 41, 1990, 587. Cf. Petrović, *IMS* III/2 83 sq. ad n° 31.

69 | Dušanić, *AV* 41, 1990, 587 и 591 поред овог наводи још неколико могућих објашњења везе између Аквилиновог оца и Аквилеје. Он претпоставља да је роб могао бити тамо купљен или да је у граду обављао неку дужност као што је, на пример, *agens in lustro* или ковач гвозђа виминацијумске легије.

70 | Pape-Benseler, *GEN* (n. 11), 312 sq.; *LGPNI* 140; II 131; III A 131.

Диотима потекла из породице ослобођеника. Душанић помишља да је била ћерка или унука Трајанове бивше робиње.⁷¹

Један ветеран са латеркулуса из 195. године био је рођен у Маргуму (*ZPE* 146, 212, I 9). Публије Елије Марцијан био је уновачен у граду *Horreum Margi* (*IMS* IV 84). Потicao је из војничке породице. Отац Марцијан био је ветеран легије VII *Claudia*. Брат, чије име није сачувано, такође је био војник, али није познато у којој је јединици служио.

Легија VII *Claudia* попуњавана је и регрутима из Виминацијума и околине. *Castris*, термин који означава насеље код војног логора, шест пута се среће као *origo* у латеркулусу из 195. године (*IMS* II 53 + *ZPE* 146, 212).⁷² У канабама или цивилном насељу крај логора уновачена су још шесторица војника. Очеви Аурелија Марцијана (*IMS* II 120) и Валерије Целза (*IMS* II 133) били су ветерани легије VII *Claudia*. Породице Луција Касијана Потенса (*IMS* II 128) и конзуларског бенефицијара Гаја Помпонија Валеријана (*IMS* II 109) вероватно су живеље у Виминацијуму. На то указује околност да су им надгробне споменике у овом граду подигле сестре. Гаја Домиција Аурикула, који је служио као *sustos armorum*, у Виминацијуму је сахранила мајка Домиција Антуса (*IMS* II 124). Пошто је носила исто гентилно име као и унуци – *Domitia* – претпоставља се да је била робовског порекла, те да је по ослобођењу узела гентилициј свога мужа.⁷³ У прилог томе иде и податак да је когномен *Anthus/Anthusa* био изузетно чест код робова.⁷⁴ Имагинифер Випсаније Викгор регрутован је у околини Виминацијума. У његовом епитафу стоји да је био *ex provincia Moesia Superiore, regione Viminacii* (*CIL* III 195).

У латеркулусу из 195. године срећемо 43 легионара чији је *origo* скраћен као *R* (*IMS* II 53+*ZPE* 146, 212). С обзиром на бројност војника, свакако да је посреди реч о неком граду или насељу у Горњој Мезији. У модерној историографији се доста расправљало о разрешењу поменуте скраћенице. Мочи је сматрао да је у питању *R(atiaria)*.⁷⁵ То се чини мало вероватним, јер је скраћеница за Рацијарију у латеркулусу по правилу гласила *RAT*. Душанић помишља на апелатив *r(egione)*.⁷⁶ Остаје, међутим, нејасно која би област била у питању (околина

71 Dušanić, *AV* 41, 1990, 587.

72 O *origo castris* cf. Mócsy, *Die origo castris und die canabae*, *AAnth* 13, 1965, 425–431; Vittinghoff, *Chiron* 1, 1971, 299 sqq.; Y. Le Bohec, *L'Armée romaine*, Paris, 1990, 84 sq.; Mirković, *Die Tribus der römischen Soldaten*, Studien zu Militärgrenzen Roms III. 13. internationalen Limeskongress, Aalen 1983. Vorträge, Stuttgart, 1986, 750 sqq.; S. E. Phang, *The Marriage of Roman Soldiers (13 BC – AD 235). Law and Family in the Imperial Army*, Leiden–Boston–Köln, 2001, 329 sq.

73 Mirković, *IMS* II 139 ad n° 124.

74 Alföldy, *PND* (n. 13), 151; H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, Berlin–New York, 1982, 1075 sq.

75 Mócsy, *Moesia Superior* (n. 22), 169, n. 28.

76 Dušanić, *Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji*, *Istorijski Glasnik* 1–2, 1980, 31, n. 173.

Виминацијума?), јер после речи *regio* увек следи назив града.⁷⁷ Скраћеницу R би можда требало прочитати као R(*emesiana*), као што су почетком XX столећа предочили Ладек, Премерштајн и Вулић.⁷⁸ У том случају би наши легионари били регрутовани у Ремезијани на југу Горње Мезије. Треба напоменути да су четворица војника, чији је *origo* наведен као R(), била трачког порекла. Они носе *cognomina* посведочена у трачком ономастикону: *Auluzon* (IMS II 53, 92b),⁷⁹ *Dolens* (IMS II 53, 45b),⁸⁰ *Mucatra* (IMS II 53, 115a)⁸¹ и *Mucco* (IMS II 53, 59a).⁸² Један војник је био илирског порекла. Његов когномен *Andio* могао би бити близак илирским именима *Andes* и *Andia* (IMS II 53, 85b).⁸³

Главни извор војника за легију VII Claudia у II и III веку била је територија Горње Мезије, али је регрутација вршена и у суседним провинцијама – Доњој Панонији, Дакији, Тракији, Македонији и Далмацији. У латеркулусу из 195. године посведочена су десеторица ветерана из Доње Паноније: из Сирмијума (IMS II 53, 14a, 109a, 18b, 29b, 94b; ZPE 146, 212, I 25, 27) и Мурсе (IMS II 53, 39a, 104a; ZPE 146, 212, I 2). Шест легионара је уновачено у Дакији, у Сармизегетузи (IMS II 53, 11a, 12a; ZPE 146, 212, I 17), Ампелуму (?) (IMS II 53, 13a, 89b) и Ромули (IMS II 53, 19b). Из Дакије је био и *medicus* Марко Валерије Лонгин. Он је био рођен у Дробети, где су му родитељи поставили епитаф (CIL III 14216/9). Њихова породица је, изгледа, уживала изванредан углед у поменутом муниципијуму. Градско веће је Лонгину, у жељи да му ода почаст, доделило *ornamenta decurionalia*. У складу са уобичајеном праксом, то је могло бити учињено после његове смрти.⁸⁴ Чињеница да је наш војник добио *ornamenta decurionalia* сведочи и о пореклу његовог оца. У случајевима када очеви нису могли да уђу у градско веће, ова почаст је прелазила на синове.⁸⁵ Стога претпостављамо да је Викторије био ослобођеник и да због тога није могао да постане план градског већа Дробете.

Међу војницима уноваченим 169. године срећемо и четворицу легионара из Далмације, из Салоне (IMS II 53, 48a, 88a, 15b; ZPE 46, 212, I 8, 29) и Јадера (IMS II 53, 17a). Њима треба придружити Луција Септимија Грацијана чија је

- 77 Cf. Mirković, IMS II 96 ad n° 53.
- 78 Fr. Ladek–A. von Premerstein–N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien*, Jahresh. 4, 1901, Bbl. 95. Cf. Mirković, ZPE 146, 2004, 213.
- 79 Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 37.
- 80 Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 146 sqq. Mócsy, *Bevölkerung* (n. 62), 172; Kajanto, *Cognomina* (n. 62), 17, 357.
- 81 Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 317.
- 82 Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 319.
- 83 *Andes*: Krahe, *PN* (n. 53), 5; Mayer, *Sprache* (n. 52), 44; Alföldy, *PND* (n. 13), 149; *Andia*: Mayer, *op. cit.*, 44 sq.
- 84 J. Nelis-Clément, *Carrières militaires et fonctions municipales: à propos de L. Granius Proclinus d'Aequum*, *Historia Testis. Mélanges d'épigraphie, d'histoire ancienne et de philologie offerts à Tadeusz Zawadzki*, ed. M. Piérart–O. Curty, Fribourg, 1989, 14.
- 85 Nelis-Clément, *op. cit.* n. 84, 14, n. 30.

надгробна ара датована око 200. године (*ILJug* 1968). Он је као *exactus consularis* служио у официјуму намесника Далмације.⁸⁶ У легију VII Claudia регрутован је у Андетријуму, где су му надгробни споменик поставили родитељи.⁸⁷ Грацијанов случај указује на могућност да су легионари који су служили у Далмацији када је она била *provincia inermis*, без сталне легијске посаде, делом регрутовани на лицу места, а не у провинцијама у којима су иначе биле стациониране њихове јединице. У Грацијановом епитафу стоји да је његов отац био царски ослобођеник. Судаћи према преномену и гентилном имену нашег војника – *L. Septimius* – реч је о Септимију Северу.

Шесторица ветерана отпуштених 195. године била су из Тракије, из Пауталије (*IMS* II 53, 10а, 69а, 53б) и Тримонтијума (*IMS* II 53, 12b, 23b, 38b). Тројица од њих носе трачка *cognomina*: *Bithus*,⁸⁸ *Dizo*⁸⁹ и *Dines*.⁹⁰ Тројица ветерана отпуштених 195. године била су регрутована у Македонији, у Тесалоники (*IMS* II 53, 56а), Еуропису (*IMS* II 53, 27а) и Филипима (?) (*IMS* II 53, 114а). У легији VII Claudia посведочен је и један војник из Доње Мезије. Реч је о Випсанију Клеменсу чија је породица живела на територији Никополиса на Истру. Епитаф који је заједно са браћом и мајком поставио сестри нађен је у Горском Косову (*CIL* III 12416).⁹¹

Легија VII Claudia је у II и III веку попуњавана пре свега регрутима из Горње Мезије, а затим и из суседних провинција, без обзира на то да ли су имале сталну легијску посаду. Мањи број легионара је у Виминацијум долазио са истока Царства, углавном из малоазијских провинција. Међу ветеранима отпуштеним 195. године срећемо двојицу из Битиније и Понта. Један је био рођен у Никомедији (*IMS* II 53, 82b), а други у Кибери, селу на територији поменутог града (*IMS* II 53, 7а).⁹² У латеркулусу из 195. године посведочен је и по један војник из Анкире у Галатији (*ZPE* 46, 212, I 18) и Пергама у Азији (*IMS* II 53, 92b).

Пореклом са истока су вероватно била још четворица војника легије VII Claudia. У случају конзуларског бенефицијара Аурелија Никомаха на ту

- 86 | Domaszewski, *Rangordnung* 2 (n. 59), 37.
- 87 | Abramić, *Novi vojnički spomenici iz Andetriuma*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 51, 1930–34, 230 sqq. сматра да је Грацијан у Андетријуму вршио неку дужност.
- 88 | Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 66 sqq.; Barkóczy, *AArchH* 16, 1964, 307.
- 89 | Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 135.
- 90 | Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 137 sq.
- 91 | Mihailov, *IGBulg* II p. 120 и Б. Геров, *Романизмът между Дунава и Балкана II*, *Годишник на Софиския Университет* 47, 1950/1951–1951/1952, 113 идентификују Горско Косово са насељем *emporium Piretensium*. Т. Zawadzki, *Emporium Piretensium. Contribution à la géographie historique de provinces de Thrace et de Mésie Inférieure*, *Bulletin de correspondance hellénique* 88, 1964, 531–538 локализује *emporium Piretensium* између Бутова и Недана, око 10 километара од Сломера, где су откривени остаци великог римског насеља.
- 92 | Ruge, *RE* XI/2, 1922, 2298, s. v. *Kybera*.

могућност указује грчки когномен *Nicomachus* (CIL III 6291).⁹³ Из неке од хеленофоних провинција био је и Валерије Хермоген, који је дедикацију Хераклу у Виминацијуму посветио на грчком језику (IMS II 15). Остаје отворено питање да ли су поменути војници уновачени у источним провинцијама или су потекли из породица које су се доселила са истока. Редовима регрута са истока Царства можда су припадала и двојица војника са хеленским когноменом *Antiochus* (IMS II 129; ZPE 46, 212, II 25).⁹⁴ Не треба одбацити ни могућност да су потекли из породица ослобођеника, јер је ово име било релативно често међу робовима и ослобођеницима.⁹⁵

Ономастички материјал имплицира да је у легији VII Claudia служио и релативно велики број Трачана. Већ смо напоменули да су војници трачког порекла посведочени међу регрутима из горњомезијских градова Скупа, Рацијарије и R(). Њима треба придружити и легионаре који као *cognomina* носе трачка имена *Aulutralis* (IMS II 123),⁹⁶ *Dizo* (IMS II 119)⁹⁷ и *Rescuporis* (IMS II 53, 95a).⁹⁸ Трачког порекла био је и тесерарије Аурелије Герула који је у легији VII Claudia служио под Александром Севером (AE 1912, 53). Когномен *Gerula* вероватно припада трачком ономастикону. У облику *Zerula* среће се на једној дипломи из 237. године.⁹⁹

У легији VII Claudia су крајем II и почетком III века служила и двојица војника из западног дела Царства. Ветеран Гај Теренције Катул био је рођен у Вирунуму у Норику (IMS II 122). Пошто је реч о усамљеном случају, могло би се претпоставити да је у Виминацијум доспео услед ванредних околности. Епитаф који је поставио своме саборцу датован је у 224. годину. Можда је регрутован у току маркоманских ратова Марка Аурелија или грађанских ратова Септимија Севера. Можда би се требало одлучити за поход Септимија Севера против Клодија Албина. Познато је, наиме, да су вексилације мезијских легија, а међу њима је свакако била и VII Claudia под заповедништвом Марија Максима, учествовале у опсади Лугдунума.¹⁰⁰ Могуће да је наша јединица претрпела знатне губитке, те да је било неопходно брзо је попунити новим регрутима.

- 93 | Pape-Benseler, *GEN* (n. 11), 1006 sq.; *LGPN* I 336 sq.; II 337 sq.; III A 325 sq.; IV 254.
- 94 | Pape-Benseler, *GEN* (n. 11), 98 sq.; *LGPN* I 46; II 37; III A 45 sq.; IV 30 sq.
- 95 | Solin, *GPNR* (n. 74), 201 sqq.
- 96 | Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 38.
- 97 | Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 135.
- 98 | Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 393 sq. Рескупоров *origo* је дат као *IER*(). Mirković, *IMS* II 96 ad n° 53 помишља да је реч о лигатури *HE* или неуобичајеној графици слова *H* и претпоставља да је реч о Хераклеји Синтичкој у Македонији, с обзиром на трачки когномен војника.
- 99 | *CIL* XVI 146. У трачком језику је посведочена промена G у Z, док је суфикс *-ula* уобичајен у трачкој ономастици (cf. Г. И. Кацаров, *Антични паметници изъ България*, Известия на Българското археологическо дружество 2, 1911, 179 sq.). Cf. Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 9), 182.

С друге стране, не треба одбацити ни могућност да је Катул у Виминацијум прекомандован из неке друге јединице. Други војник легије VII Claudia који потиче из западног дела Царства је Секст Палпелије Регул који се после часног отпуста вратио у завичај – Полу у северној Италији (CIL V 48). Његов син је служио у другој горњомезијској легији.¹⁰¹

У латеркулусу из 195. године посведочен је и један број војника чије порекло није могуће прецизно одредити. Тројица ветерана су регрутована у Никополису (IMS II 53, 37b, 48b, 49b). У обзир долазе, пре свега, градови овог назива у Доњој Мезији и Тракији, али и у источном делу Царства – у Епиру, Битинији, северној Сирији или Палестини.¹⁰² *Origo* Тита Аурелија Нептолема је разрешен као *Her(aclea)* (IMS II 53, 106a). Вероватно је реч о Хераклеји Синтичкој или Хераклеји у Линкестиди у Македонији.¹⁰³ Не треба, међутим, одбацити ни могућност да је Неоптолем уновачен у некој другој Хераклеји. У обзир долазе пре свега градови овог назива у источним провинцијама. Когномен *Neptolemus*, тј. *Neoptolemus* припада грчкој ономастици.¹⁰⁴ У западном делу Царства посведочен је само на латеркулусу из Виминацијума и два пута на југу Италије.¹⁰⁵ *Origo* сигнифера Марка Улпија Гемелина разрешен је као *Z(erna)* (IMS II 53, 92a). У питању је можда *Dierna* у Дакији, која се у изворима познијег периода назива *Zernae*, тј. *Zerne*.¹⁰⁶ *Origo* Марка Јулија Валенса дат је у скраћеном облику као *TR* (IMS II 53, 50b). Ладек, Премерштајн и Вулић су га разрешили као *Tr(aianopoli)*¹⁰⁷, Бруншмид и Јевремовић су се одлучили за *Tr(oesmi)*,¹⁰⁸ а издавачи *CIL* за *Tr(imontio)*.¹⁰⁹ Као *origo* сигнифера Марка Аурелија Антиона наведено је *SAP* (IMS II 53, 86b). У обзир долазе следећи градови и насеља: *Sapedunum* у Далмацији, *Sapidava* у Доњој Мезији и *Capitolias* у Палестини.¹¹⁰ У случају Марка Аурелија Таре, ономастички подаци указују на илирско порекло (IMS II 53, 85a). Име *Tara* припада илирској ономастици.¹¹¹

100	Ritterling, <i>RE</i> XII (n. 3), 1301 sq. Cf. Mirković, <i>IMS</i> II p. 38.
101	Cf. <i>supra</i> p.
102	<i>RE</i> XVII/2 1937, 511–539, s. v. Nikopolis, n° 1–7.
103	Mirković, <i>IMS</i> II 96 ad n° 53 напомиње да је вероватно реч о Хераклеји у Тракији или Македонији.
104	Pape-Benseler, <i>GEN</i> (n. 11), 989; <i>LGPN</i> I 326; II 329; III A 313; IV 247 sq.
105	Cf. <i>OPEL</i> III 98; <i>LGPN</i> III A 313.
106	<i>Not. dign. Or.</i> XLII 37; Procop. <i>De aedif.</i> IV 6, 5. Cf. C. M. Danoff, <i>RE</i> Suppl. XIX 1972, 236, s. v. <i>Zerna</i> .
107	Fr. Ladek–A. von Premenstein–N. Vulić, <i>Antike Denkmäler in Serbien</i> , Jahresh. 4, 1901, Bbl. 95.
108	J. Brunšmid–L. Jevremović, <i>Stari natpisi iz okoline Požarevca u Srbiji</i> , <i>Vjesnik hrvatskog arheološkog društva</i> 5, 1901, 7, I 50.
109	<i>CIL</i> III 14507.
110	Cf. Ladek–Premenstein–Vulić, <i>Jahresh.</i> 4, 1901, Bbl. 96; Mirković, <i>IMS</i> II 96 ad n° 53.
111	Krahe, <i>PN</i> (n. 53), 110; Mayer, <i>Sprache</i> , (n. 52), 328.

РЕГРУТАЦИЈА ГОРЊОМЕЗИЈСКИХ ЛЕГИЈА IV FLAVIA И VII CLAUDIA

Порекло војника VII claudia у II и III веку

Горња Мезија – 136	Скупи	43	IMS II 53+ZPE 146, 212 (Виминацијум) [39] 195. године
			IMS VI 47 (Бардовце) Хадријанова влада или доба његових наследника: Dragojević-Josifovska, IMS VI 79 ad n° 47.
			IMS VI 30 (Влае) II век: Bohac-Wolff, <i>Légions de Rome</i> , 243, n. 100.
			IMS VI 44 (Бањане) 184, 187. или 223. године: Dragojević- Josifovska, IMS VI 77 ad n° 44.
			CBFIR 133 (Мајнц) Друга половина II или III век: <i>CBFIR loc. cit.</i>
	R()=Ремезијана?	43	IMS II 53 + ZPE 146, 212 (Виминацијум) [43]
	Рацијарија	32	IMS II 53 + ZPE 146, 212 (Виминацијум) [31]
			CIL III 7421 (Мокреш) Крај II–средина III века: Д. Н. Димитров, <i>Надгробните плочи от римско време в Северна Булгарија</i> , Софија, 1942, 26 sq., n° 19.
	Виминацијум	12	IMS II 53 + ZPE 146, 212 (Виминацијум) [6]
			IMS II 109 (Дрмно) II век: <i>CBFIR</i> 444, n° 579.
IMS II 120 (Костолац) Крај II века: Мирковић, Нови натписи из области римског лимеса у Горњој Мезији, <i>ЖА</i> 15, 1966, 283.			
IMS II 128 (Костолац) III век, на основу облика споменика (cf. Mócsy, <i>Moesia Superior</i> (n. 22), 149, Abb. 42).			
CIL III 195 (Цирус) Друга половина II или III век, на основу гентилног имена <i>Aurelius</i> .			
IMS II 124 (Смедерево) II или III век			
IMS II 133 (Костолац) II или III век			
Timacum Minus	4	IMS III/2 31 (Равна) Крај епохе Антонина или почетак епохе Севера: Dušanić, <i>AV</i> 41, 1990, 587.	
		IMS III/2 30 (Равна) III век, на основу облика слова.	
		IMS III/2 33 (Равна) III век: Petrović, <i>IMS III/2</i> , 85 ad n° 33.	
		IMS III/2 29 (Равна) Друга половина II или III век, на основу гентилног имена <i>Aurelius</i> .	
Норгеум Марги	1	IMS IV 84 (Туприја) Друга половина II или III век; cf. <i>IMS III/2</i> 29.	
Маргум	1	IMS II 53 + ZPE 146, 212 (Виминацијум) [1]	
Доња Панонија – 10	Сирмијум	7	IMS II 53 + ZPE 146, 212 (Виминацијум) [7]
	Мурса	3	IMS II 53 + ZPE 146, 212 (Виминацијум) [3]

Дакија – 8	Сармизегетуза	3	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [3]
	Ампелум?	2	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [2]
	Ромула	1	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
	Зерна=Дијерна?	1	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
	Дробета	1	<i>CIL III 14216/9</i> (Дробета) II век: G. Florescu–C. C. Petolescu, <i>Inscriptiones Daciae Romanae</i> II 44 ad n° 42.
Далмација – 6	Салона	4	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [3]
	Јадер	1	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
	Андетријум	1	<i>ILJug 1968</i> (Горњи Мућ) Око 200. године: Abramčić, <i>VAHD</i> 51, 1930–34, 230 sqq.
Тракија – 6	Пауталија	3	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [3]
	Тримонтијум	3	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [3]
Македонија – 3	Еуропос	1	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
	Филипи ?	1	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
	Тесалоника	1	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
Битинија и Понт – 2	Кибера	1	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
	Никомедија	1	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
Доња Мезија – 1	Никополис на Истру	1	<i>CIL III 12416</i> (Горско Косово) Средина II века: Геров, <i>Романизмът II</i> (п. 91), п° 77
Азија – 1	Пергам	1	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
Галатија – 1	Анкира	1	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
Норик – 1	Вирунум	1	<i>IMS II 122</i> (Смедерево) 224. године
Italia – 1	Пола	1	<i>CIL V 48</i> (Пула) II век: <i>CBFIR</i> 686, п° 890.
Трачани – 4	---	4	<i>IMS II 53 + ZPE 146, 212</i> (Виминацијум) [1]
			<i>IMS II 123</i> (Костолац) Крај II или почетак III века: A. von Premerstein–N. Vulić, <i>Antike Denkmäler in Serbia und Makedonien, Jahresh.</i> 6, 1903, Bbl. 15 sq., п° 18
			<i>AE 1912, 53</i> (Карлово) Владавина Септимија Севера или Каракале, на основу епитета <i>Antoniniana</i> у називу јединице (cf. Mirković, <i>AV</i> 28, 1977, 183-186).
			<i>IMS II 119</i> (Костолац) III век, на основу облика споменика (cf. Mócsy, <i>Moesia Superior</i> (п. 22), 149, Abb. 42).

[x] – број регрута из одређеног града

Епиграфска грађа из Горње Мезије и других провинција Римског царства омогућава да се створи свеукупна слика о саставу легија IV Flavia и VII Claudia у II и III веку. Главни извор војника била је територија Горње Мезије (72%). Мочи је сматрао да су горњомезијске легије попуњаване готово искључиво у Скупима и Рацијарији.¹¹² Епиграфски материјал, међутим, јасно показује да је регрутација вршена готово у свим областима провинције, како на лимесу, тако и у унутрашњости. Главни извор легионара на лимесу била су насеља код

легијских логора Сингидунума и Виминацијума. Изгледа да су мањи или већи број регрута давали и градови у унутрашњости провинције, без обзира на њихов статус. Највише легионара долазило је из ветеранских колонија Скупа и Рацијарије. Војници су новачени и у муниципијима (Наис, *Horreum Margi*), али и у насељима која нису имала градску аутономију. Међу њима се посебно истиче викус или *canabae* код аугзилијарног логора *Timacum Minus*, које је дало релативно велики број легионара. Значајан извор регрута за горњомезијске легије биле су и суседне провинције – Панонија, Дакија, Тракија, Македонија и Далмација – које су дале 20% легионара. Околност да је у легијама IV Flavia и VII Claudia посведочено тринаест војника из Паноније доводи у сумњу Мочијево мишљење према којем су панонске провинције давале војнике искључиво за своје легије.¹¹³

Један број натписа указује да су у горњомезијским легијама у II и III веку служили војници из редова домаћег становништва. Реч је о легионарима који носе дарданска епихорска имена *Atta* (IMS IV 7), *Daizo* (IMS II 53, 47b), *Dassius* (IMS II 53, 37a; 68a), *Mestula* (IMS II 53, 27a), *Mestrianus* (IMS VI 38), *Sausa* (IMS II 53, 44a) и *Varanus* (IMS VI 227). Готово сви су регрутовани на југу Горње Мезије, у Скупима или на њиховој територији. Судећи према ономастичком материјалу, у легијама IV Flavia и VII Claudia служили су и Трачани. Број трачких регрута у римским легијама растао је од владавине Септимија Севера. Они су у III веку долазили из области које нису биле захваћене процесом урбанизације.¹¹⁴ Међу војницима трачког порекла посебно треба споменути легионаре уновачене у горњомезијским градовима и насељима – Рацијарији (IMS II 53, 26a, 33a, 31b), Виминацијуму (IMS II 94), Ремезијани (?) (IMS II 53, 59a, 115a, 45b, 92b) и викусу *Timacum Minus* (IMS III/2 28). Њихово порекло сведочи о разноликом етничком саставу становништва поменутих градова.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА:

AE = *L'année épigraphique*, Paris

AIJ = A. Hoffiller–B. Saria, *Antike Inschriften Jugoslawiens I: Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*

CBFIR = *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches. Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, ed. E. Schallmayer–K. Eibl–J. Ott–G. Preuss–E. Wittkopf, Stuttgart, 1990.

IGBulg = G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae I–V*, Sofia, 1958–1997.

ILJug = A. Šašel–J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos et inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1986.

IMS = *Inscriptions de la Mésie Supérieure I, II, III/2, IV, VI*, Beograd, 1976–1995.

LGPN = *A Lexicon of Greek Personal Names I–IV*, ed. P. M. Fraser–E. Matthews, Oxford, 1987–2005.

OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I–IV*, Budapest–Wien, 1994–2002.

RE = A. Pauly–G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*

112	A. Mócsy, <i>Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire</i> , London–Boston, 1974, 154.
113	Mócsy, <i>Pannonia and Moesia</i> (n. 112), 155.
114	Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> (n. 1), 66 sq.

Recruitment of Moesia Superior Legions of IV Flavius and VII Claudia

Crew of the Moesia Superior in II and III centuries consisted of legions of IV Flavius, situated in Singidunum and of VII Claudia, situated in Viminacium. Both legions were moved from Dalmatia to the middle flow of the Danube: VII Claudia between 63 and 66 A.D., while IV Flavius in 86 A.D. Picture about the constitution of the Moesia Superior legions, based on epigraphic sources, responds to general conclusions about recruitment of Roman legions at the time of Principality. Main source of soldiers was the territory of Moesia Superior (72%). Legionaries were recruited on limes, in cottages and civil settlements near legions' camps of Singidunum and Viminacium, and also in towns and settlements in provinces, first of all in veteran colonies Scup and Riciari. A number of inscriptions point at the fact that there were soldiers from domicile inhabitants in Moesia Superior legions in II and III century. They are legionaries with Dardanelles epithor names. A significant source of recruits for Moesia Superior legions were neighboring provinces – Panonia, Dakia, Trakia, Macedonia and Dalmatia – which gave 20% of legionaries.

Snezana FERJANCIC, PhD

Le recrutement des légions de la Haute Mésie de IV Flavius et de VII Claudius

Le garnison de la Haute Mésie au IIème et IIIème siècle fut constitué par les légions de IV Flavius, stationnée à Singidunum, et de VII Claudius, stationnée à Viminacium. Ces deux unités furent transportées sur le cours moyen du Danube en provenance de Dalmatie : VII Claudius entre 63 et 66 ans avant J.- C. et IV Flavius 86 ans avant J.- C. . L'image concernant la constitution des légions de la Haute Mésie, basée sur les sources épigraphiques, correspond aux conclusions générales sur le recrutement des légions romaines au temps des Principats. La provenance principale des soldats fut le territoire de la Haute Mésie (72%). Les légionnaires furent recrutés dans les limes, dans les *canabae* et dans les agglomérations civiles auprès des camps de légions de Singidunum et de Viminacium, mais aussi dans les villes et dans les agglomérations à l'intérieur de la province, avant tout dans les colonies de vétérans de Skupima et de Racijarija. Un certain nombre d'inscriptions démontre que dans les légions de la Haute Mésie au IIème et IIIème siècle servirent les soldats issus des rangs d'habitants du pays. Il s'agit des légionnaires qui portent des prénoms de Dardanelles et d'Epire . Une source importante de recrues pour les légions de la Haute Mésie furent aussi les provinces avoisinantes – la Panonie, la Dacie, la Trakie, la Macédoine et la Dalmatie – qui donnèrent 20% de légionnaires.

Snezana FERJANCIC, Dr

Милица
ВЕСЕЛИЧИЋ

САХРАЊИВАЊЕ ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА И НОВИЈЕГ ДОБА У ПРАИСТОРИЈСКИМ ХУМКАМА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

УДК: 904:726.821„653/654“(497.11)

АПСТРАКТ: У раду је дат преглед локалитета са праисторијским хумкама у којима је вршено сахрањивање током средњег века и новијег доба. Приложени су резултати истраживања шест хумки у којима су констатовани млађи гробови. Од тога су опиширније приказани резултати истраживања хришћанских гробова из две хумке, јер се овом приликом они први пут објављују. Гробови су датовани у шири временски период од XII до XVII–XVIII века. Уочени су трагови обичаја који су примењивани приликом сахрањивања и повезани су са подацима из етнографске литературе. Сахрањивање у средњовековном и савременом периоду у праисторијским хумкама представља значајну појаву која захтева обимнија проучавања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: чачански крај, хумка, хришћански гробови, гробна конструкција, погребни обичаји, средњи век, XV, XVI, XVII и XVIII век

У чачанском крају документован је и истражен већи број праисторијских хумки из периода бронзаног и гвозденог доба. Показало се да је у неким хумкама вршено секундарно сахрањивање у периоду средњег века, али и касније, у време турске власти, па све до данашњих дана. На територији Чачка и околине није истражен велики број средњовековних и некропола из турског периода, али су резултати истраживања са тих локалитета углавном подробно публиковани. У самом граду истражена је средњовековна некропола из XI–XII века на римским термама,¹ а у порти цркве Вазнесења Христовог, истражена је већа некропола из средњег века и новијег доба на којој се сахрањивало српско и муслиманско становништво.² У дворишту Народног музеја у Чачку откривено је неколико

- 1 Дејан Радичевић, *Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку*, Зборник радова Народног музеја XXXI, Чачак, 2001, 23–40. (у даљем тексту: ЗРНМ)
- 2 Истраживања у црквеној порти вршена су у више наврата, али целокупни резултати тих истраживања нису објављени. За сада постоје само краћи извештаји са ископавања 1980. и 1986. године: Обренија Вукадин, *Археолошка истраживања у порти цркве Вазнесења Христовог у Чачку*, Рашка баштина 3, Краљево, 1988, 280–281; Обренија Вукадин, „Археолошка истраживања црквене порте у Чачку“, *Богородица Градачка у историји српског народа. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и Чачка*, Чачак, 1993, 100–101.

гробова који су датовани у период између 1459. и 1572. године.³ Некропола из XIV–XV века истражена је унутар и око средњовековне цркве на локалитету Црквина у Трнави.⁴ И на локалитету Црквина у Горњој Горевници откривено је неколико гробова унутар и око црквеног објекта који је датован у XIV–XV век. Гробови су били укопавани у темеље цркве, што значи да су млађи, али пошто у њима није било налаза нису могли бити хронолошки одређени.⁵ На још неколико локалитета где су констатовани остаци црквених објеката, забележена су и надгробна обележја која сведоче о постојању некропола на тим местима.⁶ Најзад, значајни подаци о хришћанским сахранама у чачанском крају добијени су истраживањем праисторијских хумки и управо ће о њима бити речи у овом раду.

На шест локалитета на којима су истраживане хумке документовани су и накнадно укопавани хришћански гробови: Гушевац у Мрчајевцима, Бабињак у Доњој Краварици, Гротница у Гучи, Велико поље у Јанчићима, Умке у Атеници и Орница у Гучи.⁷

Гушевац у Мрчајевцима⁸

На овом локалитету су истражене три хумке из старијег гвозденог доба (VI–V век пре нове ере). На простору све три хумке (хумка I, II и III) сахрањивало се хришћанско становништво у средњем веку и новије доба. Такође је утврђено да је сахрањивање вршено и на простору између хумки I и II, док је простор између хумки II и III остао неистражен, па се не зна да ли је и на том делу локалитета било гробова.

- 3 Александра Бабић, Гордана Јеремић, *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања 1977. године*, ЗРNM XXXVI, Чачак, 2006, 49–62.
- 4 Оливера Марковић, *Остаци средњовековне цркве у Трнави*, ЗРNM XXI, Чачак, 1991, 37–45.
- 5 Оливера Марковић, *Средњовековна црква у Горњој Горевници*, Гласник Српског археолошког друштва 6, Београд, 1990, 150–154; *Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају*, ЗРNM XXV, Чачак, 1995, 36. Овде се наводи да су током првих истраживачких радова констатована два гроба који су поремећени укопавањем темеља цркве, што значи да је било и старијих гробова од цркве.
- 6 Оливера Марковић, *Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају*, 33–45.
- 7 Са локалитета Гушевац, Бабињак, Гротница и Велико поље већ су објављени резултати истраживања млађих гробова.
- 8 Лидија Никитовић, *Налазишта из гвозденог доба у околини Чачка*, ЗРNM XXVII, Чачак, 1997, 14–16; Милорад Стојић, *Локалитет Гушевац, резултати истраживања гробова из гвозденог доба*, ЗРNM XXVII, Чачак, 1997, 27–35; Дејан Радичевић, *Средњовековно српско гробље на локалитету Гушевац у Мрчајевцима*, ЗРNM XXX, Чачак, 2000, 61–110.

У хумци I истражено је 74, у хумци II 62, у хумци III 58 и на простору између хумки I и II 3 гроба. Дакле, укупно 197 гробова. Међутим, на некрополи је сигурно било више гробова, јер су приликом ископавања хумке I пронађени предмети из поремећених гробних целина. Укопавање покојника на некрополи вршено је у правилним редовима, а покојници су сахрањивани у обичне земљане раке без гробне конструкције. Изузетак представља један гроб са гробном конструкцијом од камена који је првобитно коришћен приликом праисторијске сахране. Такође је документовано да је у више гробова тај камен постављан уз различите делове скелета или појединачно или по неколико комада.

Утврђено је често коришћење надгробних обележја која се могу везати за млађи хоризонт сахрањивања. На самом почетку истраживања споменици нису били видљиви, али су већ тада у знатној мери били дислоцирани и развучени са локалитета. На основу надгробних споменика који нису били поремећени, утврђено је да су били полагани хоризонтално изнад гроба (у виду камених блокова или плоча) или усправно постављани (аморфни и плочасти усадници или обликовани квадери). Орнамената је било само на неколико споменика (мотив крста, јелена, лунуласти и звездасти мотиви), а на једном споменику се налазио непротумачен натпис.

Сахрањивање покојника је вршено по уобичајеној хришћанској оријентацији запад-исток (глава на западу, а ноге на истоку), али је у већини гробова уочено одступање према северу и југу. Само је у 17 гробова утврђена потпуно правилна оријентација у правцу запад-исток. Покојници су полагани у опруженом положају са рукама савијеним у лактовима и положеним на тело на различите начине. Лобање су у већини случајева биле окренуте у страну услед притиска засуте земље. Релативна дубина гробова се кретала од пола до два метра.

Анализом гробних налаза утврђено је да су постојала два хоризонта сахрањивања. Старији је датован у XII–XIII век, а млађи у шири временски период од XIV–XV века, па до краја XVII или почетка XVIII века. Налази у гробовима су били прилично скромни и евидентирани су већином на простору хумке I, неколико на простору хумке II, док у хумци III у гробовима уопште није било налаза. Највише је документовано накита за украшавање главе и то су обичне карике од бронзане жице, карике са коленцима, наушнице са ажурираном јагодом, наушнице са биконичном јагодом и наушнице са три јагоде. Сви наведени типови припадају старијем хоризонту сахрањивања. Од осталих украса нађени су само један прстен и једна апликација који се такође везују за старији хоризонт. У млађим гробовима налажена су различита дугмад, игле и украсне апликације. Од прилога је налажен турски новац из друге половине XV и XVI века и један мањи лонац који је вероватно представљао гробни прилог. Лонац је датован у старији хоризонт сахрањивања. Током ископавања хумки спорадично су налажени фрагменти посуда који би се такође могли протумачити као остаци гробних прилога, а можда и као доказ о погребној даћи. У неким гробовима су пронађени остаци угљенисаног дрвета који се

повезују са обичајима практикованим приликом сахрањивања. Занимљиво је да је у једном гробу нађено више праисторијских перлица од ћилибара које су секундарно стављене као гробни прилог.

Бабињак у Доњој Крварици⁹

Истражене су три хумке (хумка 1, 2 и 3) из раног и средњег бронзаног доба. У хумци 1 откривен је један, а у хумци 2 два скелетна гроба који су опредељени као хришћански, док их у хумци 3 није било.

У хумци 1 откривена је праисторијска централна гробна конструкција у облику саркофага, али без остеоолошког материјала. Реч је, дакле, о кенотафу. Хришћански гроб откривен је у сегменту Ц, на 2 m удаљености од центра. Релативна дубина гроба износила је 0,45 m. Скелет је био потпуно оштећен, оријентисан у правцу запад-исток. На основу величине костију утврђено је да се ради о дечијем скелету. У пределу грудног коша нађени су остаци угљенисане материје, а у гробу није било никаквих налаза. (сл. 1)

И у хумци 2 је откривен камени саркофаг у центру хумке, али са траговима костију, једно спалиште са остацима костију и два хришћанска гроба.

Гроб 1 је откривен у сегменту Ц, на 2 m удаљености од центра, исто као и гроб из хумке 1. Скелет је био у доста оштећеном стању, оријентисан у правцу запад-исток са незнатним одступањем према северу. Према очуваним костима констатовано је да је у питању скелет млађе особе. Лобања је била окренута на десну страну, руке савијене у лактовима (лева је стављена на стомак, а десна на груди). Релативна дубина гроба није забележена. У гробу није било налаза, али се помиње да је поред вилице нађен и комадић калцинисане кости. (сл. 2)

Гроб 2 откривен је у центру хумке и био је укопан у праисторијски камени саркофаг који га је једним делом оштетио. Неколико плоча са саркофага искоришћено је за ограђивање гроба, јер су биле постављене код главе и десне руке покојника. Изнад гроба, односно преко покојника, било је неколико наслаганих плоча које су утицале на деформацију скелета. Релативна дубина гроба износила је 0,65 m. Глава и део грудног коша су лежали у североисточном делу камене конструкције. Лобања је била окренута на десну страну, десна рука опружена уз тело, а лева на стомаку. У гробу није било никаквих налаза. (сл. 3)

Приликом скидања 4. откопног слоја у хумци 2, на дубини од 0,53 m, нађена је једна бронзана карика. Иако потиче из слоја, може се претпоставити да представља налаз из поремећеног гроба. Карика је отворена на горњем делу, а направљена је од савијене бронзане жице кружног пресека. Један крај је дебљи

9 Катарија Дмитривић, *Праисторијска некропола под хумкама на локалитету Бабињак у Доњој Крварици*, ЗРHM XXIV, Чачак, 2004, 9–20.

и равно се завршава, а други је мало тањи и оштећен је. Пречник карике је 2,8 x 3,1 m, а дебљина жице је око 2 mm – инв. бр. 637. (сл. 4)

С обзиром да су у хумци констатоване праисторијске сахране из бронзаног доба и хришћанске сахране, не можемо сигурно рећи којим гробовима карика припада. Овако једноставан тип украса могао је бити коришћен и у бронзаном добу и у средњем веку. У бронзанодопском материјалу срећу се различите врсте накита од увијене бронзане жице, разне наруквице, привесци, украси за косу... Можда ова карика представља део неког комада накита из овог периода или је једноставно коришћена у оваквом облику као украс. Са друге стране, једноставне карике од бронзане жице чест су инвентар у средњовековним гробовима, поготово на некрополама сиромашнијег сеоског становништва. Овакве карике су у средњем веку обично ношене као украс у коси (слепоочничарке) или су биле качене на мараму или траку, а неки примерци који имају карику чији су крајеви стањени, ношени су као минђуше провучене кроз ухо.¹⁰ Занимљиво је да су у близини места где је нађена карика, документована два већа камена испод којих су се налазили трагови гара, али остаци костију се не помињу.¹¹ Могуће је да је у хумци било још бронзанодопских или хришћанских гробова који су временом поремећени и уништени, јер су се налазили плитко испод земље.

Гротница у Гучи¹²

На локалитету Гротница истражене су три хумке (хумка III, IV и IX) које су датоване у период средњег бронзаног доба. Значајан је податак да су се ове хумке налазиле на простору савременог гробља и око њега. Приликом систематског рекогносцирања Драгачева 1955. године овде је документовано 11 хумки, од којих су наредне године истражене 3 које су биле очуване.¹³ Само је у хумци IX констатован један хришћански гроб.

У овој хумци је истражено пет гробова (од тога су четири из периода бронзаног доба, а један је хришћански). Гроб је откривен у сектору Б, око 3 m североисточно од постављеног центра хумке, на релативној дубини од 0,34 m. Гроб је био оријентисан у правцу запад-исток са незнатним одступањем према северу. Скелет је делимично очуван. Покојник је био сахрањен у опруженом

10 Гордана Марјановић-Вујовић, *Трњане – српска некропола (крај XI – почетак XIII века)*, Београд, 1984, 78.

11 Подаци су преузети из теренског дневника са ископавања.

12 Лидија Никитовић, Растко Васић, *Гротница у Гучи – некропола под хумкама из бронзаног доба*, Зборник Народног музеја XVIII – 1, Београд, 2005, 123–140.

13 Душанка Ранковић, Милена Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, ЗРHM IV, Чачак, 1973, 166.

положају, са рукама савијеним у лактовима и прекрштеним на грудима. Лобања је била окренута на леву страну. У гробу није било никаквих налаза. (сл. 5)¹⁴

Треба напоменути да су и праисторијски гробови у хумци IX регистровани врло плитко као и овај хришћански. У прошлости је висина хумке сигурно била знатно већа јер је земља са ње развучена, па се зато ове дубине укопавања не могу сматрати првобитним.

Велико поље у Јанчићима¹⁵

Истражена је једна хумка у којој су регистроване три гробне целине. Материјал из хумке је датован у период раног и средњег бронзаног доба.

Један хришћански гроб откривен је у југозападном делу хумке, у сегменту Б, око 1 m од центра, на релативној дубини од 0,22 m. Скелет је био доста оштећен, оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 20° ка северу. У гробу није било налаза нити је документована гробна конструкција. Кости руку су готово потпуно уништене, али је очувана лева подлактица која је положена у пределу стомака, што указује на хришћанску сахрану. (сл. 6)

У теренском дневнику се помиње да је у пределу карлице овог скелета, са десне стране, нађен један камен заобљене површине, а још неколико је откривено у близини гроба. Вероватно су припадали оштећеној каменој конструкцији централног праисторијског гроба (гроб 2) и могли су бити коришћени за ограђивање накнадно укопаног хришћанског гроба. У дневнику се још помиње да се приликом ископавања површинског слоја хумке, у сегменту Д, наилазило на ситне комаде костију.

Умке у Атеници

На овом локалитету истражене су две хумке (хумка I и II) из периода старијег гвозденог доба, с краја VI и почетка V века пре нове ере. Приликом истраживања хумке I откривена је мања хришћанска некропола са 24 гроба која је делимично оштетила централну камену праисторијску конструкцију.¹⁶ (сл. 7) У хумци II нису документовани млађи гробови.

14 Подаци о гробу допуњени су чињеницама из теренског дневника.

15 Лидија Никитовић, *Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима код Чачка*, ЗРНИМ XXVI, Чачак, 1996, 25–31.

16 Милена Икодиновић, Борислав Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак, 1966, 3. Овде је наведено да је истражено 25 хришћанских грובה. Међутим, према теренском дневнику било их је 24, а не 25. То се потврђује и на цртежу из теренске документације где су нацртани основа хумке, централна гробна конструкција и накнадно укупани хришћански гробови.

Опис гробова

Гроб 1 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,23 m у односу на лобању.¹⁷ Оријентисан је у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Скелет је делимично очуван, опружен је на леђима, док су руке савијене у лактовима и положене на груди. Лобања је склизнула са првобитног положаја на леву страну. Са њене десне стране постављена је једна плоча од шкриљца. У пределу стомака, на прсту леве шаке, нађен је прстен израђен од бронзе. (сл. 8 и 9) Прстен има тракасту карику и наглашену главу украшену урезаним орнаментом у облику два спојена правоугаоника унутар којих је по једна полукружна линија. Око овог орнаментa су зракасто распоређени зарези, а и на рамену прстена су урезана по три зареза. Пречник карике је 2,2 cm, а пречник главе је 1,1 cm – инв. бр 1083. (сл. 16)¹⁸

Са леве стране лобање нађене су 62 расуте перлице. Све су ваљкастог облика, пречника 2–3 mm. Од тога су 52 од беле пастозне масе, 6 је црних, 2 су зелене, а 2 су од провидног стакла. (сл. 15)

Гроб 2 је откривен у сегменту А. Релативна дубина гроба није забележена. Гроб је оријентисан у правцу запад-исток са извесним одступањем према северу. Скелет је готово потпуно уништен. Делимично су очуване лобања и кости руку на основу којих је закључено да је реч о дечијем гробу.¹⁹ Гробних налаза није било.

Гроб 3 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,54 m у односу на лобању. Оријентисан је у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Од скелета је очувана само лобања на основу које је закључено да је у питању дечији гроб који је потпуно ограђен овалном конструкцијом од мањих камених плоча и облутака. Гробних налаза није било.

17 Кота је измерена само на лобањи, тако да је узета релативна дубина у односу на њу, али би свакако дубина била већа да је измерен ниво на коме је лежао покојник, односно да је измерена нека кота поред скелета. То је случај и са гробовима 3 и 5. За гробове 2 и 15 није узета ниједна кота, тако да се дубина укопавања не може одредити. Код свих осталих гробова узимане су увек три коте: једна на лобањи, друга на карлици или поред ње и трећа поред ногу. Релативну дубину смо увек израчунавали према коти која је узимана поред ногу скелета у односу на врх хумке.

18 Марина Котарац, *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Чачку*, ЗРNM XXXVII, Чачак, 2007, 52, кат. бр. 7, ТП/7. Током дугог низа година, од 1958 до 1959, када су истраживане хумке у Атеници, изгубљени су подаци о месту налаза овог прстена, па је објављен као да потиче са непознатог налазишта. Међутим, у теренском инвентару са овог локалитета, налази се цртеж прстена који по изгледу и димензијама сасвим одговара прстену који је објављен. Поред тога, постоји и фотографија детаља из гроба 1 са прстеном који је нађен *in situ*, и у теренском дневнику се наводи да је у овом гробу на прсту леве шаке нађен бронзани прстен.

19 Антрополошка анализа скелета са некрополе није извршена, али се у теренском дневнику наглашавало, на основу величине костију, када је реч о дечијем скелету.

Гроб 4 је откривен у сегменту А, на релативној дубини 0,77 m. Оријентисан је у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Гроб је био делимично поремећен јер га је претходно оштетио власник имања, због чега су и започета ископавања на овом локалитету. Покојник је опружен на леђима, са рукама савијеним у лактовима и прекрштеним на грудима. Лобања је положена на десну страну. Гроб је ограђен каменом – три су постављена уз кости леве руке и леву страну лобање, а са друге стране, уз десну ногу и стопала, постављено је девет комада необрађеног камена. Констатовани су трагови дрвета који показују да је покојник био положен у сандук. У пределу груди откривени су делови одеће.

У питању су два комада тканине од вуне која је обојена светломрком и црвенкастом бојом. Кроз средину је провучена украсна метална жица од које се рачва неколико мањих жица. Пронађено је и неколико мањих комада украсне жице који су нађени уз вунену тканину.²⁰ (сл. 17)

Гроб 5 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,59 m у односу на лобању. Оријентисан је у правцу запад-исток са извесним одступањем према северу. Од скелета су очувани само лобања и кости леве и десне надлактице на основу којих се може закључити да је у питању дечији гроб. Констатовани су трагови дрвета од сандука. Гробних налаза није било.

Гроб 6 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,73 m. Скелет је потпуно оријентисан у правцу запад-исток. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке су савијене у лактовима и положене у пределу стомака.²¹ Покојник је сахрањен у дрвеном сандуку од кога су се очували већи делови поклопца. Гробних налаза није било.

Гроб 7 је откривен у сегменту А, на релативној дубини 0,74 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са минималним одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке су савијене у лактовима и положене на груди. И у овом гробу су констатовани остаци сандука, али у мањим траговима у односу на гроб 6. Поред тога, гроб је са дужих страна био ограђен необрађеним каменом и каменим плочама, по четири са обе стране. Једна плоча је била већих димензија,

20 Захваљујем на помоћи приликом одређивања врста тканина из гробова 4 и 7 конзерватору из Народног музеја у Чачку Слободану Богојевићу, препаратору Радмили Узелац из Етнографског музеја у Београду, као и Снежани Шапоњић-Ашанин, етнологу из Народног музеја у Чачку, на предлозима за претпоставке који би делови одеће могли бити остаци тканина из ових гробова.

21 Положај руку смо наводили на основу фотографија, пошто у теренској документацији постоје само цртежи гробова 1, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13 и 15, док су скоро сви они фотографисани. Такође, положај руку скелета на ситуационом плану хумке се у неколико случајева не поклапа са положајем руку на фотографијама.

положена са десне стране скелета, и можда је могла бити надгробно обележје.²² (сл. 10) Према опису, плоча је на једном крају била проширена и на том делу се налазио урезан неправилан круг који је уз унутрашњу страну имао урезе у виду трепљица. Унутар круга је био урезан већи крст и четири мања крста у сваком сегменту. Дужина плоче је износила око 0,70 m, што се може закључити на основу цртежа гроба. Оваква плоча је могла бити надгробно обележје које је временом дислоцирано или, пак, секундарно употребљен надгробник који је искоришћен за ограђивање гробне раке.

Од предмета је, у пределу доњег дела потколеница, код чланака, нађено преко 500 ситних перлица, као и делови одеће. Све перлице су округлог и ваљкастог облика, пречника око 1–2 mm, од беле пастозне масе. (сл. 19) Истог су облика, само нешто ситније у односу на перлице из гроба 1. Од одеће су очувани делови украсне металне жице и један мањи део тканине од лана са украсним гајтаном црвене боје. На том фрагменту од лана налази се и једна гвоздена петља која је вероватно служила да се закачи копча која је стајала са друге стране, а која овде недостаје. (сл. 18)

Гроб 8 је откривен у сегменту А, на релативној дубини 0,77 m. Од скелета је очувана само лобања. Констатовани су трагови дрвета од сандука и овална камена конструкција која је ограђивала гроб са свих страна. Неколико комада камена лежало је и на самом гробу. Иако готово цео скелет недостаје, на основу положаја гробне конструкције може се претпоставити да је био потпуно оријентисан у правцу запад-исток. Гробни налази нису документовани.

Гроб 9 је откривен у сегменту А, на релативној дубини 0,97 m. Скелет је потпуно оријентисан у правцу запад-исток. Кости су лоше очуване. Скелет је опружен на леђима, а лобања је положена на потиљак. Недостају обе подлактице на основу којих би се одредио положај руку. Откривени су трагови поклопца сандука. У гробу није било налаза.

Гроб 10 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,98 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са већим одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је окренута на леву страну, а руке савијене у лактовима и положене у пределу стомака. И у овом гробу су документовани трагови дрвеног сандука, а са десне стране скелета био је постављен ред од пет већих комада необрађеног камена. Од налаза је констатован део суда који је нађен са леве стране скелета, изван сандука, чија се ивица назирала на основу трагова дрвета. (сл. 11)

У питању је фрагмент дна лонца са мањим делом зида, грубе фактуре, са примесом песка. Боја печења је тамномрка, а на спољашњој страни је

22 Плоча је једним делом била у северном профилу источног крака хумке и делимично је откривена када је истражен гроб 7, али је цела откривена тек пошто је истражен гроб 16, који се налазио у источном краку хумке. Тек када је цела плоча извађена, видело се да је реч о надробном споменику. У документацији не постоји њен цртеж, али постоји цртеж и фотографија гроба 7 где се види њен део, али без орнамента.

црвенкасти премаз са траговима горења. Са унутрашње стране дна налазили су се прилепљени комади угљенисаног дрвета.

У гробу 11 део скелета је откривен у сегменту Б, а део у јужном краку хумке, на релативној дубини 0,78 m. Оријентисан је у правцу запад-исток са благим одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, руке су савијене у лактовима и положене у пределу стомака. Гробни налази нису документовани.

Гроб 12 је откривен у сегменту А, на релативној дубини 1,19 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са минималним одступањем према северу. Кости су делимично очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке савијене у лактовима (десна је положена на груди, а лева на стомак). Гроб је делимично ограђен каменом. Изнад главе је констатована једна вертикално постављена камена плоча за коју у теренском дневнику не постоје подаци да ли је имала некакав украс. (сл. 12) Уз леву руку и десну ногу постављена су по два–три камена. Гробних налаза није било.

Гроб 13 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 1,04 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Кости су изузетно лоше очуване, док су делимично добро очуване лобања и дуге кости. Недостају подлактице, тако да се не може утврдити положај руку. Гробних налаза није било.

Гроб 14 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,85 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Очувани су само лобања и обе надлактице на основу којих је закључено да је реч о дечијем гробу. Гробних налаза није било.

Гроб 15 је откривен у сегменту А. Гроб није котиран, па релативна дубина није забележена. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са благим одступањем према југу. Доста добро је очуван. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке савијене у лактовима и постављене на стомак. Гробних налаза није било.

Гроб 16 је откривен у источном краку хумке на релативној дубини од 0,62 m. Оријентисан је у правцу запад-исток са благим одступањем према северу. У питању је најбоље очуван дечији скелет на некрополи. Скелет је опружен на леђима, а лобања је окренута на леву страну. Уз лобању је, са леве стране, постављен један мањи камен. Недостају обе подлактице на основу којих би се утврдио положај руку. Констатовани су делови дрвеног сандука. Гробних налаза није било.

Гроб 17 је откривен у сегменту Ц, на релативној дубини 0,77 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке савијене у лактовима и прекрштене на грудима. Са леве и десне стране су, уз лобању и руке, постављена по два–три камена. Гробних налаза није било.

Гроб 18 је откривен у сегменту Ц, на релативној дубини 0,68 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са знатним одступањем према југу. Кости су

добро очуване. Скелет је потпуно укопан у праисторијску камену конструкцију. Опружен је на леђима, а лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима (лева рука је положена на стомак, а десна на груди). Гробних налаза није било. (сл. 13)

Гроб 19 је откривен у сегменту Ц, на релативној дубини 0,79 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са минималним одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, а лобања је окренута на десну страну. Руке су савијене у лактовима (десна рука је положена на груди, а лева на стомак). Гроб је ограђен каменом конструкцијом, осим са десне стране, уз руку. Гробних налаза није било.

Гроб 20 је откривен у сегменту Д и био је потпуно укопан у праисторијску камену конструкцију. Релативна дубина гроба је 0,81 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са благим одступањем према северу. Кости су изузетно добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је окренута на леву страну, а руке савијене у лактовима и положене на груди. Гробних налаза није било.

Гроб 21 је откривен у источном краку хумке на релативној дубини 1,03 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са извесним одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, а лобања је окренута на десну страну. Руке су савијене у лактовима (десна рука је положена на стомак, а лева на груди). Гробних налаза није било.

Гроб 22 је откривен у сегменту Ц, на релативној дубини 0,79 m. Скелет је изгледа потпуно оријентисан у правцу запад-исток. Делимично су очувани само лобања и кости надлактице. На основу величине лобање утврђено је да се ради о дечијем скелету. Гробних налаза није било.

Већи део гроба 23 откривен је у западном краку хумке, а мањи део у сегменту Д. Скоро цео је укопан у праисторијску камену конструкцију. Релативна дубина гроба је 0,89 m. Покојник је оријентисан у правцу запад-исток са већим одступањем према југу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке су савијене у лактовима и прекрштене на стомаку. Гробних налаза није било. (сл. 13)

Гроб 24 је откривен близу постављеног центра хумке и већим делом се налазио у западном краку. Био је потпуно укопан у праисторијску камену конструкцију. Оријентисан је у правцу запад-исток са извесним одступањем према југу. Релативна дубина гроба је 0,72 m. Скелет је прилично добро очуван. Положен је на леђа, са лобањом на потиљку. Руке су савијене у лактовима (лева је положена на карлицу, а десна на стомак). После чишћења гроба установљено је да је рака прилично правилно усечена у камену праисторијску конструкцију. (сл. 14) Гробних налаза није било.

На хумци I развијала се мања сеоска некропола. Треба узети у обзир да хумка I није истражена у потпуности, јер је простор између централне праисторијске конструкције и периферног каменог прстена испитан контролним рововима, па је могуће да је и на том простору било још гробова. Такође, није испитан ни терен око саме хумке. Сахрањивање је вршено по основној оријентацији запад-

исток са честим одступањем према северу и у неколико случајева према југу. Од укупно 24 гроба само су 4 потпуно правилно оријентисана, док је код 16 гробова констатована девијација према северу, а код 4 према југу. Одступање од основне оријентације у вези је са сменом годишњих доба и померањем места на коме излази сунце, јер се лети место изласка помера ка северу, а зими ка југу. Покојници су укопавани у обичне раке које су у неким случајевима биле ограђене каменом са праисторијске гробне конструкције. Полагани су у опруженом положају са главом ослоњеном на потиљак или је глава окренута на леву или десну страну услед притиска засуте земље. Положај руку код свих скелета је у пределу стомака или на грудима, док је у мањем броју случајева једна рука на стомаку, а друга на грудима.

Камена гробна конструкција документована је у 8 гробова (гробови 3, 4, 7, 8, 10, 12, 17 и 19). Од тога су два гроба била потпуно ограђена овалном каменом конструкцијом (гробови 3 и 8), док су остали били само делимично ограђени. У гробовима 1 и 16 уз лобању је била постављена једна камена плоча. Не зачуђује појава камене гробне конструкције и појединачног необрађеног камена у гробовима, с обзиром да су гробови укопавани у централну праисторијску конструкцију и око ње. У 8 гробова су констатовани остаци дрвета на основу којих је утврђено да је сахрањивање вршено у сандуцима (гробови 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 и 16). Уз гроб 7 нађена је једна плоча која је представљала надгробно обележје. На плочи је био урезан круг унутар кога су се налазили један већи и четири мања крста. Овакав мотив крста у кругу често је коришћен на усадницима – стелама у области Раса где су датоване у период XV–XVI века, а релативно је чест мотив и на усадницима из западне Србије.²³ У гробу 12 нађена је једна вертикално постављена камена плоча изнад главе покојника, али се гроб налази на дубини од 1,19 m, па је јасно да је плоча део гробне конструкције.

Релативне дубине гробова су се кретале од 0,23 m до 1,19 m, с тим да су само три гроба имала дубину већу од 1 m. Дубине гробова изражавају однос између врха хумке и коте гроба, па не одговарају првобитним дубинама гробних рака, јер треба имати у виду да је земља са хумке временом била развучена ка периферним деловима и да је хумка некад била виша. Током истраживања некрополе није констатовано преклапања гробова.

На некрополи је било мало налаза. Остаци одеће нађени су у гробовима 4 и 7. У гробу 4 нађени су вунени остаци са украсном жицом²⁴ који представљају

23 Јелена Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд, 1996, 80, 100–101, 156, 169. (сл. 25, 32); Емина Зечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, Београд 2005, 62.

24 Приликом описа тканина користили смо термин украсна жица за коју се често користи и друго име – срма. Срма је метална жица којом се украшавала српска ношња током XIX и почетком XX века. Пошто неки налази са некрополе упућују на датовање некрополе у позни средњи век и период XVI века, сматрамо да није адекватно за тај период користити термин срма. У сваком случају, потребно је извршити детаљну анализу тканине како би се извело поузданије датовање.

део одевног предмета који се носио преко груди. У гробу 7 нађени су, у пределу чланка, остаци украсне жице и комад ланене тканине са једном гвозденим петљом са неколико стотина ситних перлица. Пошто су уз жицу констатовани и остаци лана са једном петљом, могло би се претпоставити да су у питању остаци неке дуже кошуље, ланених панталона или сукње који су се закопчавали помоћу гвоздених копчи. Перлице су као украс могле бити нашиване на сукњу или чарапе. Не можемо одредити да ли остаци одеће из гроба 4 припадају мушкој или женској одећи, док би у случају гроба 7 перлице указивале да је пре реч о женској особи. Датовање тканина из некропола је отежано ако у гробовима не постоје још неки налази који су хронолошки индикативни, а управо је то случај са остацима тканина из Атенице. Аналогије за вунену тканину са украсном металном жицом из Атенице налазимо на некрополи у Напрељу код Новог Пазара. На основу гробне плоче која је констатована изнад гроба, остаци ове вунене тканине датовани су у почетак XV века.²⁵ Остаци тканине, односно украсне жице (срме) откривени су и у једном гробу на Гушевцу, у хумци III.²⁶ Иако у овом гробу није било налаза, може се претпоставити да је гроб припадао млађем хоризонту некрополе (од XIV–XV до краја XVII века), с обзиром да се остаци тканине са жицом не јављају у гробљима пуног средњег века.

У гробовима 1 и 7 нађене су перлице које су у гробу 1 биле део огрлице, а у гробу 7 су украшавале, како смо рекли, сукњу или чарапе. У гробу 1 нађен је прстен који се на основу идентичних аналогних примерака датује у XIV век.²⁷ Међутим, прстен је могао бити стављен у гроб и током XV, а можда и у XVI веку. Видели смо да је на некрополи у Атеници документован и један надгробни споменик који се може датовати у XV–XVI век. Међутим, није сигурно да ли је он представљао дислоцирано гробно обележје гроба 7 или је коришћен као део камене конструкције која је ограђивала гроб. Дакле, хришћанску некрополу на праисторијској хумци у Атеници можемо датовати у период XIV–XVI века, на основу прстена и надгробног споменика, с могућношћу да је трајала и у каснијим периодима (у XVII или XVIII веку) због остатака одеће за које нисмо сигурни ком времену припадају.

Фрагмент посуде који је нађен уз гроб 10 може да указује на остатак неког обичаја који се примењивао приликом сахране умрлог. Код српског народа се дуго после примања хришћанства задржао обичај стављања прилога у виду хране уз покојника. Понекад су прилози који се шаљу на други свет уништавани и тако стављани у гроб, јер постоје подаци да су се разбијале посуде у којима

25 Драгица Премовић-Алексић, *Напреље – остаци средњовековне цркве и некрополе*, Новопазарски зборник 12, Нови Пазар, 1988, 36, Т. III (у даљем тексту: НПЗ)

26 Дејан Радичевић, *Средњовековно српско гробље...*, 87, гроб 191. У теренском дневнику наводи се да су нађени остаци срме који упућују на остатке мушке одеће.

27 Марина Котарац, *н. д.*, 52, 58.

су доношени вино, зејтин или жито на гробље.²⁸ Забележено је да је у околини Тузле, још средином XX века, постојао обичај да се разбије лонац или тањир са пшеницом, након што је покојник похрањен у гроб.²⁹ Разбијени делови посуда нађени су у гробовима на некрополи у Миријеву и на некрополи под стећцима у Бискупу код Коњица, што такође указује на овај стари обичај.³⁰ На Гушевцу у Мрчајевцима налажени су фрагменти посуда који су окарактерисани као остаци гробних прилога.³¹ Када је у питању фрагментована керамика из слоја, не можемо да будемо сигурни да ли су у питању остаци гробних прилога који су због накнадног укопавања поломљени или је у питању ритуално разбијено посуђе. Фрагмент из гроба 10 јасно показује да је у гроб као прилог циљно стављен део поломљеног суда. Уз овај фрагмент су нађени и делови угљенисаног дрвета који су стављени у гроб и који показују да се на гробљу ложила ватра због спремања хране или неког обреда који се примењивао приликом сахране.

Одсуство накита у гробовима указује на сиромаштво становништва које се овде сахрањивало. Недостају украсне игле за косу, апликације, почелице и дугмета који су били саставни део у украшавању и одевању током XV, XVI и XVII века. Међутим, на основу остатака одеће украшене металном жицом може се закључити да се сахрањивало у свечаној одећи. Постоје подаци да су Горња, Доња и Средња Атеница биле настањене муслиманима у XV–XVI веку, али да су воденице биле у власништву хришћана.³² Ако су воденице у Атеници и даље биле хришћанске, може се претпоставити да им је било дозвољено да користе своја стара места за сахрањивање. На овој некрополи можда су се сахрањивали припадници једне породице током више генерација.

Орница у Гучи

На овом локалитету истражена је једна већа хумка из периода раног бронзаног доба. У њој нису констатоване праисторијске сахране, већ само површина са горелом земљом и једно ватриште са мало налаза керамике и кременог оруђа. У ову хумку су накнадно укопана два хришћанска гроба.³³ (сл. 20)

- 28 Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија* 5, Београд, 1994, 118.
- 29 Marko Vego, *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupi kod Konjica*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XII, Sarajevo, 1957, 132. (у даљем тексту: GZM)
- 30 Марија Бајаловић-Бирташевић, *Средњовековна некропола у Миријеву*, Београд, 1960, 10.; Marko Vego, н. д., 132.
- 31 Дејан Радичевић, *Средњовековно српско гробље...*, 94.
- 32 Ахмед С. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије у XV и XVI веку*, књ. I, Чачак, 1984, 487; Радован М. Маринковић, *Становништво Атенице*, ЗРNM XXVIII, Чачак, 1998, 97.
- 33 Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић, *Мојсиње: некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак, 2002, 15; Катарина Дмитриновић, *Погребни обичаји становништва бронзаног доба у Драгачеву*, ЗРNM XXXVI, Чачак, 2006, 16. У овим радовима само је поменуто постојање хришћанских гробова, али они нису описивани.

Гроб 1 је откривен у сегменту Ц, на релативној дубини 1,33 m. Оријентисан је у правцу северозапад-југоисток са главом окренутом према северозападу. Скелет је делимично очуван. Покојник је положен директно на земљу, опружен на леђима. Лобања је оштећена и благо је окренута на леву страну. Руке су благо савијене у лактовима и прекрштене на стомаку. У земљи је, непосредно изнад скелета, било трагова угљенисане материје. У гробу је било неколико налаза који указују да је вероватно реч о женском скелету.

Испод дислоциране доње вилице, у пределу груди, откривено је једно мање дугме од бронзаног лима. Округлог је облика, израђено од две полукалоте залемљене хоризонтално. По средини и на врху има петљицу од бронзане жице. На горњој полукалоти налази се мали кружни отвор. Пречник дугмета је 0,6 cm. (сл. 23)

Уз десну надлактицу, са унутрашње стране, откривен је фрагментовани напрстак за шивење (сл. 21) коничног облика у виду шире карике израђене од искуцаног бронзаног лима. На горњем делу је оштећен. По целој површини налази се украс од утиснутих троугаоних удубљења у пет редова. Висина на најбоље очуваном делу напрстка је 1,4 cm, а пречник износи 1,8 cm. (сл. 23)

У пределу груди, приликом чишћења гроба, у земљи су нађене три мале златне алке. Две алкице су правилног кружног облика, а једна је спљоштена, јер је деформисана приликом откривања. Дебљина карика алки је свега 0,5 mm, док пречник износи 0,4 cm. (сл. 23)

И гроб 2 је откривен у сегменту Ц, непосредно уз гроб 1, на релативној дубини 1,50 m. Оријентисан је у правцу запад-исток са минималним одступањем према северу. У питању је добро очуван скелет вероватно мушке особе.³⁴ Покојник је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке су савијене у лактовима и прекрштене на стомаку. Преко костију су откривени интензивни остаци угљенисаног дрвета које је врло танко и порозно и подсећа на кору дрвета. Ког овог гроба, за разлику од претходног, документована је гробна рака која се оцртавала због угљенисаних остатака. (сл. 22)

У пределу потколеница, пронађено је шест гвоздених копчи и две петље за које се не може поуздано рећи да ли су служиле за качење тих копчи или су имале неку другу, можда само украсну, функцију.³⁵ Копче на једном крају имају по два мала кружна отвора за пришивање, а на другом крају савијену кукицу. Петље су неправилног кружног облика. Дужина копчи је око 2 cm, а пречник петљи је око 1,2 cm. (сл. 24)

34 Антрополошка анализа скелета није извршена, али се у теренском дневнику наводи да је гроб 2 мушки, зато што је скелет потпуно очуван, па се на основу главних маркера на скелету одредио пол. За разлику од гроба 2, гроб 1 је делимично очуван, али се на основу налаза претпоставља да је гроб женски.

35 Ови налази нису конзервирани због тога што су у великој мери кородирани, па је постојала могућност да буду потпуно уништени. Због тога није сигурно да ли су ове петљице имале преграду, како се чини, или је у питању само корозија.

Приликом ископавања сегмента Ц, у трећем откопном слоју, где су истражена и ова два гроба, нађена су два фрагмента керамике за која се не може поуздано рећи да ли су били део неког лонца, крчага или бокала. Један фрагмент представља горњи део суда са мањим делом који прелази у обод, црвене боје печења, рађен на брзом витлу. Са спољашње стране су у траговима очувани бели премаз (енгоба) и жуто-зелена глеђ преко. На доњем делу фрагмента су видљиви трагови горења. Други фрагмент је од истог суда и то је корен дршке који је такође украшен жуто-зеленом глеђи. (сл. 25) Можемо претпоставити да су ови фрагменти остаци погребног ритуала о коме је већ било речи (они, како ћемо видети, хронолошки одговарају налазима из гробова).

У гробу 1 уочени су мањи трагови неке угљенисане материје, а у гробу 2 су по целом скелету у већој мери констатовани остаци угљенисаног дрвета. Често се у хришћанским гробовима наилази на такве остатке, а у етнографској литератури постоје и добро позната објашњења за те појаве. У традицији српског народа постоји обичај кађења гробне раке уколико се покојник одмах не сахрани у ископаној раци, јер се сматрало да ће у њу ући зли духови.³⁶ Такође је постојао и обичај да се покојник површно спали, односно да се пали око гроба пошто је покојник већ сахрањен, што је подсећало на стари обичај спаљивања покојника, јер се тако бранило против вампирења.³⁷ Познато је да су Срби више векова након примања хришћанства упражњавали обичај спаљивања покојника који је био примаран пре покрштавања. Овакви обичаји који су забележени током XVIII и XIX века говоре о дубоко укоренењем веровањима и страховима живих од мртвих. У гробу 2 констатована је већа количина угљенисаног дрвета преко покојника и у самој гробној раци, тако да је можда реч о обичају површног спаљивања покојника пошто је стављен у гроб. И појава угљенисаних остатка у гробовима или у слојевима изнад гробних рака такође се може објаснити ложењем ватре на гробљу када се спремао храна за гозбу која је приређивана у част умрлог.³⁸ Осим ова два гроба из Орнице, остаци који упућују на овакве обичаје констатовани су и у хришћанском гробу из хумке 1 на локалитету Бабињак у Доњој Крварици.

Гробни налази из ова два гроба су скромни, али на основу њих добијамо неке значајне податке. Бронзано дугме и три златне алкице из гроба 1 чинили су саставни део одеће у којој је похрањена покојница. Дугме се налазило испод доње вилице и вероватно је служило за закопчавање неке кошуље у пределу грла, док су златне алкице могле бити ушивене као украс на тој кошуљи или неком одевном предмету који се носио преко ње. Оваква дугмад су чест налаз на локалитетима у околини Новог Пазара и Пештеру где су датована у период

36 Гордана Марјановић-Вујовић, *н. д.*, 68.

37 Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, Београд, 1930, 48–50. Веселин Чајкановић, *н. д.*, 122.

38 Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982, 55.

од XIV до XVII века.³⁹ У околини Чачка нађена су на локалитетима Гушевац у Мрчајевцима и Црквина у Трнави где су датовани у период XIV–XVI века.⁴⁰ На некрополи у Смедеревском граду оваква дугмад су сврстана у налазе XIV–XVI века, али је наглашено да су се користила и у XVII–XVIII веку.⁴¹

Копче и петље нађене у пределу потколеница гроба 2 могле су бити коришћене за закопчавање ногавица на панталонама. Тако су се закопчавале чакшире у шумадијској ношњи.⁴² У српској народној ношњи оне су стављане и на тзв. тозлуке (дизлуке), доколенице, које су ношене преко ногавица панталона. На овим доколеницама налазиле су се траке које су их причвршћивале и украшавале, а стезане су помоћу копчи и петљи.⁴³ У писаним изворима из XV века овакве копче називале су се мамбрете, а користиле су се за закопчавање различитих делова одеће. Прављене су од различитих метала и биле су различитих величина.⁴⁴ Копче, које су такође констатоване у гробу у пределу потколеница, нађене су на некрополи око цркве у манастиру Троноши, али нису прецизно датоване, јер је наглашено да овакви налази нису хронолошки осетљиви⁴⁵, као и у цркви у Смедеревском граду, где су датоване у средину XV века.⁴⁶ Такође, документоване су и у једном гробу на некрополи у Миријеву, али у пределу груди, и ту су датоване у млађи период некрополе, у период од XV до почетка XVIII века.⁴⁷ Још су нађене и на некрополи унутар Смедеревске тврђаве у два гроба (исто у пределу груди). Овде су копче датоване у другу половину

- 39 Драгица Премовић-Алексић, *Средњовековна некропола у Глоговику*, НПЗ 10, Нови Пазар, 1986, 39. (Т. I/1–5, Т. II/3–4); Иста, *Напреље – остаци средњовековне цркве и некрополе*, НПЗ 12, Нови Пазар, 1988. (31, Т. I/1–4); Иста, *Некропола цркве на Радишића брду код Сјенице*, НПЗ 18, Нови Пазар, 1994. (20–21, Т. I); Војислав Јовановић, Душица Минић, Славенка Ерцеговић-Павловић, *Некрополе средњовековног Трговишта код Новог Пазара*, НПЗ 14, Нови Пазар, 1990, 40. (сл. 17/а); Марко Поповић, *Околина манастира Сопоћани, остаци средњовековних насеља, некропола и црквина*, НПЗ 17, Нови Пазар, 1993, 15. (сл. 7/2)
- 40 Оливера Марковић, *Остаци средњовековне цркве у Трнави*, 44. (Т. I/ 7,7а, 8); Дејан Радичевић, *Средњовековно српско гробље*, 103. (Т. I./9,10,14,18).
- 41 Млађан Цуњак, *Некропола у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве, резултати археолошких истраживања*, Саопштења XXVII–XXVIII, Београд, 1995–1996, 190. (сл. 26, 27)
- 42 Mirjana Prošić-Dvornić, *Narodna nošnja Šumadije*, Zagreb, 1989, 19.
- 43 Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, Београд, 1999, 354–355; Радојко Николић, *Народна ношња на надгробним споменицима*, ЗРHM XX, Чачак, 1990, 172.
- 44 Бојана Радојковић, *Накит код Срба*, Музеј Примењене уметности, Београд, 1969, 49.
- 45 Милица Јанковић, *Археолошка истраживања у манастиру Троноши*, Саопштења XVI, Београд, 1984, 162. (сл. 13/4; сл. 14)
- 46 Млађан Цуњак, *Ископавање унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења XVI, Београд, 1984, 256. (Т. III/3)
- 47 Марија Бајаловић-Бирташевић, *н. д.*, 32, 37–40. (Т. XV/1, Т. XIX/1)

XV века, али је указано на то да су коришћене и пре и после овог периода.⁴⁸ У манастиру Арача нађено је више оваквих копчи које су датоване у XV–XVI век.⁴⁹ На локалитетима Катедрала и Сашка црква на Новом Брду користиле су се у неизмењеном облику у прилично дугом временском периоду (од XIV до XIX века),⁵⁰ а на локалитету Мађарско гробље код Колубаре, где су налажене у више гробова, такође су датоване у млађе време (друга половина XVIII и прва половина XIX века).⁵¹ Код свих наведених аналогних примерака копче имају одговарајуће петље које нису кружног облика као у случају гроба из Орнице, већ су сличне као и копче (имају два отвора за пришивање и један проширени део за који се качила кукица). Осим тога, све копче су од бронзане жице за разлику од копчи из Орнице које су од гвожђа.

Као гробни прилог у гробу 1, нађен је фрагментовани напрстак који вероватно упућује на занимање покојнице или означава њену женску улогу током живота. Познати су примерци напрстака који су налажени и у мушким гробовима кројача,⁵² али сматрамо да је овде ипак реч о женском гробу. У српским погребним обичајима забележен је чест случај да се уз девојке у гроб стављају игла, кудеља или вретено, као што се уз ђака ставља књига, а уз мало дете играчка.⁵³ Овакав налаз није хронолошки осетљив. За овај напрстак налазимо аналогije у средњовековном Сталаћу, манастиру Арача и у Доњем граду Београдске тврђаве, с тим што на тим локалитетима нису налажени у гробовима. У Арачи је напрстак нађен унутар дворане манастирског комплекса који је настао у последњим деценијама XV и трајао до средине XVI века.⁵⁴ Још један напрстак нађен је у централном делу палате у Сталаћу.⁵⁵ Овај град је имао врло ограничен период постојања, а то је период последње три деценије XIV и прве деценије XV века,⁵⁶ што је врло захвално за датовање материјала нађеног унутар града. У Доњем граду Београдске тврђаве нађена су три напрстка који су

- 48 Млађан Цуњак, *Некропола у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве*, 190.
- 49 Небојша Станијев, *Арача, цркве, манастир, некропола*, Нови Сад, 2004, 74, кат. бр. 47, 77.
- 50 Слободан Фидановски, Емина Зечевић, *Средњовековна гробља у Рипњу код Београда*, Годишњак града Београда LIII, Београд, 2006, 50. (нап. 129)
- 51 Зоран Симић, Мирјана Благојевић, *Мађарско гробље у Цветовцу*, Колубара 2, Београд, 1995, 77. (сл. 6)
- 52 Војислав Јовановић, Сима Ђирковић, Емина Зечевић, Вујадин Иванишевић, Весна Радић, *Ново Брдо*, Београд, 2004, 138. (сл. 72)
- 53 Веселин Чајкановић, *н. д.*, 117.
- 54 Небојша Станијев, *н. д.*, кат. бр. 144. (Т. X)
- 55 Dušica Minić, Obrenija Vukadin, *Srednjovekovni Stalac*, Beograd, 2007. (sl. 86/27, kat. br. 49)
- 56 *Исто*, 10.

датовани у период XVI–XVII века – два потичу из једне грађевине опредељене у млађи турски хоризонт, а један из насипа на Дунавској падини.⁵⁷ Још неки напрстци су налажени на локалитетима где су датовани у период од друге половине XI до средине XV века, а то су Мачванска Митровица, Ново Брдо, Диногоција, Трново и Перник.⁵⁸

Два глеђосана фрагмента која су нађена приликом скидања откопних слојева у сегменту Ц, где су истражени и гробови, могу се повезати са обичајем ритуалног разбијања посуда над гробом или као остатак погребне гозбе. Реч је о фрагментима посуде (лонца, бокала или крчага) који су украшени жуто-зеленом глеђи преко беле енгобе. Аналогије за овакво украшавање налазимо на више локалитета код различитих врста посуда које су датоване у период од краја XIV до XVII века.⁵⁹

Можемо претпоставити да су ова два гроба хронолошки блиска, односно да су покојници сахрањени у приближно исто време. Да су били сахрањени у истом временском моменту, гробови би били паралелни и идентично оријентисани или би ово био двојни гроб. У некрополама се понекад јављају двојни гробови – када су у истој раци сахрањена два покојника, вероватно у неком сродству. Овде се два гроба налазе један уз други и то вероватно мушки и женски, тако да је по свој прилици реч о два сродника који су сахрањени у приближно исто време, али у различито доба године, јер нису исто оријентисани. И гробни инвентар показује да би гробови могли бити хронолошки блиски, а мала је вероватноћа да се у истом делу хумке и тако близу сахране два покојника у великом временском размаку. На основу бројних аналогија за материјал из гробова можемо их датовати у период XV–XVII века.

* * *

На основу изнетих података са шест локалитета, видимо да истражен број хришћанских гробова у праисторијским хумкама у околини Чачка није занемарљив. Највише гробова (197) истражено је на локалитету Гушевцу у Мрчајевцима, док је на некрополи Умке у Атеници истражено њих 24. На локалитету Бабињак у Доњој Краварици истражена су три хришћанска гроба (два у једној и један у другој хумци), два на Орници у Гучи и по један на

57 Марко Поповић, Весна Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд, 2004. (кат. бр. 279, 280, 455, сл. 108)

58 Dušica Minić, Obrenija Vukadin, *n. d.*, 137.

59 Исто, 82. (тип VIII/4, кат. бр. 49, Sl.56/1,2, 101/1); Vesna Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd, 2003, 101–103. (тип II–2, сл. 3); Емина Зечевић, Дејан Радичевић, *Керамика Ђурђевих Ступова*, НПЗ 25, Нови Пазар, 2001, 47–51. (сл. 14/5–10, сл.15/3)

локалитетима Гротница у Гучи и Велико поље у Јанчићима. Гробове са наведених локалитета можемо датовати од XII до XVII–XVIII, а можда и до XIX века, јер се гробови без налаза са Бабињака, Великог поља и Гротнице не могу поуздано датовати. За гробне налазе који су констатовани у малом броју гробова може се рећи да су врло скромни. На истовременим некрополама у српском Подунављу, Босни и Херцеговини, Македонији, налажено је много више накита и предмета за украшавање, али су ова подручја много боље истражена него чачански крај и Западно Поморавље.

Формирање хришћанских некропола на праисторијским хумкама може се објаснити на два начина: истакнутим положајем хумке у односу на околни терен, као и потребом мештана да наставе сахрањивање на месту где су знали да постоје старији гробови. Као и данас, и некада је вероватно постојао обичај да се гробље налази на неком доминантнијем месту (на мањем брду, ћувику или брегу). Неретко се хришћанска гробља налазе на местима која су коришћена у прошлости, на рушевинама старије цркве, неке грађевине или на остацима утврђења, што указује на постојање традиције на том месту. Те рушевине су биле видљиве, па су због тога коришћене за формирање некропола. Међутим, за старије гробове у хумкама становници су могли да сазнају пошто су почели са сахрањивањем у хумци или обрађивањем земље. Приликом копања рака они су наилазили на камен из праисторијских гробних конструкција који су користили за ограђивање гробова или су уз покојнике стављали по један или неколико комада камена (локалитети Умке и Гушевац). Ова пракса се може објаснити коришћењем камена у функцији учвршћивања укопа или у контексту неких погребних обичаја и веровања.⁶⁰ На Гушевцу су у једном гробу нађене праисторијске ћилибарске перлице које су секундарно стављене у овај гроб као прилог, што указује на поштовање налаза из старијих гробова.

Савремено гробље на локалитету Гротница у Гучи настало је на простору праисторијских хумки. Мештани су вероватно одавно знали за старије гробове на овом месту, али не можемо да претпоставимо када је овде отпочело прво сахрањивање хришћана и да ли је тада примаран повод за сахрањивање био истакнут положај хумке или сазнање да се ту већ сахрањивало. На основу једног истраженог хришћанског гроба из хумке IX, с обзиром да у њему није било налаза, не може се одредити када је започето сахрањивање. И данашње Видовско – пријеворско гробље је настало на праисторијским хумкама. Оне нису истраживане, па се не зна да ли у њима има секундарно укопаних хришћанских гробова.

Интересантно је и питање зашто су се у неким хумкама сахрањивали по један или два покојника. Рекли смо да постоји могућност да је у неким хумкама било још хришћанских гробова, али свакако да нису у питању некрополе са већим бројем сахрана, већ појединачни гробови. То указује на одређено веровање

60 Дејан Радичевић, *Средњовековно српско гробље...*, 86.

и издвајање појединаца из заједнице због неких, нама непознатих, разлога. Одговор можда лежи у причи мештана из Ртара према којој је у једној хумци сахрањен извесни младић Веља који је у животу био сам, па се и локалитет на коме се налази хумка назива Вељин гроб.⁶¹ У односу на локалитете које ћемо навести као аналогије, а на којима је документовано од десет па до неколико десетина хришћанских гробова, четири локалитета (Бабињак, Орница, Гротница и Велико поље) са по једним или два гроба, представљају појаву за коју се можда може рећи да је особена за чачански планински крај (Драгачево и Каблар).

Појава сахрањивања током средњег века и у новијем добу у праисторијским тумулима забележена је и на више локалитета у западној Србији (Радовашница код Шапца, Клинци у околини Ваљева, Добрача код Крагујевца, Бела Црква, Вране код Ариља)⁶², али и на Пештерској висоравни (Глоговик).⁶³ Шефик Бешлагић, који се бавио проучавањем стећака у Босни и Херцеговини, уочио је да су на више места некрополе са стећцима формиране на илирским тумулима.⁶⁴ Овакви случајеви су познати са Гласинца у Босни где је истражено више праисторијских тумула.⁶⁵ Бешлагић је утврдио да постоје и хумке које су формиране у средњовековном периоду и да су коришћене као надгробна обележја. Такве хумке су биле мањих димензија, пречника око 5–6 метара. Испод њих је констатован по један или два хришћанска гроба за које је утврђено да нису накнадно укопавани у хумке, већ да су укопавани испод нивоа земље, а да је онда накнадно прављен насип.⁶⁶ Коришћење праисторијских хумки за погребне обичаје у средњем веку потврдио је и Ђорђе Јанковић приликом истраживања српских громила.⁶⁷

Видели смо да се хришћанске некрополе на праисторијским хумкама јављају на подручју западне Србије, Рашке и Босне и Херцеговине, што не значи да их

61 Душанка Ранковић, Милена Икодиновић, *н. д.*, 170.

62 Момир Церковић, *Резултати археолошких ископавања тумула у Радовашници*, Годишњак Народног музеја у Шапцу 9, Шабац, 2008, 7–48; Михаило Валтровић, *Преисторијске старине у ваљевском и подринском округу*, Старице, год. X, књ. 3 и 4, Београд, 1893 (1900), 76–77; Милутин и Драга Гарашанин, *Средњовековно српско гробље у Добрачи*, Старице н.с. V–VI/1954–55, Београд, 1956, 191–203; Исти, *Ископавање тумула у Белотићу и Белој Цркви*, ЗРHM I, Београд, 1958, 33–39; Јармила Ђурић, *Резултати истраживања средњовековне некрополе у Вранама код Ариља*, ЗРHM XXIV, Чачак, 1994, 41–46.

63 Драгица Премовић-Алексић, *Средњовековна некропола у Глоговику*, 27–41.

64 Šefik Bešliagić, *н. д.*, 43.

65 Irma Čremošnik, *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, GZM n. s. VI, Sarajevo, 1951, 262–263.

66 Šefik Bešliagić, *Stećci u dolini Neretve*, Naše starine II, Sarajevo, 1954, 210; Исти, *Stećci – kultura i umjetnost*, 48. Аутор је указао на могућност да ће будућа истраживања показати да су неке хумке за које се сматрало да су праисторијске, формиране, у ствари, у средњем веку.

67 Ђорђе Јанковић, *Српске громиле*, Београд, 1998, 109.

нема на другим подручјима. Ова појава свакако захтева једно шире проучавање које би требало да обухвати и друге делове Србије, као и суседне земље у којима се јављају праисторијске хумке. Сакупљањем података из различитих области сигурно би се дошло до неких општих закључака о хришћанском сахрањивању у праисторијским хумкама. Остаје да се нека будућа истраживања усмере у овом правцу.

Burial during Middle Ages and Later Period in the Prehistoric Mounds in Cacak Region

It is noticed that Christian burial in pre historic mounds exist in Cacak region. On two localities, at Gusevac in Mrcajevci and Umke in Atenica Christian necropolis were developed on the mounds from the period of Iron Age. Necropolis at Gusevac included about 200 graves which date back to older (XII–XIII century) according to the findings of jewelry and parts of clothes, and a younger horizon of burial (from XIV–XV century to the end of XVII or beginning of XVIII century). On the Umke locality a smaller necropolis of 24 graves was researched and they can be dated to the period from XIV to XVI century, with a possibility for later dating according to the cloth remains from the two graves. Out of chronologically indicative findings from the necropolis in Umke there is only one ring which date back to XIV century and one tomb stone which could be, according to ornaments and shape, dated back to XV–XVI century. Mounds from the Bronze Age, on the Veliko polje in Jancici, Grotnica in Guca and Babinjak in Donja Kravarica were also used for burial of Christians and one grave per each was found, while in the mound 2 in Babinjak there were two graves. Graves from these localities did not have any findings, thus more precise dating was not possible. In the mound from the locality Ornica in Guca, also from the Bronze Age, two Christian graves were researched with findings which could be dated in the period from XV to XVII century. Remains of carbonized wood or findings of ceramic fragments in some graves point at customs which used to be common among Serbian people in burial ceremony. These customs are fumigation of the grave before the burial or incomplete burning of the deceased, as well as ritual dish breaking in which food was brought to the graveyard.

The manner of burring Christians in pre historic mounds has been recorded in many localities of Western Serbia, Raska and Bosnia and Herzegovina. That can be explained by distinguished appearance of the mounds in contrast with surrounding terrain as well as tradition of burring on the places where it was known that there were older graves. It would be very interesting to broaden the study of this matter to other parts of Serbia, as well as to neighboring countries, where prehistoric mounds were found.

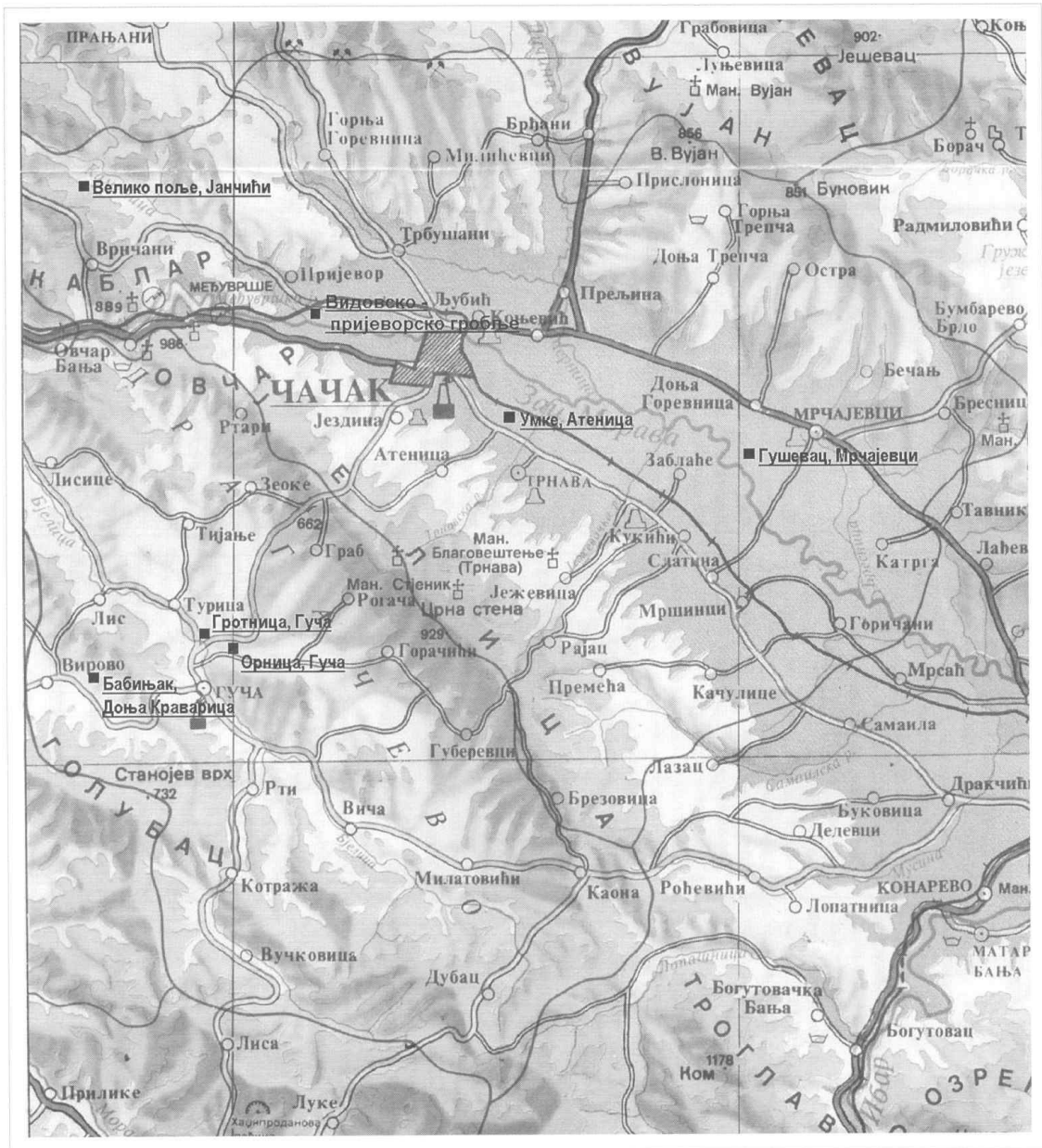
Milica VESELICIC

L'enterrement durant le Moyen-Âge et de temps nouveaux dans les tertres préhistoriques dans la région de Cacak

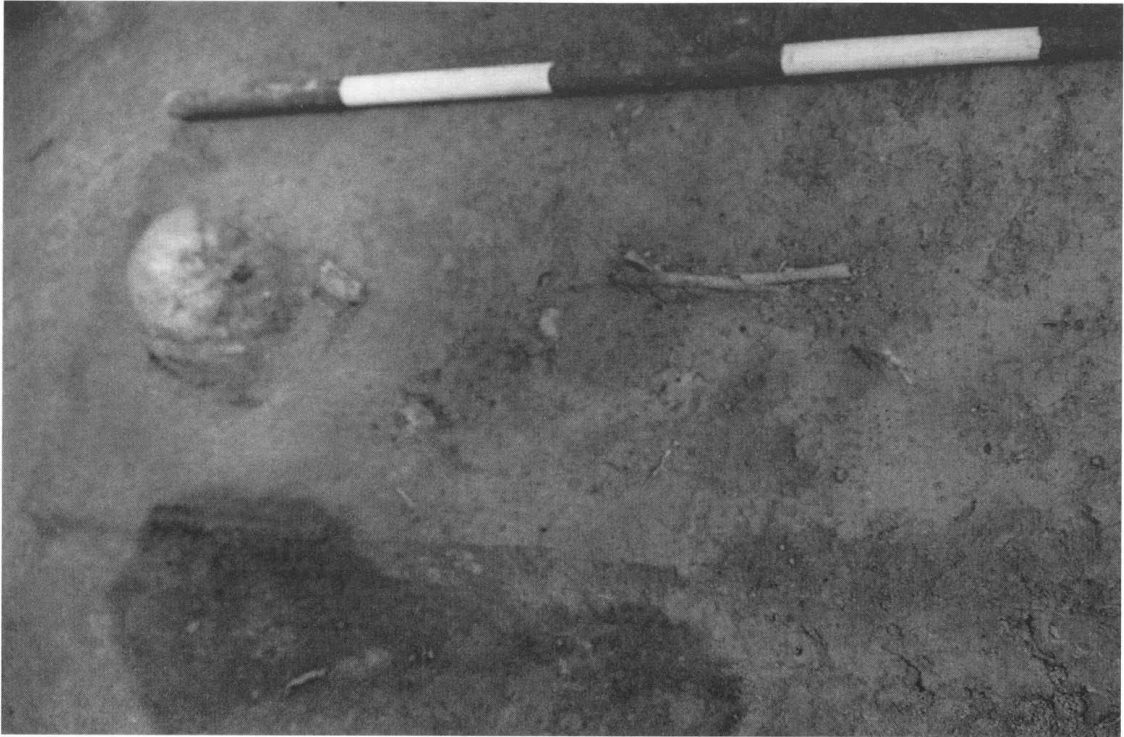
Dans la région de Cacak, on remarque une apparition d'enterrement chrétien dans les tertres préhistoriques. À deux localités, sur le Gusevac à Mrcajevci et sur les Umke à Atenica se sont développées des nécropoles chrétiennes sur les tertres de la période plus ancienne de l'âge du fer. La nécropole sur le Gusevac compta environ 200 tombeaux, qui furent, d'après des trouvailles de bijoux et de vêtements, datés au plus ancien (XIIème – XIIIème siècle) et au plus récent horizon d'enterrement (du XIVème – XVème siècle à la fin du XVIIème ou au début du XVIIIème siècle). À la localité d'Umka fut explorée une nécropole plus petite avec 24 tombeaux qui peuvent pareillement être datés à une époque plus ample, de la période du XIVème au XVIème siècle, avec une possibilité aussi de datation ultérieure d'après les restes de tissus de deux tombeaux. Parmi les trouvailles chronologiquement indicatives de la nécropole sur les Umke provient seulement une bague qui est datée au XIVème siècle et un monument funéraire qui, d'après sa forme et son ornementation, pourrait être daté au XVème – XVIème siècle. Les tertres de l'âge du bronze, sur Veliko polje à Jancici, Grotnica à Guca et Babinjak à Donja Kravarica, furent également utilisés pour l'enterrement des chrétiens et à l'intérieur de chaque on constata une tombe, tandis que dans le tertre 2 à Babinjak il y eut deux tombes. Les tombeaux de ces localités ne possédèrent aucune trouvaille, et par conséquent il n'est pas possible d'exécuter une datation plus précise. Dans le tertre de la localité Ornica à Guca, également de l'âge du bronze, furent examinés deux tombeaux chrétiens avec des trouvailles qui peuvent être orientées à la période du XVème au XVIIème siècle. Les restes d'un arbre carbonisé ou les trouvailles de fragments de céramique dans certaines tombes font ressortir les coutumes que mit en pratique en grande quantité le peuple serbe à l'occasion de l'enterrement du défunt. Il s'agit de la pratique d'encensement de la fosse tombale avant l'enterrement ou de la coutume d'incinération superficielle du défunt, ainsi que du brisement rituel de récipients dans lesquels fut apportée la nourriture au cimetière.

Le phénomène d'enterrement des chrétiens dans les tertres préhistoriques fut relevé sur plusieurs localités dans l'ouest de la Serbie, à Raska et en Bosnie et Herzégovine. Ceci peut être expliqué par les positions saillantes des tertres par rapport au terrain environnant, tout comme par l'existence de la tradition d'enterrement dans des emplacements où l'on savait qu'il y avait des tombes plus anciennes. Il serait intéressant d'élargir l'étude de ce phénomène également sur les autres parties de la Serbie, ainsi que dans les pays limitrophes, où apparaissent des tertres préhistoriques.

Milica VESELICIC

Карта са локалитетима на којима су констатоване хришћанске некрополе и појединачни гробови у праисторијским хумкама

Сл. 1. Бабињак - хумка 1, гроб 2

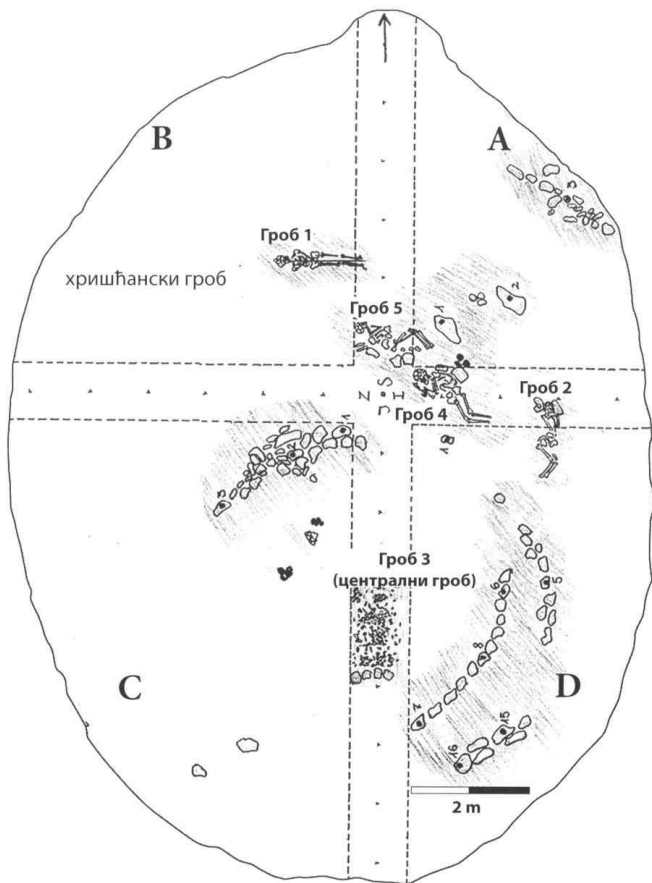
Сл. 2. Бабињак - хумка 2, гроб 1

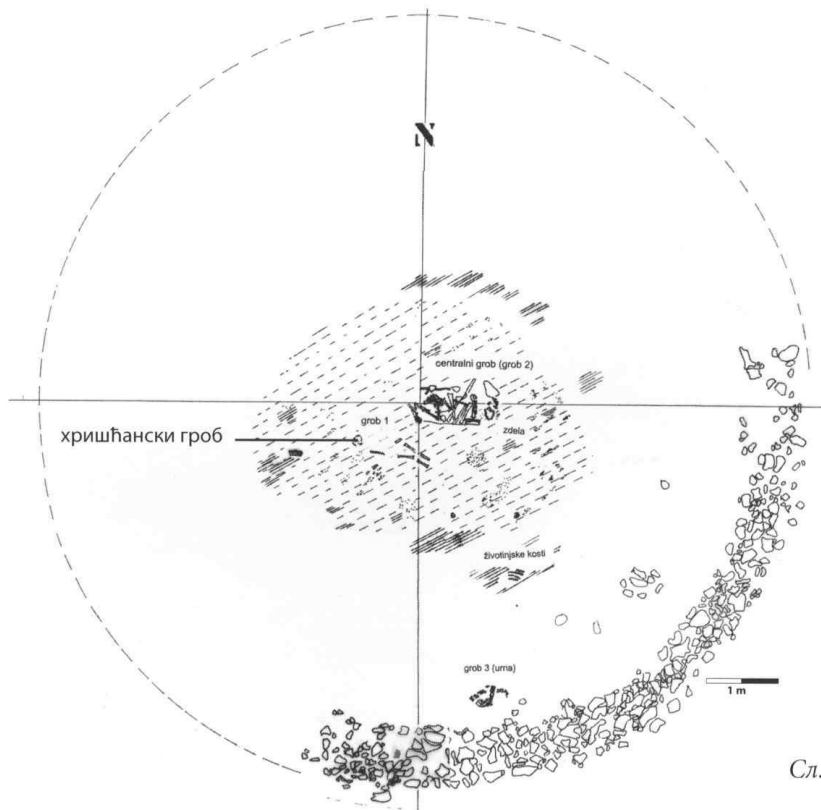
Сл. 3. Бабињак - хумка 2, гроб 2

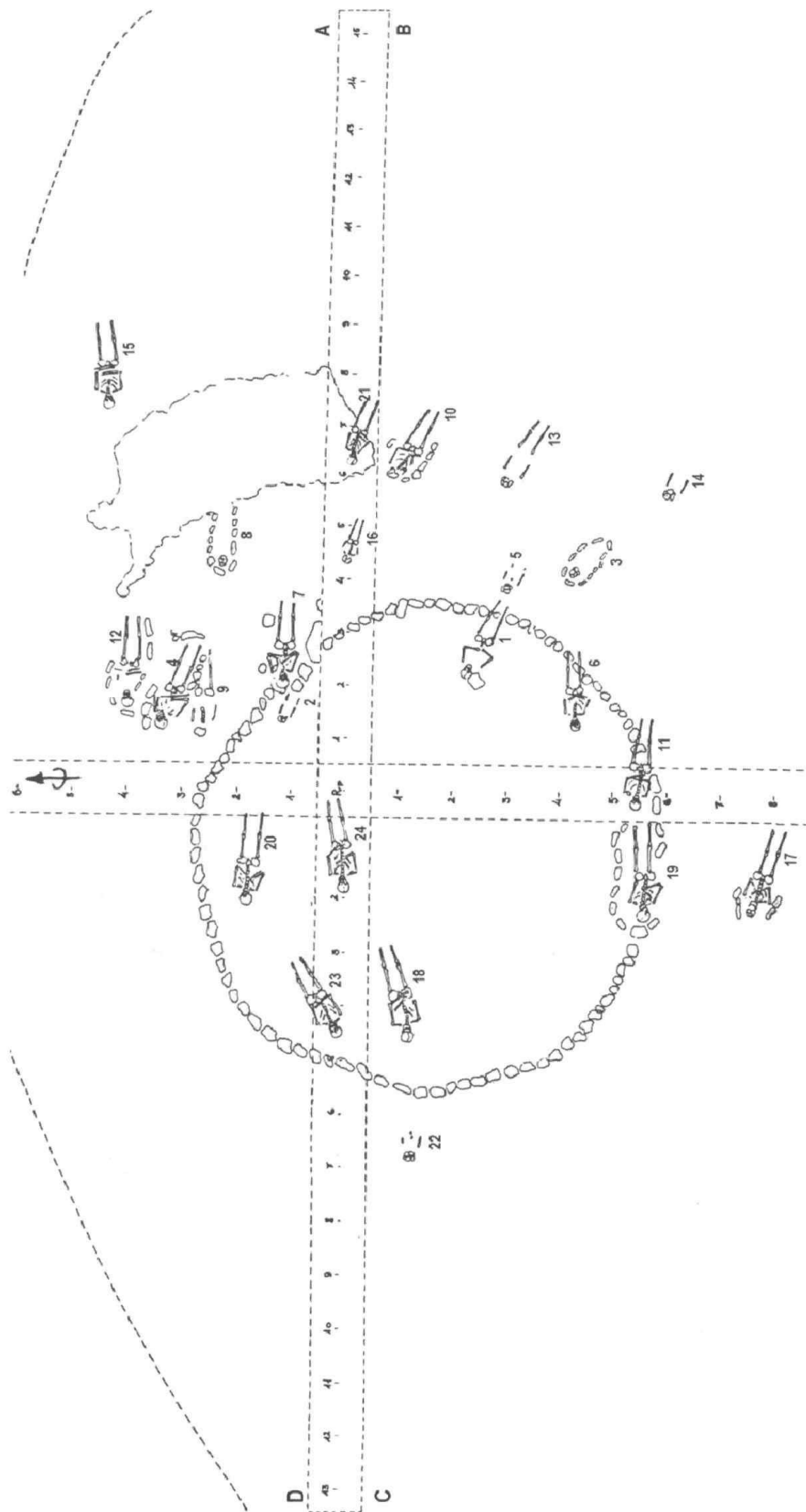
*Сл. 4. Бабињак - хумка 2, каричица из слоја
(фото: М.Бојовић)*

Сл. 5. Гротница,
хумка IX

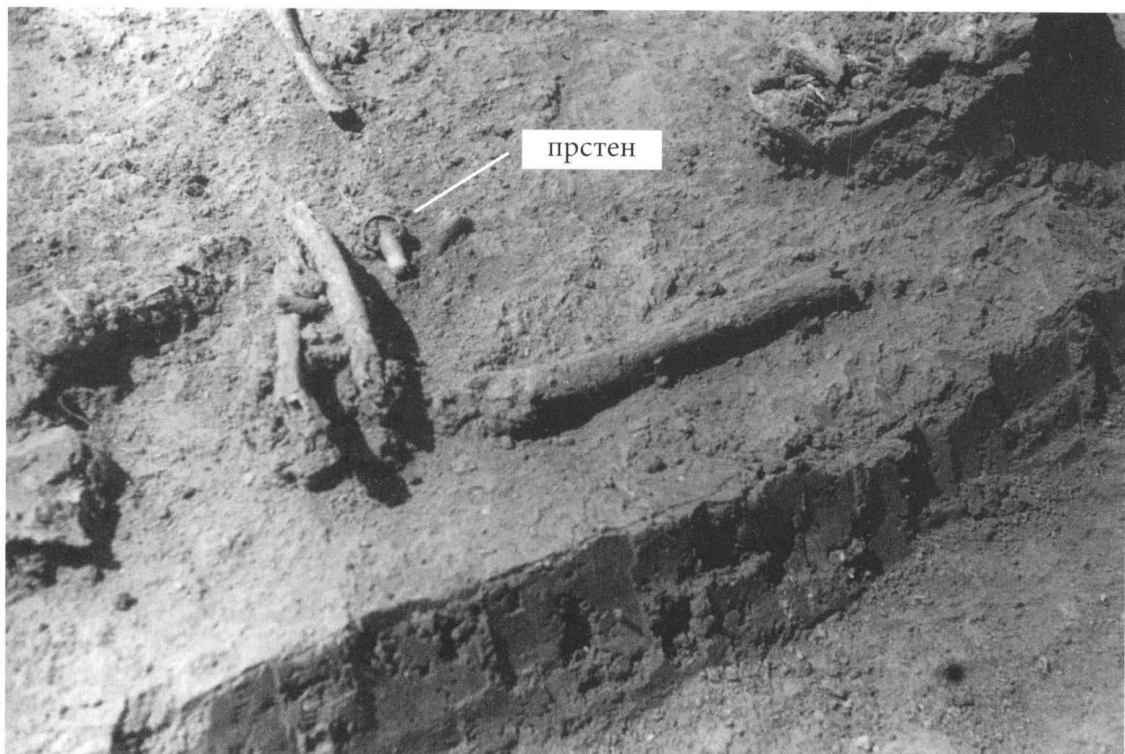
Сл. 6. Велико поље у
Јанчићима

Сл. 7. Умке у Атеници, хришћанска некропола на хумци I

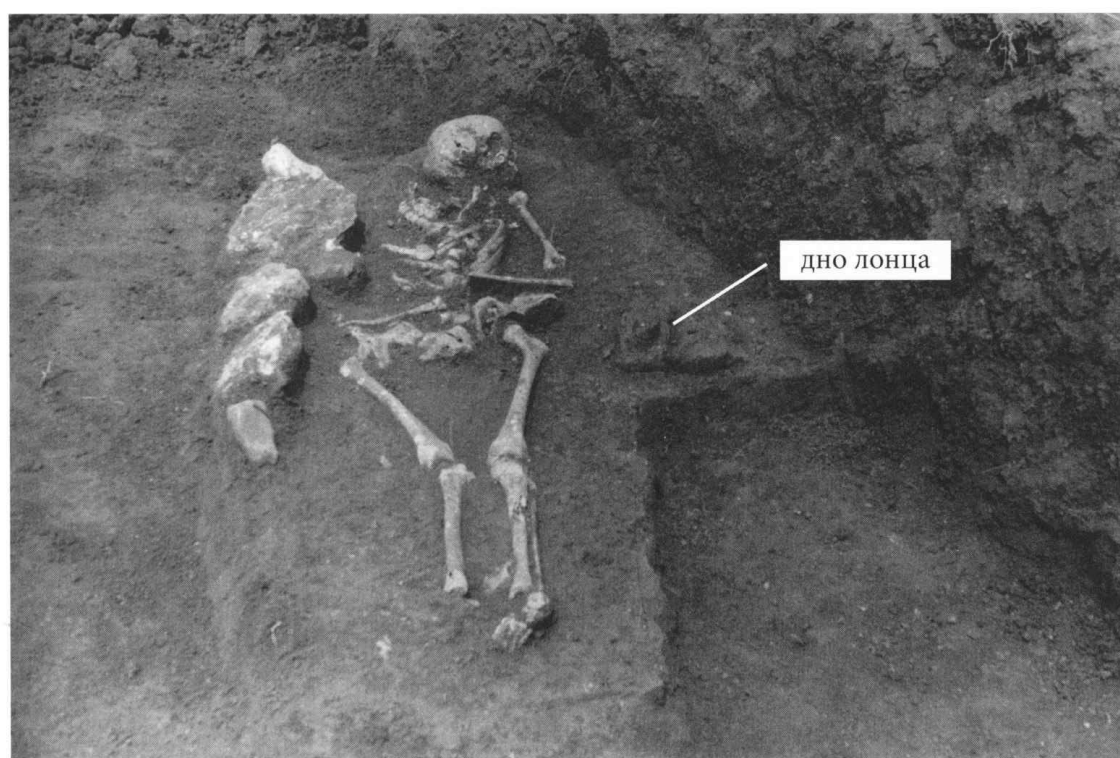
Сл. 8. Умке у Атеници, хумка I, гроб 1

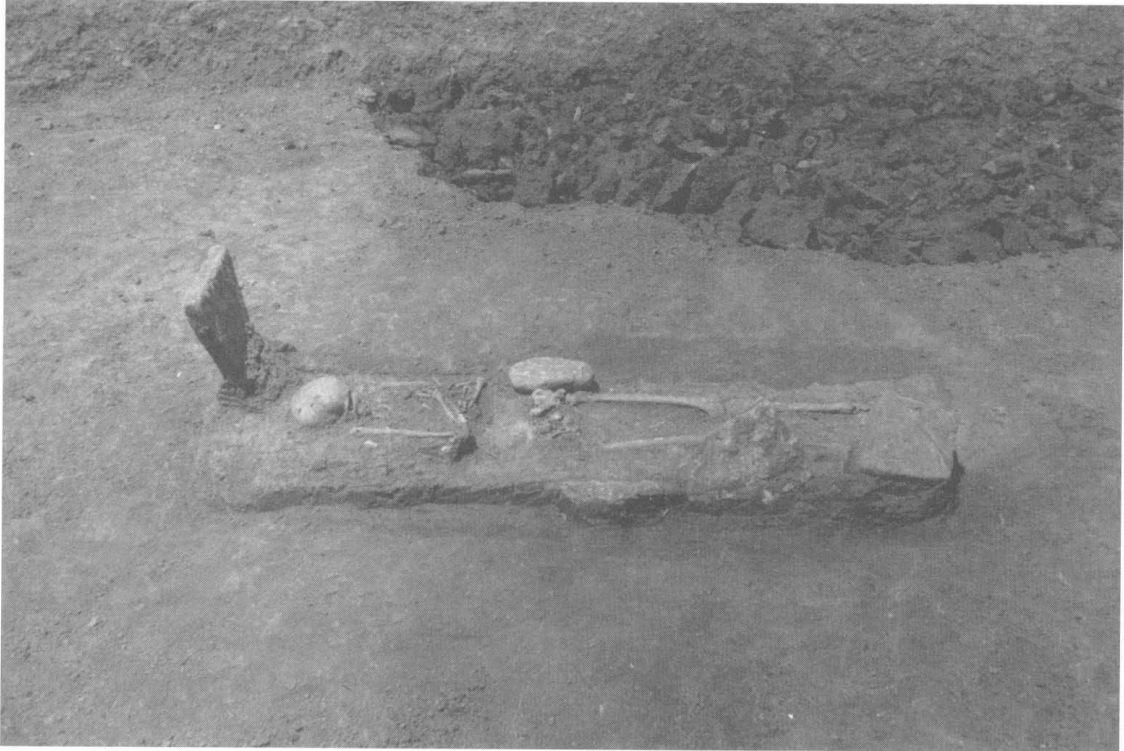
Сл. 9. Умке у Атеници, хумка I, гроб 1 (деталј са прстеном)

Сл. 10. Умке у Атеници, хумка I, гроб 7

Сл. 11. Умке у Атеници, хумка I, гроб 10

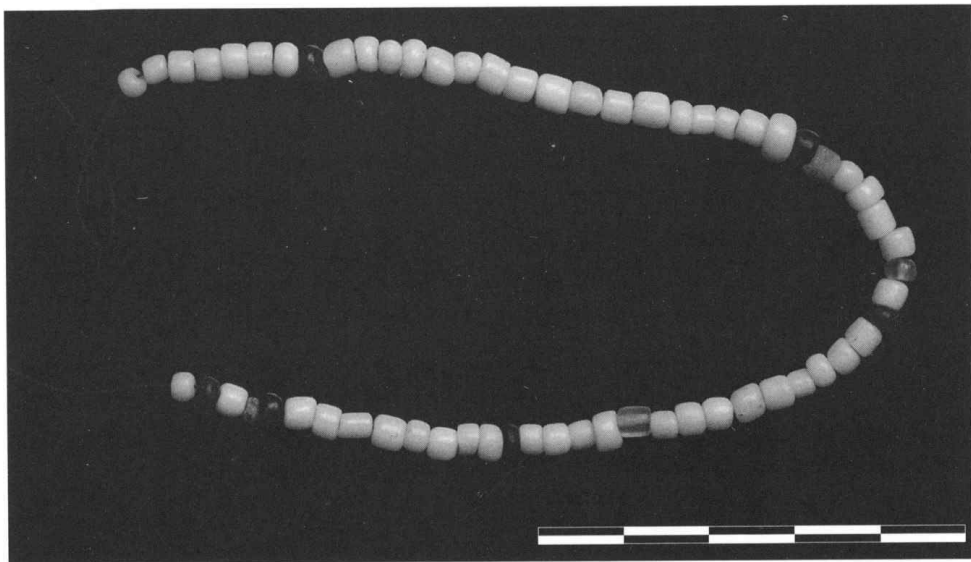
Сл. 12. Умке у Атеници, хумка I, гроб 12

Сл. 13. Умке у Атеници, хумка I, гробови 18 и 23

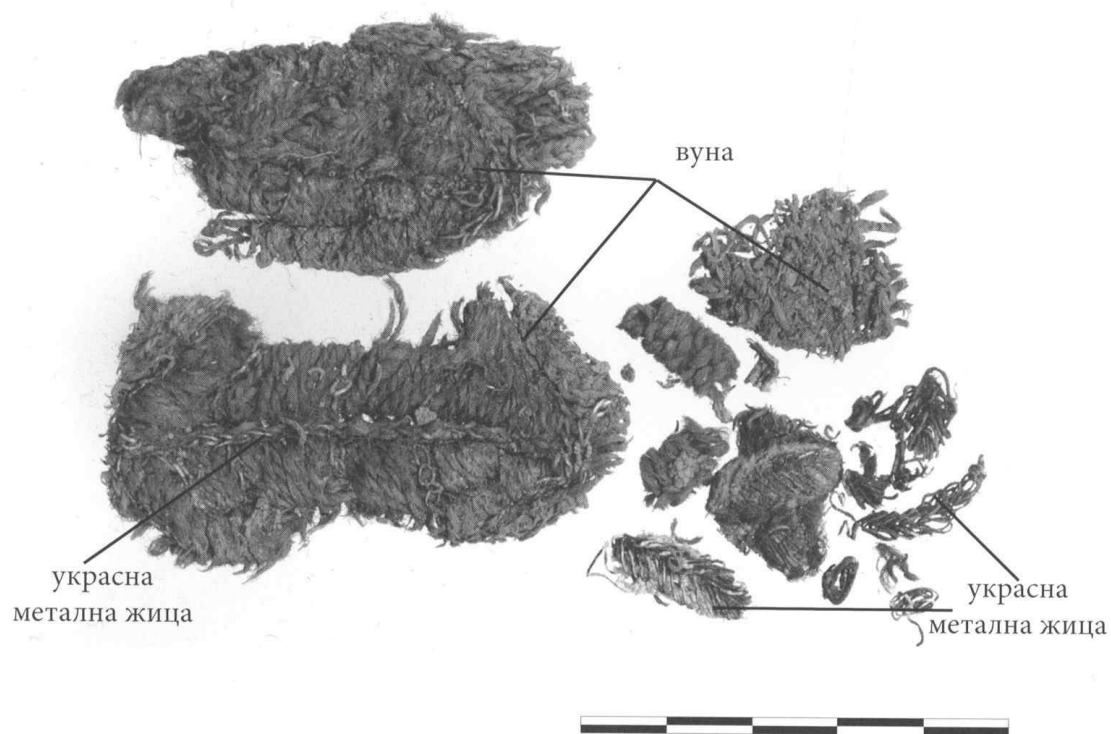
Сл. 14. Умке у Атеници, хумка I, гроб 24

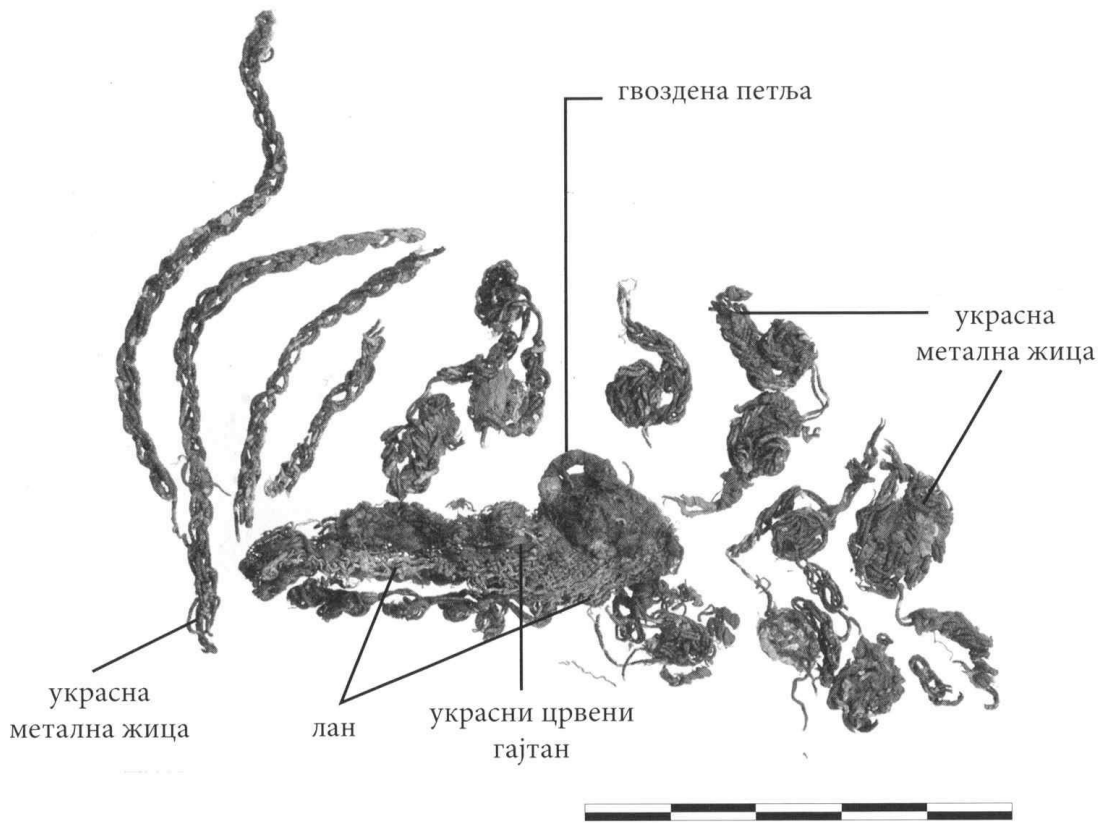
Сл. 15. Умке у Атеници, хумка I, ниска из гроба 1 (фото: М.Бојовић)

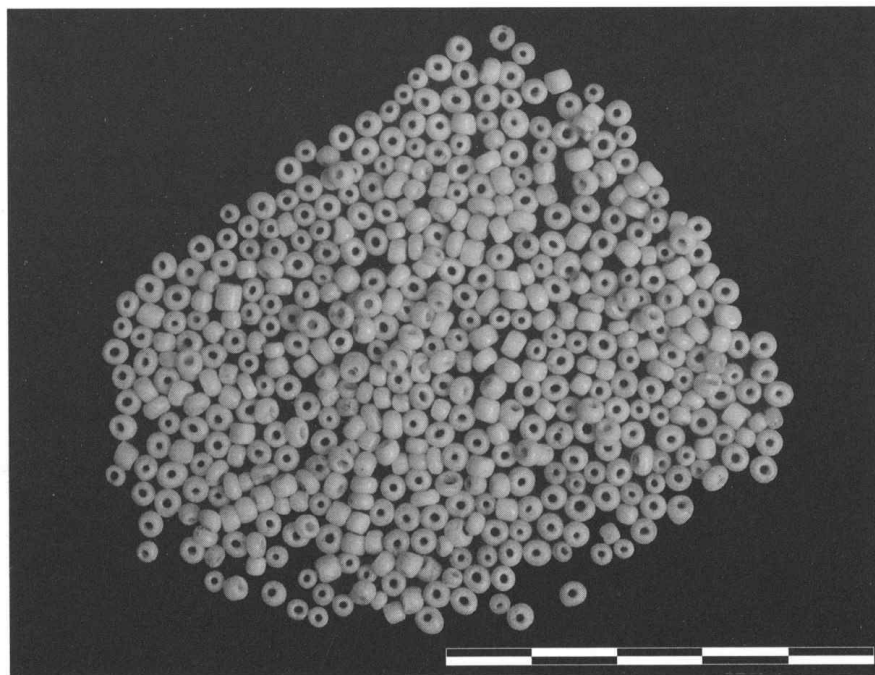
Сл. 16. Умке у Атеници, хумка I, прстен из гроба 1 (фото: М.Бојовић)

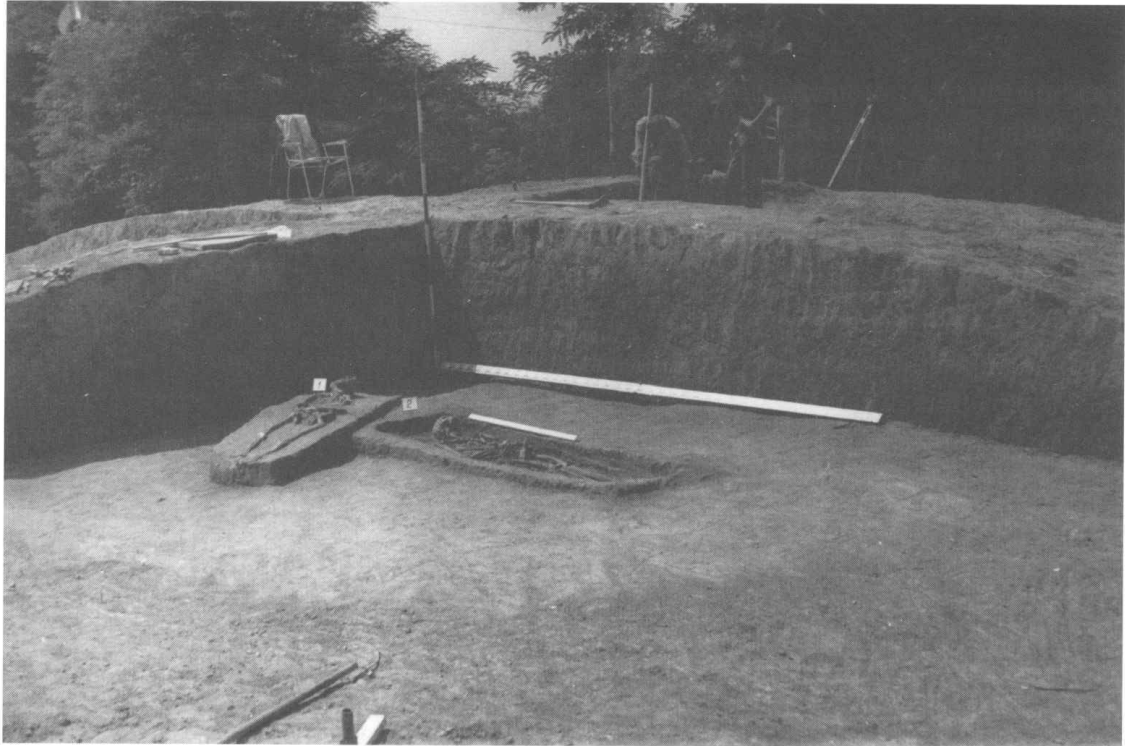
Сл. 17. Умке у Атеници, хумка I, остаци тканине из гроба 4 (фото: М. Бојовић)

Сл. 18. Умке у Атеници, хумка I, остаци тканине из гроба 7 (фото: М. Бојовић)

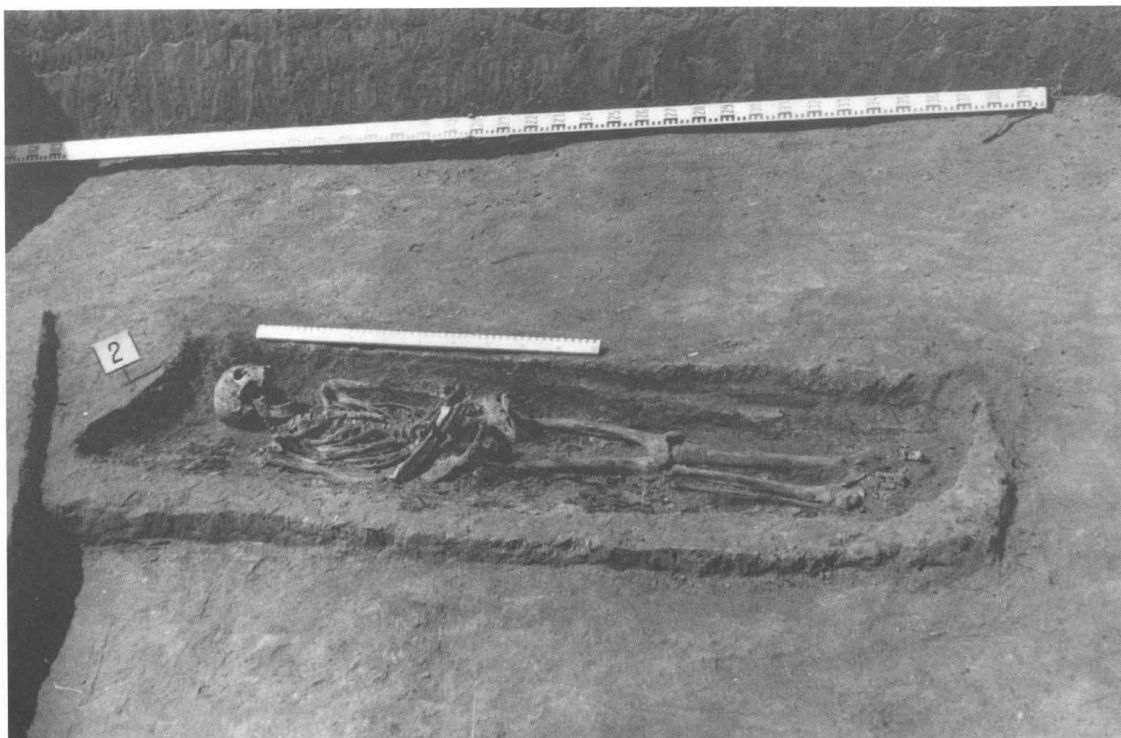
Сл. 19. Умке у Атеници, хумка I, перлице из гроба 7 (фото: М. Бојовић)

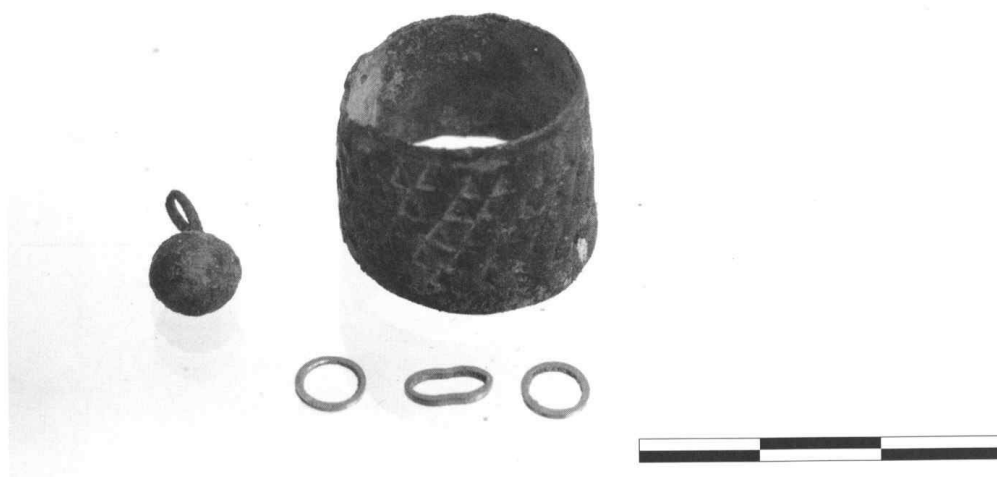
Сл. 20. Орница, гробови 1 и 2

Сл. 21. Орница, гроб 1 (детал са напрстком)

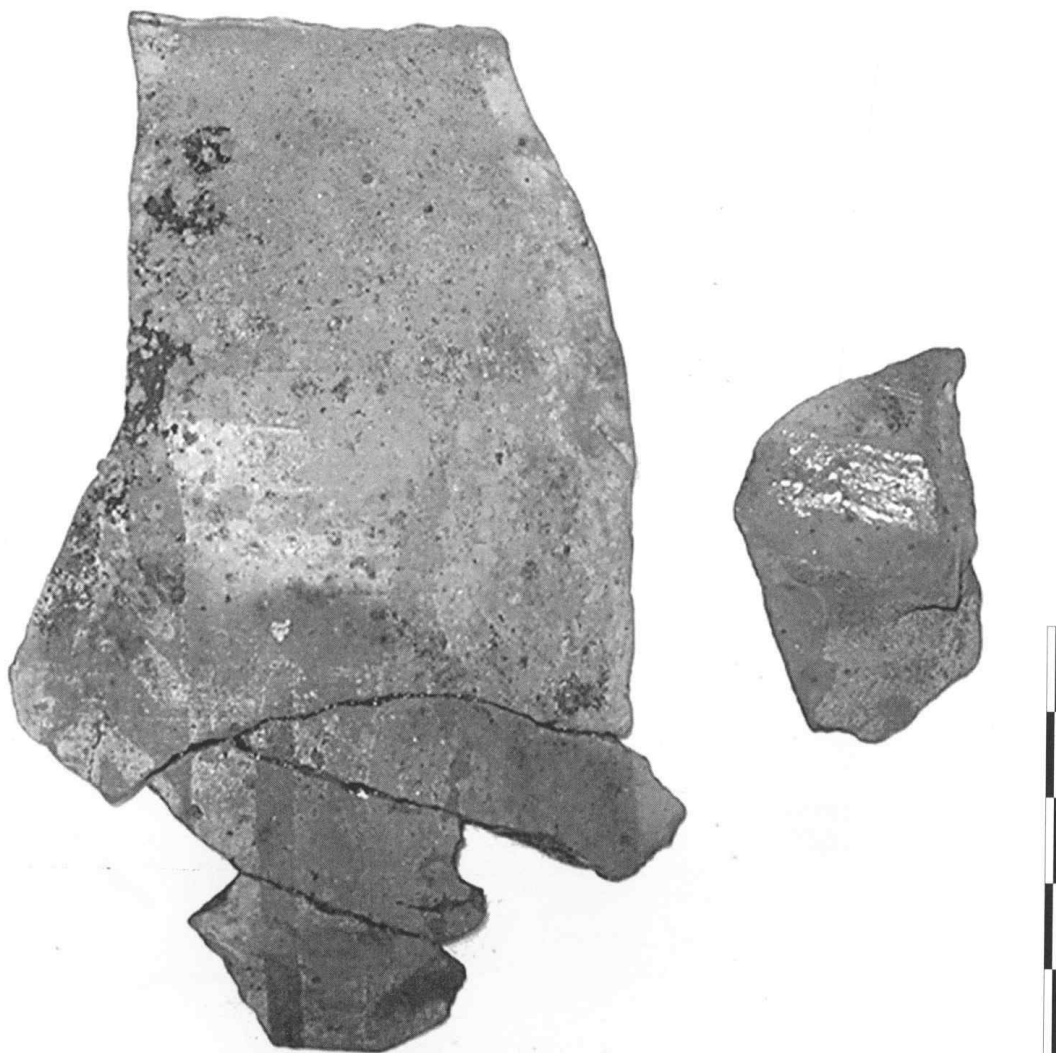
Сл. 22. Орница, гроб 2

Сл. 23. Орница, налази из гроба 1 (фото: М. Бојовић)

Сл. 24. Орница, налази из гроба 2 (фото: М. Бојовић)

Сл. 25. Орница, керамика из слоја у сегменту Ц (фото: М. Бојовић)

Весна
РАДИЋ

Марина
КОТАРАЦ

СРЕДЊОВЕКОВНИ НОВАЦ ОСТАВЕ КОШТУНИЋИ ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

УДК: 069.51:737.1(497.11),13^а; 902.01:737.1(497.11),13^а

АПСТРАКТ: Рад обрађује петнаест сребрних динара који су део оставе пронађене у селу Коштунићи 1939. године. Пет новчића припада ковању цара Душана, а десет његовом наследнику, цару Урошу. Душанов новац заступљен је са два типа: Христ/цар и царица и Христ/цар на коњу, а Урошев са три: Христ/цар и царица, Христ/шлем и шлем/цар и царица.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: новац, накит, оставе новца и накита, средњи век, византијски период

У селу Коштунићи, општина Горњи Милановац, 1939. године пронађена је остава средњовековног новца и накита. У налазу смештеном у сребрном бокалу налазило се око сто примерака новца, две сребрне позлаћене наушнице и две сребрне украсне плочице. Делећи судбину великог броја депоа, налаз из Коштунића, данас се не чува у својој целовитости. Распарчан као и накит, део нумизматичког материјала од укупно четрдесет примерака припада колекцијама Народног музеја у Чачку и Народног музеја у Београду¹ док се остали, неизвестан број примерака налази у приватним збиркама.

Значај налаза условио је потребу његове обраде и публиковања, нажалост, не као целине, већ његових делова, оних, који су услед раздвојености материјала били приступачни ауторима. Прву белешку о остави дао је Р. Марић,² али без помена места налаза. Њега је тачно означио С. Димитријевић,³ који је касније већи део налаза обрадио, имајући увид у материјал из Народног музеја у Чачку и доступност примерцима из приватних колекција.⁴ Публикујући састав оставе,⁵

- 1 Народни музеј у Чачку поседује 15, а Народни музеј у Београду 25 примерака из оставе Коштунићи.
- 2 Р. Марић, Оставе старог новца у нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду, *Саопштења завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије* 1 (1956), 179–181.
- 3 С. Димитријевић, Нове врсте српског средњовековног новца, *Старинар* IX–X, 1958–1959 (1959), 137–168.
- 4 С. Димитријевић, Нова серија нових врста српског средњовековног новца IV, *Старинар* XIX, 1968 (1969), 210–215, нап. 32.
- 5 С. Димитријевић, Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године, *Споменик Српске академије наука и уметности* 122 (1981), 28, 42–51, бр. 60.

исти аутор је укључио допунски обрађене примерке из колекције Народног музеја у Београду које је публиковала Д. Гај-Поповић.⁶ Анализа београдског дела налаза, откупљеног 1963. године,⁷ извршена је поделом на главне монетарне типове и њихове варијанте, уз детаљно исписане легенде и описе сваког појединачног примерка. Као пример добре и свеобухватне анализе заједничког депоа новца и накита, којом је значајно истакнуто постојање нових новчаних врста у овом делу налаза, поменути текст је задржао недоумице око атрибуција појединих емисија и извесних новчаних типова, опредељених као неодређене врсте. Тиме је остављен простор за даља, пре свега нумизматичка истраживања ове оставе, како овог⁸, тако и дела налаза из Народног музеја у Чачку, пошто је реч о једној, како је раније истакнуто, остави значајној за јасније сагледавање важних токова и главних центара новчарства средњовековне Србије.⁹

У прилог овоме говори састав оставе из Коштунића, у којем су заступљене ретке врсте српског средњовековног новца, као и њена припадност веома малом броју остава чије се место и време похрањивања везују за северне области српске државе и период владавине цара Уроша. Како је велики број налаза царског периода повезан са емисијама Стефана Душана, похрањених на простору Балкана, углавном у централним областима,¹⁰ остава из Коштунића, из истог периода, али из друге области, потврђује постојање различитих монетарних система и зона циркулације на простору српске државе.

У нумизматичкој збирци Народног музеја у Чачку¹¹ налази се петнаест примерака сребрног српског новца. Од њих, пет припада емисији царског ковања Стефана Душана, а десет сребрним динарима Стефана Уроша. Новац је 1956. године откупљен заједно са једном наушницом¹² (кат. бр. 16) од Драгољуба Милојевића.

Хронолошки, као и у делу налаза који се чува у Народном музеју у Београду, најстарији новац оставе Коштунићи из чачанског налаза, припада двома емисијама цара Душана. Прва, заступљена са три примерка новца, је са представом Христа на престолу, на аверсу и цара и царице који између себе држе крст, на реверсу (кат. бр. 1–3). Као нови иконографски тип, са узорима

6 Д. Гај-Поповић, Остава српског средњовековног накита и новца из села Коштунића код Чачка, *Зборник Народног музеја* 5 (1967), 309–316.

7 Општи инвентар Одељења нумизматике Народног музеја у Београду бр. 801.

8 В. Радић, Остава српског средњовековног новца из Коштунића, у: *Оставе рудничко-таковског краја*, 3. Средњи век, Горњи Милановац, 2009, 8–17.

9 D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans 820–1355*, Thessaloniki, 1965, 214.

10 В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд, 2001, 35.

11 Захваљујемо се музејском саветнику Народног музеја у Чачку, Радивоју Бојовићу на уступљеном материјалу.

12 Д. Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд 1990; Д. Гај-Поповић, Остава српског средњовековног накита и новца из села Коштунића код Чачка, *Зборник Народног музеја* 5, Београд, 1967; А. Нитић, Наушнице из Коштунића, у: *Оставе рудничко-таковског краја*, 3. Средњи век, Горњи Милановац, 2009.

у византијском новцу, представа царског владарског пара одраз је симболике божанског порекла царске власти која ће се временом пренети и на цареву породицу. Овај новчани тип, први пут кован у царском периоду Душанове владавине, иако емисија мањег обима, представља једну од његових најважнијих монетарних врста. Заступљеност овог монетарног типа у бројним оставама, пре свега оних, чије се место налаза везује за централне и јужне области српске државе, Косово Поље и Урошевац, потврда су његовог ковања у већем броју ковница, о чему сведоче различити калупи и бројне сигле. Међу њима су и R-V, саставни део свих реверсних представа Душановог новца из Народног музеја у Чачку и Београду. Појава већег броја емисија ове новчане врсте, о чему сведоче примерци из остава, као и појединачни налази, разлог су постепене, али очигледне деградације стила, појаве разлика у величини модула и пада тежине новца. Као на примерцима из Народног музеја у Београду тако и на новцу из Народног музеја у Чачку, јасно се уочава лошија стилска обрада представа у односу на почетна царска ковања, која одаје рад више мајстора-калупара, као и смањена средња тежина примерака, од свега 0.993 г, далеко нижа од ранијих царских ковања.¹³ Присуство Душановог новца у налазу из Коштунића у складу је са оставама новца хронолошки везаним за период после смрти цара Душана, у чијем саставу су важну улогу имала његова ковања.

Други тип Душановог новца који није заступљен у делу налаза откупљеног за Народно музеј у Чачку, је са представом Христовог попрсја на аверсу, и цара који јаше на реверсу (кат. бр. 4-5). Монетарна реверсна представа цара коњаника нови је иконографски тип, први пут уведен у српско новчарство заједно са новим типом аверса – Христ Пантократор.¹⁴ Кроз прецизан рад мајстора-калупара у изради ове представе истакнути су сви њени детаљи и подвучена њена атрактивност. Као одраз византијских представа са ван-нумизматичког материјала XIV века, Душанова одлука да овај тип уведе на српски новац је наглашена ратничким духом његове државе, али и жељом да својој представи да победничку симболику идеологије византијских царева. Иконографија – цар са круном, у дивитисиону и са скиптром у руци преузета је из Византије, а била је примењена још у XII веку на новцу неких султана из Мале Азије.¹⁵ Душанов новац са овом представом могао би да представља једну од његових последњих емисија.

Потврда да су Душанова ковања представљала директне узоре за ковања његових наследника, налази се и у остави Коштунићи, а односи се на најстарији новчани тип цара Уроша заступљен у њој. Као најбројнија монетарна врста, међу до сада публикованим примерцима налаза из Коштунића, Урошев новац је до

13 Иванишевић, *н. д.*, 131.

14 V. Radić, *The Iconography of the Coinage of Emperor Dušan*, XII Internationaler Numismatischer Kongress, Akten II, Berlin, 2000, 1066–1069.

15 Д. Поповић-Гај, *Збирка српског средњовековног новца Музеја примењене уметности у Београду*, *Зборник 13 Музеја примењене уметности у Београду*, Београд, 1969, 41–59.

сада опредељиван као имитација ковања цара Душана,¹⁶ као Душанова емисија,¹⁷ али и као новац цара Уроша, савладара цара Душана.¹⁸ Настао директним угледањем на емисије царског периода Стефана Душана, са представом Христа на престолу, на аверсу и цара и царице, на реверсу, Урошев новац у односу на свој узор показује одлике ковања упрошћеног, примитивног стила израде, који у суштини представља имитације ранијих емисија. У прилог томе говоре, легенде, редовно непотпуне и искривљене. Додатну потврду овој тези доказује и присуство истог новчаног типа у остави из Смедеревске Паланке, откривене 1966. године, у којој се он, на основу сигли, тежина, емисија и састава налаза повезује са царем Урошем.¹⁹ Честа појава ове врсте новца у већини остава, као и у великом налазу из Косова Поља, не изненађује, јер се ради о новцу који је представљао једну од најважнијих емисија целокупног царског периода српског новчарства.

Један од важних аспеката вазаних за налаз из Коштунића представљају ретки типови новца цара Уроша.²⁰ У налазу из Народног музеја у Чачку њих представљају две врсте – прва, са представом цара на коњу, на аверсу и шлема, на реверсу (кат. бр 7–13) и друга, са аверсном представом шлема и реверсном сликом цара и царице (кат. бр. 14–15). Представе на овом новцу су настале комбинацијом емисија из ранијих периода ковања, што је довело до појаве, карактеристичне за раздобље царског ковања у доба цара Уроша – спајања различитих иконографских типова претходних раздобља у настајању нове монетарне врсте. Тако је Урошева емисија – цар на коњу/шлем, узор за аверсну представу пронашла у истом иконографском типу познатих царских динара Стефана Душана²¹, али и у хронолошки старијим Урошевим врстама кованим у централним и јужним областима државе,²² док је реверс преузет са популарних динара са шлемом, дуго кованих за краља и цара Душана. Представа шлема је новина коју он уводи после 1346. године замењујући је са представом владара. Као симбол освајања²³ она чини карику која спаја неколико поколења српских владара који си пре и после царства ковали новац са овим представама²⁴. По Душановим иконографским предлошцима настао је и други Урошев новчани

16 Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, Београд, 1956, 433.

17 Д. Гај-Поповић, *н. д.*, 312.

18 С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца II, Старинар XVII*, 1966 (1967), 78–79; В. Радић, В. Иванишевић, *Оставе српског средњовековног новца у збирци Народног музеја у Београду, Зборник Народног музеја XVII–1*(2001), 301.

19 В. Иванишевић, *н. д.*, 139.

20 С. Димитријевић, *н. д.*, 137–168, сл. 21–22; 23–24.

21 В. Иванишевић, *н. д.*, врста 6.11

22 *Исто*, врста 9.1–9.3 са представом Душана на коњу; врста 9.4–9.6 са представом Уроша на коњу.

23 *Исто*, 116.

24 V. Radić, *н. д.*, 1068.

тип – шлем са челенком /цар и царица, заступљен у остави из Коштунића. Кован на крају владавине цара Уроша, ова новчана врста је представљала главно ковање у новчаној продукцији северних српских области.

Оба новчана типа припадају групи последњих царских ковања Урошевог новца. Њихов настанак се везује за северне области српске државе и скоро са сигурношћу за ковницу Рудник, до 1367, што би могло да определи време похрањивања налаза из Коштунића у период између 1365. и 1371. године.²⁵

Постојање ових новчаних типова у још једном налазу из исте зоне циркулације – Смедеревска Паланка, а у исто време њихов изостанак у оставама са југа земље, потврђује постојање засебног новчарства у северним деловима српске државе. Њега карактерише уједначена група новца, ковања у емисијама мањег обима, које у великој мери одређују сигле – слова R–V које можемо условно повезати са ковницом Рудник. Метролошки блиске серије у овој скупини, којој припада и Урошев новац из оставе Коштунићи, коване су по новчаној стопи рудничких, „лакких“ Урошевих динара, смањене тежине од свега 0,854, односно 0.835 г.²⁶ Наслеђен, ослабљени динар, који је у северним областима земље у време цара Уроша бележио свој највећи пад,²⁷ део је процеса који је свакако био у вези са политичком и привредном кризом изазваном распадом српског царства, али и општим опадањем количине племенитих метала у Европи.

Део налаза из Коштунића који се чува у Народном музеју у Чачку, по свом значају припада групи депоа чије проучавање, као историјског извора првог реда, осветљава важан период српског новчарства, чији су се примерци сачувани у недовољној мери. Покушај поновног проучавања налаза, као ретког монетарног извора из времена и са простора владавине цара Уроша, који је уследио непосредно по поновној анализи и публикавању налаза из Народног музеја у Београду, отвара могућност за нове одговоре и сакупљање распарчаних делова, једне за нумизматичку науку важне целине.

Каталог

НАУШНИЦА

Кат. бр. 16 (Инв. бр 1247)

Сребро, позлата, ливење, гранулација, филигран
Висина 7,5 cm; ширина 4,7 cm; дебљина 1,8 cm
Коштунићи код Горњег Милановца
Друга половина XIV века
Објављена

Наушница, сребрна са траговима позлате, чини је алка чији крајеви формирају петљу и кукицу за закопчавање. Алка је украшена са два кружна украса и двема јагодама. На средишњем

25 В. Радић, В. Иванишевић, *н. д.*, 291.

26 В. Радић, В. Иванишевић, *н. д.*, 301.

27 В. Иванишевић, *н. д.*, 114.

делу алке налази се привезак купастог облика, састављен од осам купа које се завршавају полукалотами у облику цвета. Купасти привесци су одвојени навојима филигранске жице и украшени псеудогранулама.

Референце:

Димитријевић

С. Димитријевић, Нове врсте српског средњовековног новца, *Старинар IX-X, 1958-1959 (1959), 137-168.*

Иванишевић

В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

Љубић

С. Љубић, *Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb 1875.*

Стефан Душан (1331-1355); 5; динар

1-3	IC-XC; (I) C-XC Христ са нимбом у туници, седи на престолу са високим наслоном и држи Јеванђеље; лево R десно V	СФ-ZP; Z-Ф Цар са затвореном, а царица са отвореном круном, у дивитисиону стоје спреда; између себе у једној руци држе двоструки крст, а у другој скиптар са крстом.	3	0,993	Љубић, Т VIII. 10, 12, 14, 16-19;
4-5	IC-XC; R-V; И-О Попрсе Христа са нимбом у туници; десном руком благосиља, левом држи Јеванђеље. У пољу код престола И-О; R-V	СФ-ZPБ; СФБ-PZ Цар јаше на коњу окренут на десно. На глави има затворену полуобличасту круну.	2	1,485	Иванишевић, 6.29

Стефан Урош (1355-1371); 10; динар

6	Христ са нимбом, у туници, седи на престолу са високим наслоном и држи Јеванђеље; у пољу код престола лево(R) десно V	Z-Ф Цар са затвореном, а царица са отвореном круном, у дивитисиону стоје спреда; између себе у једној руци држе двоструки крст, а у другој скиптар са крстом.	1	1, 12	Љубић, Т VIII. 15; Иванишевић, 9.18
7-13	̄Z - ̄Z ; ̄IZ - ̄IZ; ()Z- ()Z; () - ̄Z ; ̄IZ - () Цар са затвореном круном, у дивитисиону, јаше налево; у левој руци држи скиптар са крстом; испод R	..I()OЯЯII-IPVO() IЯI()OЯI-IPQOI(V).. ()-IЯVOЯI.. ..ЯIVOЯI-(Я)IVO() ЯЯOVЯI-IO(Я)ЯVI.. ..OIO(O)Я-ЯO(Я)ЯO.. ..ISOB-IB(Я)VOI.. Шлем са челанком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно.	7	0,854	Љубић, Неодређен, бр. 19-20, Т. XV. 28-29; Димитријевић. 145-146, сл. 23-24; Иванишевић 9.19
14-15	..I2O8ЯI-IO8ЯI.. ..2IO8ЯI-IOI(O)Я2.. Шлем са челанком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом, окренут на десно	Цар са затвореном, а царица са отвореном круном, у дивитисиону стоје спреда; између себе у једној руци деже двоструки крст, а у другој скиптар са три камена; лево Я десно V	2	0,835	Димитријевић 144-145, сл. 21-22; Иванишевић 9.22

**Medieval coins of remains Kostunici
from the National museum in Cacak**

In 1939 on the estate of the family Milojevic in the village of Kostunici, remain of Serbian medieval coins and jewelry was found. In 1956 the National Museum in Cacak purchased 15 coins and a pair of medieval earrings for their collection where they are still kept.

In numismatics part of the finding there is money from the emperors Dusan and Uros. Two types of Dusan's money relate to two huge emissions with a presentation of Christ on the throne on the averse and the emperor and empress on the reverse, i.e. Christ bust on the averse and the emperor on a horse on the reverse. Younger minting, defined as dinars of the Emperor Uros in the finding makes three money types – first with aversive presentation of the emperor on a horse and a helmet on the reverse, second with presentation of a helmet on the averse and portraits of emperor and empress on the reverse, and third which was the commonest in the finding with the emperor on a horse on the averse side and presentation of a helmet on reverse.

Typological, stylistic and metrological analyses of the money from Kostunici and from the National Museum in Cacak bring them in the direct connection with examples from the National Museum in Belgrade which belong from the same, immediately after discovering, devastated depot. Unfortunately, lost as a whole, finding from Kostunici belongs to not so numerous known remains whose place and time of burring is connected with northern parts of Serbian state and period of Emperor Uros's reign.

Vesna RADIC, Marina KOTARAC

L'argent médiéval de l'héritage de Kostunici du Musée national à Cacak

Au domaine de la famille Milojevic, dans le village de Kostunici, en 1939 un héritage d'argent et de bijoux serbes du Moyen-Âge fut trouvé. Une partie de l'héritage de quinze exemplaires de pièces d'argent et d'une boucle d'oreille médiévale, le Musée national racheta en 1956 pour sa collection dans laquelle elles sont conservées même aujourd'hui.

Dans la partie numismatique de la trouvaille sont présentes les pièces de monnaie des princes Dusan et Uros. Deux types de pièces d'argent de Dusan sont relatives à deux de ses amples émissions à l'effigie de Jésus-Christ sur un trône côté face et du prince et de la princesse côté pile, c'est-à-dire du buste de Jésus-Christ côté face et du prince à cheval côté pile. La frappe plus récente, orientée dans la trouvaille en tant que dinars du prince Uros se rapporte aux exemplaires de trois types de pièces d'argent – le premier à l'effigie côté face du prince sur un cheval et du casque côté pile, le deuxième à l'effigie du casque côté face et des visages du prince et de la princesse côté pile et le troisième, le plus représentatif au sein de la trouvaille, côté face avec une scène du prince sur un cheval et côté pile avec une image du casque.

L'analyse typologique, stylistique et métrologique de l'argent de l'héritage de Kostunici du Musée national à Cacak les amène en relation directe avec les exemplaires du Musée national à Belgrade qui proviennent, aussitôt après la découverte, du même dépôt éparpillé. Malheureusement perdu comme ensemble, la trouvaille de Kostunici appartient à un nombre minime d'héritages connus dont le lieu et l'époque de conservation sont liés aux régions septentrionales de l'état serbe et à la période de règne du prince Uros.

Vesna RADIC, Marina KOTARAC

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

Фотографије: М. Бојовић, Народни музеј - Чачак

Маријана
ЈОВЕЛИЋ

ПОЧЕТАК СТВАРАЊА МОДЕРНЕ УНИФОРМЕ У СРБИЈИ

УДК: 355.14:391(497.11),18^с

АПСТРАКТ: Циљ рада је да покаже да корени модернизације униформе у Србији сежу у половину и почетак друге половине 19. века. То је време владе Уставобранитеља који су ударили темеље модерној, европски оријентисаној Србији. У том периоду се мења војна организација српске војске, а јавља се и савременији начина одевања како редова, тако и официра. Ово не значи да модерност и усклађеност са обрасцима који су долазили са европског запада нису утицали на војно одело још много раније. Војна униформа, створена по најмодернијим европским стандардима, формира се од 1808. године. Ипак, процес осавремењивања у пуној мери карактеристичан је за половину и почетак друге половине 19. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: униформа, Устројеније, романтизам, суртук, шлем

У Првом српском устанку базу оружаних снага Србије формирала је Народна војска, тј. наоружани народ. Тек је Решењем Совјета из 1808. године основана регуларна војска. Батаљон „регулаша“ и батерија топова биле су прве јединице које су изводиле егзерцир према мерилима европских војски. Обука је најпре вршена по аустријском правилу, јер су први „егзерцир мајстори“ били официри из Аустрије, Срби из Војводине који су побегли у Србију, а неретко је било и „фрајкороваца“. Доласком руске војске у Србију, руски инструктори су наметнули руско правило егзерцира. После Другог српског устанка, тачније након споразума са Турцима 1815. године, када су се Срби вратили кућама, пуних десет година у Србији није било никаквих других оружаних снага, осим пандура. Стајаћа војска је настала 1825. године када је кнез Милош, након Ђакове буне, да би осигурао своју личност, формирао тзв. „уписне пандуре“, који су касније прозвани солдатима. Прва формација српске регуларне војске била је израђена по угледу на аустријску војску. Будући да је формирање јединице „уписних пандура“ прошло без нарочитих отпора Турака, то је утицало на кнеза Милоша да 1830. године нађе још већу сигурност установљавањем кадета који су, за разлику од солдата махом распоређених по земљи, боравили где и кнез, чинећи тако његово властито обезбеђење.

После 1830. године, нове војне јединице су осниване безболније, јер је султановим Хатишерифом Србији и формално призната потпуна унутрашња аутономија, а кнезу Милошу право да ради одржавања поретка у земљи, држи у

својој служби потребан број војника. У Крагујевцу је 1832. године установљена Коњичка гарда, када је донет и први посебан пропис о војној служби. Сва војска је 1833. године била формацијски подељена у четири војна одељења, укључујући и војну музику. Тридесетих година 19. века аустријски постулати у обуци су замењени руским. Пошто је 1838. године Србији наметнут тзв. Турски устав, дошло је и до великих промена у војсци. Године 1839. донето је *Устројеније гарнизонаог војинства*, а читава војска је, осим чете и полубатерије у месту Централне управе, била одређена за чување границе. Ипак, доласком Уставобранитеља на власт, мења се и *Устројеније гарнизонаог војинства* 1845. године, јер Уставобранитељи и кнез Александар Карађорђевић војсци из времена Обреновића нису поклањали нарочито поверење.¹ Цела војска била је под управом Главног штаба који је био подељен на четири одсека. То су били Фронтовни, Казначејско-економски, Санитетски и Судски, који је остао под министром унутрашњих дела. Војска је и даље имала задатак полиције (да чува поредак и мир у земљи), док су јој граничне функције укинуте. Године 1845. издато је и посебно *Правило за регрутовање*, а у Крагујевцу је 1848. године основана Тополивница која је истовремено представљала и школу за официре. У Београду је 1850. године основана Артиљеријска школа, која је 1880. године расформирана и преименована у Војну академију. Тако је у Србији интензивирано оспособљавање командног кадра и постављени темељи домаћој војној индустрији.² Пре него што пређемо на кратак осврт униформе ношене пре средине 19. века и на саму униформу из времена Уставобранитеља, нужно је рећи понешто и о наоружању српске војске од почетка 19. века, будући да је оружје било саставни део нароне ношње, а потом и саме униформе. За време устанака, формирањем регуларних јединица, био је очевидан мањак модернијег, једнообразног стрељачког оружја европског порекла, које би било у складу са савременим тактичким захтевима. Први покушај легалне набавке формацијског оружја одиграо се још током боравка устаничке депутације у Бечу 1806. године. Србима је достављано ловачко, цивилно и застарело формацијско оружје, тзв. комисијкепушке М.1754. Други извор снабдевања устаничке војске представљала је руска помоћ.³ Временом, глаткоцевне пушке кременјаче бивају замењене тзв. каписларама, а Главни војни штаб педесетих година 19. века одлучује се и за адаптацију постојећих кременјача на перкусиони систем. Блазнавац је у Лијежу контактирао познатог фабриканта Огиста Франкота, те је до краја 1858. године у Србију испоручено 8316 пушака. Блазнавчеве иновације су актуализовале систем Мини-Франкот-Петровић. У земљи је ово оружје било познато под називом *венсенске*, или *белгијске пушке*.⁴ Доба устанка (1804–1815) обележено

1 Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд, 2000, 13–22.

2 Славица Б. Ратковић-Костић, *н. д.*, 22–23.

3 Бранко Богдановић, *Наоружање српске и црногорске војске од 18. до 19. века*, *Зборник Историјског музеја Србије*, 31, Београд, 2003, 144–45.

4 Бранко Богдановић, *н. д.*, 148–49.

је разноврсношћу одела. Изгледа да током Другог српског устанка уопште нису ношене униформе. За време Првог српског устанка ношен је национални костим, руска униформа М.1803, и стандардизован тип војне одеће установљен 1809. године, коју је носио ембрион српске стајаће војске, тзв. *Регулаши*.⁵ У Црној Гори је приметак униформе у правом смислу речи видљив од 1896. године, док је тек 1910. године формирана униформа модерног карактера, готово потпуно ослоњена на српске одевне узоре.⁶ Период после Другог српског устанка и нарочито време Прве владе Кнеза Михаила Обреновића, значили су модернизацију српског једнообразног војног одела. Наиме, од 1830. до 1838. године доминира романтична силуета мушкарца, тзв. дендија или кицоша, која постаје нарочито елегантна у својим обрисима уз помоћ кројачке вештине енглеских мајстора. После Хатишерифа из 1830. године, упоредо са оделом оријенталног карактера, књаз, његова породица и свита почињу да носе одело европског карактера. Последице политичке, економске и друштвене европеизације, трајаће до почетка 20. века. Бројни сачувани портрети војних и цивилних чиновника овог времена речито приказују униформисана лица, те значај друштвеног угледа и лагано потискивање левантинских навика. *Устројенијем гарнизона војинства из 1841. године* дотадашњи фрак замењује спенцер дворедног закопчавања, а официрско горње одело остаје суртук са закопчавањем у два реда. Нарочито би требало подвући скромну декоративност која је линеарно колористичким стилем, путем испуски, истицала основни облик одела и пропорцију ратничке фигуре.⁷ Ако бисмо се у најкраћем осврнули на производњу униформе у Србији тридесетих година 19. века, за сада бисмо могли само да напоменемо да је, без обзира на друштвено раслојавање међу занатлијама, занатство у целини, на челу са представницима нових заната, омогућило да се за десетак година (1827–1939) српска војска масовно униформише по европским узорима, да се створи кадар тзв. Војних занатлија и да се поставе темељи службе која би се организовано и стално старала о одећи, опреми и наоружању војске. Свакако, занатске израђевине уопште, па и оне које се тичу војне одеће и опреме, нису могле да прате индустријску производњу. Али, као мануфактурна делатност на прелазу из феудалних друштвених односа у робно-новчане, српско занатство тога времена, унеколико је било у складу са захтевима серијске израде, неопходне при производњи униформе. На тај начин, оно је дало подстрек специфичном развоју војног одевања у Србији тридесетих година 19. века, када је српска држава тек закорачила путем европских цивилизацијских струја.⁸ Наиме, већ после 1830. године, а нарочито после Хатишерифа, у погледу војне организације

5 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2000, 59–62.

6 Душан Бабац, *Војска и војне униформе у Кнежевини и Краљевини Црној Гори*, Зборник Историјског музеја Србије, 31, Београд, 2003, 204.

7 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2000, 250–251.

8 Десанка Николић, *Производња униформе у Србији 30-их година 19. века*, Весник Војног музеја, 18, Београд, 1972, 137.

и униформисања, Кнез Милош следи европске стандарде, али се, барем што се тиче снабдевања војске одећом, више ослања на домаће производне снаге, него ли на увоз који се, као један од начина набавки за војску, није могао избећи.⁹ После 1815. године многе велике европске војске стварају професионалне армије. До 1848. године униформа је добила дефинитивне политичке импликације, круте руске и пруске униформе постале су синоним репресије, а стил војног одевања губитничке Француске постао је свагде патриотски симбол слободе.¹⁰

Владавина кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858) значила је олигархијску управу у Србији, најбоље оличену у Уставобранитељима. Процес стварања националне државе био је у току, постепеним инклинацијама ка европским обичајима. Предлогом Илије Гарашанина, министра унутрашњих послова, модернизован је изглед војске напуштањем специфичног бидермајер типа одеће и увођењем нове униформе. Промене мушке и војне силуете биле су последица усавршавања ратне технике и све веће примене шиваће машине у изради одеће. Заменом фрака мундиром дужих пешева уз панталоне, фигура постаје знатно отежанија, волуминознија и стабилнија. Романтичарски покрет средином 19. века оживео је стил средњег века. То је видљиво на војничким капама, тј. шлемовима пруске и руске војске. Такође, присутна је и евокација на узор средњег века, изражена у металном оковратнику који је од 18. века присутан у свим европским војскама као обележје официрског ранга (*ringkra-gen*).¹¹ Наиме, у Српским новинама је 1845. године објављено ново *Устројеније гарнизонског војинства* које је предвиђало потпуну измену униформе регуларне војске. Да би се спровели у дело крупни планови тадашњег министра унутрашњих послова Илије Гарашанина, предвиђени чувеним *Начертанијем*, било је неопходно створити савремену војну организацију. Основани су Тополивница и Артиљеријска школа, тј. Војна академија. Такође, стандарди у одевању окрећу се европском западу, те Србија нагиње пруским и француским обрасцима. Бројни портрети и ликовна дела овековечавају изглед официра и подофицира, пружајући занимљиве податке о њиховој униформи током периода 1842–1858. године. Најважнија одлика нове униформе био је плави капут, тј. мундир са скутевима до изнад колена, који је подсећао на униформу чиновника из 1837. године. Иако није посебно описана, о униформи генерала може се говорити на основу портрета и фотографија кнеза Александра Карађорђевића и других. Она је била иста као официрска, с тим да су крагна и зарукавље били извезени храстовом граном, слично стилизованом као на генералском фраку из тридесетих година. Тиме се у новом облику униформе одржала традиција означавања која траје све до данашњих дана. Савремени карактер изгледа српска војска је добила 1847. године, када су уведени шлемови

9 Десанка Николић, *н. д.*, 120.

10 John Mollo, *The uniforms of the World's Great Armies 1700 to the present*, London, 1978, 158.

11 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2000, 252.

са шиљцима, модерни у готово свим европским војскама. Пешадија и артиљерија су имали шлемове са двочланим шиљком (*пиклхаубе*), сличне руским узорима. Овај пропис из 1845. године задржао се све до новог *Устројенија гарнизонног војинства* из 1861. године, када је поменута униформа замењена јер није импоновала кнезу Михаилу, као и много шта друго што је означавало време владе Уставобранитеља. Новим прописом о војном оделу, ранија плава боја за главне родове оружја замењена је зеленом, тј. бојом Обреновића.¹² Спољашњи изглед војника био је потпуно измењен. Већ 1845. године је у Србији створен тип модерне униформе који ће, са незнатним изменама, остати све до краја 19. века. Србија је, наиме, била међу првим земљама које су увеле мундир са дугим пешевима и за редове. Француска га је увела 1840, Пруска 1843, Баварска и Шпанија 1848, Саксонија 1849, Аустрија 1851, а Енглеска и Русија тек 1856. године. Европска стремљења у изгледу униформи имају корене у три чињенице. Прва је интензивни долазак нових мајстора (шнајдера) који су потисли старе терзијске и остале занате, друга је прилив питомаца који су се школовали по напредним европским земљама и доносили укус нових токова у одевању, а трећа је пристизање војника из Аустроугарске после револуције 1848–1849. године. Они су доноси нове укусе који су се одразили и на униформу.¹³ Изгледа да су догађаји на социо-политичком плану у Србији 1842–1843. године изазвали занемаривања проблема производње и набавке војне одеће. То објашњава и очиту празнину у архивској грађи до 1845. године, када се креће у ревносни поход на преуниформисање српске војске. Дубинска промена српске војне униформе 1845. године изазвала је новине и у снабдевачкој служби. Главни војни штаб и четни командири изгубили су своје раније функције старања о набавкама и изради униформе. Чини се да се униформа није више шила у склопу војних јединица као раније. Готова одећа, израђивана од стране цивилних мајстора, коју је преко Министарства унутрашњих дела потраживао Војни штаб, допремала се у војне магацине. Савремена архивска грађа од 1843. до 1859. године открива нам да су постојала два начина снабдевања српске војске униформама. Први се темељио на малобројним набавкама готових делова униформе из иностранства, а други је подразумевао домаћу израду, али на основу материјала купљеног углавном ван земље. Издашни примери архивске грађе доказују колико се прилежно опремала српска војска шлемовима, јер су они на извешан начин указивали на интернационализацију српске војне униформе. Друштвено-политичке промене за време владавине Уставобранитеља захватиле су и војску која је играла улогу и наручиоца и организатора снабдевања, док су се набавке материјала из иностранства препуштале агилним приватним лицима која су радила за новчане награде. Узлет трговине од 1842. године имплицирао је већу робну размену, што је условљавало конкуренцију на тржишту. Архивски

12 Павле Васић, *Прилог проучавању униформе српске војске у 19. веку (1826–1858)*, Весник војног музеја, 4, Београд, 1957, 248–250.

13 Павле Васић, *Одело и оружје*, Београд, 1994, 194–195.

извори нам потврђују да је роба набављана за војне потребе од 1843. године била подвргавана лицитацијама, чиме су постизани већи избор и квалитет. Престала је и потреба за војним мајсторима, јер је и међу грађанским занатлијама настао довољан број извођача радова на обликовању нове униформе српске војске. То се нарочито односи на представнике нових заната, шнајдере и чизмаре, чији се значај у Србији све више интензивира у односу на слој старијих занатлија (терзије, опанчари и др). Тако се средином 19. века стварао не само слој посредника, лифераната, него и домаћих трговаца и занатлија, који су у војним набавкама имали могућност економског просперитета. Да би освојили домаће тржиште и пружили отпор увозу аустроугарске индустријске робе која је у то време намиривала становништво и војску у Србији, најпредузимљивији од њих стварају веће мануфактурне погоне за серијску производњу, првенствено предмета потребних војсци, махом чоје и коже. Војне набавке су, дакле, стимулативно утицале на даљи развој занатства и појаву домаће индустрије.¹⁴

Извори и литература

Извори

1. Картоотека и Инвентарне књиге Војног музеја

Литература

1. Богдановић Бранко, *Наоружање српске и црногорске војске од 18. до 19. века*, Зборник Историјског музеја Србије, 31, Београд, 2003.
2. Бабац Душан, *Војска и војне униформе у Кнежевини и Краљевини Црној Гори*, Зборник Историјског музеја Србије, 31, Београд, 2003.
3. Васић Павле, *Одело и оружје*, Београд, 1994.
4. Васић Павле, *Прилог проучавању униформе српске војске у 19. веку (1826–1858)*, Весник војног музеја, 4, Београд, 1957.
5. Васић Павле, *Униформа српске војске 1808–1918*, Београд, 1980.
6. Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2000.
7. Mollo John, *The uniforms of the World's Great Armies 1700 to the present*, London, 1978.
8. Николић Десанка, *Производња униформе у Србији 30-их година 19. века*, Весник Војног музеја, 18, Београд, 1972.
9. Николић Десанка, *Архивска грађа и производња војне униформе у Србији средином 19. века*, Весник Војног музеја, 19–20, Београд, 1974.
10. Ратковић-Костић Б. Славица, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд, 2007.

¹⁴ Десанка Николић, *Архивска грађа и производња војне униформе у Србији средином 19. века*, Весник Војног музеја, 19–20, Београд, 1974, 71–72.

The Beginning of the Constitution of the Modern Uniform In Serbia

The rule of the prince Aleksandar Karadjordjevic (1842-1858), meant the oligarchy in Serbia, expressed by the constitution defenders. The process of the national state constitution was in progress, with the inclinations towards the European customs. By the proposal of the minister of internal affairs Ilija Garasanin, the look of the army was modernized with the leaving of specific type of dress and with the introduction of the new uniform by which Serbia was the first in the circle of many European countries. The change of the military silhouette was the consequence of the war technical improvement and much more usage and application of the sewing machine in the vestment production. When tunic replaced the tailcoat, the figure became more stabile. Romanticism revived the medieval style on the helmets of the Prussian and Russian army. Also, the remind ness of the medieval patterns was expressed by the metal collar, presented from 18th century in all European armies as a characteristic of the officer's rank, ringkragen. In the mid of the 19th century, it was made not only the stratum of the mediators and suppliers, but also domestic merchants and traders, who had the possibility of the economical prosperity in the military purchases. In order to conquer domestic market and give the resistance to the Austrian goods that were purchased, Serbian people and army, the most energetic among them, made bigger manufacturing sections fog the assembly-line production, firstly for the needed military cloth and leather. Military purchases stimulated further trade development and appearance of the domestic industry.

Marijana JOVELIC

Le début de la création de l'uniforme moderne en Serbie

Le règne du prince Alexandre Karadjordjevic (1842-1858) signifia une administration oligarchique en Serbie, mise en évidence par les membres du gouvernement pour la protection et l'application de la constitution. Le processus de fondation de l'état national fut en cours, par des inclinations progressives vers les traditions européennes. Suivant la proposition du ministre des affaires étrangères Ilija Garasanin, l'apparence de l'armée fut modernisée par l'abandon du type de vêtement spécifique biedermeier et par l'introduction de la nouvelle uniforme avec laquelle la Serbie fut parmi les premières au sein de nombreux pays européens. Les changements de la silhouette masculine et militaire furent la conséquence du perfectionnement de la technique de guerre et de l'usage de plus en plus accru de la machine à coudre dans la confection du vêtement. Par le remplacement du frac par la tunique à basques plus longues avec un pantalon, la figure devient considérablement plus alourdie, plus volumineuse et plus stable. Le mouvement romantique au milieu du 19ème siècle raviva le style du Moyen-Âge. C'est visible sur les calots, c'est-à-dire les casques de l'armée

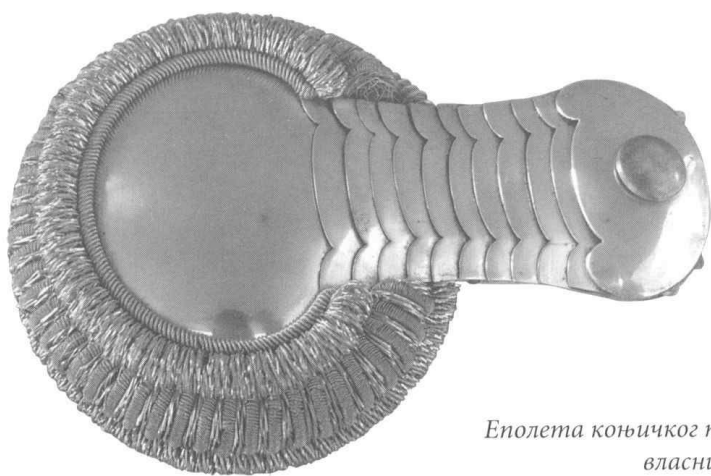
prussienne et russe. De même, l'évocation du souvenir des modèles du Moyen-Âge est présente, manifestée dans le collet métallique qui fut présent à partir du 18ème siècle dans toutes les armées européennes en tant qu'emblème du rang d'officier, le soi-disant *ringkragen*.

Au milieu du 19ème siècle se forma non seulement une couche de commissionnaires, de fournisseurs, mais aussi de commerçants et d'artisans du pays qui lors des acquisitions militaires eurent une possibilité de prospérité économique. Afin de conquérir le marché du pays et résister à l'importation de la marchandise industrielle austro-hongroise qui à cette époque approvisionna la population et l'armée en Serbie, les plus entreprenants parmi eux fondèrent des ateliers de manufacture plus grands et une production sérielle, en premier lieu de choses nécessaires à l'armée, comme le furent la serge et le cuir. Les achats militaires exercèrent, par conséquent, une influence de manière stimulante sur le progrès ultérieur de l'artisanat et l'apparition de l'industrie du pays.

Marijana JOVELIC

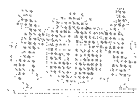
*Шлем српског редова М. 1847,
власништво Војног музеја*

*Еполета коњичког потпуковника Стојка Павловића,
власништво Војног музеја*

*Униформа српског редова М.1847,
власништво Војног музеја*

Данијела
БИРКОВИЋ

МОНАСТИР НИКОЉЕ У ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКОЈ КЛИСУРИ – ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ЖИВОТА И ИМОВИНСКОГ СТАЊА МОНАСТИРА

УДК: 271.222(497.11)-523.6

АПСТРАКТ: Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури најпознатији је и најстарији од укупно десет манастира који се налазе на простору „српске Свете горе“. Архивски фонд садржи грађу која датира од 1835. године. Проучавање дела грађе од 1835. до 1946. године и одговарајуће литературе омогућило нам је да направимо комплетан списак старешина и да стекнемо увид у живот и имовинско стање манастира који је често играо важну улогу у борби против Турака, али и у ратовима у двадесетом веку. У току свих тих догађаја био је више пута на ивици опстанка, а преживео је страну и „домаћу“ окупацију којом му је 1946. одузет већи део имовине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: живот, старешине, имовина, парохија, архив, ризница.

Положај манастира и време оснивања

Када се из Чачка крене према Пожеги, после 15 km улази се у живописну Овчарско-кабларску клисуру кроз коју протиче Западна Морава. Због велике бројности манастира са обе стране Мораве, ова клисура је у народу добила назив „Српска Света Гора“. Данас их има десет, а манастир Никоље се сматра најстаријим. Налази се на левој страни Западне Мораве, до саме воде, у подножју Каблара. Некада је био тешко приступачан због чега је углавном остао поштеђен од турског зулума, а често је служио и као уточиште збеговима. Данас му се лако може прићи са обе стране Мораве.¹ Манастирски старешина Леонтије (1864–1870), у извештају Конзисторији у децембру 1867. године, описао је Никоље следећим речима: „Никоље нема натпис кад га је и ко га је саградио; на истом је месту где је и био, изидан је од тврдог материјала, не зна

1 С. Душанић, Р. Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Београд, 1963, 6; Р. Станић, *Неке претпоставке о везама Богородице Градачке са Овчарско-кабларским манастирима*, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке, Чачак, 1993, 175; Хаџи М. Марић, *Црква Страцимира Немањића у Чачку и манастири Српске Свете Горе*, Г. Милановац, 1966, 34; Р. Станић, *Неке историјско-уметничке особености манастира Никоље под Кабларом*, Гласник ДКС 14, Београд, 1990, 13.

се колико је било потребно за изградњу... Стари план није мењан нити је шта дозиђивано; манастир је на истом месту – под Кабларом, поред реке Мораве, изван села у шуми...² Иако је због недостатка поузданих извора немогуће прецизно утврдити време настанка манастира, претпоставља се да је пресудну улогу одиграла Маричка битка 1371. године, после које су Турци себи отворили пут на Балкан. Преношење Српске патријаршије из Пећи у Жичу 1382. године, пратило је пресељење мноштва монаха који су почели да подижу манастире у долинама Велике и Западне Мораве. Овчарско-кабларски манастири настали су највероватније крајем XIV и у првој половини XV века као монашке насеобине исихастичког и синаитско-светогорског схватања. У прилог таквом мишљењу иде и чињеница да је после пада Деспотовине било скоро немогуће градити нове цркве и манастире.

Живот манастира у време борбе против Турака

После Аустријско-турског рата 1716–1718. године, од територије под аустријском влашћу образована је Ваљевска епископија.³ Манастир Никоље, као и остали овчарско-кабларски манастири, остао је на територији Турске, односно у оквиру Пећке патријаршије.⁴ Након Београдског мира 1739. године, дошло је до спајања Ужичко-зворничке и Ваљевске митрополије, под чијом су се јурисдикцијом нашле Шабачка, Ваљевска, Рудничка, Соколска, Ужичка и Чачанска нахија, па тако и Никоље које је било у саставу Рудничке нахије.⁵ Укидање Пећке патријаршије 1766. године није знатније утицало Ужичко-ваљевску митрополију на чијем челу је од 1739. године било пет митрополита Грка (од укупно шест).⁶ У току Руско-турског рата 1768–1774. године погоршао се положај хришћанске раје у београдском пашалуку због повећане концентрације турске војске. Вероватно из тог разлога манастир Никоље је 1772. године

- 2 Документа из несрећеног фонда манастира Никоље, К-3 (даље ДНФН); Вук Караџић, *Почетак описанија српских намастира*, Даница, Беч, 1826, 4; *Сабрана дела Вука Ст. Караџића*, књига VIII, Београд, 1969, 36.
- 3 Р. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718–1739*, у: *Историја српског народа IVI*, Београд, 2000, 108–111; Р. Кречковић, *О прошлости Чачка*, Чачак, 1925, 270; Д. С. Поповић, *Чачанска гимназија 1837–1937*, Чачак, 1939, 21–23; Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија 1718–1739*, у: *Гласник историјског архива Ваљева* 32, Ваљево, 1998, 9–14; С. Милеуснић, *Азбучник СПЦ по Р. Грујићу*, Београд, 1993, 51.
- 4 Н. Радосављевић, *н. д.*, 15, 20 (на страни 20 налази се табела манастира на територији Ваљевске епископије од 1718–1739 и у њој нема ниједног манастира из Овчарско-кабларске клисуре, *Азбучник СПЦ*, 203
- 5 Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево, 2000, 125.
- 6 Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ I*, Минхен – Келн, 1962–1986, 421; Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, 38.

опустео, да би га после три године (1775) обновио јеромонах Георгије Марковић Дедчић (Дедеић). Он је био старешина манастира Добриловине одакле је, са још пет калуђера, побегао испред турског зулума. Дошли су у Никоље које су нашли *не мало запуштено*, а о обнови манастира сведочи запис: „*И обнови манастир и келије в унутер књигама и прочем украшенијем.*“ Према запису, Георгије Дедеић снабдео је манастир црквеним стварима, књигама, а обновио је ћелије и цркву.⁷

Године 1780, услед анархије која је владала у Отоманској царевини, у пожару од подметнутом од стране Турака, страдао је и манастир Никоље. Прозлазећи овим крајем 1784. године, као аустријски шпијун, заставник Перетић видео је Никоље у рушевинама. Према његовом сведочанству манастир није имао конака, а монаси су спавали у колибама од блата, док је камена црква једина била неоштећена. Манастир је био активан, јер су се у њему налазила три монаха. Игуман Никоља Георгије Дедеић учествовао је у овој извиђачкој мисији Аустрије предводећи Перетића кроз западну Србију.⁸ Претпостављамо да је манастир Никоље након Свиштовског мира, којим се поправља положај Срба, доживео период благостања, пошто је игуман Георгије Дедеић успео да оде на поклоничко путовање у Јерусалим. Године 1803. он је умро, а наследио га је Атанасије Радовановић који нас обавештава да је 1804, у терору дахија, пострадао и манастир Никоље. Он каже: „*Кучук-Алија посла свог брата Салиагу (Руднички бик) те опљачка овај манастир и много имовине одне: жита, вина, ракије, волова, коња, оваца, бакра и сребра, хаљина, које у чему 20 кеса то јест хиљаду и сто два дуката, а дукат вређаше 9 турских гроша.*“⁹ Судићи према плену који су Турци однели, изгледа да је манастир био у добром материјалном стању. Он је само два пута претрпео велика пљачкања од стране Турака (1780. и 1804. године). У току Првог устанка манастир Никоље и његово братство нису имали запаженију улогу, али су оставили значајан запис сачуван у малом летопису Првог устанка.¹⁰ Године 1811. Никољска црква је покривена, о чему говори запис на јужном спољашњем зиду – да је *црква покривена 1811. за владе*

- 7 С. Гавриловић, *Ка српској револуцији*, у: *Историја српског народа IVI*, Београд, 2000, 351–355; Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, 46,49; Р. Кречковић, *Манастир Никоље (под Кабларом) и његови знатнији духовници*, Чачак, 1925, 24; С. Пауновић, *Манастир Никоље*, Београд, 1936, 32; Р. Николић, *Записи овчарско-кабларски монаха*, у: *Зборник радова Народном музеја XXVII*, Чачак, 1997, 192.
- 8 С. Гавриловић, н. д., 353–354, 358–359; Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, 109–111; Р. Кречковић, *Манастир Никоље (под Кабларом) и његови знатнији духовници*, 19.
- 9 Запис је преузет из часописа Градац бр. 98/99, Чачак, 1991, 173–174; *Азбучник СПЦ*, 281; С. Пауновић, н. д., 21; Р. Николић, н. д., 205; Р. Кречковић, *Манастир Никоље (под Кабларом) и његови знатнији духовници*, 25.
- 10 С. Пауновић, н. д., 22–23; Р. Николић, н. д., 205; *О турском устанку*, види: В. Стојанчевић, *Први српски устанак 1804. и Ратовање Срба са Турцима 1804–1813*, у: *Историја српског народа VI*, Београд, 1981, 25–55.

Ђорђа Црнога, за време игумана Атанасија.¹¹ Трагичне 1813. године, када је устанак сломљен, Милош Обреновић је донео одлуку да остане у земљи. Своју породицу је сместио у манастир Никоље код свог пријатеља и кума, игумана хаџи-Атанасија Радовановића. Јесен и зиму 1813. године провели су у збегу у једној пећини изнад Шарана у Каблару, у близини манастира Никоље.¹²

Манастир Никоље и његово братство имали су запажену улогу у току Другог српског устанка. Када је 1814. године избила Хаџи-Проданова буна, Милош Обреновић је остао по страни, веран београдском Сулејман-паши Скопљаку који га је исте године поставио за обор-кнеза Пожешке и Крагујевачке нахије.¹³ У току ове буне његова породица налазила се у пећини под Кабларом, изнад манастира Никоље. Ту је од богиња умро Петар, син Милоша Обреновића.¹⁴ Сахрањен је у дворишту манастира Никоље, са западне стране цркве, где се налази надгробна плоча чији је натпис немогуће прочитати. Поред ње је постављена нова плоча са следећим натписом „Петар Обреновић, дете 5 година, син кнеза Милоша Обреновића“. У току Другог српског устанка Милошева породица се и даље налазила у околини манастира Никоље, где је и он провео једно време, скупљајући храброст да настави започету борбу.¹⁵ За три месеца борби ослобођен је цео Београдски пашалук, а почетком лета 1815. Милош је започео разговоре са Портом. Док је он преговарао на Дрини са Хуршид-пашом, из Бјеличког логора послати су Марашли Али-паши у Ђуприју кнез Милоје Тодоровић и духовник Неофит из манастира Никоље, да изнесу узроке устанка. Они су прихватили услове Марашли Али-паше¹⁶, а у првој депутацији која је у августу отишла у Цариград да преда српско *прошеније*, био је и калуђер Неофит из Никоља. Иако лепо примљена на Порти, депутација није постигла значајне резултате.¹⁷ Године 1820. кнез Милош Обреновић послао је на

- 11 Приликом посете Никољу 1826. Јоаким Вујић је преписао натпис и објавио га у свом делу *Путешествие по Србији II*, Београд, 1902, 51.
- 12 Хаџи М. Маричић, *Црква Страцимира Немањића у Чачку и манастири српске Свете Горе*, Г. Милановац 1966, 41. М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, 326. У литератури постоје различита мишљења о години када се породица Милоша Обреновића налазила у Никољу. Негде је прихваћена 1813. година (С. Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, 279; Р. Кречковић, *Манастир Никоље (под Кабларом) и његови знатнији духовници*, 20), а на другим местима се наводи 1815. година (Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво I*, Београд, 1985, 531; М. Милићевић, *н. д.*) 316. Смаграмо да је најпоузданије податке о томе изнео Р. Љушић у књизи *Кнегиња Љубица*, Горњи Милановац, 1997, 45–46.
- 13 В. Стојанчевић, *Обнова турске власти у Србији*, у: *Историја српског народа IV*, 1, 97.
- 14 Р. Љушић, *Кнегиња Љубица*, Горњи Милановац, 1997, 75.
- 15 Р. Љушић, *Кнегиња Љубица*, Горњи Милановац, 1997, 49.
- 16 В. Стојанчевић, *н. д.*, 105, 106; М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 200; М. Гавриловић, *Кнез Милош Обреновић I*, Београд, 1909, 200.
- 17 В. Стојанчевић, *н. д.*, 106; М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, Београд, 1897, 609.

Порту депутацију која је носила захтеве од девет пунктова, међу којима и захтев за признавање наследног кнежевог положаја. Због избијања грчког устанка 1821. године српски депутати су затворени и њихово заточеништво је трајало све до 1826. године. У међувремену је (1825) умро један од чланова посланства (архимандрит студенички Самуило Јаковљевић), па је на његово место послат Неофит, јеромонах Никоља.¹⁸ Овај знаменити калуђер вратио се у Никоље 1826. године где је, највероватније исте године, и умро, јер после тога о њему нема никаквих вести. У сваком случају, он је најпозантији Никољски калуђер који је учествовао у раду на стицању државне и црквене аутономије Србије.

У току српско-турских ратова

Братство Никоља имало је улогу и у српско-турским ратовима. У априлу 1876. епископ ужички Викентије послао је игуману Никоља Василију налог да, уколико буде потребно, омогући смештање хране, муниције и рањеника у манастирским зградама, захтевајући да се у манастиру врши молитва за победу наше војске. Такође га је обавестио да је министар војни одлучио да се због ратне ситуације манастири и цркве могу користити за војне потребе. У случају да војска запоседне манастир, саветује га да сва чинодејства, осим „свете литургије“, врши у некој пристојној згради. Монаси нису били ослобођени вршења војне дужности, па је Василије обавестио Конзисторију у јуну 1876. године да је јеромонах Атанасије отишао у војску да „врши своју дужност“. У децембру исте године министар војни разрешио је од војне службе свештенство и монаштво. Уместо тога војска ће користити њихово имање, а њихова задужења су од тада била да у кругу своје парохије помажу у магацинима, сакупљају обућу, одећу и храну за војску. Судећи према писму председника Врнчанске општине, Антонија Јовановића, од 15. новембра 1877. године, игуман Василије избегавао је да уступи војсци волове и кола због чега је опоменут да може доћи пред војни суд. У току рата у Никољу су била смештена и два ђака Богословије која због ратног стања нису могла да оду кући, али је Василије молио Конзисторију да их премести у неки други манастир, пошто није имао довољно средстава да их издржава (манастирски приходи су се знатно смањили, а и монашке плате су по одлуци Скупштине и одобрењу кнеза Милана из 1875. године, биле преполовљене).

Манастирска дужност била је вођење матичних књига рођених, венчаних и умрлих становника парохије. Захваљујући томе постоје тачни спискови младића рођених 1857. и погинулих 1876. године у Трбушанима, Горњој Горе-

18 С. Милеуснић, *Азбучник СПЦ*, 95; М. Петровић, *н. д.*, 623; Ђ. Слијепчевић каже да је Неофит био игуман манастира Трнаве, при чему се позива на М. Милићевића, иако ту пише да је Неофит био калуђер из манастира Никоље. Сва литература наводи Неофита као духовника Никоља, а нама није познато да ли је он касније био и игуман манастира Трнаве; Д. Рајић и М. Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2004, 79.

вници, Миоковцима, Вранићима, Јанчићима, Ракови, Љубићу, Пријевору, Милићевцима и Рошцима. Спискове рођених 1857. године саставио је крајем 1877, на захтев начелника Моравског среза, игуман Василије који је био управник Никоља пред и за време српско-турских ратова. Такође је, на захтев Конзисторије, почетком 1878. године пописао све младиће погинуле у рату 1876, а који су били из парохије Никоља.¹⁹

У очима путописаца

Путописци који су посећивали Србију после Другог устанка оставили су вести о Никољу и њиховим радовима започиње манастирска историографија. Услед буђења националне свести почело је интересовање наших људи за старине у Србији, што је подржавао и сам кнез Милош. Један од пионира на том пољу био је Вук Стефановић Караџић који је, како сам каже, „*добрио помоћ и подршку од свијетлога и честитог кнеза од Србије, господара Милоша Обреновића*“. Вук караџић је обишао овчарско-кабларске манастире 1820. године, при чему је настојао да сазна следеће: где је који и на каквом месту, ко га је зидао, шта се о њему приповеда и шта има у њему од старих књига или записа и „*натписа који би макар најмање могли засвијетлети у тамошњој покривеној историји народа нашег*“.

Своје утиске Вук је издао у часопису *Даница* издатом у Бечу 1826. годину, под насловом **Почетак описанија српски намастира**. На почетку свога рада дао је опис манастира Никоље:²⁰ „*Никоља (слави Св. Николу љетнога 9. маија), у нацији рудничкој на лијевом брегу Мораве под Кабларом и Овчаром око 3 сата од Чачка уз Мораву идући. Овај је манастир у неисказаној врлети и тјескоби... стијене двију планина се склопиле да се ништа не види до пред собом Мораву, у коју се са диванане може пљунути.*“ У време његове посете у Никољу су била три калуђера – Неофит из Сјенице, Мелентије из Дучаловића и игуман хаџи-Атанасије Радовановић.²¹

Године 1826. путовао је по Србији, по жељи кнеза Милоша, и Јоаким Вујић, у чијој је путној објави писало да *полази видети манастире и цркве наше* како би прегледао у њима све *древности и реткости*. Вујић је дао први озбиљнији извештај о стању српски манастира после Првог и Другог устанка у свом делу **Путешествије по Србији**, штампано у Будиму 1828. године. Он је био у Никољу крајем новембра 1826, а његова посета значајна је због тога што

19 С. Пауновић, н. д., 37; Л. Павловић, *Документа ман. Никоље о јаворском рату*, у: *Изворник XIII*, 44–52; Р. Кречковић, *Манастир Никоље и његови знатнији духовници*, 30; ДНФН, К-4, 5.

20 Д. Медаковић, *Истраживачи српских старина*, Београд, 1986, 154; Р. Кречковић, *Манастир Никоље и његови знатнији духовници*, 28; С. Пауновић, н. д., 3; В. Караџић, *Почетак описанија српски намастира*, Даница, Беч, 1826, (Београд, 1969) 35–36.

21 В. Караџић, *Почетак описанија српски намастира*, 36–42.

је оставио сведочанство о документима која су се тада ту налазила, а која данас нису сачувана.²² Јоаким Вујић је први исправно читао натпис о живописању наоса и преписао је натпис са спољашње јужне стране о покривању цркве 1811. године. У време његове посете игуман Никоља био је Исаија Поповић који му је љубазно указао гостопримство.²³

Србијом је 1829, више из радозналости за откривање једне непознате земље, прошао и пруски официр Ото Дубислав Пирх. Када је, отишавши из Чачка, угледао Овчарско-кабларску клисуру, био је толико привучен њеном лепотом, да је одлучио да посети и манастире и сазна нешто о њиховој историји. Оставио је шкрту изјаву: „То је крај у Србији најбогатији манастирима; око Овчара, нарочито Каблара има манастира у великом броју.“²⁴

Никоље је привукло пажњу и професора Београдског лицеја, Алексе Вукомановића, који је приликом посете 1854. године узео од калуђера чувено „Никољско јеванђеље“ и однео га у Београд у намери да га детаљније проучи.²⁵

Последњи путописац који нам говори о Никољу је Аустријанац Феликс Каниц који је своја научна истраживања у Србији започео 1859. године. Он је овчарско-кабларске манастире посетио у лето 1860. године и у описивању истих показао велику одушевљеност и заинтересованост. У Никољу је затекао три калуђера чија имена није навео, али је, за разлику од својих претходника, пажљивије проучио манастирске старине и изнео податке о величини његове имовине.²⁶

Под страном и „домаћом“ окупацијом

У току Првог светског рата манастир Никоље је био под управом игумана Гаврила Марковића који је 1918. године учествовао у акцији обарања у Мораву последњег аустријског воза који се повлачио из Србије. Умро је 1927. године у Никољу, где је и сахрањен. Пошто је старешина Благовештења одређен за војног свештеника Х пука (1914), он је привремено преузео управу и над овим манастиром, као и над манастиром Свете Тројице.²⁷ Од краја 1916. године манастир се, као и цела Србија, нашао под окупацијом, што показују документа превођена на немачки језик. Никоље је припало окружној команди у Г.

22 Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Г. Милановац, 1999, 193–195; Д. С. Поповић, *Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира*, у: *Зборник радова Народног музеја у Чачку VII*, 1976, 88.

23 Ј. Вујић, *н. д.*, 193.

24 Д. Медаковић, *н. д.*, 217; Ото Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд, 1900, 132.

25 Родољуб Петровић, *Судбина Никољског јеванђеља*, у: *Глас Библиотеке 2–3*, Чачак, 2001. Његова посета била је судбоносна за Никољско јеванђеље. Оно више никада није враћено у манастир.

26 Д. Медаковић, *н. д.*, 217; Ф. Каниц, *н. д.* I/527–536 (цртеж је рад Ф. Каница).

27 ДНФН, К–17.

Милановцу, којој је било дужно да подноси све извештаје о стању у манастиру и да тражи дозволе за све активности. Пошто је архивска грађа за овај период малобројна, више информација о понашању окупационих аустријских власти налази се у документацији након завршетка рата.²⁸ Игуман Гаврило Марковић је, и поред мучења коме је био изложен, успео да сачува драгоцену „Каранско четворојеванђеље“. Због тога му је похвалу упутио и Владика Николај Велимировић након посете Никољу 1919. године: „Похвално је од вас што сте очували манастирско добро под непријатељском окупацијом и то по цену великих мука и беда које сте према вашем причању морали издржати. Посебно је похвално што сте умели сачувати драгоцену Свето Никољско јеванђеље са хрисовуљама.“²⁹

Према архимандритовим речима, Аустријанци су приликом повлачења однели два звона из Никоља тешка 60 и 120 килограма са натписом на оба (*Милош Обреновић, први Књаз српски*) и једно звоно из Јовања тешко 150 килограма. На списку однетих ствари су и волови, кола, кобила, душек, бакрени казан (лампек), 2 000 kg кукуруза, 1 000 kg пшенице, а у току рата секли су манастирску шуму. Ратна одштета процењена је на 47 468 динара.³⁰ Црква светог Николе није била изложена оштећењима у току рата. Манастир је тридесетих година прошлог века био поприлично запуштен, што је видео и Синиша Пауновић приликом посете Никољу 1932. године. Тадашњи старешина Мирон Никић намеравао је да изврши неке оправке, али за то није имао новца. Крајем 1935. године, наредбом Црквеног суда, сва манастирска земља дата је под закуп како би се исплатио порез, али је ова криза била краткотрајна.³¹ Спискови „житеља“ у Никољу 1939. године показују да се повећао број калуђера и искушеника, као и присутност жена искушеница. На почетку рата игуман Никоља био је Мина Јовановић који се нашао у врло тешком положају, јер је покушавао да сачува манастирску имовину и свој живот. Највећа борба, узалудна додуше, била му је да спречи сечу манастирске шуме. Према извештају који је поднео Епархијском управном одбору у Краљеву 1942. године, Никољу је посечено 3 хектара и 50 ари шуме на Каблару, по наредби немачких власти, у Заграђу 6 хектара и 50 ари, по наредби општинске власти.³² Никоље нису поштедели ни равногорци – манастир је морао да плати и „нарез за четнике“ – 20 kg пасуља и 30 kg кромпира, што је требало да се преда магационеру у Међувршју (2. октобра 1944. године).³³

28 Исто, К-18.

29 Верујемо да се ради о Каранском четворојеванђељу које Владика Николај погрешно назива Никољским јеванђељем (оно се налазило у Народној библиотеци Србије одакле је нестало 1914. године).

30 Документа из несрећеног фонд манастира Никоље, К-18 и 19. Синђел Гаврило добио је 1920. године чин архимандрита. Вероватно да је на то имало утицаја његово држање пок окупацијом.

31 ДНФН, К-24-28; С. Пауновић, *н. д.*, 33.

32 ДНФН, К-30.

33 Исто.

Игуман Мина Јовановић испуњавао је захтеве свих зараћених страна, а упоредо са тим, настојао је да се у манастиру и парохији обављају сви црквени послови. У извештају Црквеном суду, који је послао након завршетка рата у лето 1945. године, каже да је „Никоље збринуло и прихватало за време рата све невољнике и све болеснике; свака пролазећа војска бивала је у овом манастиру; манастир је често био без хлеба (на кромпиру), војска је улазила као у своју кућу на окрепљење и одмор“. Све то утицало је на велико осиромашење манастира чији су калуђери ишли „голи и боси“, служећи по народу за 300 динара месечно.³⁴ Ипак, храбри игуман није успео да избегне прогон од стране Немаца који су 1943. године одвели њега и цело братство у затвор у Чачак. Игуманију Јовања Катарину, која је преузела управу над Никољем, убили су исте године Бугари, а игуман Мина и братство су враћени у Никоље.³⁵

Игуман Мина је у затвору мучен, пошто је исте године платио лечење „специјалисти за хирургију“ и „специјалисти за унутрашње болести“. Умро је 9. 12. 1945. године, вероватно од последица овог мучења. Комисија за ратну штету донела је 1946. године закључак који „важи за Мину Јовановића“: због повреде здравља, трошкова лечења, лишавања слободе и изгубљеног прихода, одређено је да се Никољу исплати ратна одштета.³⁶ У току рата Немци су, према списку који је саставио Мина Јовановић, однели „80 000 kg сена; 5 000 kg сламе; 7 000 kg шаше; 2 000 kg детелине; 3 500 kg кукуруза; 2 500 kg кромпира; 100 kg пасуља; 300 kg купуса; 100 kg лука; 40 kg масти... од стоке: 2 јунца, 2 телета, 17 оваца, 7 комада маторих свиња, 1 велики вепар, 50 кокошака, 25 ћурки...; волујска кола, чезе...“ Нису однете манастирске драгоцености, нити друга покретна имовина, а манастир није претрпео никаква намерна материјална оштећења, осим што су зграде и конаци попуцали на неким местима од околних детонација. Ратна штета процењена је на 825 000 динара.³⁷

Да је манастир првих година након завршетка рата био у изузетно тешком стању, сведочи „Извештај о стању манастира“ који је саставила монахиња Илина, након што је у априлу 1946. године примила управу над Никољем. У манастиру се налазило 30 особа које није било лако прехранити, јер није имало хране ни готовине, а забрањено им је било какво сакупљање прилога. Од стоке су имали само једног вола и једну краву. Због овако лошег стања она се обратила Црквеном суду са молбом да се Никољу отпише епархијски дуг за 1945. годину.

Да би се прехранили, уз дозволу Народно-ослободилачког одбора у Рошцима, искушеница Марица Ковачевић допремила је од своје куће из села Карана (Ужички срез) 100 килограма кукуруза.³⁸ „Народноослободилачка војска“ однела је, према једном попису, 7 500 kg сена, 400 kg кукуруза, 100 kg

34 ДНФН, К-30.

35 Исто; Д. Рајић и М. Тимотијевић, н. д., 82.

36 ДНФН, К-30.

37 Исто.

38 ДНФН, К-30

пасуља и 5 комада оваца. Народно ослободилачки одбор у Рошцима тражио је у јесен 1946. године да Никоље испоручи „вишак житарица“, односно 1 272 килограма пшенице и 100 килограма жита. Према њиховој процени, за манастирске потребе било је довољно 728 kg пшенице и 1000 kg кукуруза да се прехрани 8 чланова, 400 kg кукуруза за волове, 100 kg за свиње и 400 kg за сетву.³⁹ Нова послератна власт узнемиравала је сестринство Никоља под оптужбама да крију припаднике равногорског покрета и одузела је већину некадашњег великог имања.⁴⁰ Манастир Никоље успео је да поврати статус „културног споменика“ тек педесетих година прошлог века, када је могао да се посвети и молитви и побожности, али му још увек није била враћена одузета имовина. Пред почетак и у току Другог светског рата старешине су се често смењивале. Године 1946. сестринство манастира Вазнесење прешло је у Никоље, када је овај манастир, први пут у својој историји, постао женски манастир, што је и данас.⁴¹ После рата, нове комунистичке власти оптуживале су никољске (и јовањске) сестре да пружају заштиту одбеглим припадницима равногорског покрета, а игуманија Никоља Илина је осуђена на шест година затвора. И игуманија Текла Мићић која је 1943, након убиства игуманије Катарине, преузела управу над Јовањем, а 1949. постављена и за старешину Никоља, често је одвођена у Чачак на саслушање и притворе, где се са њом грубо поступало.⁴² Истовремено, манастиру је одузето велики део имања, а монахиње су одвраћане од живота у манастиру. Када је 1954. године одлучено да се стари манастир Јовање сруши, у Никоље је прешло његово сестринство. Од тада, па до 1987. године, на месту игуманије налазила се Ефросинија Симић. После њене смрти, нова игуманија манастира постала је Евпраксија Белић, а под њеном управом данас се налазе 23 монахиње манастира Никоље.⁴³

Имовина и имовинско стање

О величини имања манастира Никоље постоје различити подаци од којих наводимо неке који ће нас приближити истини. Судаћи према висини дажбина према турском попису из 1478. године, манастир је и тада имао велики посед.

Први је о имовини Никоља писао Вук Караџић. Према његовим речима манастир је 1820. године имао „за ужитак свој неколико села нурије, и ниже

39 Исто

40 Међуопштински историјски архив Чачак (даље МИАЧ), Окружни народни одбор Чачак, Пољопривредно одељење 1944–47, Народно одељење Среза љубићког, К-14, број 3215 – црквена и манастирска имања; ДНФН, К-30.

41 Архимандрит Ј. Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири, монашки живот и страдања у 19. и 20. веку*, Приштина, 1998, 212–217, 221.

42 Архимандрит Јован Радосављевић, *н. д.*, 224–227; ДНФН, К-32.

43 Д. Рајић и М. Тимотијевић, *н. д.*, 82.

манастира нешто мало шљива и винограда као и воденицу у Пријевору, а око ње лијепо парче земље.⁴⁴

Године 1849. кнез Александар Карађорђевић потписао је тапију о имовини манастира коју је 1847. утврдила манастирска комисија, према којој Никоље располаже следећим добрима⁴⁵: „Од Мораве Селачким потоком, на путем Манастирским на гроб мајсторски, где је Унка подигнута и одавде а Унке на Унку косом Селачком до старог пута и њим преко рида до Турчиновац низ Косу у Мораву на низ њу до Селачког потока. Изван овог синора има Манастир још следећу земљу: У Пријевору 30 коса ливаде и 15 плуга оранице; У Миоковцима ливаду од 10 коса; у пољу Вранићком ливаду од 8 коса, и у заграђу окружија Чачанског има манастир до 35 мотика винограда, 600 дрвета шљива, 30 коса ливаде са кућом и качаром. Границе ових земаља назначене су у поменутом закљученију манастирске комисије. Са свим добрима својим има право манастир Никоље располагати и уживати их онак као што је у реченом Закљученију изложено, и у чему га нико узнемиравати не може.“

Податке о имовини Никоља у другој половини XIX века оставио је Ф. Каниц који наводи 22 хектара ораница и ливада, 8 ha воћњака и винограда и 20 ha шуме. Још додаје да манастир као црквено средиште *прилично богате околине* има приходе од 3.500 динара, што премашује његове расходе.⁴⁶ Имовина и имовинско стање манастира Никоље може се пратити кроз инвентаре покретне и непокретне имовине који су се морали обавезно слати Конзисторији сваке рачунске године, па су после прегледа и контроле исправности враћани у манастир. Њихова садржина се није мењала све до одузимања Миоковачке парохије, од када се месна црква више не наводи као метох Никоља.⁴⁷

Судећи према сачувеној документацији, изгледа да је тачна тврдња Радомира Кречковића да је Никоље у целости сачувало имање све до 1925. године. Манастир је увећавао своје имање повременим поклонима од стране донатора који су завештавали имовину, а заузврат тражили доживотно издржавање. Иако се последњих деценија деветнаестог века нашао у великим дуговањима због неисплаћеног пореза, манастир није продавао земљу која се налазила у неколико села: манастир са окућницом налази се у селу Рошци, обрадиве њиве, ливаде и винограде у Заграђу, Љубићу, Пријевору, Миоковцима, Трбушанима и Паковраћу, а шума у Рошцима. Према попису имања који је 1. 11. 1898. године саставио Максим Стојановић, Никоље је имало 130 хектара и 53 ара земље и шуме у „округу рудничком, а срезу трнавском и љубићком“ (у Паковраћу, Међувршју, Рошцима, Пријевору, Видови и Каменици). Године 1907. игуман Максим Стојановић склопио је уговор са „Електричним друштвом Овчар“ о

44 В. Караџић, *Почетак описанија српских манастира*, 36.

45 *Два документа из музеја манастира Никоље – тапија коју је издао Александар Карађорђевић 1849. године* (приредила Лела Павловић), *Изворник* 14, Чачак, 1998, 25.

46 Ф. Каниц, *н. д.*, 531.

47 ДНФН, К-1-12.

продаји земље у Заграђи, која је била потребна за изградњу хидроцентрале.⁴⁸ На списку имања манастира Никоље и Јовање из 1909. године наведене су следеће парцеле:⁴⁹

1. Манастир Никоље са забраном и шљиваком – 131 ха и 93 ара;
2. Заграђа са њивом, ливаком, виноградом и шумом – 45 ха и 18 ара;
3. Земља звана „у адама“ на луци са топољаком, њивом и ливаком – 36 ха и 23 ара;
4. Један виноград у Видови са њивом – 1 ха и 64 ара;
5. Забран под ситном гором у Видови – 38 ари;
6. Пашњак са топољаком у Видови – 48 ари;
7. Ливада у Миоковцима – 5 ха и 41 ар;
8. Пашњак звани „торина“ у Видови – 4 ара;
9. Шљивар у Видови код Марјановића кућа – 1 ха и 40 ари.

Списак шуме: Каблар – 120 хектара; Заграђе и Заграђка коса – 25 ха и 30 ари; Јовањски забран – 35 ха и 50 ари. Све ово скупа чини 223 хектара и 5 ари, а када се томе дода и земља манастира Јовања која се налази на списку – 53 хектара и 96 ари – добија се 277,01 хектара земље (180 ха и 80 ари шуме). Синиша Пауновић тврдио је да је манастир у време његове посете 1932. имао 272 хектара и 66 ари земље, од чега је 130 хектара шуме. Ово му је, по његовим речима, саопштио јеромонах Мирон Никић који га је као старешина дочекао у Никољу. Он је, у статистичким подацима који су нам били доступни, исте године навео да манастир има укупно 272 ха и 69 ари земље коју чине крш са кржљавом гором – 173 ха, њиве – 20 ха, ливаде – 40 ха, пашњак – 39 ха и 69 ари, што се прилично поклапа са изјавом С. Пауновића. Од 1932. године манастир Јовање више није метох Никоља.⁵⁰ У прилог овим информацијама иде и списак манастирске земље из 1936. године у којем се наводе „стари“ и „нови“ план: према *старом* плану из 1908. године, Никоље је имало 223 ха, 75 ари и 91 метар земље, а према *новом* има 143 ха, 96 ари и 48 метара. Разлика од око 80 ха настала је из следећих разлога: део је узела држава приликом просецања пута у Заграђи, нешто су бесправно заузели суседи или је поплавила Морава приликом ширења корита, а неке су парцеле су продате.⁵¹ Због свега наведеног можда се може сматрати претераним попис Одбора Среза љубићког 1945. године у којем је изнет податак да је Никоље располагало са 176 хектара шуме у Рошцима, 50 ари земље у Миоковцима, 12 хектара њива и ливада са воденицом у Пријевору, 29,28 хектара ливада и пашњака на брду Паковраће (укупно 217,78 ха). Верујемо да је прецизнији био Окружни народни одбор у Чачку који је донео пресуду

48 Р. Кречковић, *Манастир Никоље и његови знатнији духовници*, 31; ДНФН, К-1-12. Нама је познато да се имање није продавало до 1904. године; ДНФН, К-10.

49 Д. Рајић и М. Тимотијевић, *н. д.*, 80; ДНФН, К-16.

50 С. Пауновић, *н. д.*, 35; ДНФН, К-23.

51 ДНФН, К-27; Део је продат за изградњу хидроцентрале.

21. 5. 1946. године којом је Никољу одузето 35 ха, 66 ари и 16 метара обрадиве земље и 78 ха, 82 ара и 52 метара необрадиве земље – укупно 114 ха, 48 ари и 68 метара у Рошцима, Пријевору, Видови, Миоковцима и Међувршју, док је Никољу остављено само 15 ха обрадивог и 15 ха необрадивог земљишта у Рошцима, Трбушанима, Пријевору и Међувршју. Године 1948. извршена је експропријација којом је Никољу одузето још 5 ха, 54 ара и 22 метара земље због потреба изградње хидроцентрале у Међувршју.⁵² Манастир данас располаже са око 10 ха обрадиве земље и 15 ха шуме и представља један од најбогатијих манастира у Овчарско-кабларској клисури. Осим тога, нада се да ће добити повраћај своје имовине која му са правом припада.⁵³

*
* *
*

О имовинском стању манастира дају податке извештаји и преписка са Конзисторијом. У једном писму из 1861. године које је упућено старешини Никоља, епископ жички је закључио: „*Конзисторија ова, имајући пред собом како списак од имања тога манастира, тако и од парохије истог, уверила се по истоме да се манастир Никоље по искуству своме може рачунати међу првом реду манастире ове Епархије...*“ У попису непокретне имовине из 1860. године наводе се и два дућана и једна „меана“ који су припадали Никољу. У децембру 1867. године, манастирски старешина Леонтије одговорио је на писмо Конзисторије у којем је тражен комплетан извештај о манастиру. Између осталог, он каже „да манастир има све потребне црквене ствари (књиге, свештене одежде, путар, дискос, крст...); манастирско имање има два винограда који годишње донесе приход од 2 000 гроша чарсијских, два воћњака чији је годишњи приход 2 500 гроша, једну њиву од 900 гроша прихода, три ливаде од 1 200 гроша прихода и једну воденицу од исто толико прихода.“ Из исте године сачуван је попис приновљених и неупотребљених ствари, односно годишњег прихода од земље – једно теле (вреди 60 гроша), тридесет јагњади (по 16 гроша), 3 јарета (по 10 гроша), 7 прасади (по 10 гроша); 3 000 ока кукуруза (по 20 пара), 2 500 ока вина црног (по 1 грош), 300 ока ракије (по 1 грош), 200 пластова сена (по 2 гроша), 25 ока кајмака (по 4 гроша), 30 ока сланине (по 33,3 гроша). Исте године потрошено је знатно мање: 440 ока вина, 600 ока ракије, 100 ока кукуруза, 10 јагњади, 5 оваца и 2 свиње.⁵⁴ Поред прихода од економије, манастир је имао приход и од свештенодејства у парохији и добровољних прилога, али су они смањени када су одвојени Миоковачка парохија и села која су дата Јовању и када је донет закон

52 МИАЧ, К-14, Пољопривредно одељење 1944-47., Окружни народни одбор Чачак, народно одељење Среза љубићког, број 3215 – црквена и манастирска имања; ДНФН, К-30.

53 Обавештење о данашњој имовини дато нам је усмено у манастиру Никољу.

54 ДНФН, К-1,2,3.

о одузимању парохија манастирима. Јасно је да су у ово време приходи знатно премашивали расходе, али већ од 1871. године почиње да се јавља новчана криза и жалбе на лоше стање манастира. На питање Конзисторије шта треба да се уради да би се побољшало материјално стање манастира, старешина Василије је одговорио да је „неопходно да се поправе путеви манастирски и да се води добро његова економија“. Велики проблем представљао је недостатак радне снаге, пошто је у манастиру у току деветнаестог века ретко кад било више од три до пет монаха, а то је проузроковало велике трошкове плаћања надничара који су обрађивали земљу. Већ тада је почело давање земље у наполицу и под закуп, што се усталило у последње две деценије деветнаестог века.⁵⁵ Законом о црквеним властима из 1882. године црква је стављена под потпуну контролу световне власти, односно државе. Он је регулисао и уређење свештеничког стања, па су манастирима одузете парохије и дате свештеницима.⁵⁶ Због тога су се многи од њих нашли на ивици опстанка. О стању манастира и монаштва у то време говори *Извештај о скупу свештенства монашког реда* који је одржан 27. и 28. априла 1891. године у манастиру Св. Романа, који је стигао и у манастир Никоље. Због његове јасне изражајности, пренећемо део садржине:⁵⁷

„Главни повод овог скупу свештенства монашког реда било је: како веома зло и сваког дана све горе материјално стање наших манастира, тако и беспримерно смањивање саме братије по обитељима, а такође и врло осетно морално опадање и углед братства, јер су стављени под контролу средњих начелника и протојереја, не само Игумани, него чак и Архимандрити који по својој чини заузимају у хијерархији прво место после Епископа. Кад су манастири оптерећени тако великом порезом да је неким већ и покретно имање за порез продавано, и други су за исти издали скоро сву своју готовину која је од старине чувана – тада су им баш одузете парохије, које су доносиле преко половине целокупног прихода и још је повећана плата братству! Овако поступање са манастирима у слободној држави нема примера ни у старој ни новој историји! Овако зло стање наших манастира учинило је да је у Краљевини Србији већ и веома редак случај да се неко закалуђери, јер манастири преоптерећени порезом при и сувише смањеним приходима нису већ у стању ни најнужније животне потребе, а пристojно братству издавати... На послетку, уступањем манастира за парохијске цркве учињено је да свештенство монашког реда, чијој су бризи, савести и одговорности поверене св. Обитељи, долази у тежак сукоб и омразу како са народом, тако и са својом браћом мирским свештеницима!...“

Писмо су 22. 5. 1891. године у Београду потписали председник Одбора свештенства монашког реда и ректор Богословије, архимандрит Фирмилијан, и потпредседник, архимандрит љубостињски Венијамин. Крајем деветнаестог

55 ДНФН, К-3.

56 *Азбучник СПЦ*, 102-103; Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 380, 388-400; Чедомир Марјановић, *Историја српске цркве*, Београд, 2001, 278-281; Обавештења о овим променама стигла су и у Никоље; ДНФН, К-6, 7, 8, 9.

57 *Извештај о скупу свештенства монашког реда*, ДНФН, К-9.

века побољшали су се материјално стање и положај монаштва, пошто је СПЦ радила на томе, као и на сређивању односа у свом унутрашњем животу.⁵⁸

Још један разлог задуживања манастира и економског пропадања јесте увођење пореза на имовину, што се види у документима од 1885. године, јер је тражено да се пошаље петина годишњих прихода.⁵⁹ Никоље се нашло у тешком положају који ће га довести до саме ивице пропасти. Јеромонах Исакије упутио је 24. 1. 1887. године писмо епископу жичком у коме га моли да уважи његову оставку „на место настојатеља Никоља и Јовања“ јер није био у стању да ове две управе обавља. Оставка му није уважена, иако се обраћао епископу жичком неколико пута жалећи се на јако лоше стање манастира који се нашао и на мети пљачкаша.⁶⁰ Максим Стојановић, нови старешина Никоља од септембра 1888. године, обавестио је Конзисторију да је манастир „затекао у запуштеном и жалосном стању да би сваком праведном Србину сузу на око натерати могао!“ Манастир је био без икаквог новца и осиромашен, при чему је дугован порез који он није имао од чега да исплати. Пошто је обишао имање и прегледао рачуне, предлагао је да се прода манастирска кућа у Пријевору како би се дугови исплатили. Настојатељ се жалио да нема чиме ни стоку да прехрани, јер је претходни старешина сву храну распродао. Он се често жалио Конзисторији поводом лоше ситуације у Никољу захтевајући да буде премештен у неки други манастир, што му је и одобрено у јануару 1889. године, јер је тада предао управу јеромонаху Теодосију Урошевићу.⁶¹ У изводу решења Архијерејског сабора из јуна 1889. године, у коме је изнета подела манастира према економском стању у три реда, манастир Никоље сврстан је у манастире трећег реда. Од ове године почела је честа смена старешина који су покушавали да га извуку из кризе (то је дуго трајало, јер се порески дуг повећавао, а они нису били у стању да га исплате). Манастир је био изложен опасности принудне продаје имања од стране државе. Године 1891. Јоаким, „заступник никољског старешине“, упутио је писмо епископу жичком са речима: „Сад је право време да изволи Ваше Преосвећенство помоћи овај манастир ако га не мисли затворити“, јер он није могао ни службу да одржава због немаштине, а сам није имао новца, јер је служио бесплатно.⁶² У децембру 1891. године поново је за старешину постављен Максим Стојановић, који је одмах предложио Духовном суду да се ради исплате пореза прода део земље у Међувршју и Видови, што Конзисторија није одобрила. Он је понављао исти захтев неколико пута, јер није видео други начин за измирење дуга манастира који је био „сасвим напуштен и сиротног стања“.⁶³

58 Ђ. Слијенчевић, н. д., 376-378.

59 ДНФН, К- 8-12.

60 Према његовим речима, у време његове управе (1886-1888) Никоље је претрпело крађу неколико пута, за шта је окривио хајдуке - ДНФН, К-8.

61 ДНФН, К-9.

62 Исто.

63 Исто.

Проблем исплате пореза решен је издавањем целокупног имања под трогодишњи закуп (наредба Духовног суда), па је на тај начин избегнута продаја и судско одузимање земље, али је Никоље на крају деветнаестог века био пуст манастир у коме, према речима Максима Стојановића у извештају из фебруара 1895. године, „братства нема на се не троши за плату“. Он је у то време био старешина Благовештења и само је вршио дужност старешине у Никољу.⁶⁴

Листе прихода и расхода од 1899/1900. године показују да се постепено повећавао приход и да је измирен порески дуг. Максим Стојановић обавестио је крајем 1900. године епископа жичког да је „Никоље одужило сав порез“ и да је „кућевно стање на боље пошло“. Издавањем земље под закуп манастир је спасен од пропадања и сачувано је његово велико имање.⁶⁵ Захваљујући томе, на почетку двадесетог века, манастир Никоље је био један од два настањена манастира у „српској светој гори“ са скромним братством од два калуђера.⁶⁶ У извештају Духовном суду из 1912. године игуман Гаврило Марковић навео је овакво стање у манастиру: годишњи приход је 4 364 динара, расход 3 930 динара; исплаћени су сав порез и плата братству; купљене су све намернице; подигнути су нова штала, салаш, ограда и капије; посађено је 4 000 калема винове лозе, 300 комада шљива и 2 000 калема воћа; цело имање је убаштињено.⁶⁷

Парохија

Поред своје парохије коју су чинила села Миоковци, Љубић, Ракова, Вранићи, Горња Горевница, Рошци и Јанчићи, Никоље је 1857. године, решењем епископа ужичког, добило манастир Јовање као метох и са њим још села Пријевор, Видову и Трбушане.⁶⁸ Ова одлука је поништена 1862. године када је манастир Јовање добио 200 домова који су одвојени од Никољске парохије (у Пријевору, Видови, Трбушанима) и који од тада није више био метох Никоља. Против решења епископа ужичког бунио се неуспешно старешина никољски Василије, али је убрзо (1863) у Никоље стигла коначна одлука коју је потписао Михаило, архиепископ београдски и митрополит српски.⁶⁹ Никоље је и даље задржало цркву у Миоковцима, али је калуђер из Јовања имао право да врши службу у њој и добијао је 1/3 прихода од целивања икона. Питање цркве *Покрова свете Богоматере* било је спорно све до 1878. године када је она, на

64 ДНФН, К-10.

65 Исто, К-11.

66 Д. Рајић и М. Тимотијевић, *н. д.*, 62; Документација из несређеног фонда манастира Никоље, К-13. У кондуит-листи за 1906. годину наведени су игуман Максим Стојановић и јеромонах Серафим Митровић.

67 Документа из несређеног фонда манастира Никоље, К-17.

68 Манастирска епархија утврђена је 1824. године, о чему се у манастиру чува *Сидњелија* коју је издао митрополит ужички Герасим; ДНФН, К-1.

69 Исто, К-2.

захтев Општине миоковачке, престала да буде метох Никоља и дата на управу мирском свештенику. Из докумената се види да је калуђер из Никоља остао у цркви у Миоковцима до 1880. године када је, према решењу Архијерејског сабора, морао да се исели и однесе црквене ствари у Никоље, јер је од Миоковаца и Горевнице образована засебна Миоковачка парохија, којом је Никољу одузето 260 домова.⁷⁰ Године 1865. у списку парохије Никоља набројани су Јанчићи, Рошци, Миоковци, Љубић, Ракова, Вранићи, Милићевци и Горевница, а 1868. године опет су набројана сва села осим Љубића и у њима 549 кућа, односно 3 724 „душа“. У кондуит-листи за 1869. годину, старешина Леонтије Мариновић навео је да Никоље има парохију од 600 домова и приход од 300 талира и да има „парохијалну синђелију“. Губитком Јовања и Миоковачке цркве знатно се смањила Никољска парохија, па и приходи манастира. Поводом одузимања цркве у Миоковцима, старешина Никоља, Василије, молио је Конзисторију да се „не дира манастирска земља“ поред поменути цркве (1 кућа, 1 анбар, 1 ар ливаде и њиве). После 1880. године Никољу су остала села Јанчићи, Рошци, Љубић, Ракова, Вранићи и Милићевци, али су и она убрзо дата мирском свештенику који је са Никоље на пола делио приходе од свештенодејстава.⁷¹ Ова промена била је резултат Закона о уређивању свештеничког стања из 1882. године, којим су сви манастири изгубили своје парохије које су предате свештеницима.⁷² На заседању 1884. године Архијерејски сабор је донео правила о односу *духовника и свештеника мирских којима су дате манастирске парохије* којим је регулисан њихов однос док се не изграде парохијалне цркве (где нису постојале) и „*док се не донесе коначно решење*“. Извод из протокола овог заседања стигао је и у Никоље. Примео га је старешина Атанасије, који је у новембру 1884. године одговорио Конзисторији да је поступио по наредби, односно да је предао парохију свештенику.⁷³ Манастири су, и поред губитка парохије, задржали део прихода и било је потребно време да се у народу спроведе ова одлука. Као последица донетог закона, неки манастири су претворени у мирске цркве (као манастир Јовање 1886. године; његово имање је припало Никољу), док је Никоље, захваљујући свом великом имању, успело да преброди кризу у коју је запало у последњој деценији деветнаестог века. По новом закону, постао је парохијална црква Рожачке парохије.⁷⁴ Судаћи према обраћању игумана Максима Стојановића пореском одељењу Среза љубићког 16. 11. 1906. године, Никоље је и даље имало парохију коју опслужује – Рошце и Видову који су бројали око 170 кућа. Његов наследник, игуман Гаврило Марковић, поднео је извештај епископу жичком 1921. године да опслужује Рошце, Видову, Јанчиће и Врнчане, али је исте године

70 Исто, К-5 и 6.

71 Исто, К-7.

72 Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 382.

73 ДНФН, К-7.

74 ДНФН, К-8; Године 1932. манастир Јовање престаје да буде метох Никоља и постаје црква Рожачке парохије.

Никоље изгубило парохију која је предата манастиру Благовештење.⁷⁵ У току Другог светског рата манастир Никоље је опет имао парохију коју су чинила иста села, што се може објаснити недостатком свештеничког кадра.

Ризница

Најстарији рукопис дуго чуван у манастиру Никоље јесте чувено „Никољско јеванђеље“⁷⁶. О њему је јавност први обавестио Вук Караџић који га је пронашао приликом посете Никољу 1820. године, у свом *Описанију српских намастира*. Његов зет Алекса Вукомановић, професор београдског Лицеја, узео га је из манастира 1854. године да га проучи, након чега није враћено у манастир, већ је предато Народној библиотеци Србије. Он је први дао димензије „Никољског јеванђеља“ (16x10,5 cm) и веровао је да потиче „из вијека кнеза Лазара“.⁷⁷ Ђ. Даничић га је, уз подршку кнеза Михаила коме га је и посветио, штампао 1864. године приписујући га Хвалу Кристијанину, писцу болоњског псалтира из 1404. године. Према његовим речима, рукопис је прегледао и Павле Шафарик који је имао две претпоставке о времену настанка Јеванђеља: прва да је писано између 1350. и 1400. године, а друга да је писано за српску краљицу Јелену половином тринаестог века, у шта је Даничић сумњао. Он је изнео мишљење да је „Никољско јеванђеље“ „српска редакција босанског рукописа“ и представља најзначајнији српски рукопис писан на пергаменту, украшен богатим илуминацијама у боји, извезен златом и сребром.⁷⁸ Из Народне библиотеке у Београду нестало је приликом евакуације 1914. године када је бомбардована зграда капетан-Мишиног здања где се библиотека налазила. Године 1966. пронађено је у Даблину у библиотеци „Честер Бити“ где се и данас налази, а 2004. године посредством наше амбасаде у Лондону, амбасадора проф. Владете Јанковића, и Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ из Чачка, Никољу је предат микрофилм Јеванђеља. У децембру 2005. године Народна библиотека Србије добила је од Градске библиотеке из Чачка дупликате дигиталних копија рукописа Јеванђеља. За сада нема изгледа да ће оригинал икада бити враћен.⁷⁹

- 75 ДНФН, К-13 и 18. Архимандрит Гаврило затражио је од Духовног суда да га разреши опслуживања Рожачке парохије, што му је и уважено.
- 76 Ово јеванђеље не треба мешати са *Каранским четворојеванђељем* које се данас налази у Никољу.
- 77 Бук Караџић, *н. д.*, 36; Вук Караџић је веровао да је његов зет јеванђеље купио од никољских калуђера; Р. Петровић, *н. д.*, 22-25; Даница Оташевић, *Никољско јеванђеље: од оригинала до дигиталне копије*, Глас библиотеке 12, Чачак, 2005, 33-46.
- 78 Р. Кречковић, *н. д.*, 14; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд, 1983, 113-114; преузето из часописа Градац бр. 98/99, Чачак, 1991, 168-170; Д. Рајић, *Прилог познавању архитектуре и живописа цркве*, у: *ЗРНМ XXIX*, Чачак, 1999, 32; Ј. Радосављевић, *н. д.*, 189; Даница Оташевић, *н. д.*, 33-37.
- 79 [www.nbs.bg.rs/collections/index.php?id=9458\(15/8/2006.\)](http://www.nbs.bg.rs/collections/index.php?id=9458(15/8/2006.)) Проблем за враћање рукописа представља и чињеница да је заведен као „босански“, што захтева дуг процес доказивања права власништва.

О старинама које су чуване у Никољу писали су Вук Караџић и Јоаким Вујић, што говори да је још тада постојала манастирска ризница.⁸⁰ Године 1833, по налогу нахијског „губернатора“ Јована Обреновића, из Никоља су узете следеће старине: Јеванђеље, Житије Св. Николаја, Житије Св. Јована Златоустог, Типик црквени, Октоих, Октоих на пергаменту писан, Минеј месеца јуна.⁸¹ Године 1987. у Никољу је освећена скромна музејска поставка у оквиру које су изложене преостале драгоцености којих је, у односу на оно што су видели Караџић и Вујић, веома мало.⁸²

Данас се у Никољу чува „Каранско четворојеванђеље“ из 1608. године које је писао поп Вук из села Карана. Једно време било је у трезору Жичке епархије, а сада припада манастиру и није јавно изложено. У музејској поставци која се налази у просторији конака из 1907. године изложене су следеће старине: рукописне књиге из XVI века (Пролог, Типик Св. Саве Јерусалимског, Беседе Јована Златоустог и др.), збирка молитава штампана у Бечу 1711. године, већи број икона из XVI века од којих су неке дар ходочасника, бронзани печат из 1613. године, петохлебница из 1719. године, делови епископских одежди и други ситнији црквени предмети. У Никољу се чувају делови моштију светог Николе Чудотворца смештени у ковчежић из 1835. године, које се износе на целивање за време манастирске славе (22. маја), као и део моштију светог Никодима, архиепископа пећког из XIV века, који је једно време био и игуман Хиландара.⁸³ Поставку употпуњују велики пано на коме се налазе цртежи и фотографије и основни подаци о овчарско-кабларским манастирима и мапа Овчарско-кабларске клисуре на којој су обележени сви манастири. Изложена је и тапија из 1849. године са потписом кнеза Александра Карађорђевића. Манастир Никоље има и богату, али несрећену библиотеку, која располаже и са књигама из деветнаестог века. На списку се налазе и протоколи народне скупштине од 1871. до 1877. године, као и бројне црквене, духовне и друге књиге.⁸⁴ Данас се у Никољу ове драгоцености обазриво чувају, јер су у прошлости многе нестале приликом посета разних истраживача који нису успели да победе искушење.

*
* *

Историјски архив у Чачку извршио је 1997. године сређивање дела архивске грађе у манастиру Никоље, при чему је утврђено да су сачувана документа од

80 В. Караџић, *н. д.*, 37–42; Ј. Вујић, *н. д.*, 193–195.

81 М. Петровић, *н. д.*, 726. Кнез Милош је предузео ово сакупљање манастирских старина како би оне биле доступне историчарима и књижевницима.

82 Зорица Ивковић, *Ризница манастира Никоља*, у: *Гласник ДКСбр*. 14, Београд, 1990, 97.

83 Зорица Ивковић, *н. д.*, 15.

84 Потпун списак налази се у ДНФН, К-26.

1835. године. Из ранијег периода сачувана је само Синђелија о утврђивању парохија манастира Никоље, коју је издао митрополит ужички Герасим 1824. године, а која је изложена у музејској поставци.⁸⁵ Сачувана документа углавном се односе на свакодневни живот у манастиру и целој парохији – годишњи рачуни и инвентари, квите прихода и расхода, спискови свечара, изводи из књига рођених, венчаних и умрлих, предбрачни испити, уговори о давању земље под закуп, док највећи део чини преписка манастирских старешина са Конзисторијом, Духовним (Црквеним) судом и епископима жичким.

Документа су у добром стању. Писана су на дебљој хартији и у већини случајева сучитљива и разумљива. У манастиру нам је речено да се документација до сређивања налазила у Милошевом конаку, савијена у табак, где је остала поштеђена од влаге и других оштећења. Данас се чува у библиотеци у новом конаку. Архивска грађа из Никоља не пружа значајне податке само из локалне историје. Пратећи њен садржај, заинтересованом истраживачу се може указати слика политичких промена и збивања у Србији у деветнаестом веку, али нас она воде и кроз нашу прошлост и у другим областима живота и културе, које ће можда некада бити истражене.⁸⁶

Списак манастирских старешина од 1775. до 2009. године⁸⁷

1. Хаџи-Георгије Дедеић, бивши јеромонах манастира Доброловине, управљао Никољем од 1775. до 1803. године.
2. Хаџи-Атанасије Радовановић, рођен 1771. у Милићевцима код Чачка, старешина Никоља од 1803. до 1826. године.
3. Исаија Поповић из Субјела (Ужички округ), „настојатељ“ од 1826. до 1850. године.⁸⁸
4. Јеромонах Василије из Кошевине у Херцеговини, привремени старешина од 1850. до 1856. и 1862–1863. године. Он је био игуман Никоља у време

85 Синђелија о утврђивању парохије манастира Никоље, (приредила З. Матијевић), *Изворник* 14, Чачак, 1998, 26.

86 На крају рада се налази списак коришћене архивске грађе.

87 Приликом израде овог списка послужили смо се подацима објављеним у наведеној литератури и необјављеним документима из несређеног фонда манастира Никоље од 1835. до 1954. године (кутије 1–35). Од велике помоћи били су спискови братства који су обавезно морали бити слати Конзисторији, од којих је мањи број сачуван и у манастиру (тзв. кондуит-листе). Према расположивим подацима сложили смо старешине по хронолошком редоследу и дошли до закључка да су неки претходни истраживачи грешили (Р. Кречковић н. д., 30; С. Пауновић н. д., 33) да је игуман Никоља био и Исакија Лукић, бивши сабрат Дечана, јер се према документима јасно види да је он био игуман манастира Наупаре, тренутно „налазећи се у манастиру Никоље“ (К–5 и 6).

88 ДНФН, К–1.

српско-турских ратова, односно од 1870. до 1879. године. Познат нам је под именом „Василије звани Мађар“, што му пише на надгробној плочи у манастирском дворишту. Пре него што је постављен за старешину 1870. године, био је привремено и старешина манастира Ваведење у Овчарско-кабларској клисури.⁸⁹

5. Мелентије С. Петровић, из Скакавца (Ужички округ) игуман од 1856. до 1861. године.⁹⁰
6. Леонтије Мариновић из Рожаца, настојатељ од 1863. до 1870.⁹¹
7. Атанасије Сретеновић (Ђирјанић) из Миоковаца, био је настојатељ после смрти Василија Мађара, од 1879. до 1885. године.⁹²
8. Вукоман Ковачевић, свештеник рожачки, привремени управник Никоља у току друге половине 1885. и прве половине 1886. године.⁹³
9. Исакије Милановић, бивши јеромонах „враћевачки“ (родом из Неготинског округа), старешина Никоља и Јовања од 1886. до 1888. године.⁹⁴
10. Максим Стојановић, архимандрит, рођен 1845. у Калудри (Јагодински округ), бивши „сабрат“ манастира Наупаре и Љубостиње и игуман Жиче и Раче. Био је игуман Никоља више пута: 1888–1889, 1891–1895. и 1896–1907. године.⁹⁵
11. Теодосије Урошевић (родом из „аустро–угарске царевине“), настојатељ Никоља био је у току 1889–1891. године, када су га убили сељаци на Морави.⁹⁶
12. Јоаким Милошевић, јеромонах, привремено је управљао манастиром као заступник старешине (септембар/децембар 1891. године) после погибије Теодосија Урошевића.⁹⁷
13. Симеон Магдић, јеромонах, привремени настојатељ у току 1895–1896. године.⁹⁸
14. Архимандрит Гаврило Марковић, игуман од 1907. године. Био је старешина Никоља у време Првог светског рата. Рођен је 1860. године у Београду, а умро је 1927. у Никољу где је и сахрањен. Пре управе Никоља био је старешина манастира Благовештење.⁹⁹

89 Исто, К-1-5.

90 Исто, К-1 и 2.

91 Исто, К-2 и 3.

92 Исто, К-5-8.

93 Исто, К-8.

94 Исто, К-8 и 9.

95 Исто, К-9-14.

96 Исто, К-9.

97 Исто.

98 Исто, К-10.

99 Исто, К-14-21.

15. Архимандрит Митрофан Иванчевић, рођен у Лици 1882. године. На положају старешине нашао се после смрти архимандрита Гаврила 1927. године. Претходно је био игуман манастира Благовештење, а једно време и сабрат Никоља. У јануару 1932. године предао је управу јеромонаху Мирону, али је привремено поново преузео након његовог смењивања 1933. године.¹⁰⁰
16. Јеромонах Мирон Никић, рођен 23. 4. 1901. године у Бресници. Завршио је основну и монашку школу, био је старешина Никољски у периоду од јануара 1932. до септембра 1933. године. Једно време је вршио дужност пароха рожачког, након чега је отишао у Херцеговину где је погинуо за време рата.¹⁰¹
17. Јеромонах Теодосије Гачић постао је старешина Никоља у новембру 1934. године. Рођен је 12. 8. 1893. године у Београду. Као монах служио је у манастирима Браничевске, Жичке и Американско-канадске епархије. Учествовао је у рату (пешадијски род). Одликован је црвеним појасом и кадифеном камилавком за ревносну службу и унапређење манастира. Смењен је после 3 године.¹⁰²
18. Јеромонах Емилијан Ненадовић родом је из Блазнаве. Дужност старешине примио је 1936. године, али је већ следеће године добио премештај у манастир Студеницу.¹⁰³
19. Игуман Зосима Ивановић, родом из Рамаће из околине манастира Враћевшница. Као искушеник и монах провео је време у манастирима Враћевшница, Драча и Вољавча; Завршио је монашку школу у Раковици. Никољем је управљао скоро три године и у то време манастир је доживео напредак. Из Никоља је отишао у Македонију где је био игуман у манастиру Матејч, али су га одатле Бугари протерали у Србију 1941. године. До краја рата био је намесник у Студеници где је 1943. године био мучен од Бугара. Умро је као старешина у манастиру Темска код Пирота 1970. године.¹⁰⁴
20. Јеромонах Арсеније Којадиновић је, пре него што је преузео управу Никоља 1939. године, био старешина у Студеници, Жичи, Копорину и др. Никољски старешина био је непуну годину.
21. Игуман Мина Јовановић рођен је у Ваљеву 13. 3. 1888. године. Био је старешина у манастирима Драча, Враћевшница, Трноша и Чокешина. За игумана Никоља постављен је крајем 1939. године и на том положају остао је све до своје смрти 9. 12. 1945. године. У току рата је мучен и затваран од стране Немаца, а по завршетку рата од стране нових комунистичких власти.¹⁰⁵

100 Исто, К-21-24.

101 Исто; архимандрит Ј. Радосављевић, *н. д.*, 213.

102 Исто, ДНФН, К-25-28.

103 Архимандрит Ј. Радосављевић, *н. д.*, 214; ДНФН, К-26.104 Архимандрит Ј. Радосављевић, *н. д.*, 214-316; исто.105 ДНФН, К-23-26; архимандрит Ј. Радосављевић, *н. д.*, 217-219.

22. Јеромонах Василије Домановић, родом из Соколића код Чачка, преузео је управу након смрти игумана Мине. Дужност је вршио неколико месеци, након чега Никоље постаје женски манастир.¹⁰⁶
23. Игуманија Илина Стефановић рођена је 1914. године у Осечини код Ваљева. Из манастира Вазнесења прешла је са сестринством у Никоље где је постављена за настојатељицу 1946. године. Године 1947, одлуком Црквеног суда, манастирско сестринство и игуманија Илина враћене су у манастир Вазнесење, а одатле су отишле на Косово, у манастир Драгинац. Педесетих година прошлог века Илина је прогањана од стране власти (неколико година је провела у затвору у Пожаревцу). Умрла је 1975. године у Македонији, у манастиру Побужје.¹⁰⁷
24. Јеромонах Михајло Стојадиновић управљао је Никољем у току 1947. и 1948. године. Одлуком Црквеног суда из децембра 1948. године постављен је за старешину манастира Благовештење у који је са њим прешло и никољско братство.¹⁰⁸
25. Игуманија Текла Мићић рођена је у Степојевцу 1912. године. Од 1936. године налазила се у овчарско-кабларском манастиру Јовање где је 1943, након убиства игуманије Катарине, преузела управу над овим манастиром, а 1949. и управу над Никољем. На овом положају остала је до 1954. године.
26. Игуманија Ефросинија Симић рођена је 1917. године у Осечини код Ваљева. Након преласка јовањских сестара у Никоље изабрана је за старешину манастира. Ову дужност обављала је све до своје смрти 1987. године.
27. Игуманија Евпраксија Белић, родом из Срема. Замонашила се 1949. године у манастиру Јовање у којем је, након смрти игуманије Евпраксије Симић, преузела управу. Још увек је на том положају. Годинама успешно води сестринску радионицу у којој се израђују црквене одежде, мантије, расе и камилавке које су по свом изванредном квалитету познате и у иностранству.

Списак литературе и извора

Литература

1. Вујић Јоаким, Путешствије по Србији Београд 1901/1902, Г. Милановац, 1999.
2. Гавриловић Михаило, Кнез Милош Обреновић I и II, Београд, 1909.
3. Душанић Светозар и Николић Радомир, Овчарско-кабларски манастири, Београд, 1963.
4. Живојиновић Р. Драгољуб, Успон Европе, Београд, 1995.
5. Златић-Ивковић Зорица, Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури, манастир Никоље, 2005.

106 Архимандрит Ј. Радосављевић, *н. д.*, 219; ДНФН, К-30.

107 Архимандрит Ј. Радосављевић, *н. д.*, 220–224; Документа из несрећеног фонда манастира Никоље, К-30.

108 Документа из несрећеног фонда манастира Никоље, К-3. Изгледа да је након одласка игуманије Илине и сестринства Никоље опет кратко био мушки манастир.

6. Зиројевић Олга, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683 године, Београд, 1984.
7. Ивковић Зорица, Ризница манастира Никоље, Гласник ДКС бр. 14, Београд, 1990.
8. Историја српског народа IV¹, Београд, 2000.
9. Историја српског народа V¹, Београд, 2000.
10. Каниц Феликс, Србија, земља и становништво од Римског доба до краја XIX века, Београд, 1985.
11. Карадић Ст. Вук, Почетак описанија српски манастира, Даница за 1826. годину, Сабрана дела Вука Карадића, VIII, Београд, 1969.
12. Карадић Ст. Вук, Изабрани историјски списи (уредио В. Купрешанин), Београд, 1965.
13. Кречковић Прота Радомир, Манастир Никоље (под Кабларом) и његови знатнији духовници, Сремски Карловци, 1930.
14. Кречковић, Прота Радомир, О прошлости Чачка, Чачак, 1992.
15. Љушић Радош, Кнегиња Љубица, Београд, 1986.
16. Љушић Радош, Кнежевина Србија (1830–1839), Београд, 1986.
17. Маричић Хади Миливоје Протојереј, Црква Страцимира Немањића у Чачку и манастири српске Свете Горе, Г. Милановац, 1966.
18. Марјановић Чедомир, Историја српске цркве, Београд, 2001.
19. Мацаревић Н. Радош, Маринковић М. Радован, Подаци о манастирима из турских дефтера, Градац бр. 98/99, Чачак, 1991.
20. Медаковић Дејан, Истраживачи српских старина, Београд, 1985.
21. Милеуснић Слободан, Водич кроз манастире у Србији, Београд, 1995.
22. Милеуснић Слободан, Азбучник српске Православне цркве по Радославу Грујићу, Београд, 1993.
23. Милићевић Ђ. Милан, Кнежевина Србија, Београд, 1876.
24. Милићевић Ђ. Милан, Кнез Милош у причама, Београд, 1891.
25. Николић Р., Записи овчарско-кабларских монаха, Зборник радова Народног музеја у Чачку XXVII, Чачак, 1997.
26. Оташевић Даница, Никољско јеванђеље: од оригинала до дигиталне копије, Глас библиотеке 12, Чачак, 2005.
27. Пауновић Синиша, Манастир Никоље, Београд, 1936.
28. Петровић Мита, Финансије и установе обновљене Србије I, Београд, 1897.
29. Петровић Родољуб, Судбина Никољског јеванђеља, Глас библиотеке 2–3, Чачак, 1991.
30. Пирх Ото Дубислав, Путовање по Србији у години 1879, Београд, 1900.
31. Поповић С. Драгомир, Чачанска гимназија 1837–1937, Чачак, 1939.
32. Поповић С. Драгомир, Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира, Зборник радова Народног музеја у Чачку VII, Чачак, 1976.
33. Радосављевић Јован, архимандрит, Овчарско-кабларски манастири, монашки живот и страдања у 19. и 20. веку, Приштина, 1998.
34. Радосављевић Недељко, Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804, Ваљево, 2000.
35. Радосављевић Недељко, Ваљевска епископија 1718–1739, Гласник историјског архива Ваљева 32, Ваљево, 1998.
36. Рајић Делфина, Манастир Никоље – прилог познавању архитектуре и живописа цркве, Зборник радова Народног музеја у Чачку XXIX, Чачак, 1999.
37. Рајић Делфина, Ризница овчарско-кабларских манастира, Чачак, 1990. (предговор каталогу изложбе под истим називом)
38. Рајић Делфина и Милош Тимотијевић, Манастири овчарско-кабларске клисуре, Чачак, 2004.
39. Станић Радомир, Прилог познавању сликарске делатности у овчарско-кабларским манастирима, Зборник радова Народног музеја у Чачку бр. 12, Чачак, 1982.
40. Станић Радомир, Никоље подно каблара, изузетни споменик културе, Поменик, специјално издање Чачанског гласа, Чачак, мај 1989.
41. Станић Радомир, Неке историјско уметничке особености манастира Никоље под Кабларом, Гласник ДКС бр. 14, Београд, 1990.
42. Слијепчевић Ђока, Историја српске православне цркве I и II, Минхен-Келн, 1962–1986.
43. Поменик, специјално издање Чачанског гласа, Чачак, мај 1989.

44. Градац бр. 98/99, Чачак, 1991.
45. Градац бр. 98/99, Чачак, 1991.
46. Интернет сајт Народне библиотеке Србије – www.nbs.rs

Извори

Објављени

1. Документи из несређеног фонда манастира Никоља – кутије 1, 3, 4 и 5 (објављено у часопису *Изворник*, грађа међуопштинског историјског архива бр. 13, Чачак, 1997. и бр. 14, Чачак, 1998. године.

Необјављени

1. Архивска грађа из Историјског архива у Чачку, Пољопривредно одељење, К-14, Окружни народни одбор, Чачак, 1944–1947.
2. Документа из несређеног фонда манастира Никоље, кутије 1–30 (1835–1946):

1. 1835–1860.	13. 1905–1906.	25. 1934.
2. 1861–1866.	14. 1907–1908.	26. 1935.
3. 1867–1872.	15. 1908.	27. 1936–1938.
4. 1873–1876.	16. 1909–1911.	28. 1939–1941.
5. 1877–1879.	17. 1912–1918.	29. 1942–1943.
6. 1880–1881.	18. 1919–1921.	30. 1944–1946.
7. 1882–1884.	19. 1922–1923.	
8. 1885–1887.	20. 1924–1925.	
9. 1888–1892.	21. 1926–1928.	
10. 1893–1898.	22. 1929–1930.	
11. 1899–1900.	23. 1931–1932.	
12. 1901–1904.	24. 1933.	

Monastery Nikolje in Ovcar-kablar Gorge - a supplement to the way of life and standard of living of the monastery

Monastery Nikolje is situated on the left bank of the river Morava in Ovcar-Kablar Gorge, not far from Cacak on the road to Pozega. It was probably built by the end of XIV and in the first half of the XV century. It was robbed twice – in 1780 and in 1804, but the church of St Nicholas preserved its original look. The brotherhood of the monastery took parts in battles against the Turks and in other wars in the XX century. The family of Duke Milos was under the protection of the monastery brotherhood during Hadzi Prodan's Rebellion, while the monk Neofit was one member of the delegation which negotiated with Marasli -ali – pasha in Cuprija, as well as in two deputations in Istanbul in 1815 and 1825. The greatest precious thing in the monastery was 'Nikolje Gospel Book' until 1854, now it is in one private collection in Dublin, Ireland.

Today “Karan Four Gospel Book’ from 1608 is kept in Nikolje as well as manuscripts from 16th, 17th and 18th century. Loosing parishes and tax introduction lead monasteries to the verge of existence in the last decades of 19th century, but Nikolje managed to survive thanks to renting their land. During the First World War Nikolje monastery was under the administration of prior Gavriilo Markovic who managed to save the Gospel Book in spite of the torture he was exposed to. After the war a big part of the estate was taken away from the monastery while woman-prior Tekla Micic was often taken to Cacak for hearings and custody where she was treated badly.

Archive documentation starts with 1835 and is a source of data about the property, parish, monastery condition, priors, local history as well as facts about social and political changes in Serbia in 19th century.

Danijela CIRKOVIC

Le monastère Nikolje dans les Gorges de l’Ovcar-Kablar – supplément à la connaissance de l’existence et des finances du monastère

Le monastère Nikolje est situé sur la rive droite de la Morava dans les Gorges de l’Ovcar-Kablar, non loin de Cacak sur la route menant à Pozega. Il fut probablement édifié à la fin du XIVème et durant la première moitié du XVème siècle. Il se heurta deux fois à de grands pillages – en 1780 et en 1804, mais l’église de Saint-Nicolas conserva son aspect originel. La confrérie du monastère participa au combat contre les Turcs et aux autres guerres durant le vingtième siècle. La famille du prince Milos fut sous la protection de la confrérie pendant l’insurrection de Hadji-Prodan, et le moine Neofit fut un des membres de la mission qui négocia avec Ali Pacha Marashli à Cuprija, ainsi que dans deux députations à Constantinople – en 1815 et en 1825. La plus grande richesse fut dans le monastère jusqu’en 1854 “ l’Évangile de Nikolje ”, qui se trouve aujourd’hui en Irlande à Dublin, dans une collection privée.

Aujourd’hui on garde à Nikolje “ Les quatre évangiles de Karan ” de l’année 1608, ainsi que les manuscrits du 16ème, 17ème et 18ème siècle. La perte des paroisses et l’introduction des impôts amena les monastères au bord de la subsistance durant les dernières décennies du 19ème siècle que Nikolje réussit à surmonter en louant ses terres. Durant la Première Guerre mondiale, le monastère Nikolje fut sous la gérance du prieur Gavriilo Markovic qui, même en dehors des martyrs auxquels il fut exposé, réussit à sauvegarder l’Évangile. Au monastère fut confisquée après la guerre une grande partie des biens, et la mère abbesse Tekla Micic fut souvent amenée à Cacak à un interrogatoire et tenue en détention où on y alla pas de main morte avec elle.

La constitution des archives commença en 1835 et procure des données sur les biens, sur la paroisse, sur l’état du monastère, sur les supérieurs, sur l’histoire locale ainsi que sur les changements sociaux et politiques en Serbie au 19ème siècle.

Danijela CIRKOVIC

Радован М.
МАРИНКОВИЋ

КНЕЗ ДРАГИЋ ИЗ ЛОЗНИЦЕ (1766–1826)

УДК: 34:929 Атанацковић Д. (093.2)

АПСТРАКТ: Када је почетком 1824. године у Чачку основан суд нахија Рудничке и Пожешке – магистрат, један од његових чланова био је кнез Драгић Фанасијевић (Атанацковић). Он је био судија за Пожешку нахију. Успостављањем овог суда постављен је темељ правосуђу у Чачку после Другог српског устанка, а кнез из Лознице, родоначелник Драгићевића у овом чачанском селу, први је нама познати судија. Пошто тада у Србији није било закона, свакако да је судио по налозима књаза Милоша Обреновића, поштујући норме обичајног права. На дужности није дуго остао – умро је у децембру 1826. године. У овом раду расветљавају се основни подаци из његовог животописа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачак, Лозница, кнез, нахија, суд.

Када буде писана историја правосуђа у Чачку, у њој ће незаобилазно место припасти кнезу Драгићу из чачанске Лознице – постао је први судија када је основана правосудна установа (магистрат) у овој вароши. О томе је обор-кнез Пожешке нахије Василије - Васа Поповић известио, из Чачка, 4. марта (по старом календару) 1824. године, књаза Милоша Обреновића, који је тада столовао у Крагујевцу:

„Сијателњејшиј и нам Милостивиј Государ!

Ми смо по вашему високому налогу из Крагоевца овде здраво дошли, и по вашој части из обе Наие срезкии кнезова и селски кметова саставили и пред народом устро... (нечитко) новог Суда Вашу високу заповест објавили; који су драговољно саслушавајући примили; и овде смо новоименовате кнезове наместили. За Рудничку Нахију из Брезне Васиља Милојевића, а из Пожешке села Лознице, Драгића Фанасијевић[а]. Са овом погодбом до Вашег далшег о њима промишљенија, ова два Кнеза да држе два пандура и једног коначког служитеља. Из свију овиј пет персона... (оштећено) или сте годишњу плату и [х]рану и прочег ниовог што би трошка било за 2500 гроша, и они су се с овом погодбом благодарећи Вашему Сијателству задовољниј показали; но и од наше стране нећеју бити забораваљени. Овде смо им кућу нашли и намештају се какоће у вилајету народне послове радити. Самоће један печат требовати а можное да ће се и онај стариј из овог места код Вас моћи наћи...“¹

Из овог извештаја наслућује се да је можда и раније у Чачку постојао некакав суд, али изворни документи о томе не постоје.

1 Књажевска канцеларија / Нахија пожешка 1815–1839, приредио Данило Вуловић, Државна архива НР Србије, Београд, 1953, 146.

Не зна се, пошто нема докумената (или ми нисмо до њих дошли), како је судио и пресуђивао кнез Драгић. Највероватније су основу за његова пресуђивања чинила упутства добијана од књаза Милоша Обреновића, а да је основни закон био народно обичајно право поштења, правде и правичности.

Штуре податке о овом судији уклесао је непознати каменорезац обликујући његов надгробни споменик – танку плочу од гранита (мермера), који су током рекогносцирања терена чачанске општине и пописивања непокретних културних добара, пронашли стручњаци Народног музеја у Чачку 1979. године. Биљег се налазио на Горњем лозничком гробљу које се стере источном страном брега лево од пута Чачак – Гуча у подножју планине Јелице, уз саму зграду некадашње кафане породице Драгићевић. Гробље је неограђено и делом запуштено, а већи број старих споменика је померен, почупан и оборен на земљу или поломљен да би уступио место новим – од гранита. Ипак, још увек се чувају неки масивни надгробни каменови од пешчара без епитафа, са грубим ликовним представама глава покојника и крстовима; неки су од студеничког мермера, а на неколицину су урезани и основни подаци о покојницима. Музеалци су 1979. године снимили и преписали епитафе са најзначајнијих гробних белега у овом покопалишту мртвих.

Том приликом снимили су и записали епитаф са једног старог (посматрајући текст, најстарији у овом гробљу) мраморног споменика – танке надгробне плоче издуженог паралелопипедног неправилног облика, на чијем је горњем делу ликовна представа плитко урезаног крста; других орнамената на њему нема. Плоча је свакако покривала гроб покојника. Музеалци су констатовали да је померена, али нису нашли место на коме се првобитно налазила. Нису пронашли остатке (ако је уопште постојао) уздупченог обелиска (основног споменика). У плочу је, испод ликовне представе крста, урезано:

ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖИ ДРА
ГИЧЪ АТАНАЦКОВИЊ ЖИТЕЛ ЛОЗНИЧ
КНИ БИВШИ КНЕЗЪ СУДА НАЈЕ ПО
ЖЕШКЕ ПОЖИВИ 60 ГОДИНА А
ПРЕСТАВИСѦ ДЕЦЕМБРИА 1826
И ПОСТА^И ША БИЛЕГЪ СЕЈ СИНЪ
НЪГОР НИКОЛА И СИНОВАЦ ИЛИЈА
АБТЯ 1827

Из епитафа се сазнаје да је рођен 1766, да је живео 60 година, да је био кнез суда Пожешке нахије, да је умро 9. децембра 1826, а да су му у наредној години споменик подигли син Никола и синовац Илија.

* У преводу на савремени језик епитаф гласи:

„Овде почива раб божи Драгић Атанацковић, житељ лознички, бивши кнез суда Нахије пожешке. Поживи 60 година, а престапи се 9. децембра 1826. и поставише белег овај његов син Никола и синовац Илија године 1827.“

Драгић није рођен у Лозници. По предању, из племена Бјелопавлића у Црној Гори, мајка је њега и брата му Лаза донела у Лозницу у бисагама. Село тада није било превише насељено. Драгићеви и Лазови потомци, по именима родоначелника, носе презимена Драгићевић и Лазовић. И данас их има у овом селу.²

Са звањем кнеза овај Драгић се у Лозници помиње у тевтеру чибука 1824. године³ као власник ситне стоке – 63 грла оваца и коза. Нема га у чибучком тевтеру из 1822.⁴ У овом старијем тевтеру пописани су Лазовићи: Никола, који је имао 90, и Илија, поседник 60 оваца и коза. Вероватно су то они који су му подигли надгробни споменик 1827. године. Ако је ово тачно, онда би уз кнеза Драгића пристајала три презимена: Фанасијевић, Атанацковић (Атанасковић) и Лазовић. Изворно је, ипак, Атанацковић, како је уклесано у надгробни биљег, а Фанасијевић се појављује вероватно грешком писца документа или онога који је тај документ прочитао. Ако је право презиме Атанацковић, онда му се отац (или деда) звао Атанацко - Танаско.

Свакако да је, чим је постављен за нахијског судију, имао посебне заслуге, а био је и обор-кнез среза трнавског, али не и вароши Чачка. Основана је претпоставка да су те заслуге из учешћа у Другом (свакако и Првом) српском устанку (1804, 1813. и 1815). Истина, потомци нису добили споменицу за његово учешће у Другом српском устанку које су додељиване од стране кнеза Михаила Обреновића 1865. године приликом прославе пет деценија од почетка војевања на Турке 1815. под предвођаштвом Милоша Обреновића. Уосталом, познато је да многи устаници нису примили Таковски крст са дипломом (живи), ни медаљу са дипломом (потомци). Једноставно, услед немарности пописивача (власти!), нису уписани у одговарајуће спискове. Неки, чак, као војвода Рако Левајац из Мојсиња, нису ну заслужници. Поред немара, у обзир треба узети и заобилажење оних устаника и њихових породица који су се супротстављали апсолутистичкој владавини Обреновића. Међутим, ово друго не односи се на кнеза Драгића – он је био властан човек Обреновића, чија је владавина доводила до буна и других видова отпора народа.

Кнез и судија Драгић Атанацковић се у то уверио у петак уочи Васкрса 1825. године када су у Чачку сељаци од Турака тражили заштиту од носилаца српске власти!⁵

Већ у наредној години кнез Драгић је умро. Василије – Васа Поповић је о томе 8. децембра (по старом календару) 1826. године известио књаза Милоша Обреновића: „Всепокорнеише чрез Писма овог јављам Вам, дајесе ове ноћи Кнез Драгић Атанасковић Член Магистрата овдашњег у вечност преселио, кои је више от 7 Дана т. ј. от 2 го с: м: боловао јест; Смрт његова и мене је у сожаление

2 Божидарка Филиповић, *Моје успомене*, приредио Милутин Јаковљевић, у: *Изворник*, грађа Међуопштинског историјског архива, 6, Чачак, 1989, 201–219.

3 *Чибучки тевтер из 1824. године*, приредио Радош Ж. Мацаревевић, у: *Изворник*, грађа Међуопштинског историјског архива, 6, Чачак, 1989, 6.

4 Исто, 5, Чачак, 1988, 5–6, 19.

5 Види прилог.

привела. Тело његово матери Земли данас предано бити хоће, В[јечна] [му] П[амјат] да буде му.“⁶

И поред тога што је био челник власти и судија у тешком времену, и поред чињенице да се тада народ злопатио и због тога што је власт била осiona, кнез Драгић Атанацковић се показао као знаменит човек, посебно као утемељивач судијске власти у Чачку и околини.

О Николи, сину кнеза Драгића, нема података. Илија Лазовић је после 1835. године био сеоски кмет. Али, други његов син, Милија Драгићевић, био је истакнута личност свога доба. Рођен је крајем Првог српског устанка или средином друге деценије XIX века. Основну школу је завршио у Чачку, а војно школовање наставио у Русији. Старешински је брзо напредовао и стигао је до чина мајора, а од 7. септембра 1841. године био је привремени окружни начелник, а потом и стални. Био је оснивач и председник „Дружства Читања Србско – Словенских новина“ у Чачку од јануара 1848. Те године предводио је делегацију Чачанског округа на Петровској скупштини у Крагујевцу. Умро је од колере у ноћи између 10. и 11. јула (по старом календару) 1849. године. Као уважени грађанин сахрањен је у порти Чачанске цркве. После тога се његова супруга Јелена преселила у Београд.⁷

Прилог

Отпор носиоцима власти

У петак уочи Васкрса 1825. године народ је у Чачку, пред изаслаником београдског везира, изразио огорчење због тираније носилаца власти, оличене и у среском кнезу и судији Пожешке нахије Драгићу Атанацковићу.

Наиме, тога дана у Чачку се обрео везиров изасланик да би народ упознао са садржином бурунтије турског челника. Тражио је да се народ окупи, а варошки кнез Гаврило – Гача Пржић молио је да се то не чини, пошто је тога дана био „дернек па има људи пијани“. Ипак су изасланик и Мехмед-ага Терзић, представник турске власти у вароши, наредили да се скупи народ који се већ разилазио из вароши.

Пред „вилајет“ су изашли: срески кнез Драгић из Лознице, кнез Филип Тајсић из Пухова, варошки кнез Пржић, свештеник Симо и други званичници, носиоци власти.

Када је бурунтија прочитана, ага Терзић је питао:

– Станите, рајо, да кажете има ли од кога зулума?

Први се јавио Радосав Протић из Гуче, који је кнезовоа Драгачевом пре Првог српског устанка (касније је спасавао људе после пропасти устанка (1813)

6 Исто 1, 214. Види се да је боловао седам дана.

7 Мирко Дрманац, *Мајор кавалер Милија Драгићевић у: Глас библиотеке*, 14, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, Чачак, 2007, 159–171. Није пронађен његов надгробни споменик.

и Хаџи-Проданове буне (1814), подмиђујући Турке новцем, а био је 1815. године и изасланик Милоша Обреновића на некаквим преговорима у Цариграду):

– Аман, честити девлету! Светло сунце! Што сте зажмурили, те своју рају не видите. Дајте нам адалет Мустај-пашин!

Мислио је на време пре Првог српског устанка када је у Београду столовао либерални везир Мустафа-паша, запамћен по релативно добрим поступцима према Србима.

Протић је тада позвао Јаћима Котуровића из Заблаћа да каже шта га боли.

На то се огласио кнез Филип Тајсић из Пухова:

– Радосаве, црњосаве, шта то говориш, што не ћутиш?

Протић се развикао:

– Кнеже Филипе! Има двадесет година од када ти мене шуткаш, а сад ћу говорити да ћете ме за језик обесити.

Котуровић је био нарочито гласан:

– Од зулума не можемо живети! Дрвеним ралицама оремо, а дрвеним мотикама копамо.

Гневно се огласио Михаило Куреп из Балуге:

– Аман, светла господо! Ја сиротињи адалет дајте, јали кажите да у воду скачемо од наших зулумћара! Порез дајући, пропадосмо. Ја имам осам волова, па ни орати ни копати не даду, већ ме у 'ајдуке терају.

Станко Аница, предак данашњих Станковића у Придворици, посебно је нагласио:

– Аман, светла господо! Скидајте нам зулум који нам је тежак од сваке руке. Велики је порез, не можемо издржати!

Симеон Звркета из драгачевских Негришора, јунак из оба српска устанка, „викао је на правитељство српско“:

– Појасеве и зубуне са нас узимајући себи атове и рактове, а на жене бисер и дукате ударајући!

Нахијски кнез Василије – Васа Поповић и други носиоци власти, свакако и кнез Драгић из Лознице, одмах су похапсили „зломисленике“ и послали их књазу у Крагујевац. У пропратном извештају описали су их као опасне људе, уз истицање да кнез Василије – Васа Поповић намерава да Курепа, Аницу и Котуровића, као скорашње досељенике, протера. Јерезан је био и према Протићу из Гуче, који је био оцаковић – кнез у време турске управе.⁸

Од „зломисленика“ највише суровости показано је према Звркети који је осуђен да буде убијен и да се његово тело у Негришорима постави на „коло“ (точак натакнут на колац за трпање сена у велики стог).⁹

8 Исто 1, 170–173.

9 Девлет – влада, адалет – правда, зубун – горња хаљина без рукава, ат – коњ, ракт – накит за коње, правитељство – власт, влада.

Ради лакшег разумевања, правопис је, али не и језик, у овом прилогу осавременен.

Duke Dragic from Loznica (1766–1826)

Duke of Pozega-Cacak Region Vasilije-Vasa Popovic reported to Duke Milos Obrenovic on 4th March (by the old calendar) 1824, that following his order he established one common court for two Regions – Rudnik and Pozega – Cacak with the seat in Cacak. A judge from Rudnik District was Vasilije Milojevic from Brezna, and from Pozega – Cacak it was Dragic Fanasijevic (on his monument the surname is Atanackovic). That was the beginning of modern jurisdiction in Cacak. Dragic Fanasijevic (Atanackovic) was born in 1766 in Loznica. He was the founder of the family Dragicevic in this village. Apart from being a judge he was also a district duke (Trnava District), but not of the town Cacak. One representative of the ruling authorities, but not for a long time as he died after a short time as Vasilije- Vasa Popovic reported to Duke Milos Obrenovic on 8th December, (by the old calendar) 1826. He was buried on the upper graveyard in Loznica where a monument was built with elementary biographical data.

Data from the monument and preserved documents are in this paper to point out the role and importance of this man as a judge and duke.

Radovan M. MARINKOVIC

Le prince Dragic de Loznica (1766–1826)

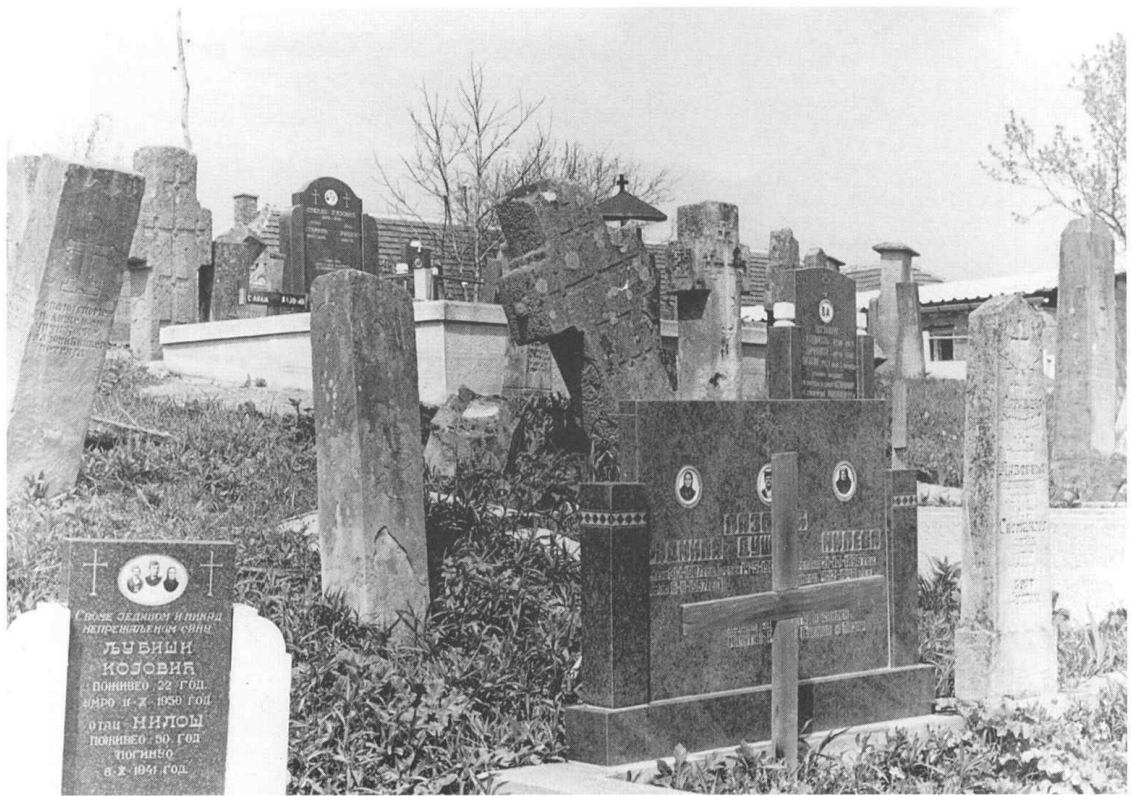
Le prince du district de Pozega / Cacak Vasilije-Vasa Popovic avisa le 4 mars (selon l'ancien calendrier) de l'année 1824 le prince Milos Obrenovic qu'il a établi, sur son ordre, à Cacak un tribunal commun pour deux districts – celui de Rudnik et celui de Pozega / Cacak. Le juge du district de Rudnik fut Vasilije Milojevic de Brezna, et celui de Pozega / Cacak – Dragic Fanasijevic (sur son monument funéraire figure le nom – Atanackovic). Et, cela représente le commencement du pouvoir judiciaire moderne à Cacak. Dragic Fanasijevic (Atanackovic) naquit en 1766 à Loznica. Il fut le premier titulaire du nom de famille des Dragicevic d'aujourd'hui dans ce village de Cacak. Il fut aussi, conjointement avec l'accomplissement des devoirs juridiques, le prince du canton (canton de Trnava), mais pas de la ville de Cacak. Par conséquent, un des titulaires du pouvoir, mais pas pour longtemps, puisqu'il mourut, après une brève maladie, sur quoi le 8 décembre (d'après l'ancien calendrier) de l'année 1826 Vasilije – Vasa Popovic informa Milos Obrenovic. Il fut enterré dans le Haut cimetière à Loznica, où fut dressé un monument funéraire avec ses données biographiques élémentaires.

Les renseignements provenant des monuments funéraires et ceux provenant des documents conservés furent introduits par l'auteur dans cet ouvrage, faisant ressortir l'importance de cet homme aussi bien comme suppléant du prince que comme juge.

Radovan M. MARINKOVIC

1 – Надгробни споменик, најстарији датирани споменик у Горњем лозничком гробљу.
Измештен је са првобитног места тако да се не зна да ли је имао још неки део.

2 – Горње лозничко гробље (налази се са леве стране пута Чачак – Гуча)

Мр Маја
НИКОЛОВА

СЕЋАЊЕ НА БОЛИЈЕ : ЧАЧАНСКИ ЂАЦИ ШКОЛОВАНИ У ФРАНЦУСКОЈ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

УДК: 371.212(=163.41)(44),,1914/1918“(093.2)

АПСТРАКТ: Током Првог светског рата, на територији Француске, за избегле српске ђаке организовано је школовање у оквиру колеџа, лицеја, матурских течајева, средњих стручних школа и престижних француских универзитета. Посебно интересантне биле су Српске гимназије у Ници и Болијеу у којима је, у периоду од 1916. до 1919. године, школовано више од 1000 ђака. Међу њима је било и оних који су, сами или са својим родитељима, кренули из Чачка и своје ђачке дане провели у далекој Француској.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, Француска, образовање, Српска гимназија у Ници, Српска гимназија у Болијеу.

Увод

Месец дана после Сарајевског атентата, 28. јула 1914. године, моћна Аустроугарска објавила је рат Краљевини Србији. Током 1914. и 1915, на територији Краљевине, одиграле су се врло значајне битке за нашу националну историју. Захваљујући пожртвованој војсци и народу, Србија је победама на Церу, Дрини и Колубари скоро годину и по дана одолевала непријатељу. Материјално и физички исцрпљена, без муниције и хране, уз епидемију пегавог тифуса, наша војска је, заједно са добрим делом народа, после Аустроугарске офанзиве, била приморана да се повлачи из Србије. После дугог и смртоносног марша преко Црне Горе и Албаније, крајем децембра 1915, на албанску обалу стигло је 140 000 војника, а успут је, од болести и глади, помрло њих 60 000.¹

Заједно са војском, пут голготе, сами или у пратњи својих родитеља, прешли су и српски ђаци. На том путу, без хране и кућишта, по хладној зими, мењала се и судбина наших ђака. Многи од њих, нарочито они млађи, нису дочекали дуго жељени тренутак укрцавања, а незавршене школске дане оставили су у

¹ Напуштање домовине није било само физички исцрпљујуће, већ је будило неизвесност, страх и очај. У роману *Двестопетнаеста* Бранислав Нушић је забележио: „Понећемо у недрима, у крајичку једне марамице, прегршт земље српске; понећемо те, Отаџбину собом! Као што у причешћу капљица вина садржава сву величину једне вере, и једног наука, тако ће ова прегршт земље садржавати у себи сву величину једне љубави за Отаџбину и љубави за слободу.“ – Љ. Самарцић, *Ходочашће на Крф*, Београд, 2004, 62.

планинама Црне Горе и Албаније. Они отпорнији школовање су наставили ван граница своје отаџбине, у градовима Швајцарске, Италије, Грчке, Енглеске, а превасходно у школским центрима Француске.

Школовање у Француској

Размештај приспеле младежи у Француску обављало је њихово Министарство просвете у сарадњи са Просветним одељењем Министарства просвете Србије у Паризу. Захваљујући несебичној помоћи, до краја јуна 1916. године смештена је већина српских ученика који су летњи распуст, учећи језик нове домовине, провели у француским породицама или у ђачким колонијама расутим по климатским местима. Издржавање наших ученика, у већини случајева, пало је на терет француске владе и неких хуманитарних удружења, док је Просветно одељење, као секција Министарства просвете Србије, обезбеђивало одећу, обућу и лекарску помоћ.

Одмах по доласку, српски ђаци млађи од 18 година и њихови професори распоређени су по колецима и лицејима, где су им организовани смештај и потребна настава. Узевши у обзир број приспелих ђака, као и њихову старосну структуру, Министарство просвете и црквених послова Србије донело је одлуку о оснивању матурских течајева који су, у зависности од претходног школовања, трајали од три до двадесет и седам месеци. Програм рада ових курсева сачињен је на основу *Закона о регулисању школског рада* донетог 1915. године у Србији, којим је била одређена настава из свих важнијих предмета, али у скраћеном обиму. Тако су током јуна, јула и августа 1916. године покренути матурски течајеви у Ворепу, Виривилу, Мондофену, а пред крај године отворени су курсеви у Ници и Болијеу. Течајеви су организовани за ученике од петог до осмог разреда гимназије, као и за ученике трећег и четвртог разреда учитељске школе. Уз наставу која је извођена на матерњем језику, одржавани су и часови француског за које су били ангажовани француски учитељи и наставници.

Међу студентима универзитета и међу ђацима других школа био је изванредан број оних који су на прегледу војно-лекарске комисије проглашени способним за војску. Из тих разлога, Министарство просвете и црквених послова, у договору с Министарством војним, приступило је маја 1916. године формирању *Ђачког батаљона у Жозијеу* у коме је, осим војне обуке, била организована и настава. Удаљен од политичког утицаја наших исељеника и избеглица, Универзитетски батаљон, како су га многи звали, убрајао се у наше најбоље организоване школе за време Првог светског рата.

Међу приспелим ђацима било је доста ученика Трговачке академије из Београда и Трговачких школа из Скопља и Битоља. Размештај ових ђака на себе је преузела Привредна инспекција установљена у Марсеју, по чијој је препоруци изванредан број ђака био одмах упућен на школовање у француске више трговачке школе. Али, због већег броја нераспоредених ђака, на основу

одлуке Министарства привреде од маја 1916. године, установљена је Српска виша трговачка школа у Ексу (*L'ecole supérieure de commerce serbe a St. Eloy – Aix en Provence*), у познатој студенској варошици, тридесетак километара удаљеној од Марсеја. Један од директора ове школе био је и познати хемичар Алекса Станојевић, рођен у Чачку 1865. године, који је после завршеног Филозофског факултета Велике школе у Београду 1887. био професор у Чачку, Зајечару и Београду. Године 1915. помогао је у организовању превоза српских ученика из Солуна у Француску, да би након рата, по повратку у земљу (1924) био пензионисан. Умро је у Београду 1959. године.²

Било је потребно више од пола године да би се ученици распоредили и да би се успоставили спискови српских ђака који су се налазили на школовању у Француској. Захваљујући раду Министарства просвете, у јесен 1916. године, *Српске новине*, штампане на Крфу, почеле су да објављују њихова имена. Међу њима је било и неколико ученика који су дошли из Чачка и своје средњошколске дане проводили у француским колеџима и лицејима.³

Божовић Драгољуб, отац Стеван адвокат, похађа четврти разред француске школе у Бордоу⁴

Лазић Љубиша, отац Милован, похађа други разред француске школе у Ниму⁵

Нинковић Добривоје, отац Миливоје директор Управе фондова, похађа шести разред француске школе у Ансиу⁶

Радаковић Драгољуб, отац Павле кројач, похађа шести разред француске школе у Поатјеу⁷

Савић Драгољуб, отац Петар, похађа четврти разред француске школе у Понсу⁸

Спасојевић Божидар, отац Добросав трговац, похађа шести разред француске школе у Мулену⁹

Када се пажљиво погледају спискови ђака, запажа се да су то била углавном деца из виђенијих породица трговаца, професора или адвоката, који су у периоду пре Првог светског рата уживали одређени друштвени углед. И сами школовани, умели су да у тим тешким тренуцима процене важност

2 www.hemija.chem.bg.ac.yu/g44_2003/strtxt062.htm – 13k

3 Њихови школски другови из чачанске Гимназије који су остали у Србији наставили су своје школовање тек почетком 1918. године када је отворена Приватна општинска реална гимназија у Ужицу у којој је приватне испите, јула 1918, полагао 92 ученика из Чачка. – У. Кубуровић, *Приватна општинска реална гимназија у Ужицу*, у: Наставник 1914–1919, Београд, 1919, 202.

4 *Српске новине*, 9. јун 1916, бр. 40, Крф, 3.

5 *Српске новине*, 15. септембар 1916, бр. 69, Крф, 4.

6 *Српске новине*, 30. април 1916, бр. 10, Крф, 4.

7 *Српске новине*, 29. септембар 1916, бр. 57, Крф, 4.

8 *Српске новине*, 6. октобар 1916, бр. 78, Крф, 4.

9 *Српске новине*, 3. септембар 1916, бр. 64, Крф, 4.

образовање своје деце која ће својим знањем и умећем моћи да помогну обнову уништене земље. Неки од њих ће постићи изузетне резултате у свим областима друштвеног и привредног живота.

Поред француских образовних институција, велики успех у школовању српске младежи имали су и матурски течајеви организовани у Српској гимназији у Ници и Болијеу.

Српска гимназија у Ници

Крајем августа 1916. године почеле су припреме за отварање Српске гимназије у Ници у оквиру које су били окупљени сви ученици са матурских течајева из Ворепа, Виривила и Мондофена. У Гимназији, која је почела са радом крајем септембра, поред гимназијских матурских течајева била су организована и два течаја за учитељски испит зрелости.¹⁰

За ученике са завршеним шестим и седми разредом гимназије или реалке био је организован четворомесечни, а за оне са завршеним петим десетомесечни течај. Након завршене наставе ученици су полагали испит зрелости који се састојао од писменог и усменог дела (српски и француски језик и математика).¹¹

Када је реч о Чачанима који су се школовали у Српској гимназији у Ници, вредно је поменути и име нашег познатог књижевника Растка Петровића. Иако је са сестром Зором дошао из Београда, као изданак познате чачанске породице Мите Петровића заслужује посебну пажњу. Као и други, и он је са непуних 17 година прешао албанске планине, а патње дечака у колони избеглица описао је у роману *Дан шести*.¹² „Сањао је крофне. Вруће крофне. Ништа друго, само то. Чак ни тањир на коме су. Један дуг, велики сан о врућим крофнама, о њиховом осветљеном, жутом, зрачном облику, окруженом неким ореолом, о њиховом мирису, о жудњи да и унутрашњошћу уста осети њихов укус. Заспао је немајући појма о времену и месту на коме је. Најпре је губио свест. Губио је свест неколико пута у току тога дана. У таквом је стању и заспао. Ноћ је била хладна и хладноћа га је најзад у зору растрезнила. Ипак је за све време сањао вруће крофне.“¹³

У Архиву Србије, у Фонду министарства просвете на Крфу, сачувано је неколико документа који упућују на ток његовог школовања у Ници. Поред

10 J. Кангрга, *Српска школа у Ници*, у: *Наставник 1914–1919*, Београд, 1919, 33.

11 Матуру су положили: 19. децембра 1916. (123 ученика који су дошли из Виривила), 6. јануара 1917. (43 ученика из Ворепа), 25. фебруара 1917. (47 ученика из Мондофена) и 3. маја 1917. године (263 ученика из Нице са завршеним шестим разредом, а крајем августа њих 371 са завршеним петим разредом гимназије). – М. Рабреновић, *Школовање наших ђака*, у: *Домовина*, 1918, 149.

12 Роман је објављен постхумно 1960. године.

13 Љ. Самарџић, *Ходочашће на Крф*, Театрон, Београд, 2004, 40.

његове изјаве са основним биографским подацима, сачувана је и потврда о дозволи похађања матурског течаја у Ници од 17. октобра 1916. године.¹⁴

Légation Royale de Serbè á Paris П.О. 3938
17. октобар 1916.

Господину Директору Српске Гимназије – Ница
Растку Петорвићу, свршеном ученику V гимн. разреда из Београда
дозвољава се да може слушати матурски течај у Српској Гимназији у Ници.
О томе се извештава с тим, да споменутом ученику изволите у течај
примити.

за шефа Просветног Одељења
инспектор
Дрг. С. Обрадовић

После положене матуре у гимназији у Ници, августа 1917. године, Р. Петровић је на Сорбони уписао право које завршава 1920, да би се већ наредне године вратио у Београд.¹⁵ Био је један од најутицајнијих српских писаца у периоду између два рата. Умро је у Вашингтону 1949. године.

Поред гимназијских матурских течајева, у Српској гимназији у Ници били су организовани и течајеви за учитељски испит зрелости. За ученике са свршеним трећим разредом учитељске школе течај је трајао три, а за оне са два разреда десет месеци. На основу *Уреде о школовању и васпитању српске школске омладине у Француској*, на течајевима су била организована предавања из српског и француског језика, историје са географијом, јестаственице, физике, математике и педагошке групе предмета, а на крају су ученици полагали учитељски испит зрелости.

Рад на овим течајевима био је прилично тежак, пошто су ратне прилике налагале да се наставно градиво прописано за редовно школовање скрати. Највећу потешкоћу представљао је недостатак наставних средстава и уџбеника на српском језику, па су професорска предавања и ученичке белешке били једини извор знања. Поред обавезне наставе, за ученике Гимназије биле су организоване и ваннаставне активности – ђачки хор, литерарна дружина и Друштво Хришћанске заједнице.

Сви ученици су били смештени у неколико хотела и приватних зграда у оквиру којих су имали обезбеђено спавање, исхрану и простор за учење. Пошто су зграде међусобно биле доста удаљене, што је отежавало наставу и интернатски начин живота, Српска гимназија у Ници је октобра 1917. године била пресељена у оближњи градић Болије.

14 . МПс, Ф1, Р48/916. Изјава инспектора Д. Обрадовића о пријему Растка Петровића у Српску гимназију у Ници, 17. октобар 1916. године.

15 . МПс, По, Ф 13 Р1/917. Писмени задатак из математике на вишем течајном испиту у Ници, 15. август 1917. године.

Српска гимназија у Болијеу

Због неадекватног смештаја Српске гимназије у Ници за потребе школовања српских ђака закупљени су хотели Палас и Панорама и виле Матилда и Карло у Сан Жану Кап Фера (St. Jean Cap Ferrat), селу 8 километара удаљеном од Нице у правцу Монтекарла. Касније је, због великог броја приспелих ученика, закупљен и хотел Викторија у Болијеу.

Почетком октобра 1917. године, из разних крајева Француске, Корзике и из француских колонија у Африци, почели су да пристижу први ученици и ученице. Ради боље организације Гимназије, сви ученици су били распоређени, у односу на претходно школовање и пол, у тринаест одељења:¹⁶

Прво одељење сачињавали су ученици-це са завршеним петим разредом гимназије;

Друго одељење чинили су ученици-це са завршеним четвртим разредом гимназије који су дошли из Српске гимназије у Ници – *ничанско одељење*;

Треће одељење чинили су ученици са завршеним четвртим разредом гимназије који су дошли из француских лицеја – *лицејско одељење*,

Четврто и пето одељење чинили су они који су дошли из француских колеџа – *колежани*,

Шесто одељење реално – комбиновано (сви ученици који су свршили четврти разред гимназије);

Седмо одељење чиниле су ученице са завршеним четвртим разредом гимназије (такозвано *девојачко одељење*);

Осмо одељење чинили су ученици који су дошли из Ecoles Normales Supérieures са четири разреда (такозвани *суперјерци*);

Девето одељење чинили су ученици-це са завршеним трећим разредом гимназије;

Десето, једанаесто и дванаесто одељење чинили су ученици учитељске школе, док су тринаесто сачињавали ученици са завршеним шестим и седмим разредом гимназије који су дошли из војске. У овом одељењу било је 24 наредника, па се оно звало и *наредничко одељење*.

Као и на другим местима у Француској, матурски течајеви за ученике са завршеним шестим разредом гимназије трајали су четири, са петим десет, са четвртим петнаест, а са трећим разредом двадесет и седам месеци. Рад на течајевима почео је средином октобра 1917. године и то по Наставном плану који су израдили сами професори Гимназије.¹⁷ Након одслушаних курсева ученици су полагали матурске испите који су били организовани у јануару, јуну и августу 1918. године.

16 В. Ђорђевић и М. Стојановић, *Сећање на Болије*, Београд, 1930.

17 С. Стевановић, *Српска Школа у St. Jean Cap Ferrat и у Beaulieu (Alpes Maritimes)*, у: *Наставник 1914–1919*, Београд, 1919, 42.

Највише тешкоћа у раду задавала је настава српског језика за коју није било одговарајућих уџбеника. Учење се заснивало на живој речи, а предавања су из већине предмета била аутографисана.

У Српској гимназији у Болијеу 17. октобра 1917. године отворен је први разред трогодишње учитељске школе која је окупила око 100 ученика који су у Србији завршили најмање два разреда гимназије. У првом разреду били су заступљени следећи предмети: наука о вери, српски језик и књижевност, историја народна и општа, земљопис, француски језик, математика, јестаственица, физика, привреда и ручни рад, психологија, црквено и нотно певање, цртање, краснопис и гимнастика. Детаљни наставни план израдио је Савет Учитељске школе у Болијеу.

Добро организован школски живот наших ђака допуњавале су ученичке активности у слободном времену. Организовани су мешовити ђачки хорови, литерарне и глумачке дружине, фудбалски клубови, али и други видови културне забаве. Ретки, али брижљиво сачувани примерци часописа *Супериорац* и *Сатир* гимназиста из Болијеа сведоче да креативност наших ђака и професора није пресахла ни у тим условима.

Првих месеци 1919. године Српска гимназија у Болијеу полако је губила своје ђаке који су, уз захвалност домаћинима, срећно одлазили кући, у ослобођену Србију. Четрнаестог априла 1919. прва група српских ђака напустила је Болије, да би 22. априла исте године, специјалним возом, сви гимназисти из Болијеа ушли у земунску железничку станицу.¹⁸ Овим је рад Гимназије био завршен.

Кроз Српску гимназију у Болијеу прошло је више стотина ђака од којих је већина током живота, а посебно у периоду између два рата, постигла много. Било је ту много књижевника, лекара, адвоката, учитеља или професора, као и оних који су својом професионалном или ванпрофесионалном биографијом обогатили духовни живот српског народа. Међу њима је било и дечака и младића из Чачка.

Списак некадашњих ученика Српске гимназије у Болијеу који су рођени у Чачку или Чачанском округу:¹⁹

1. Арсеније М. Оцокољић, рођен у Лиси (Чачански округ), ученик II одељења; у периоду до Другог светског рата радио као правобранилац Државне хипотекарне банке на Цетињу,
2. Вићентије М. Поповић, рођен у Жежевици (Чачански округ), ученик III одељења;
3. Милорад А. Стевановић, рођен у Чачку, ученик III одељења; у периоду до Другог светског рата радио као асистент Универзитета у Београду;
4. Александар Б. Благојевић, рођен у Чачку, ученик IV одељења; у периоду до Другог светског рата радио као адвокат у Чачку;

18 . Д. Мирковић, *Болије – Београд*, у: Сећање на Болије, Београд, 1930, 183.

19 . Списак је рађен на основу списка штампаног у књизи В. Ђорђевић и М. Стојановић, *Сећање на Болије*, Београд, 1930.

5. Драгољуб А. Ђерамилац, рођен у Чачку, ученик IV одељења;
6. Драгомир С. Обрадовић, рођен у Чачку, ученик V одељења;
7. Михаило Љ. Николић, рођен у Чачку, ученик VI одељење; у периоду до Другог светског рата радио као дописник Централног прес бироа у Паризу;
8. Витомир Х. Павловић, рођен у Опланићима (Чачански округ), ученик VIII одељења; у периоду до Другог светског рата радио као асистент на Филозофском факултету Универзитета у Београду;
9. Михаило М. Главинић, рођен у Чачку, ученик IX одељења;
10. Љубомир У. Радојичић, рођен у Чачку, ученик XI одељења; у периоду до Другог светског рата радио као учитељ у Лесковцу;
11. Михаило Станојевић, рођен у Чачку, ученик XI одељења;
12. Владан Жунић, рођен у Чачку, ученик XII одељења; у периоду до Другог светског рата радио као учитељ.

У књизи *Сећање на Болије*, која је штампана у Београду 1930. године, у списку *болијеваца*, поред имена ученика, назначена је и њихова тадашња професија. Закључује се да је школовање имало далекосежан утицај на њихову каснију делатност, као и на њихово учешће у политичким, привредним и културним дешавањима у земљи. Један од њих био је и професор физике, Витомир Х. Павловић, рођен 9. фебруара 1897. године у Опланићима (Чачански округ).²⁰ Основну школу и нижу гимназију учио је у Цветкама и Краљеву, а више разреде гимназије у Болијеу.²¹ После Првог светског рата студирао је физику на Филозофском факултету у Београду, где је 1924. године и дипломирао. Октобра исте године постављен је за асистента у Физичком заводу Филозофског факултета. Школску 1926/27. годину је, као стипендиста француске владе, провео на Сорбони код познатог физичара Cotton-а.²² Године 1939. докторирао је, као други по реду, на Катедри за физику, на тему *Теслине струје примењене у стробоскопији и кинематографији*. За време Другог светског рата радио је као професор у гимназији, а марта 1946. изабран је за доцента на Катедри за физику. Ванредни професор био је у периоду од 1951. до 1959. године када је, по својој вољи, пензионисан. Умро је у Београду 1980. године.

У свом научном раду професор Павловић се највише бавио применом Теслиних струја у стробоскопији, као и проблемима мешања боја. За потребе факултетске наставе превео је са француског језика уџбеник *Неизменичне струје* од П. Севеа. Аутор је већег броја научних радова и превода, као и два патента.

20 *Сто година Филозофског факултета*, Народна књига, Београд, 1963, 94, 540, 542, 856.

21 МПс, ПО, Ф 18 р 1/919. Писмени задатак из српског језика ученика Витомира Павловића, рађен 26. јануара 1919. године у Болијеу.

22 *Тридесет година Природно-математичког факултета Универзитета у Београду 1947–1977*, Београд, 1977, 210.

Закључак

Разматрајући важност и друштвени утицај школовања српски ђака у Француској за време Првог светског рата, потребно је обратити пажњу на три сегмента. Један од њих се односи на утицај Француске на послератну Србију, односно Југославију, други на остваривање континуитета у образовању српске младежи током XX века, а трећи на стручни и професионални живот младих људи који су, стварно или емотивно, остали везани за земљу своје прве младости.

Французи су, као војни савезници и као савезници који су прихватили и школовали српску омладину током Првог светског рата, остварили видан утицај на послератни друштвено-политички живот Срба. Уосталом, то им је и била намера, што потврђује и писмо Леона Поенкареа упућено 23. септембаср 1916. године председнику француске Скупштине. У писму се, поред осталог, наводи: „*Сматрам, као и Ви, да постоји виши интерес за бржи развој нама склоне интелектуалне елите Србије, којој ћемо дати печат француске културе.*“²³ Тенденција француске владе није била само да збрине децу и омладину, већ и да кроз процес образовања омогући остваривање својих дугорочних интереса на просторима Србије, односно Југославије. Исказана солидарност у области школовања оставила је далекосежан утицај на каснију делатност *француских ђака*, али и на нека политичка, културна и привредна дешавања у земљи.

Посебан значај школовања српских ђака у Француској за време Првог светског рата огледа се и у реализацији континуитета образовања српске младежи током XX века. Онај део омладине који је остао у окупираној Србији, у којој већина основних и средњих школа није радила, нередовно школовање је наставио по законитостима политике образовања аустругарског Војног генералног гувермана. За разлику од њих, они који су напустили земљу имали су прилике да наставе започето школовање у француским школама или у оквиру матурских течајева. Због неусаглашености школских система Србије и Француске, али и због ратом изазваног заостатка у образовању српске деце, Министарство просвете Србије било је приморано да организује рад матурских течајева, а касније и гимназија у Ници и Болијеу. Сви ти течајеви имали су за циљ да окупе ученике који су после неколике месеци лутања и беспућа нашли коначиште и наставили школовање по законима своје домовине. Неки од тих течајева, као што је био онај у *Ђачком батаљону* у Жозијеу, остаће запамћен као пример добро организованог васпитно-образовног рада у веома тешким условима. Тако је Србија, захваљујући *француским ђацима*, у послератни период ушла са генерацијом школованих људи који су били формиран и спремни да учествују у свеукупној обнови земље.

23 | Љ. Трговчевић, *Прилог проучавању организације школовања српске омладине у Француској почетком 1916*, у: Зборник радова Историјског института, Београд, 1987, 268.

Школовање и боравак српских ђака у Француској оставило је дубок траг на њихов лични и професионални живот. Ђаци су у отаџбину понели не само знање, већ и манире који су, тридесетих година XX века, дали обележје ондашњим модним дешавањима. Тих првих послератних година, од својих другова који су окупацију провели у Србији, разликовали су се и у одевању по коме су се препознавали француски дух и култура. Једна српска списатељица, Мирјана Јаковљевић, забележила је у свом дневнику: „После ратника поче да долази бежанија из Француске и ђаци из француских и енглеских колеџа. Ђаци су дочекани најсрдачније... лепо, симпатични, лепо обучени, они донеше знање француског језика и елганцију француских одела и шешир.“²⁴ Знање француског језика и елганција француских шешира нису била једина обележја живота француских ђака. Њихови успеси у свим областима природних и друштвених наука сведоче о томе да је стечено образовање у француским лицејима и колеџима или на матурским течајевима имало далекосежан утицај на њихов професионални живот и да су они постали симболи једног времена. Тако се ни укупна историја Чачка не може сагледати без утицаја који су француски ђаци имали на свакодневни живот обичних људи и на друштвено-политичка збивања у међуратној Србији.

Извори и литература

Архиви

1. Архив Србије – Фонд Министарство просвете на Крфу
2. Педагошки музеј Београд – Фонд Школовање наших ђака у Француској за време Првог светског рата

Литература

1. Ђорђевић Војин и Милан Стојановић, *Сећање на Болије*, Београд, 1930.
2. Јаковљевић Мирјана, *Изданци Шумадије*, Београд, 2009.
3. Јешић Недељко, *Српски ђаци у Француској 1916–1919*, Београд, *Политика*, 5. децембар 1987.
4. Кангрга Јован, *Српска школа у Ници*, у: *Наставник 1914–1919*, Београд, 1919.
5. Кубуровић Урош, *Приватна општинска реална гимназија у Ужицу*, у: *Наставник 1914–1919*, Београд, 1919.
6. Мирковић Д, *Болије – Београд*, у: *Сећање на Болије*, Београд, 1930.
7. Рабреновић Милан, *Школовање наших ђака*, у: *Домовина*, 1918.
8. Самарцић Љубомир, *Ходочашће на Крф*, Театрон, Београд, 2004.
9. *Српске новине*, Крф, 1916.
10. Стевановић С, *Српска Школа у St. Jean Cap Ferrat и у Beaulieu (Alpes Maritimes)*, у: *Наставник 1914–1919*, Београд, 1919.
11. *Сто година Филозофског факултета*, Народна књига, Београд, 1963.
12. Трговчевић Љубинка, *Прилог проучавању организације школовања српске омладине у Француској почетком 1916*, у: *Зборник радова Историјског института*, Београд, 1987.
13. *Тридесет година Природно-математичког факултета Универзитета у Београду 1947–1977*, Природно-математички факултет Универзитета у Београду, Београд, 1977.
14. www.hemija.chem.bg.ac.yu/g44_2003/strtxt062.htm – 13k

24 М. Јаковљевић, *Изданци Шумадије*, Београд, 2009, 253.

Memories on Boulieu : Pupils from Cacak Educated in France during the First World War

In the history of Serbian Pedagogy, special place takes schooling of Serbian youth in France during the First World War. To all those who, after retreating across Albania and Montenegro, stepped on the French territory could continue education either in French primary or secondary schools or by taking final examination courses. After several final examination courses all Serbian youth older than 18 gathered in two Serbian secondary grammar schools – first in Niece, then when the number of pupils exceeded its capacity the school **in Boulieu** started working. Teaching was carried out according to specially designed curriculum adapted to war conditions. By these shortened courses whose length depended on the previous education, a possibility to continue their schooling at French universities was given to the pupils, while the younger ones, after going back to home land to continue schooling there.

After liberation of Serbia, majority of pupils came back from France during 1919 with completed secondary grammar school, secondary school for teachers, secondary trading school or some other secondary vocational school. Coming back to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, graduate students of French universities made excellent results in the fields of medicine, architecture, law, philosophy. Thanks to, above all, affinity of allied government, as well as well organized schooling system, Serbia entered post war period with new generation which contributed a lot to improvement of material and spiritual life of the war devastated country. Among them there were several pupils from Cacak or those who had family bonds in it and who achieved the highest scientific titles or acquired great successes in scientific and creative work.

Maja NIKOLOVA M.A.

En souvenir de Beaulieu. Les élèves de Cacak en France durant la Première Guerre mondiale

Dans l'histoire de la pédagogie chez les Serbes, une place particulière fut occupée par la scolarisation de la jeunesse serbe en France pendant la Première Guerre mondiale. À tous ceux qui après le repli à travers l'Albanie et le Monténégro accédèrent sur la terre de la France, on donna la possibilité de continuer leur scolarité, soit dans les écoles primaires et secondaires françaises, soit dans le cadre des cours de baccalauréat. Après plusieurs cours de baccalauréat, toute la jeunesse serbe âgée au-delà de 18 ans se regroupa dans deux lycées serbes – d'abord à Nice puis, lorsque le nombre d'élèves augmenta tellement que ses capacités furent insuffisantes, commença son activité celui à Beaulieu. L'enseignement se déroula suivant les plans et les programmes d'instructions effectués spécialement qui convinrent avec les conditions de guerre. Par des cours raccourcis dont la durée dépendit de la scolarisation précédente fut donnée la possibilité aux élèves de continuer leur scolarité dans des universités françaises et aux plus jeunes, à leur retour au pays, de retourner dans leurs bancs d'école.

Après la libération de la Serbie, la plupart des écoliers revint durant l'année 1919 de France avec le lycée achevé, l'école normale, l'école de commerce ou une autre école spécialisée terminée. Arrivant au Royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes, les étudiants ayant fini leurs études d'universités françaises obtinrent des résultats remarquables dans le domaine de la médecine, de l'architecture, du droit, de la philosophie. Grâce, avant tout, à la bienveillance du gouvernement allié, ainsi qu'au système scolaire bien organisé, la Serbie entra dans la période d'après-guerre avec une nouvelle génération qui contribua grandement à l'avancement de l'existence matérielle et spirituelle du pays détruit par la guerre. Parmi eux fut un nombre incontestable d'élèves de Cacak ou certains qui lui furent liés par un lien familial et qui reçurent les plus hauts titres scientifiques ou qui obtinrent de grands succès dans le domaine de la science et de la puissance créatrice.

Maja NIKOLOVA, Mr

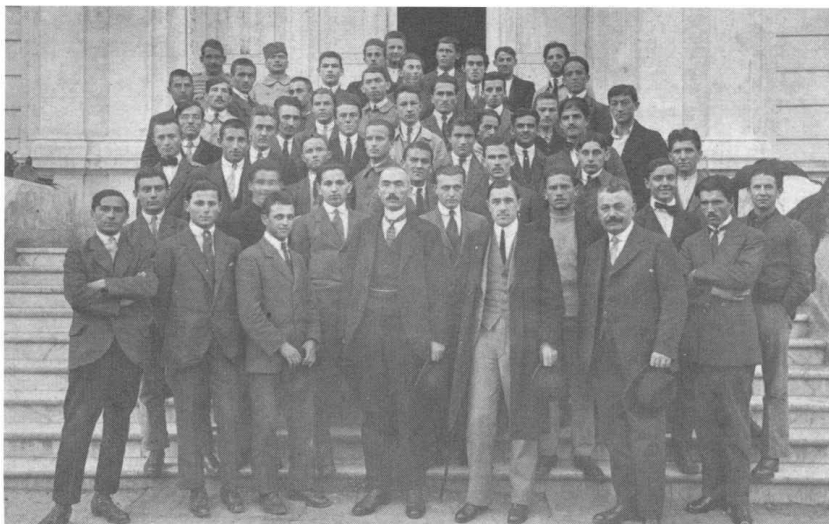
1. Српски ученици у
Ници, 1917.

2. Српски ученици у
Ници, 1919.

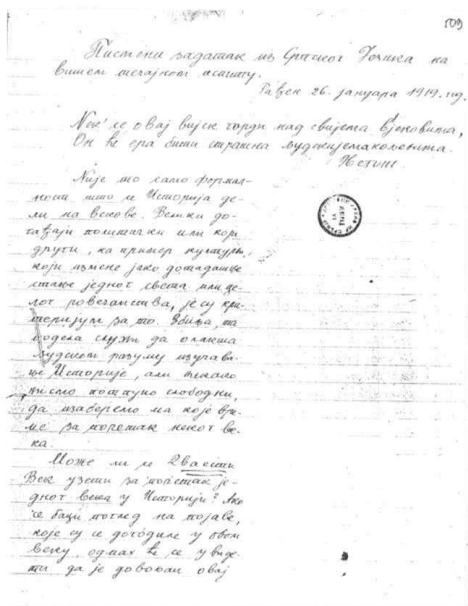
3. Хотел Victoria у Болијеу
у коме су били смештени
српски ученици током Првог
светског рата

4. Српски ученици у Болијеу, 1918.

5. Српски ученици у Болијеу, 1919.

6. Писмени задатак из српског језика на вишем течајном испиту, ученика Витомира Павловића, Болије, 26. јануар 1919.

Мр Маријана
МАТОВИЋ

ЧАЧАНСКИ ТРГОВЦИ МАТОВИЋИ : ПРИЛОГ ЗА ПРИВРЕДНУ ИСТОРИЈУ ЧАЧКА XX ВЕКА

УДК: 929.52МАТОВИЋ(497.11 Чачак) ; 339.37(497.11),,19“

Апстракт: У раду је приказана делатност чувених чачанских трговаца браће Матовића, који су, у потрази за бољим животом, реаговали на подстицаје које је пружало окружење њиховог времена, значајно доприносећи економском успону Чачка у првим деценијама XX века. Јездимир, Радиша, Глигорије и Војислав Матовић чинили су темељ чачанског трговачког слоја између два светска рата, те се кроз причу о њима сагледава привредна, друштвена и политичка историја међуратног Чачка.

Кључне речи: Чачак, трговина, привредна историја, чачански трговци Матовићи, „Јездимир Матовић и Другови“, „Војислав Матовић и Брат“

Поглед у прошлост

У строгом центру данашњег Чачка, у Кужељевој улици, на углу између робне куће „Партизан“ и посластичарнице „Дезерт“, пре Другог светског рата налазила се гласовита трговинска радња „Јездимир Матовић и Другови“, а преко пута ње, идући ка цркви Светог Вазнесења, са десне стране Улице Краља Милана (данас Улица Жупана Страцимира), на месту где је књижара „Вук Караџић“, такође надалеко чувена радња „Војислав Матовић и Брат“. Међутим, после Другог светског рата порушена је већина репрезентативних, старинских здања која су граду давала препознатљиву физиономију, а све више замире и дух старе чачанске чаршије. Иста судбина задесила је и обе радње Матовића. О њиховом некадашњем изгледу сведоче једино фотографије старог Чачка, похрањене у породичним албумима и збиркама Народног музеја у Чачку. Многи старији и средовечни Чачани памте ову познату трговачку породицу чији бројни потомци и данас остављају значајне трагове у привредном, културном и спортском животу града на Западној Морави, али и других места у која су одлазили.

Ко су били трговци Матовићи?

Порекло

Пресека

Мада дубоко укореењени у темеље предратног и модерног Чачка, ови бистри и предузимљиви горштаки старином су из живописног села Пресека: „Село се увукло у долину Пресечке реке, између Мучња и Чемернице. Заклоњено је висовима Мучња од хладног северца и овде је увек веома топло у односу на надморску висину (око 900 m). И земљиште је плодно. Падине Мучња, а поготово Чемернице су обрасле травом и подесне су за гајење стоке. Пресечани су познати надалеко као одлични сточари. За дебеле волове и овнове узимали су за време јесењих вашара и на пијацама Ивањице, Пожеге и Ариља велике паре. За тај новац су раније куповали земљу у долини Западне Мораве, у околини Чачка и тамо се делимично сасељавали. Наиме, купована је земља за једног или двојицу браће, а један или двојица остајали су у родном крају, на родитељском огњишту. Касније су и ови из крајева између Мучња и Чемернице одлазили у свет [...]

Матовићи, 11 к. (Васиљевдан), је најбројнија фамилија у Пресеци и налази се близу Мочиоца. Највероватније да су се Матовићи доселили из Пиве и има их у Ојковици. Воде порекло од Шекулараца. У Мочиоце су дошли од Сјенице. Давно су се једни одселили у Чачак, још крајем прошлог и почетком овог века и тамо су се бавили трговином и постали су познати трговци. Пре педесетак година одселили су се и други. Тако да данас у Чачку има више Матовића него у Пресеци. Њих има у Ариљу и околним селима Чачка.“¹

Према породичном предању, пресечки Матовићи досељени су 1780. године из источне Херцеговине. Крсно име је Свети Василије Велики (14. јануар), а стари кумови Јованчевићи из Маскове: „Матовићи су потомци родоначелника Мата, који се доселио са два сина око 1780. године од Сјенице. По породичној традицији, даљњим пореклом су из источне Херцеговине (околина Никшића). Матово презиме је непознато. Имао је два сина: Ивана (1782–?) и „Карацу“ (име му је непознато, а ово му је био надимак; његово потомство и дан-данас називају Караџићима). Караџа је имао три сина: Вуколу (1805–?), Вујицу (1813–?) и Марка (1814–?). Овај родослов приказује потомство Ивана Матовог. Иван се женио три пута и имао је седам синова: Вићентија (1804–?), Димитрија (1810–?), Дмитра (1815–?), Јована (1821–1905), Василија (1827–?), Мата (1833–1896) и Стевана (1839–1901). Дмитар Иванов одселио се 60-тих година прошлог века у Ивањицу. Његово потомство је замрло по мушкој линији. Потомство Риста Веселиновог после 1945. отишло је на мајчевину у Јасеново. Потомци Иванови су веома предузимљиви и бистри људи: Дмитар Иванов и Новак Димитријев

1 Љубомир М. Марковић, Светислав Љ. Марковић, *Становништво Моравичког Старог Влаха*, Београд, 2002, 234, 236.

су били мутавције. Јездимир Радивојевић, Милош Стеванов и Војислав Новаков били су трговци. Веселин Новаков и Радивоје Матов су били дугогодишњи председници општине мочиочке. Потомство Иваново данас живи у: Пресеци, Јасенови, Ивањици, Н. Вароши, Ариљу, Ужицу, Чачку, Кулиновачком пољу, Београду, Обреновцу, Краљеву, Аустралији, Немачкој, Земуну, Крагујевцу и Торонту.²

Иваново потомство

Пратећи разгранато породично стабло, допуњено подацима добијеним од чачанских Матовића, стиче се прилично поуздан и јасан увид у генеалошки низ чији је зачетник Иван Матов.³

Иван је имао седморо деце: Вићентија (1804-?), Димитрија (1810-?), Дмитра (1815-?), Јована (1821-?), Василија (1827-?), Мата (1833-1896) и Стевана (1839-1901). Мато је изродио **Радивоја** (1857-1935, кмет), Сенију (?-?, удату у Дабовиће из Маскове), Василија (1872-1956, воденичар), Стевана (1879-1941, носилац одликовања из Првог светског рата), Душана (1881-1916), Јелику (?-?, удату за Крсту Бјекића), једну кћер удату у Белу Реку и једну у Дробњаке из Трудова.

Радивојеви су Петрија (1887-1906), **Јездимир** (1889-1969, трговац у Чачку), Владимир (1891-1915), **Радиша** (1893-1945, трговац у Чачку), **Глигорије – Глишо** (1895-1995, трговац у Чачку), Арсеније (1897-1985, врстан аутомеханичар и возач краља Петра Другог Карађорђевића), Ранко (1900-1910), Стојка (1901-1902), Персида, Добринка (1905-1923), Милојка (1909-1981), Василија (1910-?), Илија (1913, земљорадник и рудар – Лиса, Борски рудник) и Млађен (1919-?).

Радивоје се два пута женио. Са првом женом Савком (сестром Игњата Томића) имао је десеторо деце – пет синова и пет кћерки. Најстарија Сава удата је у Маскову за Видосава Дабовића. Стојка је умрла као дете. Персидин муж био је Вилиман Дабовић, а Милојкин Драгољуб Обреновић. У другом браку са

2 Запис у заглављу узорно сачињеног родослова Матовића који је 1999. године израдио Вукоје Властељица из Пресеке, чува се у породичном власништву Миодрага - Мија Матовића (1954) из Чачка. Комплетан родослов публикован је и у: Делимир Стишовић, Срећко Ђурчић, *Пресека под Мучњем и Чемерницом : (прошлост и живот народа, обичаји, ратови, школа, родослови)*, Чачак, 2007, 129-135, а подробнији подаци о пресечким Матовићима са три породичне фотографије објављени су у: Делимир Стишовић, *Мочиоци*, Чачак, 2009, 143-152. Подаци о земљоделцима Матовићима (Јовану, Димитрију, Милану, Марку, Вићентију и Димитрију) из Пописа становништва и непокретне имовине 1863. године за село Мочиоце налазе се и у: Драгутин – Драган М. Радивојевић, *Моравичани у првом потпуном попису после ослобођења од Турака*, Ивањица [тј.] Чачак, 1993, 395, 404-406.

3 Међутим, за поједине претке данас је тешко утврдити тачне и потпуне године рођења и смрти, а неким су и имена остала неупамћена.

Миросандом Радивоје је имао шесторо деце, од којих је четворо умрло у раном детињству. Преживели су Илија и Василија (удата за Војислава Драшковића).

Јездимирови су Радмила (1918–1943), Радивоје – Рако (1920–2000),⁴ Стеван (1922–1941)⁵ и Владимир (1929–1998),⁶ а Мирјана, Мијодраг и Надежда су умрли по рођењу. Радивојеви су Слободан – Џаја (1949–2006)⁷ и Предраг (1950). Предраг има Ивана (1973). Иванови су Василије и Јована.

Радишини су Момчило (1925–1938),⁸ Славољуб - Славо (1927, лекар анестезиолог, радио у Немачкој, сада живи у Београду), Љиљана (1929), Градимир (1939, службеник у „Агростроју“ у Чачку) и Гордана (1939).

Глишови су Јован (1924), Надежда (1926–1934), Душанка (1927), Оливера (1929–1931), Душан (1933, грађевински техничар у „Ремонту“ и „Урбанпројекту“) и Слободан (1935, архитекта и пуковник, био надзорни орган на аеродромима). Јованова је Сања (1966). Душанови су: Глигорије – Гиле (1956)⁹ и Душанка (1958). Глигоријеви су Василије (1987) и Андријана (1988). Слободан има Александру (1971) и Александра (1975).

Арсенијеви су Љубица (1927) и Никола (1928–1982, магистар техничких наука, радио у Републичком заводу за основно образовање). Николини су Мирјана (1955) и Зорица (1957).

Илија има Вељка (1939–1958), Антонија (1942, земљорадник, столар, свирач), Радивоја (1943, пуковник), Миодрага (1946, инжењер организације рада у Чачку) и Раду (1950). Антоније је отац Весне (1959), Мирославе (1960),

4 Познати чачански учитељ и наставник математике, велики боем и козер. Завршио Учитељску школу у Јагодини. Службовао 10 година у ОШ „Богдан Капелан“ у Гучи (1949–1959), а потом у ОШ „Драгиша Мишовић“ у Чачку. Као талентован глумац, после ослобођења, две године био члан глумачког ансамбла чачанског Културно-уметничког друштва „Абрашевић“, а глумом, режијом и организацијом позоришног живота бавио се и током службовања у Гучи.

5 Трговачки помоћник, био играч подмлатка Фудбалског клуба „Борац“. Као борца Друге чачанске чете четници су га у Карану код Ужица заробили и предали Немцима који су га стрељали 27. новембра 1941. на брду Крушику код Ваљева. О његовом херојском држању пред стрељачким стројем сведоче, између осталих, књиге Милоша Браловића *Рањено срце*, Београд, 1968, 241, 289 и Радисава С. Недовића *Чачански крај у НОБ : слободари на стратиштима : 1941–1945*, Чачак, 2009, 139–142, 152.

6 Владимир, кога су Чачани знали по надимцима Гарсон и Јокан, овековечен је у потресним причама Бранка В. Радичевића „Будућност“ и Љубомира Радивојевића Шаје „Гарсон је имао душу“.

7 Познати чачански драмски писац, глумац и сатиричар, сјајан козер и један од последњих чачанских боема. Радио као организатор аматерских активности у чачанском Дому културе. Био и савезни кошаркашки судија. Носилац бројних награда и признања за глумачка остварења, хумор и сатиру. Објавио три књиге афоризама (2000, 2002, 2006). Добитник Општинске награде Чачка за 1999. годину. Овековечио деду Јездимира у својим причама.

8 Био најбољи ђак чачанске Гимназије, али умире рано, 28. септембра 1938, као ученик III₄ разреда.

9 Глигоријев унук-имењак Глигорије – Гиле и данас чува пет печата из некадашње радње „Војислав Матовић и Брат“.

Владана (1963) и Зорице (1970).¹⁰ Владанови су Марко и Сара. Радивојеви су Снежана (1969) и Слободан (1970).¹¹ Миодраг има Марију (1977, докторирала технологију у Утрехту, Холандија) и Милоша (1979, економиста).

Стеваново потомство

Стеван (1879–1941, носилац ратног одликовања), имао је седморо деце: Иван (1906), **Угрн** (1909–1998, трговац у Мочиоцима, Мрчајевцима и Чачку), Мато (1911, отишао у Аустралију из немачког заробљеништва), Славко (1914), Жарко (1920–1942), **Милош** (1923–2007, трговац у Чачку) и Милунка (1925). Угренови су Мирјана (1942, дипломирани економиста у Чачку) и Миодраг (1943–1944). Мато је отац Љиљане и Стевана. Стеванови су Крстина и Александар. Милошеви су Петар (1949, дипломирани инжењер и првак Чачка у шаху) и Миодраг (1954, економски техничар, живи у Чачку). Петрови су Марко (1984) и Марија (1983). Миодраг је отац Невене (1986) и Николе (1988).¹²

„Јездимир Матовић и Другови“

Процес трансформације трговине у Србији (од еснафа до удружења) започет је доношењем Закона о радњама 1910. године. Међутим, Први светски рат прекинуо је значајан привредни успон. У ратовима 1912–1918. погинуло је 30 чачанских трговаца и трговачких помоћника. По окончању ратова, трговинске радње и предузећа у Чачку се, према предмету пословања, опредељују за бављење одређеном браншом. Фебруара 1919. у Чачку је било 108 трговаца чији се број брзо повећавао захваљујући развоју тадашње привреде, па је за четири године било 47 трговаца (43,5 %) више.

Познати чачански трговац Јездимир Матовић, син Радивоја и Савке, рођен је у Пресеци 19. маја¹³ 1889. године.¹⁴ Учесник је балканских и Првог светског рата (1912–1918). Венчава се 25. фебруара 1918. са Наталијом Голубовић из Крушевца, кћерком Василија и Гроздане, рођеном 17. марта 1895. Кум је био Радосав В. Спасовић из Ивањице.

10 Весна је економски техничар у Београду, Мирослава је економиста у Латвици (Хладњача), а Зорица је радница у „Јавору“ у Ивањици. Владан је официр (мајор) и живи у Ужицу.

11 Снежана је књиговођа, а Слободан техничар. Обоје живе у Београду.

12 Изостављени су подаци о Василијевом, Јовановом, Димитријевом и Вићентијевом потомству, јер нису непосредно везани за тему овог рада.

13 Датуми су по јулијанском, тзв. старом календару.

14 Као година рођења Јездимира Матовића уписана је на надгробном споменику 1888.

Вративши се из Првог светског рата, Јездимир 1919. године у срцу Чачка,¹⁵ у Кужељевој улици број 8, отвара трговачку радњу са седиштем на Великом пијацу број 34:¹⁶ „У вароши Чачку отворио сам Бакалско-Колонијалну-Мануфактурну радњу и протоколисао је код Чачанског Првостепеног Суда под фирмом: ЈЕЗДИМИР Р. МАТОВИЋ. Фирму ћу сам пуноважно потписивати у свима трговачким пословима. Ово објављујем на основу § 5 трг. закона 19. марта 1919. год. Чачак Јездимир Р. Матовић 1438, 3–31.“¹⁷

Извесно време послује самостално, а наредних пет година, до 1924, води фирму ортачки са Ђунисијем Јовићевићем: „У вароши Чачку обављам бакалско-колонијално-мануфактурну радњу под мојим именом: ЈЕЗДИМИР Р. МАТОВИЋ коју сам био протоколисао код чачанског првост. суда. Од данас примам према нашем уговору у ортаклук Ђунисија Јовићевића трг. овд. На основу стечених права на горњу радњу, према одобрењу Трговачке Коморе од 3. маја ове год. бр. 2006, и од данас ћемо водити поменути радњу под фирмом: ЈЕЗДИМИР МАТОВИЋ и Друг „ДРИНЦИ“. Фирму ћемо сами пуноважно потписивати у свима трговачким пословима. Ово објављујемо на основу § 5. трговач. закона. 29. септембра 1919. г. Чачак Јездимир Р. Матовић Ђунисије Јовићевић.

Да су Јездимир Р. Матовић и Ђунисије Јовићевић, трг. из Чачка, које суд лично познаје, овај оглас овом суду на потврду поднели, и пред судом га по прочитању у свему за свој признали, – чачански првостепени суд на основу § 5. трг. закона тврди с тим да је такса за потврду по тбр. 156б зак. о так. у 60 дин. у маркама плаћена, овде утиснута и поништена. Бр. 8603 29. септембра 1919. г. Чачак Председник суда, Мих. Манојловић 7613, 3 – 3.“¹⁸

У Србији је 1922. године било око 40, а у Чачку 22 трговинске бранше-струке у 155 прометних радњи. Највише је било бакалских – 38, мануфактурних – 36 и шпекулативних – 18. Њихове основне делатности биле су бакалница, мануфактура и шпекулативна регистрована радња.¹⁹

15 „Према списку [лица – грађана вар. Чачка којима су издати купони за пријем шећера по кгр. од члана у породици], укупан број грађана Чачка почетком 1919. био је нешто испод 4800, што је смањење за више од једне хиљаде у односу на период непосредно пре рата (према попису 1910. године, Чачак је имао 5.671 становника)“ (Богдан Трифуновић, „Списак грађана Чачка из фебруара 1919. године“, *Изворник*, бр. 23 (2007), 51–52, 69). На овом списку, којим је евидентирано укупно 1179 имена, под редним бројем 658. уписан је и Јездимир Матовић, занимање трговац, улица Чупићева број 10, број чланова домаћинства 7.

16 Према казивању Јездимирове сестричине Виде (Обреновић) Шипетић (1936), кћерке Милојке – Мике (Матовић) Обреновић, датом аутору рада 21. децембра 2007, Јездимир је учио трговачки занат код неког Јеврејина (име неупамћено) у Београду.

17 *Службене новине* (Београд). – Бр. 47 (24. март 1919).

18 *Службене новине* (Београд). – Бр. 273 (28. децембар 1919).

19 Јарослав Дашић, „Трговинска бранша у Чачку почетком двадесетих година XX века“, *Изворник* (Чачак), бр. 12 (1996), 88–93.

Двадесетих година прошлог века извозна трговина у Чачку игра далеко већу улогу него увозна, јер скромни житељи чачанске варошице мало троше, доприносећи будућем економском напретку: „Трговци-увозници поручивали су еспап непосредно од страних индустријалаца (из Енглеске, Италије, Чехословачке, Аустрије и Немачке), снабдевајући робом и потрошаче у Г. Милановцу, Пожеги, Ивањици, Гучи и Ариљу.“²⁰

У Чачак се увезе годишње за око 100 милиона динара робе, а трговаца детаљиста има 160. Гросиста има 6, а ти су: Чачанска Увозна и Извозна Банка, Браћа А. Вујовић, Аћимовић и Комп., Јездимир Матовић и Другови, Војислав Матовић и брат, Бјекић и Дамјановић.²¹

Јездимир је све Матовиће који су дошли у Чачак „повукао“ из Пресеке за собом, па од 1924. године уводи у посао и млађег брата Радишу:²² „У вароши Чачку, обављамо бакалско-колонијалну-мануфактурну радњу, под фирмом: ЈЕЗДИМИР МАТОВИЋ и ДРУГ, „ДРИНЦИ“ која је судски протоколисана код Чачанског Првостепеног Суда 29. септембра 1919. г. под број 8603, објављена у „Службеним новинама“ број 167 од 21. децембра 1919. г. Од данас престајемо водити фирму под горњим именом, ступањем као члан фирме – ортак исте радње Радиша Р. Матовић, и проширујући делокруг нашег рада. Од данас ћемо по одобрењу Београдске Трговачке Коморе, бр. 9959 од 24. новембра 1924. г. обављати: бакалску, колонијалну, мануфактурну, шпекулативну и извозничку радњу ово земаљских производа, под судском протоколисаном фирмом: ЈЕЗДИМИР МАТОВИЋ и ДРУГОВИ. Сва примања и давања досадање наше фирме прешла су на ову нашу нову фирму. Фирму радње, сваки члан фирме пуноважно ће потписивати у свима трговач. пословима, задуживати и одуживати. Ово објављујемо на основу § 5. и 6. Тргов. Закона. Чачак, 29. децембра 1924. г. Јездимир Р. Матовић, Ђунисије М. Јовићевић, Јездимир [тј. Радиша – прим. М. М.] Р. Матовић. Да су Јездимир Р. Матовић, Ђунисије М. Јовићевић и Радиша Р. Матовић. трг. из Чачка, које суд лично познаје, овај оглас овом суду на потврду поднели и пред судом исти по прочитању у свему за свој признали, – Чачански Првостепени Суд на основу §

20 Богутил Храбак, *Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка од 1918. до 1941. године*, ЗРМ, XXIV, Чачак, 1994, 243.

21 Миливоје М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда : њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, VIII, Сарајево, 1930, 166–167.

22 Радиша Матовић, син Радивоја и Савке, рођен је у Пресеци 17. септембра 1893. Венчао се 19. јануара 1925. са Персом Стамболић, кћерком Павла и Крстине из Паковраћа, рођеном 14. маја 1903. Кум је био Драгић Поповић, учитељ из Аранђеловца. У браку је био 22 године, деце имао петоро, живих четворо. Умро је 28. августа 1945.

У Међуопштинском историјском архиву у Чачку чува се документ упућен 19. марта 1920. године Суду Општине Чачанске, у коме се Радиша Матовић обраћа Регрутној комисији са молбом да не буде уписан у регрутни списак, као и *Уверење*, издато 19 дана, месеца јуна 1914. год.: Радиша Р. Матовић из Пресеке среза ариљ. окр. ужичког, рођен 17-IX-1893. а регрутован 1914. године, оглашен је за привремено неспособно по чл. 3. тач. 3., с тога што је слабо развијен.

5. Трг. Закона тврди, с тим, да је такса за потврду по Тбр. 43 и 156 б у вези са Тбр. 160 Закона о таксама у 1060 динара у маркама плаћена, овде утиснута и поништена. Број 29482. – Од Чачанског Првостепеног Суда, 31. децембра 1924. г. 11617 1–1.²³

Са десне стране улазних врата радње постављена је фирма са натписом ЈЕЗДИМИР МАТОВИЋ И ДРУГОВИ, а око врата је исписано: СТОВАРИШТЕ БЕНЗИНА ПЕТРОЛЕУМА АУТОУЉАШЕЛ.

Током 1924. године Јездимир је имао и тзв. „филијал“ у Теочину код Горњег Милановца (Шумадијска област), са централом у Чачку.

Јездимирова радња²⁴ са телефоном број 35, „робу купује из прве руке, по најевтинијим ценама“, а продају за готово врши „ангро и детаљ“. Ради по цео дан, а о њеном пословању и односу према купцу сведоче и рекламе, повремено објављиване у тадашњој локалној штампи („Чачанском гласу“, „Чачанском покрету“ и „Полету“), којима се муштерије позивају „да дођу и увере се“ у „повољне цене“.

Тада је био развијен и леп пословни обичај да угледни грађани на страницама локалних новина „својим пријатељима – потрошачима – клијентима“ и „својим поштованим муштеријама“ честитају званичну и православну Нову годину, као и „наступајуће светле празнике Христовог Васкрсења“, па у томе ни Матовићи нису били изузетак.

У то време муштерија се поштује као светиња, дочекује се и испраћа са „љубим руке“, па, уз изузетну понуду, радња одлично послује:²⁵ „Своју радњу треба чувати као зеницу у очима, а треба је поштовати ко побожан поп цркву. Ако радњу чуваш и поштујеш, она ће тебе чувати и поштовати.“²⁶

23 Службене новине (Београд). – Год. 7, бр. 162 (20. јул 1925), 8. Убрзо након објављивања овог огласа, упућена је и молба Суду Општине Чачанске Чачак: *Молимо Суд Општински да нам изволи издати уверење: Да су Јездимир Матовић, Ђунисије Јовићевић и Радиша Матовић а) поданици Краљевине С. Х. С. б) да смо пунолетни и в) да уметмо и можемо слободно располагати својом имовином. Таксу плаћамо Учтиви [печат и потпис] Јездимир Матовић и Другови трг. из Чачка. 10 августа 1925 Чачак.* Молба се чува у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

24 Радња се налазила у приземљу куће браће Милована (сајдија) и Петра (трговац) Видојевића, па је Јездимир плаћао кирију. На спрату су становали отац и стриц доктора Љубомира Бушца Крстића; оба су били касапи. Поред су били Милован „Папуција“ Урошевић (обућар, израђивао женске папуче), посластичарница и гвожђарска радња Стевана Зорановића (млад позинуо). Близу радње била је радња и кућа Драгана Ђирковића, сликара (у приземљу је био атеље, а на спрату стан). Поред, десно, била је радња оца Бранка и Милоша Ницовића, познатих чачанских лекара.

У непосредној близини радње налазили су се зграда Трговачког удружења и Трговачке омладине, затим лимарска радња, млечни производи, па Сима Мајданац. Преко пута се налазило стовариште грађевинског материјала Василија Петровића (деда Петра Цока Лазовића, новинара).

25 Када би видео неку сељанку са поцепаном марамом, Јездимир би јој поклонιο мараму.

Јездимир има и четири шегрта: Добривоја Глинтића,²⁷ Светомира Ђорђевића, Петра Луковића и Милутина Мариновића, а касније, када је Мариновић отишао у војску, Животу Тољића.²⁸ Најстарији Светомир имао је леп рукопис, па је задужен само за вођење рачунâ, док други шегрти одвајају робу и смештају је у магацин.

У пространом локалу, подељеном на две целине – радњу и магацин – купцима се нуди разноврсна и „добро сортирана колонијално-бакалска роба“: прехрана, стакло, порцелан, емајлирано посуђе, нешто козметике, анилин-боје које се највише продају,²⁹ чувени сируп од малине³⁰ итд.

Јездимир и Радиша имају велики магацин и у Улици Браће Глишића који се састоји од приземља и два спрата. У приземље се смешта прехрамбена роба, која би у једном контигенту, између осталог, садржавала: вагон шећера (цакови од 100 kg), вагон пиринча (четири сорте), 600 kg кафе, пола вагона рибе сараге за славу Светог Николу, две тоне смокве, цистерну петролеја и друго.

На првом спрату складишти се емајлирано посуђе разних боја (браон, плаво, шарено, резедо) које такође стиже вагонима.

На другом спрату налази се стакло, набављано вагонима из Параћина, и увозни порцелан изузетног квалитета.³¹

- 26 „Занатлије и чување своје радње“, у: Миливоје М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда : њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, VII, Сарајево, 1929, 96.
- 27 Добривоје Глинтић (Кушићи, 1924) долази у Чачак 5. маја 1938, а већ 7. маја почиње да ради као шегрт код Јездимира Матовића. Поред смештања робе у магацин, имао је и друга задужења. Устајао би у 4 или 5 сати изјутра, очистио шпорет, наложио ватру, приставио кафу и са тестијом ишао по воду на бунар који се налазио код данашње главне Поште, где би се на воду окупило мноштво момака. Ове и друге појединости о пословању радње сачуване су од заборава захваљујући Глинтићевим казивањима аутору рада 28. децембра 2007. и 20. фебруара 2008. године.
- 28 Јездимир је остао у Глинтићевом сећању као строг али добар газда, јер је обичавао да, уколико би после инвентарисања робе зарада била добра, части шегрте и изведе их на вечеру. Наталија је упамћена као изузетно добра жена и мајка, која је шегрте хранила као своју децу. Када би за ручак био купус са пуно меса, говорила им је: „Једите, једном ово нећете имати.“
- 29 На пример, црна боја за памук звала се „палатин шварц ерве екстра“, розе боја „радомин бе“, а могла се купити и црна боја за вуну итд.
- 30 Откупљивали су малину (сорта „чачанка“) и кували је по специјалној рецептури коју је знао само Јездимир. Скували би по 2–3 хиљаде флаша сирупа и потом их продавали трговцима и кафеџијама. На жалост, начин справљања овог изузетног сока заувек је остао тајна.
- 31 Порцелан и посуђе набављани су преко браће Гезунана, београдских Јевреја који су трговали само на велико и бавили се увозом, највише из Чехословачке и Немачке. Били су увозници за целу Србију, а погинули су за време бомбардовања Београда 6. априла 1941. године. У кући Јездимировог сина Радивоја – Рака и унука Слободана – Џаје сачувани су изузетно леп и квалитетан розе сервис за чај од чешког порцелана, неколико комада посуђа, велики месингани ручни млин за кафу, округла дрвена шатула са угравираном Јездимировом посветом супрузи Наталији и још неки предмети, а посебно су вредни масиван месингани свећњак и руком осликана икона Светог Василија Великог.

Док су браћа Матовићи радили заједно са Јовићевићем, продавали су и текстилну робу. Међутим, после одвајања, текстил препуштају Јовићевићу.³²

Јездимир са супругом Наталијом и четворо деце³³ (Радмилом,³⁴ Радивојем, Стеваном и Владимиром),³⁵ најпре живи у Чупићевој улици број 10, а затим у

- 32 Једном су Јездимир и Радиша на поверење потписали менице које су касније морали да плате, те стога падну под стечај. Јездимиров кум Вукашин Спасовић, трговац из Ивањице, новчано им је помогао да поново стану на ноге. Најпре су производили и трговали са ракијом, па су, одуживши дуг, поново отворили радњу и отпочели трговину на велико и мало. Када су пали под стечај, Ђунисије Јовићевић се одвоји са текстилом, а Јездимир и Радиша су држали само колонијалну робу.
- 33 Јездимир и Наталија имали су још троје деце која су умрла убрзо по рођењу: Мирјану (27. децембар 1934 – 1. јануар 1935), Мијодрага и Надежду који „поживеше по 1 дан“. Њихов гроб са белим мермерним спомеником налази се уз породичну гробницу Матовића на старом чачанском гробљу, у непосредној близини гроба војводе Степе Степановића.
- 34 Кћи Радмила била је банкарски чиновник. У Радивојевој породици сачуван је њен девојачки дневник (*Дневник Матовић Радмиле IIIа*), вођен од 23. новембра 1934. до 14. фебруара 1936. године, када је, као ученица, становала код ујака и ујне у Београду. Поред личних размишљања, дневник дочарава живот српске престонице пре Другог светског рата: „24–XI–1935 год. Недеља [...] Стигла сам у једанаест сати у позориште али нажалост карата није било. Ја сам била сва очајна јер сам мислила да гледам „Мадам Бетерфлај“. Вратила сам се полако кући. Успут сам срела једно десет свадби [...] Субота 30–XI–1935 год. [...] После подне требала сам ићи са њим у позориште али све се то изменило. Ишла сам са сестром. Гледале смо „Ујежа“. Комад је врло леп и доста поучан [...] Недеља 1–XII–1935 год. [...] Тачно у дванаест била сам код стрица. После ручка навила сам грамофон и свирала све моје омиљене плоче [...] Понедељак 2–XII–1935. [...] У девет сати смо се уредили и отишли у цркву Александра Невског на причест [...] Недеља 8–XII–1935. [...] Пред подне дошао ми је брат из интерната. Он је био код нас на ручку. После подне пошла сам са сестром у биоскоп. Али нисмо добиле карте јер су све биле распродате [...] Четвртак 12–XII–1935 год. [...] После подне била сам са сестром у биоскопу. Гледале смо „Све за новац“ са комичарима Стан Лаурели и Оливер Харди. Комад је врло леп и много је смешан [...] Недеља 29–XII–1935 год. Већ одавно очекујем овај дан и радујем се њему. Данас су Материце. Једва сам чекала да сване да би везала маму и видела шта ми је купила. Свануло је. Устала сам брзо из кревета и завезала је [...] И осталој браћи и момцима радње мама је купила лепе поклоне [...] Уторак 14–I–1936 год. [...] Од свих дана у години највише волим Нову Годину а то је зато што је тај дан моја слава Св. Василије [...]“
- 35 У Завичајном одељењу Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ у Чачку, у легату новинара и књижевника Сенише Пауновића (1903–1995), чува се Јездимирово писмо датирано са Чачак 16 март 1966 г., којим се обраћа Пауновићу ради објављивања огласа у коме тражи „особу за домаћинство“: „Драги Сениша Захваљујем ти што си ми се јавио 12ог ов. м. Све твоје поздрави. Радујем се што си своју децу извео на пут, јер видим из дописнице. Ја сам ратник од 1912. до 1918 и ако сам прележао тифус и тешико био рањен баи тих дана кад су погинули браћа Рибникари у тој близини. Сада у овом II светском рату горе сам страдао јер сам изгубио децу. Стеван стрељан у Ваљеву, Радмила истерана из Словеначке и 20 дана возом путовала до Чачка у априлу 1941 год кроз „рај устаишки“ и пропала. Лекова није имало и умрла 1943. Владе истеран из школе прешо у Београд и враћен натраг кад су се N трупе повлачиле из Грчке те и он батињан у Чачку. Моја жена Наталија било је прилика кад је сама остајала код куће те се разболела и умрла 1947 и. т. д. Мој син Рако

Улици Цара Лазара број 17 (данас Улица Драгише Мишовића), у великој чврстој кући од цигле која и данас постоји.³⁶ Потом станује у Рајићевој улици број 14, а касније се пресељава у Љубићку улицу, где живи до своје смрти 1969. године.³⁷

У богатој домаћинској кући Матовића посебан догађај је крсна слава Светог Василија Великог, коју Јездимир и Радиша, као ортаци, заједно славе првог дана православне Нове године, 14. јануара. За трпезом би се окупило по 50–60 гостију, а званице су долазиле и из Горњег Милановца.

Сва четири брата (Јездимир, Радиша, Глигорије и Војислав) чланови су Чачанског трговачког удружења.³⁸

отеран на рад у Немачку остао је жив са оштећеним здрављем. Није са мном у кући – добио стан преко школе и ја оста сам и Владе ми долази из болнице у априлу. Он је инв. рада I категорије [...]“ Писмо су у Пауновићевој рукописној заоставштини пронашли библиотекар Завичајног одељења Марија Орбовић и Оливера Недељковић.

36 У истом дворишту са Матовићима живеле су и породице Ерић, Булић, Петровић, Азањак и Радивојевић – породица познатог професора чачанске Гимназије у пензији, Љубомира Радивојевића Шаје (1932), који је евоцирао успомене на свог друга Владимира Матовића у тексту *Гарсон је имао душу*, објављеном у *Чачанском гласу*. – Год. 76, бр. 42 (24. октобар 2008), 29.

37 Старинског кова, Јездимир је изузетно држао до поштења и части, о чему сведочи и његово писмо упућено сину Радивоју – Раку, тада учитељу у Гучи, датирано са *Чачак 30/IX–1951*: „[...] Нека ти буде пред очима доле наведена изрека великих људи која гласи и то: 1) Тражи истину 2) Љуби истину 3) Сачувај истину 4) Твори истину 5) Држи се истине 6) Брани истину све до смрти [...]“

У другом писму, датираном са *Чачак 8 априла 1960*, напомиње: „[...] Nb: Зашто деци нисте зимус давали рибљи зејтин. Од сада до навршетка 17 година морају пити ако мисле да буду отпорни, здрави, добри и учени ђаци и учени људи светског гласа. Ја посрћем, срце слабо ништа не могу да спремим замор одмах и седнем. Да ми је да се и сачувам да не умрем пре него што ви дођете на после немарим и нек умрем, доста сам и живео многа чуда и муке претурио преко своје главе и леђа. Сад нека умрем да не дочекам нову лудорију велики сила ако се не споразумеју да се међусобно униште себе и цивилизацију. Дођи код мене твој тата Јездимир.“

Духовит и склон шали, волео је да суче бркове док би унуку Слободану причао о тешком детињству и ратовима. Умерен у храни, никада није пушио нити пио, а поподне се обавезно одмарао.

38 Имена све четворице браће Матовића налазе се на бирачком *Списку чланова Чачанског трговачког удружења, који имају права да буду бирани и да бирају чланове за Суд добри људи*, датираном са 15. децембар 1922, који се чува у Међуопштинском историјском архиву у Чачку. Међу 155 имена, Војислав је под ред. бр. 28, Глигорије под ред. 35, Јездимир под ред. 60, а Радиша под ред. 124. Поред имена и презимена, списак садржи и податке о месту рођења (село, срез, округ), датуму рођења и какву бранжу који трговац обавља.

Њихова имена, занимања и места становања уписана су и у *Бирачки списак општине чачанске* на другим општинским изборима после Првог светског рата, одржаним у Србији и Црној Гори, самим тим и у Чачку, 19. августа 1923. године. Војислав је становао у Улици Кнеза Милоша 42, Глигорије у Улици Кнегиње Љубице 8, Јездимир у Чупићевој 10, а Радиша у Добрачиној 8. За председника, кметове и одборнике биле су истакнуте три листе: Независне радничке партије Југославије – комуниста (носилац Таса Петковић), Демократске странке (носилац Радојко Ајдачић) и Радикалне странке (носилац

Као сви виђенији људи, и Јездимир је активан у политичком животу чачанске вароши, а даје и добровољне прилоге у роби и новцу.³⁹

Члан је Надзорног одбора Заједнице дома и школе чачанске Гимназије (1931/32, 1932/33),⁴⁰ основане фебруара 1931. године.

Јездимир и Глишо Матовић изабрани су за чланове управе Југословенске радикалне заједнице за град Чачак, на збору одржаном 22. септембра 1935. у сали хотела „Крен“.⁴¹

Јездимир је и један од чланова Школског савета чачанске Гимназије чија је прва седница одржана 5. априла 1945. године.

Међутим, Законом о национализацији из 1948. године радња „Јездимир Матовић и Другови“ је конфискована и запечаћена у року од 24 сата, а сва роба одузета.

После конфисковања радње, Јездимир Матовић живи од скромне пензије у спратној кући у Љубићкој улици број 14 (касније број 20). Преминуо је 3. априла 1969. године у 80. години живота. Сахрањен је 4. априла 1969. у 16 часова на Чачанском гробљу у присуству синова Радивоја и Владимира, браће Глиша, Арсенија, Угрена и Илије, сестре Мике, снаха, унука и остале многобројне родбине.

„Војислав Матовић и Брат“

Војислав Матовић, син Новака и Стојане, Јездимиров, Радишин и Глигоријев брат од стрица, рођен је у Пресеци 3. јуна 1889. Венчава се 17. јануара 1921. са Полексијом Петковић, кћерком Јована, послужитеља, и Кате, рођеном у Смиљевцу 18. марта 1889. Кум је био Петар Секулић, трговац из Чачка. Стрељан је у логору на Бањици 15. фебруара 1942.⁴²

Радивоје Пантовић). Војислав Матовић био је кандидат за избор одборника („Општински избори у Чачку 1923. године“, приредио Радош Ж. Мацаревевић, у: *Изворник* (Чачак). – Бр. 5 (1988), 113–164).

39 Једном приликом је фирма „Јездимир Матовић и Брат“ приложила 20 динара за Дом стараца и старица у Чачку, свечано освешћеном 8. јануара 1935. („Приложили су за Дом стараца и старица“, у: *Чачански глас*. – Год. 1, бр. 19 (13. новембар 1932), 3). Јездимир је био приложник и за сиротињску кујну, па је у једном наврату дао прилог од „3 кгр. макарона, 5 кгр. пиринча, 1 кгр. соли“ („Списак приложника за сиротињску кујну“, у: *Чачански преглед*, год. 2, бр. 3 (23. јануар 1936), 3).

40 Сва деца Матовића била су ученици чачанске Гимназије, о чему сведоче предратни *Школски извештаји Гимназије* (1928/29 – 1940/41).

41 „Месни Одбор Југословенске Радикалне Заједнице за град Чачак“, у: *Чачански преглед*, год. 1, бр. 1 (19. децембар 1935), 2.

42 Међутим, у књизи Радисава С. Недовића *Чачански крај у НОБ : слободари на стратиштима : 1941–1945*, Чачак, 2009, 258, наводи се: „Матовић Војислав, трговац из Чачка, цивил, ухватили га Немци и отерали у Грчку, где је страдао 1943“. Детаљнији биографски подаци о Јездимиру, Радиши и Војиславу Матовићу, као и скенирани документи о регистрацији радње Јездимира Матовића, добијени су љубазношћу Радоша Ж. Мацаревевића, архивског саветника Међуопштинског историјског архива у Чачку.

У Улици Краља Милана број 4, са седиштем на Великом пијацу број 10, Војислав са Глигоријем – Глишом⁴³ 1921. године отвара сопствену колонијално-бакалску радњу „Војислав Матовић и Брат“ у којој су се могли пазарити прехранбена роба, порцелан, емајлирано посуђе, стакларија и друго. Директно послују са Чехословачком, преко браће Гезунана, а надалеко су чувени у земљи. Радња има телефон број 34.

Своју делатност фирма често оглашава на страницама „Чачанског гласа“: „Ангро трговина Војислав Матовић и Брат Чачак Велика пијаца Телефон 34 Ових дана поново добија велику количину плавог камена и рафије за виноградаре. Иста радња добила је велику партију цакова за жито и увек имаде свежу минералну киселу воду из Врњачке бање“;⁴⁴ „Колонијална трговина ангро и детаљ Војислава Матовића и Брата Чачак ових дана добила је нарочити најфинији зејтин за јело и мешење који се одликује од досадашњег зејтина у квалитету, а цена је повољна. За исти зејтин као најбољи гарантује наша солидна радња.“⁴⁵ Продавали су и флит за уништавање инсеката.

У непосредној близини радње, на почетку Хајдук Вељкове улице, са леве стране, налазило се *Стовариште порцулана, посуђа и стакларије* које такође припада Војиславу и Глишу Матовићу. Преко пута стоваришта је хотел „Париз“, а поред Крушкова кафана.

Посебно је уочљива фирма изнад улазних врата са натписом: *ВЕЛИКО СТОВАРИШТЕ АМЕРИКАНСКОГ ПЕТРЕЛЕУМА БЕНЗИНА СВЕ СОРТЕ МАШИНСКОГ УЉА МАЗИВА НАФТЕ ПАРАФИНА и. т. д.* Као власници прве бензинске пумпе у Чачку тргују горивом за тада малобројна возила, вршалице и моторе са унутрашњим сагоревањем, петролејом за осветљење и осталим нафтним дериватима. Продаја се врши „по сниженим ценама а нарочито за време сезонског вршаја да би се пољопривреда што више развила“. Фирма има своја стоваришта и у Пожеги, Ужицу и Ивањици, а житељи Горњег Милановца снабдевају се овим производима са стоваришта у Чачку.

Глишо Матовић је од 1922. до 1948. године заступник америчке фирме „Југословенска Стандард Оил Компанија“ из Њујорка (са представништвом у Београду) за Чачак и добар део Западне Србије: „Сва роба добијана је вагонски – сећа се 85-годишњи Глиша Матовић – а имао сам 600 буради по 200 литара и лагеровао сам у дворишту иза радње (угао Богићевићеве и Хајдук Вељкове улице), док је испред радње (угао Булевара Маршала Тита и Хајдук Вељкове) била бензинска пумпа. Пумпа је ручна, а две стаклене боце, свака по пет литара, наизменично су пуњене и пражњене из бензинског бурета. Није било

43 Глигорије – Глишо Матовић (рођен 10/23. јануара на дан светог Григорија Ниског, по коме је и добио име) био је најпре обућар, потом трговачки помоћник, а затим трговац. Како би отворио радњу, 1920. године упућује молбу Суду општине чачанске за издавање уверења о владању.

44 Чачански глас. – Год. 2, бр. 30 (23. јул 1933), 6.

45 Чачански глас. – Год. 2, бр. 52 (24. децембар), 5.

посебних резервоара... Тако је то било онда. И стизало се, јер није било возила ни корисника као данас.⁴⁶

Финансирао је велосипедске трке кроз Србију, а био је и играч модерних игара на гласу. Члан је првог Редакционог одбора локалног листа „Чачански глас“, за чије покретање даје ондашњих хиљаду динара.

Када му је 1948. године, као „народном непријатељу“ одузета радња, годину дана проводи у затвору у Дечанима.

Војислав и Глишо Матовић оставили су значајан траг и у политичком животу Чачка.

„Крајем априла 1929. године 131 грађанин Чачка упутио је писмени захтев Великом жупану Рашке области да се тадашња општинска управа замени новом [...] Ову петицију потписало је око десетак јачих трговаца, а остало су били углавном ситни трговци и занатлије. Према казивању савременика и једног од потписника петиције Глиша Матовића, трговца у пензији, потписивање приговора против тадашње општинске управе организовали су трговци и занатлије који су међу првима, под ударом економске кризе, отишли под стечај. Углавном, то су били радикали и демократи, каже Глишо Матовић.⁴⁷

Један је од потписника захтева чачанских трговаца и трговачко-занатлијске омладине који су „1928. године тражили да се зграда господара Јована Обреновића уступи Трговачко-занатлијској школи, пошто ће се ђаци Чачанске гимназије ускоро селити у нову зграду. У образложењу овог захтева наводи се податак да њихова школа има преко 300 ђака и трговачких и занатских струка.“⁴⁸

Међу 500–600 уписаних чланова, Глишо Матовић је изабран у Управу на скупштини месне организације новоосноване Југословенске националне странке, одржаној 14. јануара 1934. године.

Са јењавањем економске кризе и привредним оживљавањем 1935/36, када за председника општине уместо смењеног Радослава Раша В. Гавровића долази Радојко Солујић, трговац, један од већника је и Војислав Матовић.

Војислав је био и дугогодишњи почасни председник чачанског Фудбалског клуба „Борац“ и члан Надзорног одбора.

Школске 1936/37. године Војислав и Глишо Матовић прилажу по 10, а Радиша Матовић 5 динара у „Књижевни фонд Витешког Краља Александра I Ујединитеља“, који је Заједница дома и школе чачанске Гимназије основала у спомен на краља Александра Првог Карађорђевића.

46 Милољуб С. Пантовић, *Ауто-мото друштво Чачак : 1946–1981 : монографија*, Чачак, 1981, 10; Радован М. Маринковић, *Ауто-мото клуб Чачак : 1946–1996.*, Чачак, 1996, 14.

47 Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају : 1929–1933.*, Чачак, 1986, 156. •

48 Јарослав Дашић, *н. д.*, 171.

На књижевном конкурсy Заједнице дома и школе за 1938/39. годину фирма „Војислав Матовић и Брат“ прилаже награду од 300 динара за најбољи рад на тему „Рудно благо у нашој земљи“. Заједница дома и школе захвалила је фирми „Војислав Матовић и Брат“ као једном од бројних дародаваца новчаних награда и за светосавске темате на дан Светог Саве 1939. године

После конфисковања радње „Војислав Матовић и Брат“ Глишо Матовић бави се продајом лозова.

До своје смрти у 101. години (1995) Глишо је важио за најстаријег Чачанина. Испред робне куће „Партизан“ до недавно је стајала столетна липа коју је као калфа засадио испред некадашње сарачке радње где је изучио свој први занат. Ово племенито дрво било је живи споменик једном минулом времену, одолевајући свим прекрајањима у центру града, али је недавно ипак уклоњено.⁴⁹

*
* * *

У духу породичне традиције, и браћа Угрен и Милош Матовић држали су радњу на месту данашње књижаре-галерије „Службени гласник“. Угрен је имао радњу и у Мрчајевцима, док је Милош служио као најбољи познавалац текстила од Чачка до Љубљане, а радни век провео је у Трговинском предузећу „Партизан“.⁵⁰

49 Октобра 2008. године Јавно комунално предузеће „Градско зеленило“ извадило је Глишову липу из корена.

50 „Хроника једне породице : Матовићи некада : Матовићи данас“ / [Аноним], у: Чачански глас. – Год. 62, бр. 47 (19. новембар 1993), стр. 7.

**Cacak Tradesmen Matovic : Supplement for
Cacak History of Economy of XX Century**

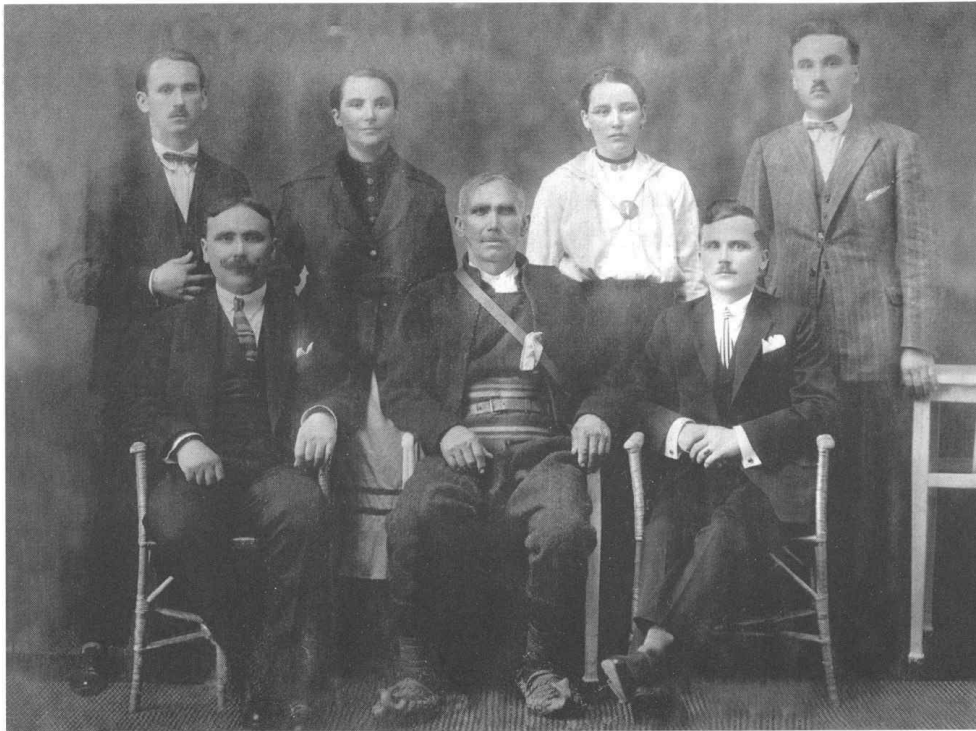
Famous Cacak tradesmen Matovic – Jezdimir, Radisa, Gligorije and Vojislav whose activity was at its peak between the two World Wars had a significant impact on economic and social development of pre-War and modern Cacak. Owing to their work, wisdom and rationality, those clever and hard working people from Preseca contributed significantly to the economic growth of the town where even today the memories on famous firms ‘Jezdimir Matovic & Associates’ and ‘Vojislav Matovic & Brother’ are still alive, although their owners and shops, physically, are not present for a long time.

Marijana MATOVIĆ, M.A.

**Les commerçants Matovic de Cacak : complément
à l'histoire économique de Cacak du XXème siècle**

Les commerçants renommés Matovic de Cacak – Jezdimir, Radisa, Gligorije et Vojislav, dont l'activité fut la plus intense entre les deux guerres mondiales ont grandement du mérite pour l'essor économique et social du Cacak d'avant-guerre et du Cacak moderne. Grâce à leur travail, leur réflexion et leur économie, ces hommes perspicaces et entrepreneurs de Preseca ont considérablement contribué à l'évolution économique de la ville dans laquelle même aujourd'hui existe le souvenir à la mémoire des célèbres maisons de commerce „Jezdimir Matovic et Amis“ et „Vojislav Matovic et Frère“, alors que même les commerces et leurs propriétaires physiquement ont déjà disparus depuis bien longtemps.

Marijana MATOVIĆ, Mr

1. Део породице Радивоја Матовића (1857–1938): (стоје слева надесно) Глигорије – Глишо, Василија, Милојка – Мика, Арсеније; (седе слева надесно) Јездимир, Радивоје – Јацо (отац) и Радиша („картонка“, 17 x 22 cm, Фото-атеље Дане Симић у Чачку, око 1920)

2. Јездимир Матовић (1889–1969) у српској војничкој униформи из балканских ратова (1912–1913) („картонка“, 11 x 17 cm, „Фото Добривоје Н. Симић – Чачак“)

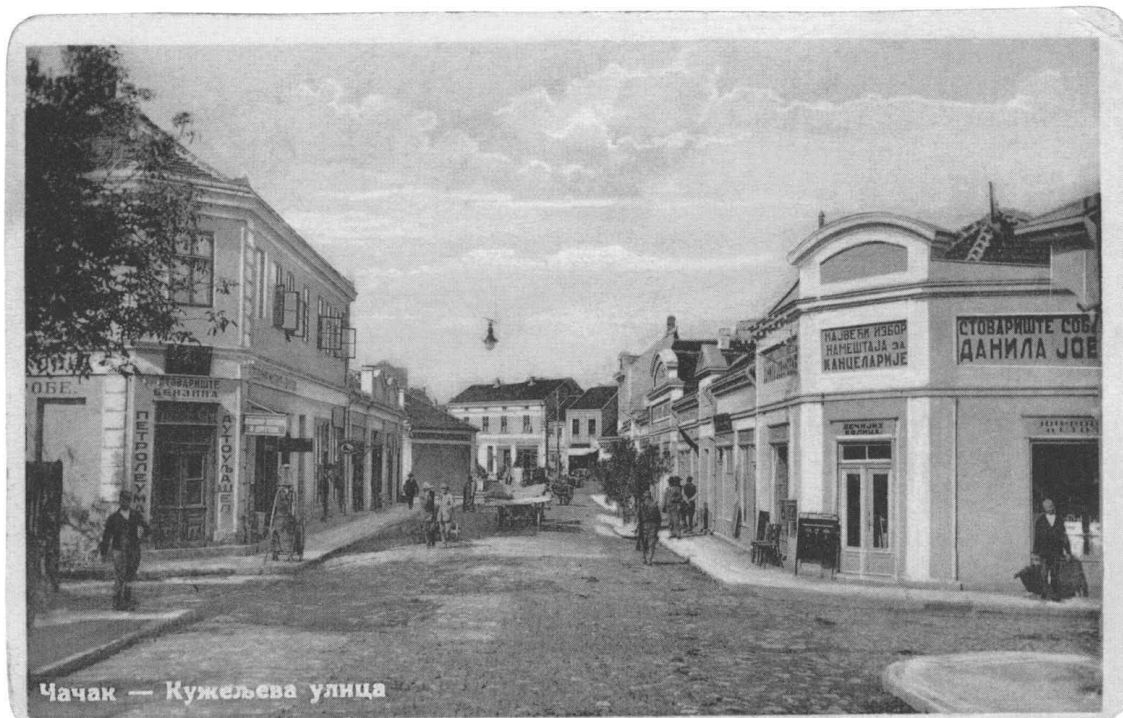
3. Фотографија-поштанска карта:
 Господ. Глигорију Матовићу трг.
 Чачак / Бања Ковиљача 7 јуна 1925
 год. / За успомену малом Јовану,
 Коси и Глишу од Стевана, Радивоја,
 Радмиле, Наталије и Јездимира
 Матовића. [десно седи кућна
 помоћница, име неупамћено]

4. Г-ђи Наталији Ј. Матовић,
 Чачак, ул. Рајићева 14: „Наталији Ј.
 Матовић за успомену од мужа, ћерке
 Радмиле и сина Владимира шаље
 поздрав Јездимир Р. Матовић“ (Фото
 „Надашки“ – Врњачка Бања 11. јула
 1934)

5. Наталија, Владимир и Јездимир
 Матовић (око 1936)

6. Кужељева улица у Чачку, снимљена око 1927. године. Лево је колонијално-мануфактурна радња „Јездимир Матовић и Другови“

7. Стоје (слева надесно): Јездимиров син Радивоје (1920–2000), снаха Радмила (1924–2006), жена и човек непознати; (доле) унук Слободан – Џаја (1949–2006), Јездимир Матовић и унук Предраг (1950) (8,5 x 13,5 см, Фото-студио „Бајић“ – Чачак, 3. фебруар 1957)

8. Унутрашњост радње „Војислав Матовић и Брат“: Војислав Матовић (седи за пултом), Милан Калајџић из Гуче (стоји), Милан „Дрека“ Ковачевић (стоји), Глишо Матовић (наслоњен на пулт), остали непознати (17 x 23 ст, Атеље „Коџић“ – Чачак, пре Другог светског рата)

9. Трговачка радња „Војислав Матовић и Брат“ у Улици Краља Милана број 4: лево, испред врата стоји Војислав, а десно Глигорије – Глишо (17 x 12 ст, снимљено у Чачку пре Другог светског рата)

10. Стовариште порцулана, посуђа и стакларије на почетку Хајдук Вељкове улице које је припадало Војиславу и Глишу Матовићу. Налазило се у непосредној близини њихове трговачке радње „Војислав Матовић и Брат“. Иза дрвених сандука са робом стоје Глишо (лево) и Војислав (десно) (17 x 10,5 ст, пре Другог светског рата)

11. Чачански трговци, окупљени непознатим поводом (седе: други здесна Ђунисије Јовићевић, пети здесна Јездимир Матовић) („картонка“, 17,2 x 23,3 ст, са паспартуом 25,6 x 31,3 ст – Чачак, 10 април 1932)

Марија
ОРБОВИЋ

КЊИЖЕВНА ПЕРИОДИКА У ЧАЧКУ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

УДК: 050.488(497.1)„192/193“

АПСТРАКТ: *Зачетке књижевне периодике у Чачку између два рата треба тражити у гимназијским листовима ђачке дружине „Рајић“. Правим књижевним часописима са јасном уређивачком концепцијом и прилозима већ афирмисаних књижевника могу се сматрати Полет, који је Дојчило Митровић уређивао од септембра 1924. до априла 1926. године и Мала ревија, коју је уређивао песник и сликар Владимир Ж. Костин 1932. и почетком 1933. године. Заједничка одлика ових часописа, различитих по својој садржини, тематици и идејним циљевима је да су њихови прилози писани традиционалистички, са незнатним утицајима модерлистичке књижевности.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *периодика, Полет, Мала ревија, Дојчило Митровић, Владимир Ж. Костин*

После Првог светског рата појавио се у Србији већи број ђачких листова које су оснивале ђачке дружине, најчешће у гимназијама или учитељским школама. И поред неких недостатака, ова ђачка гласила била су више него корисна. Утицала су на интелектуални развој ученика, наводећи их да више раде у жељи да виде своје радове штампане. За афирмацију младих талентованих људи важно је постојање оваквих листова у којима они почињу да пишу међу себи равнима, да би касније могли да се нађу у конкуренцији са већ искусним писцима. На страницама ових гласила они се сусрећу, упознају и утичу једни на друге. Зато је Скерлић запазио да су „омладински листови увек симпатични и добро дошли, увек корисни, па ма како кратког века били, и онда кад су слабо и невестито уређивани, као израз воље за радом и тежње једног нараштаја да се определи и изрази, у сваком случају као барометар душевног живота нашега, оцртавање слике оних који долазе и који ће кроз двадесет и тридесет година водити јаван живот у нашем народу.“¹ Вачки листови су најчешће били кратковеки. Иако су настојали да прошире круг својих сарадника, као и читалаца широм ондашње Југославије, ипак се ретко дешавало да могу да опстају од претплате. Упркос томе, њихова улога у припреми младих људи за улазак у свет писане речи је, као први корак на том путу, била немерљива.

Омладинска књижевна периодика представљала је прелаз између ђачких и књижевних часописа, покушавајући да обједини на једном месту три нивоа књижевног стварања, од оног у Вачком кутку до оних већ признатих у

1 Јован Скерлић, *Нови омладински листови и наш нови нараштај*, Српски књижевни гласник, књ. 30, бр. 3 (1. фебруар 1913), 214.

књижевном свету. Најпознатији такав часопис био је *Венац* који је излазио, са прекидима између ратова, од 1910. до 1935. године. Основао га је, уређивао и издавао Јеремија Живановић (1874–1940).

У намери да поучи и образује *Венац* је садржао, поред књижевних, и прилоге из популарне науке, оригиналне и преведене, као и забавни део са математичким и енигматским задацима. Часопис таквог концепцијског обрасца био је узор многим ђачким дружинама приликом покушаја да и сами издају свој лист.

Ђачки листови у Чачку

У Чачанској гимназији је од 1893. године постојала ђачка дружина „Рајић“ која је, с малим прекидима, до Другог светског рата окупљала ученике литерарних склоности. У свом програму имала је и неговање самосталног литерарног стваралаштва, превођење са страних језика, припремање предавања о одређеним темама и издавање листа књижевне, уметничке и научне садржине. За време свог дугогодишњег деловања, ова дружина је припремала више листова и часописа, али нису сви сачувани, па се за неке и не зна да су постојали. То је, углавном, случај са онима који нису били штампани, већ писани руком и на неки начин умножавани. Зна се да је први такав лист био *Будућност* (1894), затим *Ђачки гласник* (1904/05), а први штампани ђачки лист, делимично сачуван до данас, био је *Весник Омладинаца*, који је почео да излази 1. децембра 1920. године, а уређивао га је Часлав Никитовић. Следеће школске 1921/22. године, часопис је преименован у *Омладински Весник* (уредник је био Татомир П. Анђелић). У овом ђачком гласилу објављивани су литерарни радови ученика, али и преводи из страних књижевности (одломак из Сервантесовог *Дон Кихота* или *Срећни принц* Оскара Вајлда, есеји о Чехову и други прилози) који су указивали на зрелост редакције и аутора прилога.

Дојчило Митровић је гада био ученик петог разреда гимназије и, вероватно, само читалац овог часописа, али ће три године касније, анализирајући листове који су у Чачку излазили после Првог светског рата, о овом ђачком гласилу записати: „Група чачанских средњошколаца пуна полета и узвишености бацила се на један деликатан посао, какав се ретко сусретао у нашем гимназијском животу, и издавала 1920, 1921, 1922. године часопис, који је скренуо био ђаштву пажњу на себе. Не бих се преварио, када бих рекао, да још ни једна гимназија није имала часопис као што је *Весник Омладинаца*, где су били окупљени баши они, које највише критикују, ти ‘ратни’ ђаци, и овим гестом доказали су да су заиста били по интелекту способнији, него они, ‘редовни’, који из дана у дан својом ‘редовношћу’, губе све више иницијативу, која је била код ових одлучних духова.“²

2 Дојчило Митровић, *Послератни листови у Чачку*, Полет, год. 2, књ. 2, бр. 3–4, 1924, 97–100.

Пошто је последњи број *Омладинског Весника* изашао у јануару 1922. године настала је једногодишња пауза, да би се 1. фебруара 1923. године појавио нови школски лист – *Седмак*. Овај лист није сачуван, па га каснији истраживачи чачанског издаваштва само помињу уз констатацију да није виђен. Међутим, у заоставштини Дојчила Митровића постоји по један примерак сва четири изашла броја укоричена заједно у тврде корице и стручном конзервацијом заштићена од пропадања. Лист су уређивали Миладин Ђирић и Растко Пурић, ученици седмог разреда чачанске Гимназије (отуда и име гласила), и Дојчило Митровић, ученик другог разреда. Писан је лепим, читљивим рукописом. У заглављу је истакнуто да лист излази 1. и 15. у месецу, да се рукописи не враћају и да примерак стаје један динар. Најављена учесталост излажења је поштована за прва три броја, а затим је направљена пауза од 1. марта до 1. априла, када је изашао двоброј 4–5, после кога је лист престао да излази. Као и у сваком озбиљном листу, и у *Седмаку* је уредништво у првом броју обавестило читаоце о разлозима покретања овог гласила: „Увиђајући потребу за оснивање једног листа чији би сарадници били искључиво из наше средине, а који би дао прилике сваком нашем другу и другарици, да у њему огледа своје списатељске способности, покрећемо, по одобрењу школске власти, лист **Седмак**. У листу ће бити заступљена књижевност сваке врсте и то искључиво оригиналним радовима. Радови се могу објављивати под псевдонимом, само се име ауторско мора дешифровати за уредништво. Лист ће излазити на 4 или 6 страна. Како због извесних тежкоћа техничка страна нашег листа није задовољавајућа, то ће се на његову садржину обратити нарочита пажња. Лист као што је **Седмак** заслужује како моралну тако и материјалну помоћ свију омладинаца. Зато, другови и другарице, похитајте у што већем броју и са радовима и претплатом, и тиме допринесите одржању листа.“

У другом броју (15. II 1923) објављена је белешка, занимљива за историјат ђачке дружине „Рајић“, пошто је из тог времена сачувано мало докумената, а и школски извештаји нису штампани. Она гласи: „У суботу 10. II т. г. наша ђачка дружина „Рајић“ давала је свој први концерт. Упркос многим препрекама, које дружини стварају још увек извесни себичњаци, концерт је успео. Нарочито се истакао са својим лепим говором друг Мирослав Драгутиновић. Концерт је био посећен средње, али су добровољни прилози поштованог грађанства надокнадили мањак у публици. Нарочито се радујемо што су нас и г. г. наставници посетили и истакли се својим прилозима. Овим путем свима захваљујемо.“

Последњи број, двоброј 4–5, изашао је 1. априла на шест страна. Нису познати разлози због којих је лист престао да излази, али поред ближења краја школске године, могуће их је наћи и у узроцима материјалне и техничке природе, јер није било једноставно писати руком све прилоге и умножавати готове бројеве на хектографској преси.

У наредној школској 1923/24 години, Дојчило Митровић покреће један необичан лист који сам и уређује. Био је то *Максим*, а у поднаслову првог и другог броја пише да је то књижевни часопис, док је у трећем броју поднаслов

информативнији и гласи: *Сатирични листић седмога разреда чачанске Гимнзије*. Излази два пута месечно, првог и петнаестог. Већ из података у заглављу и импресуму првог броја види се да се ради о шаљивом листу, јер главни и одговорни уредник је ЗВР–МРР, власник др. ПИС, а претплату, огласе, рукописе, приказе, карикатуре и све остало треба слати на адресу: *Максим* – Пеленгирска република. Одговорни уредник је Смешко Кикотић, а *Максим* има своју штампарију, цинкографију и литографију. Карактер листа одређен је поднасловом као сатиричан, а истицање „*пеленгирске републике*“ за седиште листа јасно указује да се ради о пародији. Лист није штампан, већ је писан руком штампаним словима, на каро-хартији, формата 33,5 x 21 cm. Први број је изашао 1. децембра на две стране, други петнаест дана касније на осам, као и трећи број од 1. јануара, а за четврти је делимично сачувана само припрема. Овај лист је улепшан успешним карикатурама – једна је у боји, док су остале рађене тушем и потписане са *St.* или само *Steva*. Податак о илустратору, као и име писца свих текстова немогуће је наћи у самом листу, јер је Митровић својим пуним именом потписао само две песме, док је остале прилоге потписивао разним именима (Атенички гроф, Бауо, Максо, Шуша, Шушица, Раша с. р., Чедо с. р.). Да би сачувао све бројеве овог листа он их је, много година касније, дао на корицење, као и *Седмак*, и на корицама обелоданио све податке који су недостајали у самом листу. Тако се сада може прочитати да је *Максим* разредни лист ђака VII разреда чачанске Гимнзије и да је излазио 1923/1924. године у бројевима од 1 до 3, за које је текст писао Дојчило Митровић, а илустрације цртао Стеван Вујадиновић.

Четврти број *Максима* није изашао 15. јануара 1924. године, како је најављено, али се пред читаоцима појавио баш тог дана нови књижевни часопис, *Полет*, као гласило ђачке дружине „Рајић“, са већ познатим уредницима Миладином Ђирићем и Растком Пурићем, ученицима осмог разреда, и Дојчилом Митровићем, учеником седмог разреда. Штампан је петнаестодневно у штампарији Стевана Матића, тако да је до 1. јуна изашло десет бројева (последњи је био двоброј 9–10). Занимљиво је да је ђачка дружина „Рајић“ престала да издаје *Полет* од нове школске године (1924/25) и да је Дојчило Митровић, као једини уредник, наставио да уређује и издаје часопис приватно, иако је био ученик осмог разреда. О томе сведочи и назначена адреса уредништва на сваком броју: Сарајевска 50, где је био Митровићев стан. Нејасно је како је до тога дошло, али архивска грађа потврђује да је 5. октобра 1924. професорски савет Гимнзије одлучио да професори Драгољуб Милојевић и Маргита Радовић прегледају Правила ђачке дружине, која су месец дана касније усвојена и према којима је одлучено да ђачка дружина треба да издаје часопис *Весник Омладинаца*. Међутим, ниједан број није изашао.³

3 Записници ђачке дружине „Рајић“ (приредио Радош Ж. Мацаревић), МИАЧ, Чачак, 2004, 12.

Митровић је, уз помоћ претплате и новца од рекламираних огласа штампаних на корицама, успео да објави десет бројева *Полета* у другој години његовог излагања, мада је било и двоброја и један троброј. У трећој години (1926) штампана су четири броја у три свеске, па је часопис престао да излази после априлског броја. За једног средњошколца, па затим студента, био је то велики успех, нарочито ако се зна да је *Полет* био најзначајнији књижевни часопис у Чачку до Другог светског рата.

Рад Дојчила Митровића на оживљавању чачанске периодике је од несумњивог значаја, поготово што у периоду између два рата у Чачку није било листова и часописа који су непрекидно излазили у дужем периоду (са изузетком *Прегледа цркве епархије жичке /1919–1938/* који се, као црквено гласило, одликовао специфичном садржином). Поред тога што су листови које је Митровић уређивао обележили културни живот у Чачку, нарочито *Полет*, та почетна уредничка и новинарска искуства за њега су представљала јасан путоказ који ће он успешно следити.

У периоду до Другог светског рата у чачанској Гимназији излазио је и *Освит* (у поднаслову *Омладински литерарни часопис*) који су уређивали Радомир Тодоровић и Сима Ешкенази, ученици шестог разреда. Од марта до јуна 1933. године изашла су четири броја. У уводнику четвртог броја уредништво саопштава: „Пошто смо издали четири броја принуђени смо да прекинемо са даљим издавањем ове школске године, услед разлога који је свима познат: школски распуст. Још у првом броју ми смо истакли наш циљ и програм рада, а то је да створимо један литерарни часопис којим би достојно репрезентовали нас, омладинце, и на коме би се нашли сви омладинци Југославије на изграђивању заједничке идеологије. [...] Али, свакако да је много значајније у целом овом покрету да ли смо успели да достојно репрезентујемо нас – омладинце, о томе ми сами нећемо да дамо суд, али по пријему на који смо наишли, по многобројним писмима којим нас другови бодре да наставимо рад и по писању неких листова склони смо и да у то верујемо, што нам опет даје енергије и храбрости да рад продужимо и идуће године.“

Обима једног штампарског табака са пагинацијом која се наставља из броја у број, *Освит* је штампан у почетку у Штампарији и књиговезници Стевана Матића, а од трећег броја у невеликој штампарији Књижаре Брана Л. Петровића Ресавца у Чачку, док је овдашња Фабрика хартије *Пантић и Друг* обезбедила бесплатно хартију.

Сарадници су били ученици Гимназије у Чачку, али и из других места, јер је уредништво настојало да лист буде југословенског карактера. Чак су и прилози писани латиницом били штампани овим писмом.

Међу објављеним прилозима преовладала је проза (приповетка, хумореска, путопис, есеј, приказ), мада је сваки број почињао песмом, једном или избором више њих. Од трећег броја уведен је додаток *Покушаји*, који већ својим називом упућује на почетничке радове ученика. Поезија је углавном љубавна, мада има и социјалних, мисаоних и описних песама. Занимљива је приповетка

Случај *Ракоње Кремића* изразито социјалне тематике Бориса Јованчевића из Ужица, као и два критичка текста: *О књижевности најновијих* Гвоздена Ивановића и *„Нови“ и социјална поезија као мода* Љубивоја П. Пајовића.

Освиг је био на добром путу да остави значајнији траг у културној историји Чачка. Од сарадника најпознатији је био Миодраг Миле Божанић, који је заступљен са највише поетских и прозних прилога и чија је књига песама *Модра свитања* (Чачак, 1933) била приказана у часопису.

Књижевни часописи у Чачку

Полет

Часописи настали из рада гимназијске ђачке дружине „Рајић“, дати у овом прегледу, одликовали су се литерарним амбицијама својих уредника и сарадника, били више или мање познати и у другим срединама, али нису успели да превазиђу оквире средњошколских листова.

Правим књижевним часописима могу се сматрати једино *Полет*, и то од друге године излажења, када се одвојио од Гимназије, и *Мала ревија*.

У другој години постојања *Полета* (1924/25) Дојчило Митровић, сада једини уредник, донекле мења концепцију часописа, настојећи да објави што више радова афирмисаних аутора са што ширег подручја, али и да публикује и студије и друге радове професора чачанске Гимназије који још више доприносе његовом угледу и озбиљности.

Поред уређивања часописа, Митровић је и сам писао прилоге за *Полет*. Као и раније, поезију је потписивао псеудонимом *Горски*, а пуним именом текст значајан за будуће истраживаче чачанске периодике *Послератни листови у Чачку*, приповетку *Паланачки живот*, као и белешке о новим књигама и листовима.

У трећу годину *Полет* је ушао измењеног изгледа, о чему је бринуо сликар Богослав Коњевод, а на корицама је истакнут и нови поднаслов: *Часопис за књижевност и науку*, што указује на битну квалитативну разлику од ранијег *Листа средњошколске омладине* у првој или *Омладинског књижевног часописа* у другој години постојања. У импресуму је наглашено име власника Драгомира Ј. Пурића, а часопис је штампан у Електричној штампарији Славка Г. Поповића и Сина. После четири објављена броја часопис је престао да излази, пошто је достигао најбољи квалитет. *Полет* су пратиле неприлике материјалне природе, што је могао бити и узрок његовог гашења, јер претплата није била довољна, а вероватно ни помоћ општине којој уредник упућује речи захвалности у јануарском броју 1926. године. У погледу садржине *Полет* је у овој години отишао корак даље, јер су његови сарадници постали и Тин Ујевић, Десанка Максимовић, Милан С. Шантић, Густав Крклец, Часлав М. Никитовић, поред већ сталних (Живојина Гл. Алексића, Марка Врањешевића, Синише Пауновића,

Радомира Кречковића, Растка С. Пурића, Живана Митровића, Драгољуба Милојевића и других).

У последња два броја *Полета* Митровић је увео посебан одељак *Ђачки кутак* намењен ученицима, свестан да се, окружен донекле афирмисаним писцима, удаљио од талентованих средњошколаца којима је такво гласило било потребно. *Ђачки кутак* је био отворен за све ученике, без обзира одакле су, па су тако објављене песме Косте Н. Милутиновића из Београда, Здравка Лукића из Крушевца, Добривоја С. Каписазовића из Битоља, Алексе Унковића из Дервенте, Душана Драгићевића из Дубровника и Драгића Р. Весковића из Чачка.

Са оваквом уређивачком концепцијом и све квалитетнијим прилозима *Полет* није заостајао за другим омладинским часописима у Србији, као што су *Књижевни Север*, *Венац* или *Буктиња*. Ако је његово излагање било од значаја за младе људе широм земље који су се бавили писањем, његово постојање је било још важније за омладину Чачка, поготово када се зна да су у периоду до Другог светског рата у овом граду основана још само два кратковека часописа.

Архива Полета

Поред сачуваних малобројних примерака свих бројева *Полета*, о самом часопису, приликама у којима је опстајао, проблемима са којима се суочавао уредник Митровић, начинима окупљања сарадника, као и растурања бројева, сталној борби са беспарицом и другим пратећим догађањима, сазнаје се много више из сачуване архиве која је од немерљивог значаја за разумевање услова у којима је овај часопис излазио.

Иако млад човек (матурант чачанске Гимназије), без неког већег искуства, али са добрим смислом за организацију посла, Дојчило Митровић је издавању часописа приступио самостално, вероватно и не знајући у какву се борбу упушта. Том задатку је пришао крајње одговорно, па је установио и одређену администрацију коју су имали и многи други озбиљни часописи, тако да је она данас драгоцен извор података и за утврђивање правих имена сарадника који су се потписивали псеудонимом.

Да би остварио што лакшу и бољу комуникацију са будућим претплатницима, као и повереницима задуженим за сакупљање новца, Митровић је припремио више врста *Огласа* (велики и мали), *Позив на претплату*, дописницу са штампаним текстом немењеним повереништву, реверс за примљени број примерака часописа, коверат са штампаним меморандумом, опомену за неизмирени дуг и уплатнице за новац са штампаним бројем чековног рачуна *Полета*.

Занимљиво је погледати списак могућих повереника. Највише одзива се очекивало од школа, па је зато разумљиво да се просветним радницима уредник најчешће обраћао, мада су они за прикупљање претплате задуживали поједине ученике. Тако се у *Списку* могу прочитати имена учитеља (Светолик Пауновић, Чедомир Илић, Миодраг Плазина, Савко Филиповић, Благоје Живковић, Рака

А. Митровић, Живан Митровић и други) и професора Гимназије (Драгомир Ј. Пурић, Маргита Радовић, Драгослав Митровић, Сава В. Ристановић, Јован Ј. Бабић, Трифун Ђукић). Упућивани су позиви и професорима Универзитета (Михаилу Константиновићу у Суботицу и Милану Андоновићу, Драгомиру Андоновићу, Гргуру Јакшићу и Чедомиру Митровићу у Београд). Анимирани су и студенти у Београду (Синиша Пауновић, Синиша Кордић, Милош Плазинић, Војислав Тодоровић, Ристо Ристовић, Радослав Драгутиновић), као и студенти у Паризу (Ђорђе Миликић и Часлав Никитовић) и Лиону (Радош Николић).

Много се очекивало и од сарадње са ђачким дружинама, па су *Позиви* послати ђачким дружинама гимназија у Београду, Горњем Милановцу, Краљеву, Пироту, Прилепу, Рачи Крагујевачкој, затим учитељским школама у Суботици, Јагодини и Скопљу, као и ђачкој дружини Богословије у Призрену.

У продају *Полета* укључене су трговачке и књижарске радње у Чачку, као и књижаре *Јединство* и *Малужић* у Суботици, *Време*, *Напредак*, *С. Б. Цвијановића*, *Рајковића* и *Ђуковића* у Београду и књижара *Стјепан Кугли* у Загребу.

Оглас и *Позив на претплату* послати су на наведене адресе, али и на многе друге, но стварних повереника који су се бринули о растурању часописа и прикупљању новца било је много мање. Сачуван је само *Списак повереника* са бројем примерака за продају у 1926. години, који садржи 53 имена за места ван Чачка, док их је у граду било укупно осам. Може се претпоставити да је то коначни број, зато што је те године часопис био најбољи и у техничком и садржинском погледу, тако да се боље продавао него претходних година, па је мало вероватно да је раније имао више повереника. Ван Чачка *Пошет* је највише продаван у Београду у књижарама *Време*, *Напредак*, *С. Б. Цвијановића* и *Рајковића* и *Ђуковића*, потом у Другој и Четвртој мушкој гимназији, затим у Крушевцу, Крагујевцу, Новом Саду, Ваљеву, Нишу, Пожеги, Тетову, Алексинцу, Штипу и Вршцу. Добро је продаван и у књижари *Стјепана Куглија* у Загребу, у Неготину и другим местима. У Чачку је најбоље растуран у Гимназији, заслугом следећих ученика: Гвоздена Мајсторовића задуженог за осми, Драгољуба Сименуновића за седми, Драгића Весковића и Михаила Шушића (који је продао највише примерака) за шести, Миодрага Радичевића и Миливоја Радмиловића за пети и Војислава Ерића за четврти разред. Од трговачких радњи у граду часопис је највише продао књижар Димитрије Константиновић.

Деловодник примљених радова

Од изузетног документарног значаја за сагледавање догађања око *Полета* приликом избора сарадника и радова за објављивање свакако је *Преглед примљених радова у администрацији књижевног часописа Пошет*, који је водио Дојчило Митровић. Он садржи хронолошки попис свих приспелих радова, без обзира на то да ли ће бити објављени, почев од 31. децембра 1923, па до 4. октобра 1926. године. Прве године било је 138 радова, друге чак 308 радова, а

треће и последње 220, мада су изашла само четири броја. Укупно је, за непуне три године, пристигло 666 радова, а објављено је 246, што значи да је уредник водио строгу селекцију. У рубрици напомена за већи број радова приспелих 1926. пише да ће бити објављени у наредној години, јер се уредник вероватно надао да ће превазићи материјалне тешкоће и да априлска свеска неће бити и последња. Међу тим радовима су биле и песме Десанке Максимовић, Јованке Хрваћанин, Милице Костић, Радослава Драгутиновића, Синише Пауновића, Милана С. Шантића и других. Подаци су уписивани у следеће рубрике: име аутора, псеудоним, занимање, назив рада, врста, датум примања, место одакле се рад шаље, оригинал или превод, у ком броју је штампан или није и напомене. Овако вођена документација омогућује да се утврди ауторство код свих анонимних или непотписаних радова разрешењем псеудонима и иницијала.

Чачанске Паризлије

У настојању да свој часопис што више рашири, Дојчило Митровић се обраћао и својим некадашњим школским друговима, сада студентима у Француској. Из њихових писама може се видети да се Митровић, осим беспарице, борио и са другим проблемима када је у питању опстанак часописа, као што су неразумевање средине, завист, па и властита малодушност. Поред охрабрења да истраје, од њих је добијао и разуверавања да је свет у коме они тренутно живе бољи.

Тако му Адам Василијевић⁴ пише:

„Драги пријатељу и рођаче,

*надам се да ћеш ми веровати, када ти кажем, да сам се јучераињем твоме писму и данашњем **Полету** обрадовао. Тој мојој радости има више узрока. Први је тај што знам да егзистираш (а то је најглавнији, уосталом). Затим, што видим да се тај Чачак, кога ти толико... овај..., јуначки бори. Добио је електричну шатмаприју, а за лист нећу ништа да говорим, јер ћеш помислити сигурно да претерано ласкам или да се много подсмехујем. Има још много других узрока, али би њихово излагање било сувишно, те због тога треба прећи на ‘ствар’. Дакле, ‘ствар’ је одлична! ово ти је моје скромно мишљење, а стручњачко мишљење господина Никите Часлава сазнаћеш из његовог писма, које ће ти доћи неких дана, кад и ово. На техничку страну би требало обратити још мало пажње, па ће све ићи као што треба. То ћеш моћи, надам се, лако учинити, јер су сви изгледи да финансијска ситуација није баш много тешка. А нарочито кад се зна да је Кум Пурко⁵ власник и кад се прочита она изјава благодарећи Г. Р. П-у⁶, што*

4 Адам Василијевић, писмо од 7. марта 1926.

5 Драгомир Ј. Пурић, професор у чачанској Гимназији, био је власник *Полета*.

6 Радивоје Пантовић, председник општине, благонаклоно је гледао на *Полет* и материјално помагао његово штампање.

се тиче сарадника, то ћемо се побринути. Часлав ће ти послати један приказ, а у исто време ћемо умолити писца за коју песму и т. д. Трудићемо се, а и скоро ћемо и ми тамо, па ћемо још озбиљније помоћи. Ђуро [Ђуровић] нам ових дана иде у Лондон, па ћемо гледати да и он отуда нешто пошаље.

Дакле, то толико, пријатељу, што се тиче **Полета**, а сада морам мало да се здржим на твојој особи. Морам да признам, и поред добре воље, да те треба мало грдити. Зашто се ти, брате мој, секираш? Зашто да ти пишеш, да **Полет** мора да стане и т. д.? Због чега? Јел' зато што га руше погледи и иронија блесаве светине, то јест неколицине идиота. Немам намеру, искрено ти кажем, да ти овде дајем лекције, али мислим, да ти треба да си већ на чисто са тим, шта је светина, шта су људи и каквих људи све има на овој покварено-дивној земаљској кугли, па да се према томе и управљаш. Уздигни се, пријатељу, недосежно изнад свих тих погледа и иронија и продужи оно, што си започео. На погрешном путу ниси! Знам да ти није лако, али ако сада клонеш – сада, када си оволико успео – многи те неће разумети, а многи – и пријатељи и непријатељи – ће ти казати да си кукавица. Баџи, т.ј. мани Чачак. Ако његову средину не можеш да подносиш, онда се уздигни – као што ти то рекох већ горе – изнад ње. Не осврћи се на њу. А што се тиче мене, ја ти братски кажем, да ипак његова средина није тако покварена, као ова овде или ма где у осталим тако званом 'културним државама Западне Европе'. Кад би видео њихову поквареност и подлост, онда сам сигуран да би о свему сасвим друго мишљење имао. Оптужујеш га заједно са његовим грађанима за жуђ за богатством. Материјалисти су? Не! Боже сачувај! Практични су и више ништа...“

И Радош Николић из Лиона пише Митровићу похвално о Полету, али и о својим заузимањима за његову рекламу:

„Оне афише што си ми пре послао ја сам већ раздао. Једну сам залепио у Конзулату а једну у вице конзулату, овде, у Лиону, затим сам једну послао у Гренобл П. Протићу. Не лажем части ми (Знам да ћеш се зачудити мојој вредноћи и да мислиш да лажем). Јер ми овде колико год нас има сваки је из друге вароши и сваки врши пропаганду за своју варош. Па смо ја и Мирковић то извели овако као што ти рекох. Не могу ти овде наћи ни једнога претплатника међу овим голаћима, али бар ти рекламирам добро, тако да кад буду издолазили у Србију маса ће се од њих претплатити. Не мисли да те 'фарбујем' да би ми послао још неки примерак, али не бих се наљутио кад би добио још неки, макар из прошле године, а не само од јануара ове.“⁷

Са Адамом Василијевићем у Паризу становао је Часлав Никитовић, некадашњи уредник гимназијског часописа, Митровићев претходник у том послу и пријатељ, који жели да га подржи саветом и својим прилогом за *Полет*. Он пише:

„Драги Дојчило,

Данас сам добио јануарску свеску **Полета**. Право да ти кажем овим си ме послатком обрадовао. Веровао сам да си ме већ и заборавио, али сам се у то разуверио, јер си показао да водиш рачуна о својим пријатељима.

Адам ми је читао твоје писмо из кога сам видео да имаш врло здраве и правилне погледе на свет, а нарочито на Чачак. Него у томе писму има једна ствар која ме мало чуди. Не могу да замислим да тебе, и ако си донекле идеалиста (а ја сам из оног Адамовог писма видео да си и приличан реалиста), може та средина да депримира и да кажеш, да ће ти бити немогуће издржати иронију, коју људи из срдите немоћи бацају на **Полет**.

Ти знаш врло добро да је у животу врло важна ствар бити смео, куражан и енергичан. Твојим досадањим радом и држањем ти си довољно показао да имаш све три ове лепе особине и ја се надам да ћеш и у будуће истрајати и да нећеш допустити да клонеш сад кад си већ превалио половину пута.

Овај број **Полета** ми се необично допада. Имаш врло лепе прилоге. Али једна је ствар, коју бих ти замерио. Истина то је изнад твоје моћи, пошто верујем да немаш довољно материјалних средстава, али мислим да би требао да обратиш мало више пажње на техничку страну листа.

Ја ти шаљем један приказ на збирку песама мога пријатеља г. Мате Вучетића, која се зове 'Les Torchés' и која је изашла на француском и на нашем језику. Мислим да ћеш то објавити у првом броју.

Овде сам добро. Борим се као увек, јер, као што сам знаш, има увек и свуда покварених људи са којима се човек мора, хтео не хтео, ухватити у коштац.

Као што знаш добио сам стипендију француске државе за ову школску годину, до краја августа, а надам се да ћу је моћи продужити и за идућу. Сад сам легао на посао и радим за испите, које поалжем у почетку јуна, или крајем маја. Ако да Бог те их положим, онда ћу половином јуна бити тамо, да се преко распуста мало одморим и поткрпим, па ћу онда на јесен опет, у име Бога, овамо.

Овде је доста лепо. Једина је незгода у томе што треба повише новаца, а ја том материјом – коју Млађо Економ⁸ с правом назива 'јеврејска муниција' – дао Бог не располажем у довољној количини.

Ти сигурно виђаш мога брата који је у трећем разреду гимназије. Зове се Мирослав. Нађи га, молим те, разговарај с њим и упути га мало шта треба да чита. Објасни му да му је врло важна ствар да учи француски.

Држим да ћеш ми о свему опширно одговорити, а нарочито о том пропалом Чачку.

Поздрави г. г. Жику Алексића, Пурића и Милојевића.⁴⁹

8 Младен Ђ. Протић

9 Писмо Часлава Никитовића, март 1926. године.

Стручне теме у Полету

Као и други омладински листови, *Венац* на пример, и *Полет* је био конципиран тако да је, поред књижевних тема, садржао и текстове намењене поуци.

Занимљива и често обрађивана тема и у ранијим временима, не само на почтку XX века, о покушајима алхемичара да вештачким путем добију злато, нашла је место и у *Полету*. Новинар *Правде*, Раденко Томић, аутор је чланка *Фабрикација злата* у коме читаоцима представља најновија достигнућа научника у свету у покушајима да неки метал претворе у злато, уз закључак да су сви експерименти сувише скупи да би резултати били примењени у пракси, иако докази за прављење „камена мудрости“ постоје.

У време када је *Полет* излазио, читаво друштво се опорављало од последица Првог светског рата, па су сасвим очекивани текстови о патриотизму, политичком моралу, променама у друштву, будућности омладине. Те теме су актуелне у све три године излажења часописа. Тако, Дојчило Митровић, забринут због губљења патриотизма после рата, апелује на омладину да се зближи у својој новој отаџбини чувајући тековине рата, о политичком моралу пише Јован Бл. Јовановић поводом књиге *Политичка историја Србије*, док Живан Митровић неморал као последицу рата издиже на опште друштвени ниво у тексту *Проблеми данашњице*.

О просветним темама писало је неколико аутора. Растко Пурић, матурант чачанске Гимназије, пише критички о незаинтересованости својих вршњака за учење („*учи се само за тројку, па ни толико увек*“), за рад у ђачкој дружини „*Рајић*“ и коришћење њене књижнице, о „*несложности и недругарству које је на врхунцу међу ђацима, може се опазити нагло напредовање зависти и себичности*“. Поред осуде понашања своје генерације, Пурић упућује и позив за промену таквог односа према школи, а ради боље будућности.

Татомир Анђелић је написао зрео аналитички чланак под насловом *О оцењивању ученика*, који по свом квалитету нимало не заостаје за онима објављеним у стручним педагошким часописима. По његовом схватању „*нај-виднији доказ штетног утицаја данашњег оцењивања види се по самом томе, што благодарети њему и целокупном систему данашњег васпитања енергија код ученика све више опада, у колико су ученици више подложни његовом утицају; и што се злоба, завист и лицемерство налазе у већем степену код нас такозваних, 'свестрано образованих', него код простих људи.*“

Јован Бл. Јовановић залаже се у тексту *Класично образовање* за опстанак класичне гимназије и образовања које у њој стичу будући високошколци. Поред ових тема Јовановић је, такође, аутор и радова из историографије, као што су *Поглед на историју Новог века*, *Културна историја и њени проблеми*, а из његовог обимног дела *Наполеон I у Полету* је штампан један одломак.

Из српске историје у *Полету* су објављена и два краћа текста Драгољуба Милојевића, *Јакшићи* и *Карађорђе и Милош*, у коме су дати занимљиви портрети двојице значајних вођа устанка и родоначелника будућих династија.

Књижевни прилози

Поезија

Као и у већини часописа тога времена, поезија је и у *Полету* била заступљенија од прозе. Од укупно 246 прилога, колико је објављено у њему, 129 су песме, које је написало 47 аутора од 86, колико их је сарађивало у часопису. При конципирању садржаја часописа поезији је дата предност, не само у бројности песама, већ и у одређивању њиховог места у њему, тако што су у већини бројева заузимале прве стране. Изузетак је само први број почетне године излажења, који је почео приповетком.

У *Полету* су објављиване песме углавном у стиховима, за разлику од мањег броја поетских текстова у прози, којих је у другим часописима било много више (читави бројеви су били испуњени песмама у прози). Млади људи су тада радо писали овакве песме, па не чуди што их има и у *Полету*, мада се може рећи да их је само у првој години било више (11). Касније се тај број смањивао, тако да их је у другој било шест и у трећој свега једна песма.

Ако би се песме анализирале по осећањима исказаним у њима, онда се може закључити да је највише љубавних, што је и очекивано, будући да су сарадници млади људи. За њима следи знатан број тужних, елегичних песама које већ насловима наговештавају своју садржину (*Две увеле наде, Песма бола, Отац на гробу свог јединца, Пустош, Пастирева туга, Хтео бих да умрем..., Тугованка у ноћи, Ко јеца, Дан плаче, Бол, Дан смрти, Гробља, Умрла је мајка, Самоубилачка варијација и друге*). Намеће се питање откуда толико жалости, чак и у љубавним песмама, као и мисао да је таква поезија резултат угледања и неискрености, као и схватања да песма таква треба да буде. У *Полету* се налази свега неколико мисаоних песама, затим следе описне, а најмање је социјалних (три), колико их је и са радосним осећањима карактеристичним за дитирамб. Ту су и две пригодне песме, објављене о стогодишњици рођења Бранка Радичевића и поводом смрти Алексе Шантића.

Песници у *Полету* пишу углавном римованим стиховима. Поређењем се може закључити да је слободним стихом написана четвртина од укупног броја објављених песама, што наводи на мисао да су стваралачка опредељења сарадника часописа већином традиционалистичка. То је разумљиво када се зна да су, нарочито у првој години излажења часописа, сарадници били ученици гимназија или учитељских школа. Најчешће су им то били први публиковани радови, са изузетком Синише Пауновића, који је већ имао објављене песме и у другим угледним часописима, и нарочито Марка Врањешевића, тада већ познатог песника.

Следеће, 1925. године, пошто се одвојио од чачанске Гимназије, *Полет* је, окупивши познатије песнике, пошао узлазном линијом у погледу квалитета својих прилога. Томе доприносе песме Перише Г. Богдановића, Синише Кордића,

Радослава П. Драгутиновића, Николе Мирковића, Саве В. Ристановића и Милорада М. Петровића Сељанчице. Највећи напредак је постигнут у трећој години постојања *Полета*, када су окосницу његове поезије чиниле песме Тина Ујевића, Десанке Максимовић, Густава Крклеца, Даринке М. Одовић-Јовановић, Живка А. Спасића, Благоја Живковића и Милана С. Шантића.

О одликама нове поезије, настале почетком 20. века, а код нас прихваћене после Првог светског рата, чији су следбеници и неки сарадници *Полета*, писао је Сава Ристановић, објашњавајући узроке настанка, као и њене особености.¹⁰ Уз разумевање да свако ново време доноси и своје „изме“ настале на засићености постојећим и жељи за стварањем новог начина изражавања у погледу форме, садржине и осећања, критикујући извештаченост песника, он каже: „Нови песници често се претстављају као несрећна створења и уносе много ‘болеснога’ у нашу нову поезију. Мржња на живот, Бодлерово ‘цвеће зла’, чежња за Нирваном, смрт итд. често су теме нових песника. Многи се обраћају Харону да их вози на онај свет, јер су овога сити. Колико има искренности у њиним пренемагањима, то би било друго питање. Ми бисмо желели више здравља, снаге и оптимизма.“ Говорећи о променама у погледу форме песме, Ристановић истиче слободан стих као њену битну одлику („она је унела разноврснији ритам и више лирике а то доприноси лепоти једне песме“), опредељујући се радије за промене те врсте него за садржинске иновације које су неискрене, залажући се притом за разумљивост поезије.

Када се прочита овај Ристановићев есеј о поезији новог времена постаје јасније зашто *Полетови* песници пишу *Песме бола* или већ у наслову истичу *Хтео бих да умрем...*

Ако се упореди учесталост објављених песама појединих аутора у *Полету* и њихово учешће у другим часописима, може се закључити да бројност песама у *Полету* није у пропорционалној вези са њиховим учешћем у другим гласилима, нити значи да су се касније баш ти аутори у животу потврдили као песници. Већи број песама појединих аутора објављен је само у чачанском часопису и нигде више, али исто тако више је песника који су објављивали у другим часописима, а у *Полету* се огласили само са једном или две песме.

Највише песама (15) у овом часопису објавио је Синиша Пауновић. Иако није био члан редакције, много је допринео прибављању прилога, али је достављао и своје радове. Прве песме објавио је у *Венцу* (1923), да би упоредо са песмама у *Полету* од 1924. године објављивао и у другим гласилима. Од тих 15 у *Полету*, четири песме у прози (*Месечари*, *Сећање*, *Страх у свитање*, *Посланица*) су прожете меланхолијом, а осталих 11 су, римоване или у слободном стиху, писане углавном помодно, невешто и извештачено, што се може наслутити и из наслова (*Пастирева туга*, *Тугованка*, *Крици у ноћи*, *Звонару...*, *Душевни блуд*). Иако је касније објавио и неколико збирки песама, Пауновић никада није достигао завидне песничке висине.

10 Сава Ристановић, *Наша нова поезија*, *Полет*, књ. 2, бр. 5, 1925, 150–155.

По броју објављених песама у *Полету* одмах иза Пауновића је Растко Пурић (13). Највећи број написао је као ђак Гимназије и члан редакције часописа, а наредних година из Београда је ређе сарађивао у њему (свега три поетска и прозна прилога). И његова поезија је писана у маниру ђачких радова тога времена, како у римованом, тако и у слободном стиху.

Према заступљености својих песама (12) следи уредник часописа Дојчило Митровић, за кога је карактеристично да поезију није објављивао у другим гласилима осим *Полета*. Већина његових песама има форму сонета, најчешће љубавне тематике, мада ни он не заобилази бол и смрт као мотиве.

Драгослав М. Тодоровић постаје сарадник *Полета* 1924. године (као матурант Учитељске школе у Јагодина), али је и следеће године, као учитељ у селу Поточцу, наставио да шаље радове. Објављено му је осам песама, потписаних најчешће иницијалима и надимком (Д. Т. Иљин). У време сарадње у чачанском часопису није се оглашавао у другим листовима. Његова поезија је углавном љубавна, али за разлику од других песника, искрена, доживљена и уверљива.

Као студент права Милош С. Плазинић објављује шест песама у *Полету*. Пева о љубави и пролазности живота. Није познато да је наставио са писањем и објављивањем поезије.

Временом се у чачанском часопису оглашава све више познатих песника тога времена. Тако, на пример, из Београда љубавне песме у форми сонета шаље Никола Мирковић, који је песме објављивао и у *Венцу*, *Српском књижевном гласнику* и часопису *Мисао*. Периша Г. Богдановић, већ афирмисани песник из Шумадије са службом у Београду, који топло и с љубављу пева о селу, оглашава се са пет песама. Песник Марко Врањешевевић, студент књижевности у Београду, у српској периодици је увећало утирао свој песнички траг, када је у *Полету* објавио више елегичних песама. И Радослав Драгутиновић, Београђанин, који је прву песму објавио као гимназијалац у чачанском листу *Весник омладинаца*, доставља своју љубавну поезију *Полету*, као и другим познатијим часописима.

По једна песма објављена је или недовољно познатим песницима или већ афирмисаним, који су својим именом доприносили угледу часописа. Такви су били Густав Крклец, Десанка Максимовић, Сениша Кордић и Тин Ујевић.

Проза у *Полету*

Значајан део часописа чине прозни радови. То су пре свега приповетке, затим један одломак из романа Светислава Шумаривића, есеји, писма и одломак из дневника Винка Иванова Кожуља.

Иако је уредник настојао да сарадници буду са читавог југословенског простора, ипак, када је проза у питању, то није било остварено. Са изузетком непознатог аутора Винка Иванова Кожуља из Славоније, али који је живео у Београду, остали писци су били из Чачка или околине. Сви су они приближно истих година, матуранти Гимназије, односно Учитељске школе из Јагодина,

или студенти, а најстарији су Живојин Гл. Алексић, судија Духовног суда у Чачку и Драгољуб Милојевић, професор чачанске Гимназије, који су и раније објављивали своје радове. Иако је приповеткама придаван изузетан значај, па је у сваком броју штампана најмање једна, може се закључити да су оне различитих вредности, мада у тематском погледу имају сличности. У великом броју њих радња се догађа у време Балканског или Првог светског рата, или је рат оквир у који су смештени разни догађаји. С друге стране, у више приповедака основу чини љубавна прича. Малобројне су оне са другачијим темама.

Највише приповедака објављено је Растку Пурићу (4), који у две пише доста невешто о неверству жене, али су му занимљиве *Гаља* и *Под Јавором 1877*. Дојчило Митровић је написао две краће приче које су више лирске слике у прози него приповетке са развијеном фабулом, а трећа, *Паланачки живот*, иако дужа, састоји се из више монотоних слика којима је приказана варош једног врелог јулског дана.

Занимљиве приповетке пише Живојин Гл. Алексић (касније је објавио и две збирке) – једну о теми из нежидерског логора, а другу о једној старој свештеничкој породици, чији последњи потомак изневерава традицију своје лозе, постаје зао и осион човек и завршава живот као просјак, а са њим пропада и његова породица. Исто тако добре приповетке објавио је у *Полету* и Драгољуб Милојевић о догађајима из Балканског рата 1912. године и Првог светског рата.

Два млада приповедача, Миладин Ђирић и Миодраг Плазинић, нису се раније бавили писањем, али су њихови радови у *Полету* нагостили талентоване писце. Нарочито је то случај са Плазинићем, јер први његови текстови садрже и неке елементе модерног писања.

У *Полету* је објављено само неколико књижевних есеја. Растко Пурић пише о Дису, Милица Костић критикујући „мртво море“ у српској књижевности (у истоименом тексту), истичући да се много више очекивало од часописа *Путеви* и *Сведочанства*, као и од књиге *Од среће и од сна* Марка Ристића, али „*све се разблажило, смлачило, разводнило. Јењала ватра, учмала вода*“. Живан Митровић у тексту *Жена у народној песми* пише о оправданој борби жене за еманципацију и налази упориште за своју мисао у анализи женских ликова у народној поезији где је она приказана као „*храбра, поштена, честољубива, милосрдна и пуна пожртвовања*“. Сава Ристановић зналачки пише о одликама модернистичке поезије упоређујући је са традиционалистичким начином писања, истичући њене предности и мане.

Преводи

У *Полету* су своје место имали и преводи из страних књижевности. Били су то најчешће одломци из дела француске књижевности. Већ од првог броја објављивани су у четири наставка одломци из *Књиге мога пријатеља* Анатола Франса, у преводу Адама Василијевића. Ипак, преводе од већег

значаја остварио је Драгољуб Милојевић. Као омиљени гимназијски професор историје и земљописа, по потреби и латинског језика, иначе зналац француског језика, Милојевић је превео и објавио у *Полету* крајем 1925. и почетком 1926. године неколико биографија из књиге *Византиске слике* познатог историчара, византолога Шарла Дила, за које Георгије Острогорски каже да су „духовити, уметнички савршени есеји“, а за њиховог аутора да „мало има научника који су у тој мери унапредили византиске студије и дали тако јак потстрек раду других као Шарл Дил [...] Владајући суверено свим гранама византиске историје и историје уметности, Шарл Дил је имао дара и за историско приказивање и за егзактно, минуциозно испитивање.“¹¹ Притом је занимљив податак да су *Византиске слике* I и II објављене у Паризу 1925, односно 1927. године, а у Београду, у Српској књижевној задрузи 1927. и 1929, што значи да су читаоци *Полета* били у прилици да се упознају са неким деловима из књига Шарла Дила пре него што су оне објављене на српском језику у целини. За разлику од књижевних текстова које је потписивао иницијалима, Милојевић је своје преводе потписивао пуним именом и презименом.

Са руског језика преведено је и објављено у *Полету* неколико радова. Углавном су то ђачки преводи песама, а две анегдоте Аркадија Аверченка превео је гимназијски професор Андрија Тјагнирјадно.

Књижевна критика

Зачеци књижевне критике у *Полету* могу се пратити још од 6. броја прве године његовог постојања, када је уредништво на крају сваког броја у рубрици *Белешке* указивало, са више или мање текста, на нове књиге или нове бројеве разних часописа. Тако су препоручене књиге *Уметност и неуметност* Синише Кордића, *Наши и страни* Јаше Продановића, *Шапутања* Жарка Васиљевића, *Филозофија у „Горском вијенцу“* и „*Лучи микрокозма*“ Бранислава Петронијевића, *Руђин* Тургеева, *Жене и студенти* Кларе Цеткин, *Песме* Милана Ракића, *Целокупна дела* Војислава Илића-Млађег, *Шумадинке* Перише Г. Богдановића, XXVII коло Српске књижевне задруге, *Кроз живот* Милана Вукасовића, *Деветсто трећа* Драгише Васића, *Поезија* Божидара Ковачевића, *Критике* Велибора Глигорића, *Последње строфе* Даринке М. Одовић, *Педагогика народне песме* Благоја Живковића, *Песме невиђеном* Јованке Хрваћанин, *Амнезија и емоција* Благоја Марковића и друге, а од периодике *Рефлекс младих*, *Искра*, *Раскрсница*, *Једро*, *Реч и слика*, *Књижевни север*, *Учитељски подмладак*, *Српски књижевни гласник*, *Мисао*, *Буктиња* и *Воља*.

Поред *Белешки*, у *Полету* је од другог броја 1925. године постојао и *Књижевни преглед* у коме су писани озбиљни књижевни прикази новоизашлих књига. Највише их пише Синиша Пауновић. Приказао је *Песме* Десанке

11 | Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Просвета, Београд, 1969, 27–28.

Максимовић, затим о књигу Светислава Шумаревића *Сто једна страна*, драмско-епски спев *Хајдучки нерв* потписан псеудонимом Ст. Горски (Владимир Павловић), збирку Тина Ујевића *Колајна*, песничке књиге *Сонети ваја* Ст. Т. Митића, *Плес над празником* Јована Поповића и *Љубав птица* Густава Крклеца. Часлав Никитовић је из Париза послао приказе књига песама Мате Вучетића, збирке *Les Torchés* објављене на француском језику и друге, настале као избор из ње, под насловом *Буктиње*, штампане у Загребу.

Мала ревија

Песник и сликар Владимир Ж. Костин покретач је и уредник часописа *Мала ревија* са поднасловом *Месечник за књижевност и културна питања*, који је у Чачку излазио од марта 1932. до почетка 1933. године, када је изашао последњи број. Штампано је укупно шест бројева (пет у првој и један у другој години излажења). Часопис је био тако конципиран да је садржао и прозне и поетске текстове, од којих је првих било далеко више, – укупно 57, док је песама само 18, што је необичан однос за књижевни часопис тога времена. Али, ако се погледа преглед свих прилога, онда тај однос постаје јаснији, пошто су сви они засновани на идеји комунистичког погледа на свет, тако да је већи број текстова писан у намери да упутује и образује читаоца, а песма је за то мање погодан облик. Зато је велики простор дат баш таквим прилозима којима се критикује друштвена стварност и указује на потребу промена. Знатан простор заузима и део назван *Фелтон* у коме су објављивани прикази књига, ретко часописа или филмова. Заједничка основа свим текстовима је социјална тематика, како се и очекује од гласила левичарске оријентације.

У *Малој ревији* поезију су објављивали, поред Костина, Миодраг Миле Божанић, Драгић Р. Весковић, Србољуб Расулић, Веселин Филиповић Брезнанац, затим Анте Деан, Олинко Делорко и још неколико њих који се касније нису потврдили као песници. Не треба наглашавати да су све песме социјалног карактера, што се види већ из њиховог наслова (*Носачева порука сину*, *Уздах до неба*, *Пјесма исељеника*, *Нем човек*, *Молитва*, *Просјак*, *Радник* и друге). Тако Божанић уздише са сиромашнима и бескућницима („*И ноћас је неко јаукао без крова за хлебом / јутрос су људи нашли човека завејана снегом*“), Анте Деан саосећа са исељеницима („*А затим ће бродови преко пучине поћи / понијет ће нас и сиротињску нашу пртљагу*“), а Веселин Филиповић Брезнанац жали сељака који сву своју омовину продаје на вашару због пореза („*Људи и жене црних, земљаних лица / продају мршаве вочиће, безмлечне краве / јер има доста меница / јер има доста неплаћене порезе / а мало, тако мало родних година*“).

У већини бројева објављена је и по једна приповетка домаћих аутора, као што су Видан Борић, Топлица М. Савић, Анте Деан (две), Ж. Лешанин и Круно Креч, а у петом броју и приповетка *После рата* Исака Бабеља. То су приче о несрећним људима са друштвене маргине који најчешће страдају

због друштвене неправде и неразумевања имућних као, на пример, када газде избацују стару служавку пошто су довели другу, младу, и не препознају је међу просјацима пред црквом где је једино и могла да оде, или о просјаку, инвалиду из рата са дрвеном ногом (да не пати од реуме и да му не зебу прсти, још када би му и глава била од дрвета да га не боли због тешког живота), који проси пред палатом богаташа. Приказана је и жалосна судбина несрећног рудара који се утопио пошто је добио отказ, као и сузе дечака без десне руке који у школи не може да извршава све задатке као остала деца.

У већем броју текстова у *Малој ревији*, Владимир Ж. Костин, али и други аутори, указују на социјалне разлике и залажу се за једнакост и правду у друштву.

Тако у првом броју Костин пише о алкохолизму на селу и налази оправдање за већину сиромашних људи који шест дана тешко раде, а седмог налазе смирење у алкохолу, јер „*алкохол теши, алкохол греје, алкохол милује душу заборавом, а гладном телу бар на моменат пружа калорија и ведријих сања.*“ Ипак, поручује: „*Затрпајте поноре између друштвених слојева, збришите појам сиромаш из речника свију друштвених наука и делатности уопште.*“

У тексту *Спорт и ми* Костин хвали све користи које човек има од спорта, али и ту види социјалне разлике и неправду и закључује: „*Жалосно је само што рад толико исцрпе радника и поред свега не пружа му средства (ни економских, ни друштвених!), те он пред вече не располаже: ни комфором, ни енергијом, која му је потребна да се бави још и спортом. Према томе, питање спорта остаје ограничено на имућне, средњи сталез и докону ђачку омладину.*“

Природно је што је у таквом часопису нашао место и текст *Криза на пијаци радне снаге* Александра Ђурчића, у коме аутор објашњава разлоге за настанак светске економске кризе, чија је последица и милионска незапосленост радника.

Н. Драгићевић у тексту *Куда иду нова поколења* указује на осиромашење села у становништву, будући да се све већи број младих људи школује и не враћа у села која се постепено смањују. Сматра да се непотребно школује велики број људи који не могу да се запосле ни у граду ни у селу.

Марија Горјанић се залаже за равноправност жене и мушкарца „*који јој није господар већ друг*“ и текстом *Савремена жена* доприноси феминистичкој борби за друштвену једнакост полова.

Од свих часописа који су излазили у Чачку између два рата *Мала ревија* је највише простора уступала књижевној критици. Карактеристично је да су приказиване књиге углавном социјалног карактера, што је у складу са општим профилем листа. Потребу постојања такве књижевности и њеног пропагирања објашњава уредник Костин у свом тексту *Социална књижевност за човечнији живот*. Супротстављајући се „*грађанским писцима*“ који социјалну књижевност карактеришу као помодну, Костин истиче да је њен циљ заправо „*да води колективну борбу противу свих несрећа и ужаса овога живота. А својом победом она има да омогући бољи живот великом броју мукотрпне класе људи [...]* да

изнесе све теškoће и узроке живота и покаже пут како те теškoће треба отклонити. [...] А светао пример борбености пружају нам својим животом и радом један Барбис, Ептон Синклер, Травен, Еренбург, а код нас Цанкар, Крлежа, Цесарец, Јован Поповић, једним делом и Драгиша Васић и Душан Васиљев и многи млађи који су сада у развоју.“

Анте Деан¹² у тексту *Проза без истине и стварности* критикује домаће писце после Првог светског рата, тврдећи да, по његовој оцени, пишу о једном неуверљивом свету, а не о реалним проблемима свакидашњице, истичући као пример нове руске књижевнике у чијим делима постоји повезаност литературе и друштвених појава у времену у коме живе. У складу са таквим начелима, он већ у првом броју пише приказе књига поезије Добрише Цесарића, Драгутина Тадијановића и Десанке Максимовић и разочарано закључује да је од њихове лирике очекивао више социјалних тонова, а Д. Максимовић поводом њене збирке *Гозба на ливади* поручује: „Обраћамо се још једном нашој ‘болесној девојчици’ и молимо је да се сјети, како има и других ливада а без гозба, те уздишемо спрам њене раскошне лирске трпезе своју скромну ‘вечерњу молитву’; нека нам се поврати на земљу и међу људе, ако није одвише касно у овој вечери живота.“

Насупрот њима, за Деана је поезија Мирослава Крлеже блиска његовим идеалима и он, у обимном есеју о Крлежиној *Књизи пјесама* (1931), истиче да је то песник сиромаша и града који се буни и згража над друштвеним неправдама. Истиче песникове речи као закључак свог размишљања о књизи: „Боље је крварити гладан и настријељен као Петефијев курјак, него лајати на ланцу.“

И песме Анте Деана су биле предмет критике у *Малој ревији*. О његовој поетској књизи *Градска година* (Загреб, 1932) писао је неповољно Радован Зоговић истичући свој суд већ у првој реченици: „Градска година је изгубљена песничка година Анте Деана.“

У часопису су са симпатијама и препоруком за читање написани прикази књига *Тонкина једна љубав* Аугуста Цесарца, *Реда мора да буде* Јована Поповића, *Симуланти у социјалној литератури* Саве М. Штедимлије, *Злочин Кирика Руђенка* Николаја Никитина, *Златан ланац* Ептона Синклера, *Девојка за писаћом машином* Рудолфа Брауна, *Они који долазе* Велибора Глигорића, *Из живота малограђана* Ф. У. Вајскопфа, *Мој обрачун с њима* М. Крлеже и других.

Будући да је Костин био и сликар, он је писао и о сликарству Јована Бијелића, а сликару Мирку Кујачићу објавио је проглас под називом *Мој манифест*, у коме се изјашњава против ларпурлартистичког схватања сликарства, а велича ону уметност која извире из живота. Зато је за њега највреднија загребачка „уметничка група *Земља*, која је својим идејним опредељењем према социјалном сликарству, и откидањем од сваког културног идеала, традиције, поставила поштен основ за кретање уметничких интенција код нас.“ Манифест завршава речима: „Позивам другове, који нису оматорили за тражења, да кроз своју младу

12 Анте Деан (1904–1960) из Загреба службовао је као судија у Чачку у време излагања *Мале ревије*.

крв, бујну тежњу, чисту жељу и бунтовну палету пронесу живот у рад зарад будућности.“

Да је рад основа сваког напретка сведочи и текст *Први руски тон-филм у Југославији*, којим је истакнута вредност руског филма *Пут у живот* приказаног пред одушевљеном београдском и загребачком публиком. Филм велича рад као основни услов за људски препород, тако да од „бивших џепароша, обијача, убица и сваковрсних криминалиста који постају људи, то је једна нова религија, непозната данашњој Европи, религија која се зове Рад, а коју исповеда једна шестина земљине кугле.“

Оваквим садржајем часопис *Мала ревија* је на најбољи начин представљао нова друштвена стремљења. Уредник Владимир Ж. Костин, аутор већег броја прилога, налазио је сараднике сродне политичке оријентације и био у највећој мери заслужан за излажење часописа. Његовом смрћу и *Мала ревија* је престала да постоји.

*
* * *

Часописи *Полет* и *Мала ревија* излазили су у малом временском размаку, али си били у великом раскораку и у тематском и у идеолошком погледу. Док су у *Полету* песници безразложно меланхолични и певају о свом „болу“ нејасног узрока, а приповедачи се још увек баве ратним темама, при чему су и за једне и друге социјалне теме скоро непостојеће, дотле су, само шест година касније, у *Малој ревији* свим прилозима заједничке основне идеје о промени друштвених односа и стварању праведнијег друштва. За оба часописа карактеристичан је традиционалистички начин писања, с том разликом што *Полет* пише о одликама нових модернистичких стилова у књижевности, чији се благи утицај може осетити и код неких његових сарадника, док је у *Малој ревији* нагласак на реалистичком односу према стварности. Стиче се утисак да се у текстовима придаје већа важност садржини него форми.

Иако различити, ови часописи су имали значајно место у култури Чачка, јер су, као и већина часописа који нису били носиоци нових уметничких тенденција и праваца, постојали да би развијали склоност за лепу реч (*Полет*) или да би утицали на свест људи тражећи равноправност за све људе (*Мала ревија*). Њихова улога била је, углавном, просветитељска.

Literary Periodicals in Cacak between Two World Wars

The beginnings of literary periodicals in Cacak between two World Wars should be looked for in newspapers of Pupils' Association Rajic: 'Vesnik omladinaca' (Youth Voice), 'Omladinski vesnik', 'Sedmak', 'Maksim', 'Polet' and 'Osvit'. Pupils of Secondary Grammar School mainly published their first literary works there, but there were associates from other regions as well.

First literary magazines can be considered 'Polet' as it had a clear editorial conception and articles written by distinguished authors and whose editor in chief was Dojcilo Mitrovic from September, 1924 to April, 1926 and 'Mala revija' edited by a poet and painter Vladimir Z. Kostin in 1932 and 1933. Both magazines were for the youth throughout the whole of ex Yugoslavia and they were accepted well and had a very good cooperation. Although different in their content, topics and idea aims those magazines had something in common and they were the articles written in a traditional way with a slight influence of modern literature. 'Mala revija' was the only one in trend with its time as it was writing articles only with social character and propagated left wing's point of view of the world.

Marija ORBOVIC

La périodique littéraire à Cacak entre deux guerres

Les origines de la périodique littéraire à Cacak entre deux guerres doivent être recherchées dans les journaux lycéens de la Compagnie écolière Rajic : *Le messenger des jeunes gens*, *Le messenger de la jeunesse*, *L'Élève de cinquième*, *L'Élan* et *L'Aube*. Dedans publièrent leurs premières œuvres littéraires les lycéens de Cacak en général, bien qu'il y eut aussi des collaborateurs issus d'autres milieux.

Comme véritables revues littéraires avec une conception organisatrice claire et des articles d'écrivains déjà connus peuvent être considérés *L'Élan*, qui fut rédigé par Dojcilo Mitrovic de septembre de l'année 1924 à avril de l'année 1926 et *La petite revue*, qui fut rédigée par le poète et peintre Vladimir Z. Kostin en 1932 et au début de l'année 1933. Les deux magazines furent consacrés à la jeunesse dans toute la Yougoslavie d'alors, où ils se heurtèrent à une bonne réception et collaboration. La particularité commune de ces revues, différentes par leur contenu, leur thématique et leurs objectifs idéels est que leurs articles furent écrits traditionnellement avec des influences minimales de la littérature moderniste. Seulement *La petite revue* fut en concordance avec son temps, puisqu'elle apporta uniquement des articles de caractère social et qu'elle propagea un regard gauchiste sur le monde.

Marija ORBOVIC

Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

У ЛАВИРИНТУ УНУТРАШЊИХ ГРАНИЦА – ПОЛОЖАЈ ЧАЧКА У ТЕРИТОРИЈАЛНОЈ ПОДЕЛИ СРБИЈЕ 1804–2009. ГОДИНЕ

УДК: 342.25/.26(497.11)„1804/2009“(093.2) ; 352(497.11)„1804/2009“(093.2)

АПСТРАКТ: У раду се приказује место Чачка у унутрашњим административно-територијалним поделама Србије током последња два века, анализира статус града у мрежи насеља Западне Србије, као и ниво локалне самоуправе. Посебна пажња посвећена је питању успона и пада Чачка као регионалног центра, ривалству са околним градовима, детаљној хронологији свих територијалних промена и регистравању и објашњењу закона који су прописивали локалну самоуправу на нивоу округа, среза, општине и града.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: кнежина, срез, капетанија, нахија, округ, област, регион, град, систем насеља, самоуправа, статус, Чачак, Краљево, Горњи Милановац, Западна Србија.

Изучавање односа града/општине према вишим нивоима власти у унутрашњој територијалној организацији једне државе, облика и нивоа остварене/дозвољене самоуправе локалне заједнице, као и међусобних односа насељених места (градова/општина) унутар те државе, представљају једно од значајнијих питања историјског развоја модерне Србије које није добило заслужујуће место у досадашњим истраживањима. Проучавање ове теме омогућује не само јасније одређивање административно-правних појмова као што су град, општина, срез, округ, област, регион, њиховог историјског развоја, прецизније и тачније праћење хронологије свих промена него што је то до сада рађено, већ и анализу конкурентског односа градова у непрестаној трци да постану регионални и локални центри. Такав положај омогућавао је већи прилив новца, оснивање значајних управних, војних, образовних и здравствених установа, квалитетнији и бржи развој саобраћајне мреже, као и активирање привредне активности. Добити и задржати статус града и регионалног центра омогућавало је бржи или спорији развој, модернизацију или стагнацију насеља.

Средиште свих набројаних промена био је и остао град, преко кога се одражавају сви утицаји једног времена. Град је центар интелектуалног живота, креатор промена, носилац модернизације, стециште и расадник стваралачких идеја и остварења, жижа политичког живота, средиште најзначајнијих

институција. Без способности града да формира мерила вредности нема ни модерног, добро организованог и уређеног друштва.¹

Од самих почетака град се може сматрати структуром која је посебно опремљена за чување и преношење цивилизацијских добара, довољно сажета да пружи максималне могућности на минимуму простора, али способна и за структурно проширивање којој ће јој омогућити да нађе места за променљиве потребе и комплексније облике друштва у расту, као и за његово нагомилано наслеђе.²

Урбана динамика је тесно повезана са развојем друштва. Урбана стварност се мења током историје, али не ишчезава. У аграрним друштвима, којима током претходна два века припада Србија, организација и управа над државном територијом образује се и уређује поретком малих вароши – насељених места која окупљају 5–10% укупног становништва. Над аграрним „морем“ доминира мрежа вароши, а њихов однос са селом је често изразито конфликтан. Са настанком индустријског друштва долази до „руралног егзодуса“ када се успоставља поредак градова и урбанизације, а градови се умножавају и без престанка нарастају.³

Насеља слична по одређеним карактеристикама могу се сврстати у једну категорију, а између појединих категорија постоје извесни стални односи који их везују у једну целину – систем насеља. Целокупни систем представља хијерархијски ред које категорије заузимају одређено место на основу важности својих функција. На територији Србије систем насеља вуче своје корене још из 18. века, да би се током 19. века систем нагло развио и добио основну структуру коју још и данас видимо, упркос каснијим сложеним променама које су постале изразите нарочито после Другог светског рата.⁴

При одређењу појма град, поред броја становника као веома важног критеријума, као суштинска карактеристика се ипак истичу функције које то насеље врши (величина, изграђеност, опрема и правни статус насеља). Иако су ово веома важне особине, оне ипак нису основне одлике, већ последица развика насеља, односно значаја функција које је то насеље постигло – унутрашње (које се односе само на становнике тог насеља) и спољне (које се протежу и на становнике околних насеља). Већи број спољашњих функција, са ширим дометом, насељу додељује и вишу категорију.⁵

1. Мирослав Перишић, *Ваљево град у Србији крајем 19. века (1870–1903)*, (друго издање), Београд – Ваљево, 1998, 15–16.
2. Luis Mamford, *Grad u istoriji: njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Београд, 2001, 11, 30.
3. Мишел Басан, Венсан Ковман, Доминик Жоа, „Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike“, *Urbana sociologija*, (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Београд, 2005, 229.
4. Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, Глас ССLXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 13, Београд, 1966, 175.
5. Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији : прилог методици категоризације савремених насеља“, 176–181.

За територију Србије без покрајина, на бази система развијеног током 19. века па до 1945. године, развила се троделна структура насеља која је одредила и њихов даљи развитак до краја 20. века. У прву групу спадају насеља чистог градског типа: градови, вароши и варошице. Другу групу чине насеља градског типа у развиту: села – седишта некадашњих општина (до 1967. године) и сеоске варошице. Трећу групу чине насеља сеоског типа: села – седишта старих општина.⁶

Регионализација, развој и структурисање система насеља, истовремено укључује и одређење појма локалне самоуправе, под којим у овом тексту подразумевамо да локало становништво има права да бира своја локална представништва која имају извесна решавајућа права – да на својој територији одређени круг питања извршавају као власт, обухватајући проблеме којима се стварно и формално може утицати на живот и развитак локалне заједнице као такве.⁷

Нахијско средиште: 1804–1830.

У прве три деценије развита модерне Србије насеља градског типа разврставана су у градове, вароши, варошице, паланке и касабе. Термин „град“ био је условљен тиме што су ова насеља у свом саставу имала тврђаву – свега шест насеља у Србији. У суседству Чачка само су Ужице и Ваљево (иако није имало тврђаву) имали тај статус. Вароши су имале сличну функцију као и градови, али нису имали утврђење. У ову групу насеља спадао је и Чачак, а од околних насеља Крагујевац – укупно 11 вароши у тадашњој Србији. Нижу категорију насеља сачињавале су варошице са мањим бројем становника него вароши, али са сличним функцијама. У околини Чачка тај статус имали су Брусница (код будућег Горњег Милановца), Рудник, Карановац (данашње Краљево), Пожега – укупно 23 насеља у целој Србији. Паланке и касабе су биле мале варошице, без јасне разлике која је изражена у називима тих насеља. У околини Чачка ни једно насеље није имало статус паланке или касабе од 1804. до 1830. године.⁸

Београдски пашалук (чији је званични назив заправо био Смедеревски санџак) био је на почетку 19. века подељен на 13 нахија, а нахије на кнежине. Ту поделу озваничила је и устаничка власт 1807. године.⁹ Пред Први српски устанак у Чачку се налазило седиште нахије коју су Турци називали Чачанска (јер је у Чачку столовао муселим), али у српском народу је по инерцији ова

6 Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 184–185.

7 Миодраг Јовичић, *Локална самоуправа*, Београд, 2006, 9–12, 19–21.

8 Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 191–193.

9 *Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, Београд, 1955, 3–4.

нахија носила назив Пожешка, како се некада називала.¹⁰ Поред османске власти, у Чачку је истовремено било и седиште српског нахијског кнеза (баш-кнез, коџа-кнез).¹¹

У другој половини XVIII века успостављен је систем самоуправе у кнежинама, са скупштинама и кнезом, а османска управа је потврђивала то стање.¹² Међутим, дахијска власт од 1801. године ограничила је локалну самоуправу – кнежеви су у селима замењени субашама и села су први пут добила турску власт, што је био и један од узрока подизања устанка. Протеривањем Турака поставило се питање унутрашње управе. Нахије су на почетку устанка успеле да сачувају знатну самосталност, а кнежине су, иако су добиле више власти, ипак стављене под надзор и контролу нахијских старешина. Карађорђе је 1808. године успео да сломи аутономне тежње нахија, кнежина и народних старешина, а у циљу стварања јаке централне власти државе у настајању, иако је то било кршење народних традиција.¹³

Када је у питању самоуправа у варошким општинама (овај назив први пут је у законе уведен 1835. године, али се користи и за ранији период као правни термин за сеоску и варошку заједницу која има самоуправу), њу су у мањим судским и полицијским пословима вршили кнез (или главни кмет) и варошки кметови (угледнији и богатији људи), а њих је постављала виша власт.¹⁴

После истеривања Турака из Чачка 1805. године отпочела је да функционише устаничка власт. Стари кнезови су временом имали све мање власти, а нову управу над нахијом или више нахија, вршили су војни команданти – војводе. Војна управа је све више потискивала цивилну, па је уставним одредбама из 1808. и 1811. године централна власт постављала војводе, а они кнезове по кнежинама. Већ у јулу 1805. године прота Милутин Илић постаје старешина над Чачанском (пожешком) нахијом. Током Првог и Другог српског устанка Чачанска (пожешка) нахија обухватала је три кнежине: Драгачевску, Подибар и Мораву (укупно 104 села). Током 1805. године Милан Обреновић је из Чачка управљао не само Рудничком, већ и Чачанском нахијом, а од 1807. године

10 *Књажевска канцеларија: нахија пожешка 1815–1839*, приредио Данило Вуловић, Београд, 1953, XVII–XVIII; Чачак је сигурно до 1803. године седиште Пожешке нахије (Драгољуб М. Павловић, „Чачак од 1405. до 1805. године“, ЗРМ XII, Чачак, 1982, 180).

11 Драгољуб М. Павловић, *Чачак од 1405. до 1805. године*, ЗРМ XII, 1982, 178–182; Богумил Храбак, „Чачак у време Првог српског устанка и Хаџи-Проданове буне“, *Вишевековна историја Чачка и околине*, Научни скуп, (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 135.

12 Мирослав Свирчевић, „Кнежинска самоуправа у Србији 1739–1788“, *Balkanica XXXII/XXXIII*, Београд, 2001/2003, 183–195.

13 Федор Никић, *Локална управа Србије у XIX и XX веку: област, округ, срез*, Београд, 1927, 23–25, 29, 31, 47–48; Руџица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд, 1955, 75; *Ista, Opština i Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1 (1804–1839)*, Београд, 1966, 75.

14 *Ružica Guzina, Opština i Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1: (1804–1839)*, 82–83.

и ослобођеним деловима Старог Влаха. Даљи развој устаничких дејстава и стратешки полошај суседних места условио је да Чачак изгуби статус управног места. Милан Обеновић већ 1807. године одлази у ослобођено Ужице, а Лазар Мутап остаје у Чачку. Крајем исте године седиште Чачанске (пожешке) нахије пресељено је у Карановац (Краљево), па је целим подручјем командовао Антоније Пљакић (Ристић), Карађорђевићев зет родом из Каменице код Пожеге.¹⁵ Борба за место регионалног центра Западне Србије између Ужица, Чачка и Краљева испољила се већ у овом раном периоду развоја модерне Србије, а тако је остало и у наредних 200 година.

Пропашћу устанка 1813. године укида се српска власт. Земља је и даље била подељена на нахије, а Турци су у њима постављали српске кнезове. Милош Обреновић био је 1814. године кнез у чак три нахије (Рудничкој, Пожешкој, Крагујевачкој) које су постале језгро устанка 1815. године. Иако је османска управа после слома устанка била сурова, унутар кнежина ипак је враћен ранији самоуправни живот, укинут у устаничкој држави.¹⁶

После Другог српског устанка 1815. године власт се дели са Турцима. Када је у питању српска управа у административном погледу, Србија се и даље делила на нахије, нахије на кнежине, а кнежине на села. Као нови правни термин и територијална јединица у Србији је из времена Првог српског устанка задржан и назив срез, који ће у наредним деценијама заменити термин кнежина. Сви управитељи ових административних јединица носили су титулу кнез, а постављао их је кнез Милош Обреновић. Убрзо се за старешине села оставља само титула кмета. Стални и наследни кнезови изгубили су свој положај из прошлости. Милош је непосредно и посредно бирао за управитеље само себи одане особе које су управљале без јасно успостављених законских норми.¹⁷ По варошима су, поред нахијских, постојали и варошки кнезови, на челу градских и варошких општина. Власт је постављала и главног варошког кмета, који са још неколико кметова (угледних и богатих варошана) вршио власт.¹⁸

Када је османска власт поново успостављена 1813. године, она није пореметила постојећу поделу на нахије, као ни устанак 1815. године. Чачак је, са малим прекидима, остао седиште Чачанске (пожешке) нахије која је 1822. године имала осам срезова (кнежина) са 106 насељених места. Чачанска (пожешка) нахија је понекад називана и Жичка, јер је њено седиште у Првом

15 Пожешка нахија је, после Соколске, била најмања нахија у Западној Србији. Према подацима из 1812. године Пожешка нахија имала је 1 014 домаћинстава, Соколска 824, Рудничка 1 342, Ужичка 1.879, Ваљевска 3 620, а Шабачка 3 918 (*Књажевска канцеларија : нахија пожешка 1815–1839*, XVIII; Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, 83–84, 88–89; Драгољуб М. Павловић, *н. д.*, 182–191; Богумил Храбак, „Чачак у време Првог српског устанка и Хаџи-Проданове буне“, 139).

16 Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, 109, 136.

17 Федор Никић, *н. д.*, 65–67; Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, 137, 139, 141.

18 *Ružica Guzina, Opština i Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1: (1804–1839)*, 107–109.

српском устанку једно време био и Карановац. Ово је потврђено и после 1815. године када је нахијски кнез Никола Костић столовао у Карановцу, а не у Чачку. Тек по његовој смрти 1818. године седиште нахије се премешта у Чачак у коме као нахијски кнез столује Васа Поповић.¹⁹ Чачак, који је већ 1818. године имао статус вароши, припадао је Видовском срезу, чије се седиште исте године сели из једног од најмањих села (Видове) у варош Чачак.²⁰

Чачак је у периоду двовлашћа османске и српске управе остао регионални центар, место у којем је седиште нахије која је обухватала целу десну обалу Западне Мораве од Пожеге до Трстеника (укључујући Пожегу, Чачак, Карановац и цело Драгачево). Лева обала припадала је Рудничкој нахији. Чачак, иако је географски и саобраћајно много ближи многим селима из тог подручја, није одређен као њихов управни центар, за разлику од знатно удаљенијих места, као што су Трстеник и Карановац. Оваква нерационална територијална подела (чији се корени налазе још у периоду средњовековне српске државе, потврђеним и у унутрашњим поделама османског царства)²¹ остала је као важећа у наредних 150 година. Истовремено, Чачак је био и центар кнежине/среза, али без јасне хронологије свих термилолошких и територијалних промена.

Седиште војно-цивилне команде: 1830–1838.

Добијањем аутономије после 1830. године створили су се услови за нову територијалну реорганизацију Србије. Унутрашње границе су више пута мењане у наредних девет година, као и термини којима су те промене означаване. Виша територијална јединица од града/вароши/општине у овом периоду постаје капетанија, како су се од 1830. године називале некадашње кнежине.²²

19 Јован Милићевић, „Карановац од 1813–1875. године“, у: *Краљево и околина*, (ур. Михаило Малетић), Београд, 1966, 271.

20 Чачански срез имао је у свом саставу девет села и варош Чачак, која је имала само 67 домова. Према попису из 1824/25. године Чачак је седиште Моравске кнежине настале спајањем Видовског, Трнавског и Самаилског среза. Ово ће касније постати и територијална основа за стварање Трнавског среза са седиштем у Чачку, који ће са мањим територијалним променама остати основно подручје којим се управљало из Чачка све до 1947. године. Детаљан попис свих територијалних промена погледати у чланку: Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, ЗРМ XXII/XXIII, Чачак, 1994, стр. 108, 111–113.

21 Андрија Веселиновић, „Чачански крај у средњем веку“, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Научни скуп, (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, 63–71; Гордана Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, *Рудо Поље – Карановац – Краљево: од првих помена до Првог светског рата*, Научни скуп, (ур. Љубодраг П. Ристић), Краљево, 2000, 33–44.

22 Чачанска (пожешка) нахија, са седиштем у Чачку, имала је 1831. године четири капетаније: Моравску (у којој је Чачак), Пожешку, Подибарску и Трстеничку. Моравска капетанија, са варошицом Чачак, имала је тада 50 села (Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, 114).

Пошто је 1833. године Србији прикључено „шест нахија“ које су улазиле у састав устаничке државе пре 1813. године, дошло је до нове реорганизације унутрашње управе и поделе земље.²³ Неке од ових нахија уклопљене су у постојећи систем нахија у Србији. Тако је Чачанска (пожешка) нахија проширена са пределима Старог Влаха и Новопазарске нахије.²⁴ Због овог проширења нахија Чачанска (пожешка) прозвана је 1833. године Чачанско-новопазарском.²⁵ Овај назив се није усталио, па је почетком 1834. године у новој реорганизацији територијалне поделе Србије добила друго име – „Окружје чачанско“.²⁶ Нешто раније, 1832. године, Пожега је по наређењу кнеза Милоша издвојена из Драгачевске и припојена Црногорској капетанији у Ужичкој нахији.²⁷ Чачанска (пожешка) нахија је тако још две године носила назив Пожешка, иако Пожега није била у њеном саставу.

Чачанском (пожешком) нахијом је све до своје смрти 1832. године управљао Василије Поповић. Исте године кнез Милош је дужност „губернатора“ Рудничке и Чачанске (пожешке) нахије поверио свом брату Јовану Обреновићу.²⁸ Чачак је тако поново добио могућност да постане велики регионални центар. Међутим, све до 1834. године Јован Обреновић је боравио у Брусници, а не у Чачку.²⁹ Пошто је у Србији тога доба власт била више схватана као део моћи одређене личности (по указу владара), особа која руководи одређеном облашћу одређивала је и седиште територијалне јединице.

Државна управа је у званичним документима већ 1834. године обе нахије сврстала у један округ (нови назив који је заменио термин „нахија“). Према попису насеља, становника и иметка насталог у лето 1834. године, раније Чачанско окружје (нахија) укључено је у Рудничко, чинећи једну целину –

- 23 У литератури се уврежило уверење да се ради о шест нахија. Међутим, у питању је присаједињење простора који је имао сложенију територијалну организацију. Према једном попису из тог времена прикључено је 12, а не шест нахија [Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1986, 193–196].
- 24 Од тих територија образована су три среза: Јошанички (обухватао десну обалу Ибра, али је и пределе до Трстеника), Студенички (лева обала Ибра) и Пазарски срез (области испод планине Јавор) (*Књажевска канцеларија: нахија пожешка 1815–1839*, XVIII).
- 25 Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије I*, Београд, 1897, 435; Милош Обреновић је због проширења нахије наредио да се суд из Чачка премести у Карановац (Краљево), како би већини становника био доступнији (*Књажевска канцеларија: нахија пожешка 1815–1839*, 441).
- 26 Владимир Тошић, *Мрчајевци и околина*, Мрчајевци, 1978, 394.
- 27 Раде В. Познановић, „Административно-територијалне промене у региону Титово Ужице 1815–1975“, Ужички зборник 8, Титово Ужице, 1979, 97; Међутим, према попису из 1834. године, Пожега је тек тада са околином прикључена Црногорској капетанији и Ужичком округу (Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, Чачак, 1968, 194, 223).
- 28 Радош Љушић, н. д., 196.
- 29 Миодраг Лазаревић, „Јован Обреновић у време борби за ослобођење и у периоду формирања власти кнеза Милоша“, ЗРНИ I, Чачак, 1969, 93–101.

Округ руднички.³⁰ Да ли је у питању било организовање већег окружја од две бивше нахије, Рудничке и Чачанске (пожешке), којима је од 1832. командовао Јован Обреновић, до сада није решено. Унутрашње територијалне промене у ово време биле су честе и несталне.

Процес територијалне организације покренут после добијања Хатише-рифа 1833. године и присаједињења „шест“ нахија, створио је могућност за нову административну поделу Србије. Већ 22. марта 1834. године цела Србија је подељена на пет Великих сердарстава (Рашко, Подунавско, Мачванско, Тимочко и Расинско). Сердарства су се делила на окружја (округе), а они на срезове (бивше капетаније). Чачак је постао седиште Рашког сердарстава које је обухватало окружје (некадашње нахије) Старовлашко, Ужичко, Чачанско и Рудничко (практично простор целе југзападне Србије). Кнез Милош је својом одлуком постављао капетане, начелнике окружја и сердаре – цео систем био је изразито централизован.³¹ Изгледало је да Чачак постаје значајан регионални центар, а томе је доприносила и одлука од 1831. године да седиште Ужичке епархије буде у Чачку.³²

Ова подела није била дугог века. Сретењским уставом од 14. фебруара 1835. године укинута су сердарства, а нова подела заснована је на новим и мањим територијалним јединицама: окрузима, срезовима и општинама, које се први пут помињу у територијалној организацији. Уставом је било предвиђено спајање окружја Чачанског и Рудничког под називом Рудничко окружје (са седиштем у Чачку).³³ Сретењски устав је брзо укинут, тако да нису донета посебна законска акта која би детаљније одредила степен самоуправе нових територијалних јединица.³⁴

30 Нови Руднички округ у свом саставу имао је следеће капетаније (исте 1834. укинут је тај назив и замењен термином срез): Подибарску, Моравску, Трнавску, Драгачевску, Студеничку, Црногорску, Моравско-рудничку (рудничка морава), Качерску (Лепосава Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године“, Мешовита грађа 13, Београд, 1884, 11–12, 76–86; Радош Љушић, *н. д.*; прилози – табела бр. 3: „Сумарни попис насеља, становништва и иметка Србије из 1834. године“).

31 Мита Петровић, *н. д.*, 608; Миодраг Лазаревић, *н. д.*, 93–101; Радош Љушић, *н. д.*, 194; Витомир Василић у свом раду погрешно наводи да су се окружја делила на капетаније. Тај назив је 1830. године заменио термин „кнежина“, да би назив „капетанија“ 1834. године био замењен термином „срез“ (Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, 114.)

32 Седиште епархије је 1854. премештено у Карановац (Краљево); од 1886. до 1890. у Чачку је поново седиште епархије. Она се затим премешта у Краљево, да би од 1897. до 1934. године владика столовао у Чачку (Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Културна ризница Чачка: од праисторије до савременог доба*, Чачак, 2008, 179, 192, 202).

33 Према новом Уставу, Руднички округ имао је у саставу седам срезова: Драгачевски, Качерски, Новоселски, Подибарски, Руднички, Трнавски и Црногорски (*Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 7).

34 Федор Никић, *н. д.*, 61–64.

Законско спајање Рудничког и Чачанског округа у једну целину, услед суспензије Сретењског устава (почетком марта и коначно 11. априла 1835), није остварено, па је на снази остала ранија подела на два округа.³⁵ Тешко је реконструисати како је све изгледало у пракси, јер се у званичним документима током 1835. и 1836. године наизменично појављују два назива: Окружје Рудничко-чачанско и Окружје Чачанско, одвојено од Рудничког.³⁶ Честе промене територијалне надлежности и назива окружја биле су условљене милитаризованим карактером читаве управе. Велика сердарства, а касније војне команде, биле су најзначајније јединице, док су окрузи само преносили наређења. Заправо, тек се од 1837. године постављају команданти у окрузима који касније, доношењем Устава из 1839. године, постају и управне јединице.³⁷

По укидању Сретењског устава, кнез Милош је успоставио нову територијалну реорганизацију засновану на превласти војне над цивилном управом. Образоване су четири војне команде – области које су обуватале више округа. Центар „Средоточне“ команде био је Крагујевац (престоница Србије 1818–1839), Дрино-савске Шабац, Дунавско-тимочке Неготин, а Моравско-дринске Чачак.* Ова команда у Чачку обухватала је четири округа (Ужички, Руднички, Чачански и Крушевачки), под командом Јована Обреновића.³⁸

Београд је од 1837. године издвојен из „Средоточне“ војне команде и Београдског округа и постао је посебна управна јединица. Војним областима командовали су у официри са војним и цивилним овлашћењима – у војним областима командовали су генерали, у окрузима пуковници, потпуковници или понегде мајори, а у срезovima капетани. Надзор ових официра над радом

35 Кроз литературу се дуго провлачио податак да се ово десило 1836. године (Федор Никић, н. д., 2; Владимир Тошић, н. д., 394; Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, 114). Међутим, са оснивањем војних команди у мају и јулу 1835. године, територијална подела Сретењским уставом је суспендована (Радош Љушић, н. д., 195–196).

36 Извесно је да се у документима од 21. фебруара 1835. помиње само Окружје Чачанско које се састоји од капетанија: Новоселске, Трстеничке, Подибарско-самаилске, Драгачевске и Трнавске. Већ 6. септембра 1835. године у документима се појављује „Окружје Рудничко Чачанско“. Нова промена се види 9. маја 1836. када се у документима помиње само Окружје чачанско које сачињавају срезови: Подибарски, Самаилски, Трнавски и Драгачевски (Књажевска канцеларија : нахија пожешка 1815–1839, 456, 496, 520–521).

37 Радош Љушић, н. д., 225–226.

* Федор Никић је навео да је центар Моравске команде био Алексинац, што је касније више пута поновљано у литератури [Федор Никић, н. д., 2; Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, 8; Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1934–1914*, München, 1989, 78; Радојица Ђирић, „Административно-територијалне промене на подручју данашње општине Краљево (1834–1839)“, у : *Рудо Поље – Каранова – Краљево. Научни скуп*, (ур. Никола Тасић, Драган Драшковић, Љубодраг П. Ристић), Београд – Краљево, 2000, 99]. У ствари, седиште команде која је носила назив Моравско-подринска било је у Чачку већ од 1835. године (Радош Љушић, н. д., 195).

38 Радош Љушић, н. д., 195.

локалних органа управе трајао је до све почетка 1839. године, када је на основу „Турског“ устава земља подељена на округе, срезове и општине.³⁹

У организација власти у варошима није било битнијих промена. Једино се у документима после 1830. године не помињу варошки кнезови, већ само кметови. Њихове управне надлежности још увек нису биле тачно утврђене, али је важио принцип изборности коју је требало да потврди виша власт.⁴⁰

Чачак – окружни центар: 1839–1878.

Уставом из 1838. године и Законом о устројству окружних начелстава у Србији образовано је 17 округа, међу којима и Чачански. Окрузи су се делили на срезове, а срезови на општине.⁴¹ Чачак је тако изгубио положај већег регионалног центра који је имао у периоду 1834–1838. (са малим прекидом почетком 1835. године), али је и даље био окружни центар. Подела на округе и срезове, по Уставу из 1838. године, важила је на подручју Чачка следећих 50 година.⁴²

Величина округа није мењана, али јесте седиште. Развој Чачка у великој мери био је условљен политичком одлуком да постане седиште округа. Кнез Милош је показивао велику бригу за развитак вароши, а Чачани су се свом владару и писмено захваљивали на „милости“. Ова чињеница се касније, под владом уставобранитеља и карађорђевићеваца, осветила Чачанима.⁴³ Доласком уставобранитеља на власт 1842. године прекида се развој Чачка као регионалног административног центра. Полугимназија, пребачена из Ужица 1842. године, премештена је 1845. у Крагујевац; у Краљево су 1853. премештени Окружни суд и Окружно начелство, а 1854. и седиште епископије.⁴⁴

39 Милош Обреновић је великим управним јединицама не само остваривао централизацију своје власти, већ је покушавао да снажније присаједини подручја која су припојена 1833. године и да оснажи војну и одбрамбену моћ земље, јер су војни команданти великих области били уважавани у народу, али и код околних турских команданата. Велике управне милитаризоване јединице у овом периоду имале су извесну традицију. Сердари и команданти подсећали су на војводе из Првог српског устанка који су постојали до 1811. године (Радош Љушић, *н. д.*, стр. 196–197).

40 Ružica Guzina, *Opština u Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1: (1804–1839)*, 177–179.

41 Чачански округ је 1838. године обухватао Трнавски (Чачак), Драгачевски (Вирово), Карановачки (Карановац – од 1882. Краљево) и Студенички срез (Рашка) [*Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 7–10, 17–18].

42 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, 115, 117.

43 Андрија Стојковић, Бранко Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837–1987*, Чачак, 1987, 16, 36, 473.

44 Драгомир С. Поповић, „Чачак у прошлости“, *Чачак у прошлости: студије и путописи*, (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 1995, 39–41.

Премештање седишта округа из Чачка у Карановац није била случајност. Још је Васа Поповић 1828. године, због нездраве климе и честих болести и смрти у својој породици, планирао да се сели из Чачка, а то је значило да се и седиште власти премешта. Поповић је до почетка 1832. године завршио себи конак у Карановцу, али је убрзо умро, па је цео подухват одложен.⁴⁵ Због рђавих здравствених прилика и кнез Милош је 1837. године је помишљао да Моравско-подринску команду премести у Карановац. Коначно, Окружно начелство је пресељено у Карановац 1853. године, али је по доласку кнеза Милоша Обреновића на власт 1859. године Начелство поново премештено у Чачак.⁴⁶ Ова одлука директно је утицала на стабилан развој Чачка у наредним деценијама. Чачани су у знак поштовања према Милошу Обреновићу 1859. подигли споменик његовом другом доласку на власт. То је уједно био и први јавни споменик подигнут у Чачку.⁴⁷

Поред Карановца (Краљева), велика конкуренција Чачку за место регионалног центра био је и Горњи Милановац. Већ 10. августа 1839. године покренути су планови да се уместо Бруснице, која је било село, уреди и оснује нова варош за центар округа. Треба нагласити да је ова идеја покренута тек пошто је кнез Милош напустио Србију 1. јуна 1839. године. Током следеће деценија непрестано се говорило о премештању центра округа, што је ометало развој ионако мале Бруснице чији су житељи непрестано ишчекивали пресељење. Од 1845/46. године кнез Александар Карађорђевић се лично ангажовао око пресељења Бруснице у којој је било доста грађана који нису били за подизање новог насеља. Неизвесност је појачавао и предлог из 1852. године да се Руднички округ укине, села распореде у суседне округе (Чачански, Крагујевачки и Ужички), а надлештва преместе у Чачак. Овај предлог је одбачен, али је покренут нови, у коме се говорило да ће Чачак доћи „под Руднички округ“. Кнез Александар је био против укидања Рудничког округа, јер би се таква одлука протумачила као реваншизам према колевци династије Обреновић. Планови за оснивање потпуно новог града почели су да се остварују 1852. године. Окружно начелство добило је налог за отпочињање градње 24. маја 1853, да би се камен темељац поставио је 22. октобра исте године. Деспотовица је званично основана у време када је Окружно начелство из Чачка премештено у Карановац, а варош је добила име по реци на којој је подигнута. Центар округа премештен је у потпуно нови град 1855. године, а кнез Александар Карађорђевић је уз велику помпу посетио варош 19. септембра 1857. године.⁴⁸

45 Радивоје Бојовић, „Господар-Васин конак у Краљеву“, у: *Рудо Поље – Каранова – Краљево. Научни скуп*, (ур. Никола Тасић, Драган Драшковић, Љубодраг П. Ристић), Београд – Краљево, 2000, 321–325)

46 Јован Милићевић, *н. д.*, 272–273.

47 Милош Тимотијевић, „*Политика, уметност и стварање традиција. Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године*“, ЗРНМ XXXI, Чачак, 2002, 115–116.

48 Михаило Кале Миловановић, *Брусница под Рудником*, Горњи Милановац, 2000, 95, 97, 100–106, 108–115.

Но, следеће године (1858) Обреновићи поново долазе на престо, па су изнова оживеле старе династичке традиције у таковском крају. У част старијег брата кнеза Милоша, Милана Обреновића, варош је 1859. преименована у Горњи Милановац (на Дунаву је постојало насеље са таквим називом – Доњи Милановац, бивши Пореч).⁴⁹ Везаност Горњег Милановац за династију Обреновић била је велика, па је Чачак, такође протежиран од Обреновића, добио озбиљног конкурента у борби за место регионалног центра.

Наклоност династије била је веома битан чинилац у одређивању која ће варош постати окружно средиште. Тако су Карановчани 1882. године покушали да се називом свога места приближе двору. Законом од 22. фебруара/6. марта 1882. године Кнежевина Србија је проглашена наследном Краљевином Србијом. Приликом посете краља Милана Карановцу 19. априла 1882. године и крунисања у Жичи, грађани вароши су захтевали да њихог град у будуће носи назив Краљево, што је краљ Милан прихватио и издао такву наредбу.⁵⁰ То им ипак није помогло, па је Чачак и даље остао окружно средиште.

Превагнули су историјски (политички) разлози, а не географски, економски, стратешки и саобраћајни положај града. Према свим извештајима Чачак је до регулације Западне Мораве крајем 19. века био изразито водоплавно и нездраво место, са малим бројем становника у односу на околне вароши. Покушај регулације реке и града, као и изградње нове чаршије, пропао је тридесетих година 19. века, јер тадашњи Чачани нису имали интереса да улажу новац у урбанистичку регулацију вароши.⁵¹

Према анализи свих предности Карановца, Горњег Милановца и Чачка, из 1869. године, првенство је давано Карановцу, па Милановцу, док је Чачак због своје слабе економске развијености, нерегулисаности вароши која је задржала оријентална обележја и нездраве климе због честих поплава, означаван као неподесно насеље за регионални центар. Планови да се варош премести на уздигнутију и здравију леву обалу Западне Мораве нису остварени због противљења житеља вароши, а таква одлука би вероватно успорила или чак онемогућила подизање Горњег Милановца који је постао конкурент Чачку. Према многим оценама, Чачак је имао статус окружне вароши само због „историјских заслуга“ (заправо везаности за династију Обреновић).⁵²

Србија је била централизована земља у којој је државна управа имала одлучујућу улогу у модернизацији друштва. Одлука која ће варош бити окружна имала је далекосежне последице, јер се на тај начин ширило њено гравитационо

49 Јован Мишковић, *Опис Рудничког округа*, (приредио и поговор написао Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2007, 105–107.

50 Љубодраг П. Ристић, „Краљеви у Краљеву (1882–1889–1904)“, у: *Рудо Поље – Каранова – Краљево. Научни скуп*, (ур. Никола Тасић, Драган Драшковић, Љубодраг П. Ристић), Београд – Краљево, 2000, 235–237.

51 Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar: razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka*, Niš – Kragujevac, 1984, 37–38.

52 Јован Мишковић, *н. д.*, 1–10.

подручје. Пошто би постала окружна места, такве вароши би убрзано напредовале, јер су управне функције града подстицале даљи привредни развој. Окружне вароши морале су да имају окружног лекара који је у том месту радио као варошки лекар; оне су вршиле судске и просветне функције на подручју целог округа (у њима су се налазили окружни судови, гимназије или полугимназије, трговачке школе), а биле су и седиште епископија и војних команди.⁵³

Финансирањем и изградњом монументалних јавних грађевина – начелстава и судови – државна управа имала је истакнуту улогу и у подизању градског центра и његовог архитектонско-просторног уобличавања. Законом о подизању јавних грађевина из 1865. године, одређена је и класификација градова на окружна, среска и општинска средишта. Архитектонске вредности тих зграда, добро изабрани положај у насељу, као и уређење њихове ближе околине, истицали су друштвени значај тих установа, али су истовремено подизали и углед и престиж окружних вароши које су се све више развијале.⁵⁴ Окружне вароши су имале и своје инжењере који су бринули о урбанистичкој структури насеља, подизању јавних зграда, регулисању улица и целе инфраструктуре.⁵⁵

Највеће промене у овом периоду везане су за статус општина које су потпуно нови члан у систему насеља (на основу „Закона о устројству општина“ од 13. јула 1839. године). Тако се створила не само терминолошка збрка, него се пореметила и сама суштина значења појма град/варош у тадашњој Србији. Није се више правила разлика између вароши и варошица, мада је она и суштински и по функцији постојала. Према овом закону општине су се делиле на прву (Београд), другу (варошке општине) и трећу класу (сеоске општине). Исти закон индиректно је утицао и на систематизацију насеља градског типа, сврставајући их све у једну категорију вароши.⁵⁶

Најважнији државни акт везан за систематизацију насеља у овом раздобљу био је Закон који говори о томе која су места у Србији „окружне вароши, варошице, а која села“ од 16. јуна 1866, допуњен 21. априла 1885. године (наређењем да се у наредне три године мора обавезно донети регулациони план вароши и варошица). Овим законом окончана су лутања у категоризацији насеља. Одређено је да постоје само три категорије: вароши, варошице и села. У

53 Бојана Миљковић-Катић, „Структура градског становништва Србије средином XIX века“, Београд, 2002, 73–75.

54 Бранко Максимовић, „Идејни развој српског урбанизма: период реконструкције градова до 1914. године“, Споменик САНУ СХХI, Одељење друштвених наука, нова серија 23, Београд, 1978, 24, 109.

55 Милош Радовановић, „Чачак на регулационом плану из 1893. године“, ЗРHM XXII/XXIII, Чачак, 1992–1993, 237–243.

56 Према законском акту о „Устројенију основних школа“ из 1857. године доноси се, индиректним путем, пропис о систему насеља у коме се види најразуђења организација градова/вароши: главни град Књажевства Београд, главне окружне вароши, остале окружне вароши, највеће паланке, средње паланке, најмање паланке, села са преко 500 домова, остала села (Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 196–197).

другом члану Закона дефинишу се вароши као места у којима стално пребивају окружне власти. Став да је административно-управна функција основни услов за категорију насеља био је оправдан у овом периоду, јер су уз њу аутоматски придодане и друге функције вишег реда (просветне, здравствене, судске, техничке), што је окружном месту давало посебан положај у систему насеља. У највишу категорију насеља – варош, практично град – у овом периоду уврштен је и Чачак, а од околних места Крагујевац, Ваљево, Ужице и Горњи Милановац – укупно 17 насеља у целој Србији. У категорију вароши у околини Чачка били су „именовани“ Пожега, Ивањица и Карановац (Краљево) – укупно 21 насеље у целој Србији.⁵⁷

Административна управа је за време уставобранитеља остала централистичка, као продужетак државне власти без унутрашње самоуправе. Окрузи и срезови су имали поглавито полицијске дужности. Када су у питању варошке општине оне су, осим полицијских, имале и мање судске и финансијске надлежности.⁵⁸ По традицији, задржана је изборност општинских власти, али и њихова подређеност централној власти – среским начелницима сеоске, а окружним начелницима варошке.⁵⁹

После 1839. године надлежности општине су уређиване разним подзаконским актима – уредбама. Основни послови сводили су се на обезбеђење материјалне и социјалне сигурности локалног становништва и бригу о школству, али и на бригу о јавним радовима. Приходи у варошима долазили су од опорезивања разних дућана и трговине. Прилично неодређене дужности општине прецизиране су тек после три деценије.⁶⁰

Законом о устројству општина и општинских власти од 24. марта 1866. године утврђене су две врсте општина – варошке и сеоске – а донекле је проширена и општинска самоуправа. Најважнији орган у општини био је Општински суд који су сачињавали кмет и два члана, а које је на неодређено

57 У систему као целини утврђене вароши и вароши комбиноване са тврђавама губе сваки војни значај и тиме се постепено изједначају са отвореним варошима. Тако нестаје један истакнути члан система који је у ово време завршио своју улогу започету пре више векова. Категорија вароши задржала је и још више развила своје функције преузимајући руководствену улогу у развоју младе српске државе (Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 197–200; Исти, *Варошице у Србији XIX века: регионално-урбанистичка студија*, Београд, 1970, 50).

58 Ružica Guzina, *Opština u Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1: (1804–1839)*, 177–179.

59 У варошима грађани су сами бирали општинске органе уз присуство окружног начелника. Закон о општинама није био потпуно прецизан (начин избора, трајање мандата, ко има бирачко право, начин смењивања). Временом су општине постале само извршиоци одлука централне власти, а кметове је замењивала полиција (Ružica Guzina, *Opština u Kneževini i Kraljevini Srbiji. Deo 1: (1804–1839)*, 210–213; Ružica Guzina, *Opština u Srbiji : 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, Београд, 1976, 51–56).

60 Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Београд, 1997, 152–153; Mile Ilić, *Opštinska vlast u Srbiji od 1804. g. do danas*, *Lokalna samouprava* 13–14, Niš, 2006, str. 26.

време бирао Општински одбор. Њихов избор вршен је у присуству надзорне државне власти која је тај избор потврђивала или одбијала; виша власт је могла да смењује кмета и чланове суда, а право присуства састанцима збора и одбора могла је да користи тако што би оповргавала њихове одлуке, ако процени да су у супротности са државним интересима. Заправо, општине су, попут среза и округа, постале део државне власти, са том разликом што је у њој било избора, али не и самоуправе. У Београду и окружним варошима избор кмета потврђивао је министар унутрашњих дела. Општина је постала прости извршилац наредби централне власти. Законским изменама Закона о општинама из 1875. године знатно је либерализован постојећи закон – проширена је надлежност општинског збора, а интервенције полиције су искључене (она без позива није могла да присуствује састанцима одбора). Кмет и остали општински органи бирани су на одређено време.⁶¹

Успон вароши и јачање самоуправе: 1878–1918.

Према пописима из 1884. и 1910. године у Србији постоји исти распоред насеља систематизованих у вароши, варошице и села. Године 1910. било је укупно 24 насеља са статусом вароши, а међу њима се налазио и Чачак. Од околних места исти ранг су имали Ваљево, Ужице и Крагујевац. Варошица су биле бројније (укупно 61 насеље), а од околних места у њих су спадали Ариље, Горњи Милановац, Гуча, Ивањица, Косјерићи, Пожега и Краљево.⁶² Период између два светска рата није донео значајније промене у систему насеља, ни у целини ни у појединим категоријама. Међутим, мењао се значај вароши које су добијале или губиле место регионалног центра и правни статус, као и ниво унутрашње самоуправе.

Степен локалне самоуправе временом постао је важно питање у Кнежевини Србији која је до седамдесетих година 19. века израсла у изразито бирократско-војнички централизовану државу.⁶³ После Српско-турског рата 1876–1878. године опште уверење у кнежевини било је такво да се реформа локалне управе одлагала само због ратних дејстава.⁶⁴

Промене на нивоу локалне самоуправе започете су најпре допуном Закона о општинама из 1884. године. На челу општине се уместо кмета бира председник који поседује највећу власт, док су решења о општинским одборима и судовима слична ранијим одредбама. Међутим, полиција је поново добила могућност да

61 Ružica Guzina, *Opština u Srbiji: 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, 124–131, 218, 222–223; Mile Ilić, *Opštinska vlast u Srbiji od 1804. g. do danas*, 26.

62 Бранислав Којић, *Варошице у Србији XIX века: регионално-урбанистичка студија*, 55–56.

63 Ljubiša Mitrović, „*Lokalna samouprava u Srbiji u svetlu nacionalne tradicije i savremenosti*“, *Lokalna samouprava* 3, Niš, 1998, 73.

64 Федор Никић, *н. д.*, 194–195.

врши надзор над општинском управом. Ове допуне нису оснажиле самоуправу, већ су општине ставиле под туторство државе.⁶⁵

Велика реформа локалне управе започета је тек доношењем Устава из 1888. године на основу кога су донети и нови закони: Закон о општинама (25. новембра 1889), Закон о административној подели Краљевине Србије (15. марта 1890) и Закон о уређењу округа и срезова (1. јула 1890).⁶⁶

Општине су по Закону из 1889. године имале могућност да самостално бирају председника и све остале органе, али законом нису јасно разграничене унутрашње и државне надлежности општине. Једино је изборност била самоуправна, а општина је стављена под троструки надзор (окружних одбора, полиције и Државног савета).⁶⁷

Када су у питању више управно-територијалне целине, на основу Устава из 1888. године одлучено је да окрузи и срезови имају самоуправне органе, што је била велика новост. Према Закону о уређењу округа и срезова из 1890. године власт у округу и срезу била је двојака: државна и самоуправна. Држава је постављала начелнике, а бирачи су изгласавали одборе. Законом о изборном и пословном реду за окружне и среске скупштине Србија је добила мале локалне парламенте са локалним владама.⁶⁸

Суспендујући Устав из 1888. године, краљ Александар Обреновић укинуо је 1894. године и овај Закон, чиме су у праксу враћене раније одредбе Закона о окрузима и срезовима из 1839. године. Нови Закон о окружним и среским скупштинама из 1898. није вратио њихову самоуправу, јер су чланови одбора постављани само зато да би донели буџете. Систем окружне и среске самоуправе враћен је тек Законом из 1905. године, када се поново бирају окружне и среске скупштине, образују окружни и срески одбори, а право надзора државне власти сужава.⁶⁹

Краљ је, суспендујући устав из 1888. године, вратио на снагу и Закон о општинама из 1866. године, који је предвиђао полицијски надзор. Убрзо је донет

65 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територију општине Чачак 1815–1941“, 118; Ljubiša Mitrović, *n. d.*, 75; Mile Ilić, *Opštinska vlast u Srbiji od 1804. g. do danas*, 27.

66 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територију општине Чачак 1815–1941“, 118–119.

67 Ružica Gužina, *Opština u Srbiji: 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, 289–295.

68 Окружни начелник могао је да обустави одлуке среске скупштине, а у срезу самоуправа није практично ни постојала, јер је скупштину сазивао срески начелник. Окружне скупштине су бирали председници општина, кметови и одбори у срезу – посредни бирачи – а у варошима су постојали и непосредни бирачи – они којима је било дозвољено да бирају народне посланике. Гласање је било јавно, а мандати су трајали три године (Федор Никић, *n. d.*, 274–277, 288, 297, 303, 309, 321–329; Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *n. d.*, 157).

69 Федор Никић, *n. d.*, 274–277, 288, 297, 303, 309–321–329; Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *n. d.*, 157.

и нови Закон о устројству општина и општинских власти (1. мај 1895), којим је властима било дозвољено да у општинама постављају полицијске комесаре.⁷⁰ Од 1897. године краљ је, преко окружних начелника, одлучивао о саставу Народне скупштине, а постављао је и општинске управе. Законом о општинама из 1898. године у варошима је председника општине постављао краљ, док су за кметове били предвиђени избори. Председник је за своју дужност од државе примао високу плату.⁷¹

Нови Закон о општинама донет је 1901, да би следеће године са осталим законима био укинут. Закон је повратио самосталност избора општинских органа, од председника до одбора. После мајског преврата 1903. године овај Закон је враћен на правну снагу. Више пута је мењан и допуњаван (1903, 1904, 1905, 1909), највише у домену изборних права и процедура.⁷² За територију Србије овај закон важио је све до 1933. године, али је у току постојања трпео разне промене.

Бројне и замршене законске промене одразиле су се на развој Чачка као регионалног центра. Према Закону о административној подели од 15. марта 1890. године Србија је подељена на 15 округа. Руднички и Чачански округ спојени су у један (Руднички) са седиштем у Чачку. Ова подела потврђена је и Законом из 1896. године.⁷³ Тако је Чачак поново постао центар велике области, потенцијално значајан управни регионални центар.⁷⁴ Савременици ових збивања предвиђали су Чачку велики напредак који ће му омогућити да постане средиште већег дела Западне Србије.⁷⁵

Ипак, као и у ранијим деценијама, ова подела није била дугог века. Законом од 10. априла 1902. године Руднички округ је поново подељен на Чачански (Драгачевски, Жички, Моравички, Студенички и Трнавски срез и варош Чачак) и Руднички округ, а граница је, као и раније, била Западна Морава. Оваква

70 Ružica Guzina, *Opština u Srbiji: 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, 317–319.

71 Ružica Guzina, *Opština u Srbiji: 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, 323–328.

72 „Закон о општинама“, *Зборник закона и уредаба: пречишћено и систематски уређено издање*, Београд, 1913, 268; Ružica Guzina, *Opština u Srbiji: 1839–1918: pravno-politička i sociološka studija*, 337–344, 352, 366–374, 391–395; Mile Ilić, *Opštinska vlast u Srbiji od 1804. g. do danas*, 28.

73 Нови округ сачињавали су срезови: Драгачевски (Гуча), Жички (Краљево), Качерски (Рудник), Љубићки (Прељина), Студенички (Рашка), Таковски (Горњи Милановац) и Трнавски (Чачак). Законом од 5. јануара 1899. године Чачанском округу припојен и Моравички срез, који је до тада био у саставу Ужичког округа (*Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 25–29; Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815–1941“, 119).

74 *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 30.

75 Сретен Пашић, „Чачак на измаку XIX“, *Чачак у прошлости: студије и путописи*, (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 19952, 179–180.

подела задржала се све до 1922. године.⁷⁶ Варошани из Горњег Милановца су још 1900. године упутили молбу влади да се поново успостави стари Руднички округ, наводећи да су они везани за Обреновиће и да Чачани највећи део новца из округа улажу у своју варош.⁷⁷

После 1912. године ослобођени крајеви у Рашкој области (Санџаку) нису присаједињени Чачанском округу, већ су формирана три среза (Дежевски, Сјенички и Штавички) која су образовала Рашки округ.⁷⁸ Аустроугарска окупациона управа (1915–1918) задржала је постојећу административну поделу на округе, срезове и општине, тако да је Чачак и даље био средиште истоименог округа. Варош је окупирана 1. новембра 1915, а округ у старим границама са центром у Чачку под окупационом управом формиран је тек 1. јануара 1916. године. Аустроугарска окупациона зона носила је назив Војни генерални гуверман, али у њега није одмах укључен и Чачански округ. То је учињено тек 11. фебруара 1916. године (поред Чачанског, Гуверману су прикључени и Ужички и западни делови Крушевачког округа). Целокупну управу контролисала је војна команда у округу и срезу, али је и цивилна власт у општинама била под њиховом контролом.⁷⁹

Потврда и потирање Чачка као регионалног центра: 1918–1944.

После ослобођења 1918. године успостављена је стара подела на округе. Видовданским уставом из 1921. године у начелу је било прописано да се Краљевина СХС подели на области. Владајућа коалиција је сматрала да би требало пожурити са централистичком политиком у уређењу земље и изборити се са опозицијом која се базирала на националној основи („племенско груписање“). Тако је 26. априла 1922. године Краљевина СХС подељена на 33 области које нису смеле да имају више од 800 000 житеља. Од свих југословенских земаља Србија (у границама пре 1912) је највише расцепкана (на 13 области).⁸⁰

- 76 *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, 30.
- 77 Бранко Перунички, *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, Чачак, 1969, 456–462; Обе окружне вароши, Чачак и Горњи Милановац, биле су привржене династији Обреновић. Јавни и активни противници династије нису били бројни. Тако је 1882. године у Чачку било свега 33 члана НРС, у Горњем Милановцу, 47, Ваљеву, 66, Краљеву 71, Крагујевцу 82, Ужицу 114, Крушевцу 138, Београду 307 (Милан Ст. Протић, *Радикали у Србији: идеје и покрет 1881–1903*, Београд, 1990, 189).
- 78 Јевто Вучковић, „Сјеница у спољним и унутрашњим административно-територијалним променама“, *Нопазарски зборник* 23, Нови Пазар, 1999, 192.
- 79 Богдан Трифуновић, „Структура и организациона управа на подручју округа Чачак током Првог светског рата“, *ЗРНС XXXVII*, Чачак, 2007, 101–104.
- 80 Ђорђе Ђ. Станковић, „Административна подела Краљевине СХС“, *Историјски гласник* 1–2, Београд, 1981, 35–36, 43.

Постојећи окрузи су укинати, а формиране су нове административно-територијалне јединице – жупаније. Основана је нова Рашка област, са центром у Чачку, коју су сачињавали бивши окрузи: Чачански, Рашки (Новопазарски) и Звечански (округ који је обухватао Косовско-митровачки, Вучитрнски и Дренички срез).⁸¹ Обласна самоуправа дуго није успостављана, па су први избори за посланике обласне скупштине одржани тек 23. јануара 1927. године.⁸² Као и у ранијем периоду, Чачак је своју надлежност простирао далеко на југ – овога пута чак до Србице на Косову – док је Љубићки срез са леве стране Западне Мораве и даље био ван „домашаја“ (од 1922. до 1929. године био је у Крагујевачкој области).

Подела на области била је важећа до 3. октобра 1929. године када је цела Југославија подељена на бановине. Држава је тада добила званичан назив Краљевина Југославија и била је подељена на укупно девет бановина. Административна подела на бановине, створене према географском критеријуму, била је покушај да се брисањем граница историјских области спрече дезинтеграциони процеси у вишенационалној држави. Ипак, у већини бановина остварена је бројчана премаћ Срба, али је Србија практично била избрисана као територијална целина, пошто је подељена на чак пет бановина.⁸³

Некадашња Рашка област са центром у Чачку је укинута, а читав простор шире околине града раздробљен најпре на четири, а затим на три бановине. Краљево је припало Моравској бановини са центром у Нишу, Ивањица најпре Зетској бановини са центром на Цетињу, а од 28. августа 1931. године Дринској бановини са центром у Сарајеву. Чачак је са Трнавским и Љубићким срезом припао Дринској бановини. Горњи Милановац је прикључен Дунавској бановини са центром у Новом Саду.⁸⁴ Бановине су имале своје управне органе: бана, веће и већнике које је постављала власт по свом нахођењу.⁸⁵

После више од једног века Чачак је престао да буде регионални центар, а подручја над којима је имао надлежност потпуно су распарчана. Чачак је са Трнавским и Љубићким срезом био најисточнији предео Дринске бановине. Ова подела по много чему није одговарала Чачку. Ипак, са њом су постављени

81 Јевто Вучковић, *н. д.*, 192.

82 Богумил Храбак, „Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка од 1918. до 1941. године“, ЗРНМ XXIV, Чачак, 1994, 278–279.

83 Љубодраг Димић, *Историја српске државности 3: Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, 140–141.

84 „Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја“, Политика, Београд, 4. октобар 1929, 2–3; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. I: prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Београд, 1937, VII; Драгољуб М. Вујовић, *Прилике, Дубрава и Радљево*, Чачак, 2002, 221.

85 Бана је постављао краљ на предлог министра унутрашњих послова у сагласности са владом. Банско веће је на предлог бана постављао министар унутрашњих послова (*Народно јединство – илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930–31 годину*, Сарајево, 1930, 23–46).

темељи за обједињавање Трнавског и Љубићког среза (територија данашње општине Чачак). Западна Морава је коначно престала да буде граница између великих унутрашњих територијалних целина.

Када је у питању власт на нивоу општине, самоуправа и демократски избори постојали су све до увођења диктатуре 1929. године (на основу Закона о општинама из 1901. године). После тога држава је преко бана постављала председника општине и одборнике. Велика промена у статусу Чачка остварена је 23. септембра 1934. године, када је на основу Закона о градским општинама варош добила статус града. Тиме је потврђено да је Чачак урбано насеље, а нови закон је требало да појача квалитативну разлику између сеоских и градских општина које су у свом делокругу имале много компликованијих дужности: правне, финансијске, па и полицијске (градска стража). Од околних вароши статус града добили су само Ужице, Ваљево и Крагујевац – укупно 75 градова на подручју Краљевине Југославије, односно 31 град на подручју Србије у границама после 1945. године, односно 14 градова на подручју уже Србије.⁸⁶

Државна управа је преко бана вршила надзор над градским општинама (које су имале само веће и председника, без скупштине), а Министарство унутрашњих послова могло је да разреши целокупну управу и постави нову. Иако је то законом било предвиђено, градови нису никада одржали слободне изборе, па је виша власт постављала Градско веће и председника све до окупације Краљевине Југославије 1941. године.⁸⁷ Статус града Чачак је задржао и у следеће две деценије, без обзира на све политичке промене кроз које је прошла цела земља.

Окупацијом и разбијањем Краљевине Југославије поремећена је и унутрашња административна подела. Током 1941. године немачка окупациона управа у Србији задржала је постојећу поделу на бановине у областима које је контролисала. Чачак је и даље налазио у оквиру Дринске бановине. Испостава Дринске бановине најпре је 23. маја 1941. године образована у Ваљеву, а после 15. јуна исте године у Ужицу. После гушења устанка окупациона власт је извршила значајну територијалну реорганизацију. Недићева управа је 26. децембра 1941. године вратила стару административну поделу, па је окупирана Србија подељена на 14 округа. Чачак је припао Краљевачком округу који је обухватао пет срезова (Жички, Драгачевски, Трнавски, Љубићки и Моравички, који је 12. маја 1942. припојен Ужичком округу). Тако је Чачак под окупационом управом изостављен из градова који су били предвиђени за регионалне центре. Градска

86 Бела Црква, Београд, Ваљево, Велика Кикинда, Велики Бечкерек, Врање, Вршац, Зајечар, Јагодина, Крагујевац, Крушевац, Лесковац, Ниш, Нови Сад, Панчево, Пећ, Пирот, Пожаревац, Призрен, Приштина, Рума, Сента, Смедерево, Сомбор, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Стара Кањижа, Суботица, Ужице, Чачак и Шабац (Stanko Majcen, *Komentar zakona o gradskim opštinama*, Beograd, 1935, 28–29, 137).

87 Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, ЗРНС XXVII, Чачак, 1997, стр. 325–334.

управа је током целе окупације постављана по жељи и нахођењу немачких власти.⁸⁸

Обнављање и губљење статуса окружног средишта у доба „револуционарног етатизма“: 1944–1955.

После 1945. године стари закони престали су да важе – ново доба донело је нови систем насеља у Србији, нове прописе и дефиниције. Критеријум за одређивање шта је насеље градског типа, коришћен за званичну статистику, није у овом периоду био сталан. У првом попису из 1948. године градска насеља су одређивана административним путем (законским прописима проглашавају се градови); од 1953. до 1971. године користи се демографско-статистички принцип (број становника и проценат непољопривредног становништва); после 1971. административно-правни критеријум – свака општина је сопственом одлуком одређивала које насеље је градско.⁸⁹ У свету постоје различити критеријуми шта је градско, а шта сеоско подручје (што омета или искључује поређења), при чему је најпогоднији критеријум домет мреже комуналне инфраструктуре (комунална опремљеност).⁹⁰ Према свим овим критеријумима Чачак је остао градско насеље.

Појам града је, због честих промена правних норми и статистичких одредби, постао прилично нејасна и прилагодљива категорија. Према статусу града/вароши/варошице у мрежи насеља, а на основу пописа из 1951. године, главна насеља су разврстана на градове, вароши, варошице и трговишта.⁹¹ Према претходним критеријумима на територији уже Србије у другој половини 20. века постојале су и развијале се три категорије урбаних насеља сврстане у систем. Највиши ниво имали су градови Београд, Ниш и Крагујевац (овај последњи само као озбиљан кандидат 1966. године) – спољне функције се распростиру на великој територији. Једно од карактеристичних обележја града је и постојање самосталног универзитета. Испод градова налазиле су се вароши,

88 Милош Тимотијевић, „Чачак под окупацијом 1941–1945: привреда и друштво“, ЗРНС XXX, Чачак, 2000, 235–240.

89 Radoslav Stevanović, „Gradska naselja Republike Srbije u popisima stanovništva od 1948. do 2002. godine“, Stanovništvo 1–4, Beograd, 2004, 109–126.

90 Goran Milićević, „Analiza mogućnosti unifikacije kriterijuma za razlikovanje gradskih od negradskih naselja“, Stanovništvo, god. XXXI–XXXII, br. 3–4, Beograd, 1994, 95–108.

91 Категорија градова, на основу одредби закона о административно-територијалној подели земље савезног или републичког значаја, разврстана је у три варијанте: 1) градови у рангу области (само Београд 1951. године); 2) градови у рангу среза – 20 насеља; 3) градови у рангу месних народних одбора (МНО) – 31 насеље; вароши – 2 места; варошице – 69, села – 4 085. Према попису из 1953. године у ужој Србији била су само три града: Београд, Ниш, Крагујевац – сва насеља изнад 50 000 становника (Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 205).

седишта значајних просветних, здравствених, техничких и других установа – функције се простиру на широку територију (то су пре свега она места која су 1866. године била окружне вароши, али и један број градова који није имао тај статус) и варошице. У околини Чачка у вароши су 1965. године спадали Ваљево, Горњи Милановац, Нови Пазар, Титово Ужице – укупно 18 насеља у ужој Србији. Краљево је сврстано у варошицу која је налази на граници вароши, док су праве варошице били Ивањица, Ариље, Пожега, Гуча, Косјерић, Трстеник, Рашка – укупно 50 насеља у ужој Србији.⁹²

Број насеља која су се од 1961. до 1981. године по броју становника, урбаног структуре и броју унутрашњих и спољних функција сврстала у градове (градови, вароши и веће варошице), знатно је порастао. На почетку овог периода било је свега 30 оваквих насеља у којима је живело само 28,2% становника уже Србије, да би њихов број 1981. године порастао на 52 (43,5% становника).⁹³

Снажна урбанизација темељила се на старом систему градова, али и на мрежи унутрашњих административно-територијалних граница у којима је значајно место имала и појединим насељима додељена улога регионалог центра.

Чачак је одмах по ослобођењу 4. децембра 1944. године поново постао регионални центар. Основан је Округ чачански (одлука је донета у Београду већ 1. децембра 1944. године), који је обухватао Драгачевски, Моравички (Ивањица), Трнавски и Љубићки срез, а од 10. децембра 1944. године Жички (Краљево), Студенички (Рашка), Таковски (Горњи Милановац) и Качерски срез (Белановица).⁹⁴ Чачак је одређен за велико средиште централне Србије, која је 1946. године на ужем подручју имала укупно 17 округа, 107 срезова, 20 градова у саставу среза и један град у саставу округа (Београд).⁹⁵ Србија је, заправо, имала територијалну поделу као на почетку 20 века, а Чачак је поново постао окружно средиште које обухватало велику територију, попут оне из периода 1890–1902. године.

Но, као у и претходним деценијама, Чачак није дуго задржао место регионалног центра. Већ половином априла 1947. године Народна скупштина НРС донела је Закон о административној подели који није предвиђао постојање округа, већ само мањих територијалних јединица (срезови, градови, градски рејони и подручја месних НО или градских насеља).⁹⁶ Политичка оцена рада

92 Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији: прилог методици категоризације савремених насеља“, 207–209.

93 Александар С. Вељковић, „Градови – центри развоја у мрежи насеља средишње Србије“, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 33, Београд, 1991, 184.

94 „Одлука о укидању Краљевачког округа и припајању жичког и студеничког срезова Округу чачанском“, СГ НРС 2, Београд, 3. март 1945, 2; Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, ЗРHM XXVI, Чачак, 1996, 247–249.

95 Lazar Đurovski, *Evolucija koncepcije opštine u Jugoslaviji*, Beograd, 1976, 279.

96 „Закон о административно-територијалној подели Народне Републике Србије“, СГ НРС 17, Београд, 24. април 1947, 154–178.

околу народних одбора сводила се на констатацију да су они у првом периоду обнове и изградње имали позитивну улогу, али да су временом постали „кочничари“ развоја срезова у „сложенијим условима социјалистичке изградње“.⁹⁷ Ужа Србија је према овој подели имала 81 срез и 21 град.⁹⁸

На подручју Чачка и околине од некадашњег Трнавског и Љубићког среза 1947. године формиран је Љубићко-трнавски срез са седиштем у Чачку (који се углавном поклапа са територијом данашње општине Чачак). Ова промена је практично најављена још 1929. године када су оба среза прикључена Дринској бановини. Западна Морава није више била (неприродна) граница која је раздвајала јединствену територију, а Чачак је коначно „истиснуо“ надлежност Горњег Милановца на својим ободима (Љубић). Поделом из 1947. године Чачак је са варошицом Љубић (без села) издвојен у ранг града који није потпадао под административно-територијални састав Љубићко-трнавског среза.⁹⁹ Овом административном поделом није било посредника од среза и градова према републичкој власти, а Чачак је остао регионални центар, али са знатно мањом територијом.

Ни ова подела није била дугог века. Већ 16. маја 1949. године донет је нови Закон о територијалној подели Србије. Уведена је Област као нова административна јединица. Србија се делила на пет области: Београдску, Крагујевачку, Нишку, Тимочку и Титовоужичку. Подручје Љубићко-трнавског среза и град Чачак укључени су у Титовоужичку област коју су сачињавали Азбуковачки, Ариљски, Драгачевски, Златарски, Златиборски, Љубићко-трнавски, Милешевски, Моравички, пожешки, Прибојски, Рачански, Сјенички, Ужички и Црногорски срез, као и градови Титово Ужице и Чачак. Центар ове велике Области било је Титово Ужице.¹⁰⁰ Краљево и Горњи Милановац су по овој подели припадали Крагујевачкој области. Ове области биле су замишљене као територије на којима ће се ефикасније мобилисати радна снага и локалне резерве у циљу извршавања задатака „на пољу социјалистичке реконструкције“ у складу са првим петогодишњим планом. Истовремено, ова подела је требало да учврсти организациону и управну структуру Србије ван покрајина (Војводина је тада имала статус покрајине, а Космет области) после раскида са СССР-ом и увођења економске блокаде.¹⁰¹ На ужем подручју Србије било је укупно пет области, 82 среза, 31 град у саставу и 21 град ван састава среза.¹⁰²

97 Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, 59.

98 Lazar Đurovski, *n. d.*, 279.

99 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, 248–249.

100 „Закон о подели територије Народне Републике Србије на Области“, СГ НРС 23, Београд, 19. мај 1949, 193.

101 Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, 62–63.

102 Lazar Đurovski, *n. d.*, 280.

Као и у 19. веку значајну улогу у стицању вишег статуса града имао је и његов назив. Ужице је 8. јула 1946. године свечано „крштено“ у Титово Ужице, током прве послератне посете Јосипа Броза том граду.¹⁰³ Титово име имало је утицаја на развој града у коме је непосредно после рата (1945–1950) основано 50% предузећа која су егзистирала 1975. године.¹⁰⁴

И Краљево је, попут Ужица, променило своје име – град је 6. јула 1949. године добило назив Ранковићево, по Александру Ранковићу, иако он није био родом из Краљева. Овај назив није се дуго задржао, па је Ранковићево поново добило назив Краљево почетком јануара 1955. године.¹⁰⁵ Враћање старог назива града донето је на основу политичке одлуке из 1953. године на нивоу Југославије – да се врате имена насељеним местима, установама и улицама које су „крштене“ по живим партијским активистима. Међутим, као највиши „симбол“, Тито је остао изван редова те „реституције“.¹⁰⁶ Чачак није мењао своје име.

Поред промене назива околних градова, као и у 19. веку, у близини Чачка дошло је и до формирања новог урбаног насеља. Село Лучани у доњем Драгачеву изабрано је као место у коме је подигнута војна фабрика, из које се касније развио велики хемијски индустријски комплекс ХЕ „Милан Благојевић“. Фабрика је званично основана 1. маја 1949, а погони су пуштани у рад током 1952. године, када су Лучани имали нешто више од 400 житеља. Према мерилима статистичара, у Драгачеву 1961. године није било урбаних насеља. Десет година касније Лучани постају урбано насеље, а од 1981. године то постаје и Гуча. Лучани су 1962. постали и центар истоимене општине која је обухватала цело Драгачево, чији је ранији центар био у Гучи. Тако је подигнут потпуно нови град који је као урбано насеље 1980. имао само 3 521, а 2002. године 4 284 становника.¹⁰⁷ Понављање ситуације са Горњим Милановцем из претходног века није се догодило, па су Лучани и даље остали варошица, али са развијеном индустријом.

Чачак је 1949. године потпуно изгубио место регионалног центра, али ни ова унутрашња територијална подела није дуго трајала. Већ 27. новембра 1951. године укинута су области, па су срезови поново постали непосредно

103 „Решење мин. Унутрашњих послова НРС о одобрењу промене назива града Ужице у „Титово Ужице“, СЛ НРС 36, Београд, 27. јули 1946, 956; Милутин Пашић, „Тридесет година Ужице носи Титово име“, Ужички зборник 5, Ужице, 1976, 5–22.

104 Драган Драгојловић, „Привредна структура општине Титово Ужице у периоду 1945–1975. године“, Ужички зборник 5, Ужице, 1976, 280.

105 „Указ“, СГ НРС 31, Београд, 8. јул 1949, 245; „Одлука о промени назива Градске општине Ранковићево у Градска општина Краљево“, СГ НРС 1, Београд, 8. јануар 1955, 7.

106 Димитар Григоров, „Рачунајте на нас! 'Одломак' о Титовој штафети или Штафети младости“, ГДИ 1–3, Београд, 2008, 111.

107 Илија В. Поповић, Општина Лучани: географска проучавања – научна монографија, Лучани, 2006, 70–71, 104, 175, 181.

подређени републичким органима.¹⁰⁸ Измена целокупног система руковођења привредом (самоуправљање) дала је већу самосталност предузећима. Народни одбори нису више руководили привредом, па су тако укинуте и Области којима је то био један од главних задатака.¹⁰⁹

Педесете године су време када се у Југославију уводи систем радничког самоуправљања, што је имало одраза и на локалну самоуправу. Законом о подели НР Србије на срезове, градове и општине, од 9. априла 1952. године, Чачак је задржао статус града, али је потпао под надлежност Љубићко-трнавског среза.¹¹⁰ Уже подручје Србије је 1952. године подељено на 84 среза, само три града и 25 градских општина.¹¹¹

Када је у питању степен остварене самоуправе у доба социјализма, она није имала класична обележја (локална управа као противтежа држави), већ је општина (или комуна) била део јединствене организације власти у држави.¹¹² Развој локалне самоуправе у раздобљу од 1946. до 1955. године има неколико етапа развоја: 1) 1946–1949; 2) 1949–1952; 3) 1952–1955. године.¹¹³

Народни одбори су све до 1955. године више били извршни органи централне власти него органи локалне самоуправе.¹¹⁴ Према закону о Народним одборима из 1946. године они су дефинисани као органи државне власти преко којих „народ врши своју власт“ – били су више извршна тела централних органа државе, него органи локалног самоуправљања.¹¹⁵ Теоретичари марксизма сучитав овај период, до увођења самоуправљања, назвали временом „револуционарног етатизма“ у спровођењу локалне самоуправе.¹¹⁶

Општи закон о народним одборима донет 24. јуна 1949. године (за целокупну територију ФНРЈ) само је детаљније одредио надлежности локалне управе коју је виша власт и даље детаљно контролисала. Прописивано је „јединство задатака и надлежности“, за разлику од буржоаске такозване „самосталне и пренесене“ надлежности. У социјалистичкој држави сви послови

108 „Указ о укидању области као административно-територијалних јединица на територији НРС и о престанку рада обласних народних одбора“, СГ НРС 37, Београд, 11. децембар 1951.

109 Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, 67.

110 „Закон о подели територије НРС на општине, градове и срезове“, СГ НРС 15, Београд, 22. април 1952, 141–187.

111 Lazar Đurovski, *n. d.*, 280.

112 Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, Ниш, 1996, 45.

113 Миливоје Ковачевић, *Комунални систем и комунална политика*, Београд, 1968, 29–47; Lazar Đurovski, *n. d.*, 43.

114 Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, 71–75.

115 Lazar Đurovski, *n. d.*, 44–47.

116 Najdan Pašić, *Istorijski put komune: utopija, naučna vizija i revolucionarna praksa*, Beograd, 1981, 84–88.

су „државни“ и осликавају власт „радног народа“, тако да није ни било разлога да се локалној заједници даје било каква самоуправа.¹¹⁷

У другој етапи развоја (1949–1952), када је започела децентрализација власти, положај и организација Народних одбора нису битније мењани, већ су само прецизније одређени (разграничење општег и локалног делокруга рада), што је допринело јачању аутономије у пословима локалног значаја.¹¹⁸ Било је предвиђено да у развијенијим општинама (индустријским центрима, туристичким местима, бањама) народни одбори могу, на предлог надлежног Среског народног одбора, образовати и „отсек за унутрашње послове“, а у сагласности са министром унутрашњих послова „Народне Републике“.¹¹⁹

У периоду 1952–1955. године, уместо сложеног система локалне самоуправе, установљен је једноставнији систем у коме су срез и општина прихваћени као основни облици организовања на микро нивоу. Усвојено је начело скупштинске владавине (Народни одбори били су највиши органи државне власти у локалним јединицама – општини, срезу, граду). У току 1952. први пут је уведен дводомни систем у НО срезова и градова – среско, односно градско веће и веће произвођача. То је требало да означи дисконтинуитет са политичким представљањем грађана.¹²⁰

До значајних промена дошло је и у односу према вишим органима. Уместо принципа демократског централизма, установљен је принцип контроле законитости. Овај период (1952–1955) се поклапа са постепеним увођењем самоуправљања. Народни одбори су третирани као основни органи самоуправљања у локалним заједницама, али као део истоветног и јединственог система државне власти, односно „власти радног народа“.¹²¹

117 Јован Ђорђевић, *Наши народни одбори – локални органи државне власти социјалистичке државе*, Београд, 1949, 38–44.

118 Lazar Đurovski, *n. d.*, 47–49.

119 *Uputsta o organizaciji administracije opštinskih i sreskih narodnih odbora*, Београд, 1952, 3.

120 Lazar Đurovski, *n. d.*, 49–51.

121 И поред свих ограничења локална власт је путем разграничења надлежности од виших органа добила више самоуправе. Народни одбори нису више били „малолетна“ и „нижа“ власт. Самосталност се изражавала и правима да Народни одбори добијају статуте којима организују своје пословање, као и да образују и бирају органе управе. Осим тога, одбори су стекли и право да самостално располажу делом дохотка које привредне организације одвајају за срез, општину и град, а у складу са савезним и републичким друштвеним планом. Законом је утврђен и постотак пореза на увођење локалог приреза и самодоприноса – право на самостално доношење друштвеног плана и буџета. Ипак, општине још нису имале могућност веће самоуправе, која је у овом периоду концентрисана у срезу (Lazar Đurovski, *n. d.*, 52–56, 145–146, 159).

Самоуправа у доба „самоуправљања“: 1955–1992.

Нове и велике административно-територијалне промене, као и промена самог појма локалне самоуправе, извршене су 1955. године. Појачане су улога и надлежност општине, које се укрупњавају и постепено смањују овлашћења среза. Градови су као посебне административно-територијалне јединице потпуно укинута, док су општине све више заузимале територију некадашњих срезова. Са друге стране, назив срез је задржан, али они су у територијалном и управном смислу покривали простор некадашњих округа.

У склопу нових промена 20. јуна 1955. године образован је Срез Чачак, са седиштем у Чачку, који је обухватао подручја више бивших срезова (Драгачевског, Љубићко-трнавског, Моравичког и Таковског). Тиме је Чачак поново постао центар ширег региона. Према овом закону, који је дао знатно већа права општини него раније, оне су у новој територијалној подели први пут трајно обухватале градска и сеоска насеља у једну целину.¹²²

Ранији компликовани систем територијалне организације знатно је упрошћен, па је 1955. године територија уже Србије подељена на 24 среза и 443 општине.¹²³ Срезови до 1955. године нису имали самоуправне органе (одборнике су бирале општине, извршни орган је био већи, а највиши орган био је срески начелник). Законом о локалној самоуправи од 1955. године срез је дефинисан и као заједница општина, односно „виши“ ниво у територијалном организовању. Временом је срез све више губио своје функције које су прелазиле на општине.¹²⁴

Ни ова подела није била дугог века, јер су после седам година срезови поново преобликовани. По новој територијалној организацији Србије од 17. новембра 1962. године, Чачак је изгубио место регионалног центра. Тако је остало у наредних 30 година. Стари срезови су укинута, а Чачак је прикључен Срезу Краљево који је обухватао подручја бивших срезова Чачак, Краљево и Крушевац (подручје од Тутина до Варварина).¹²⁵ Уже подручје Србије је 1962. године подељено на 15 срезова и 140 општина.¹²⁶

Устав из 1963. није предвиђао обавезно постојање срезова, али су они ипак у свим републикама образовани. Међутим, са повећањем права општина и њиховим укрупњавањем, срезови су већ 1967. године укинута. У периоду од 1955. до 1967. године постепено су укрупњиване, али и укидане општине са центром

122 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, 252.

123 Lazar Đurovski, *n. d.*, 281.

124 Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, 76–77.

125 „Закон о изменама закона о подручјима општина и срезова у НРС“, СГ НРС 45, Београд, 17. новембар 1962.

126 Lazar Đurovski, *n. d.*, 282.

у селима у близини Чачка. Када су 3. марта 1967. укинута срезова, Општина Чачак имала је 58 насељених места, а та подела важи и данас (2009. године).¹²⁷ Према овој подели уже подручје Србије имало је укупно 113 општина (1968).¹²⁸

Општине су до 1974. године биле непосредно подређене Републици. Савезним Уставом из 1974. године предвиђено је ново удруживање општина у Међуопштинске регионалне заједнице (МРЗ), али оне уставом нису биле обавезна категорија. Уставом СР Србије (1974) МРЗ ипак постају обавезно удруживање општина, што је 26. децембра 1974. званично прописано за подручје уже Србије. Овај први концепт предвиђао је да у ужем подручју Србије буде 16 МРЗ, да би се 17. јуна 1975. године искристалисала подела на осам МРЗ. Република и општине су повериле одређени део послова МРЗ које су имале своје скупштине, статуте и органе управе.¹²⁹ Ова подела остала је на снази све до 1992. године.

Прва, и веома кратка, подела на МРЗ предвиђала је Чачак као центар такве заједнице, који је окупљао општине Горњи Милановац, Чачак, Лучани и Ивањица.¹³⁰ Но, према подели из 1975. године, Краљево је поново постало регионални центар. Скупштина општине Чачак је 28. јула 1975. године удружена у Међуопштинску регионалну заједницу Краљево (општине Александровац, Брус, Варварин, Врњачка Бања, Горњи Милановац, Краљево, Крушевац, Лучани, Нови Пазар, Рашка, Сјеница, Трстеник, Тутин, Ђићевац и Чачак), „ради остваривања трајне сарадње, планирања и усклађивања својих планова са плановима економског развоја других општина“.¹³¹ Ова подела није мењана све до распада СФРЈ 1991. године.

*
* *

После доба „револуционарног етатизма“ у развоју локалне самоуправе (1945–1955), наступило је „либералније“ време. Заправо, локална самоуправа

- 127 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, 255.
- 128 Lazar Đurovski, *n. d.*, 283.
- 129 1. Ниш (раније Ниш и Прокупље); 2. Лесковац (раније Лесковац и Врање); 3) Краљево (раније Краљево, Крушевац, Нови Пазар и Чачак); 4. Крагујевац (раније Крагујевац и Светозарево); 5) Шабац (раније Шабац и Ваљево); 6) Смедерево (раније Смедерево и Пожаревац); 7. Зајечар и 8) Титово Ужице (Mile Ilić, „*Međuopštinske regionalne zajednice – samoupravne ili društveno-političke zajednice ili ...?*“, *Pravni život* 1/87, vol. 37, Beograd, 1987, 75–78).
- 130 Погледати карту политичко-територијалне поделе СР Србије из пролећа 1975. године (погрешно датирана у фебруар 1974. године), у: *Општине у СР Србији 1974: статистички подаци*, Београд, април 1975, 360.
- 131 „Одлука о закључењу друштвених договора СРС са општинама у СРС о удруживању општина у Међуопштинске регионалне заједнице“, СГ СРС 33, 28. јул 1975, Београд, 1975, 720–721.

никада није остварила ни самосталност ни могућност демократских избора током читавог периода социјализма. Промена је ипак било, а најважнија од њих свакако је постепено увођење „самоуправљања“ (1955–1974). У оквиру ове фазе развоја карактеристичне су две етапе: период преображаја локалне самоуправе 1955–1963. и период остваривања уставне концепције општине после 1963. године. Са Уставом из 1974. године отпочела је нова етапа у развоју друштвено-политичког система социјалистичке Југославије, а у том склопу и нова етапа у развоју општине и комуналног система.¹³²

Према закону из 1955. године општина је дефинисана као „основна политичко-територијална организација самоуправљања радног народа и основна друштвено-економска заједница становника на свом подручју“. У територијалној организацији Југославије остали су само срезови и општине, док су градови, као посебне политичко-територијалне заједнице, нестали. Све општине, без обзира на величину у просторном и демографском погледу и ниво и структуру економске и општедруштвене развијености, имале су исти правни статус и појачан положај у односу на претходни период. Општине су повећавале своју територију, тако да су практично покривале простор некадашњих срезова, али са већим правима, док су срезови у каснијем периоду потпуно укинута (1967).¹³³

Многи послови и надлежности срезова у областима привреде, комуналних послова и грађевинарства, управљања општенонародном имовином, у области здравства, социјалног старања, просвете и културе, унутрашњих послова и опште управе, пренети су на општине.¹³⁴

Према Уставу СФРЈ из 1963. године нису биле унете битније промене у погледу места и улоге општине у друштвено-политичком систему Југославије. Устав је само потврдио и више нагласио улогу општине као „основне друштвено-политичке заједнице“. Наглашена је њихова самосталност у доношењу сопствених статута, унутрашње организације, утврђивању прихода и њиховом располагању. Савезним уставима одређивани су основни принципи, док су републички и покрајински уставни (1963, 1974), као и статuti општине, веома детаљно регулисали положај локалне самоуправе.¹³⁵

132 Миливоје Ковачевић, *Комунални систем и комунална политика*, Београд, 1968, 29–47; Lazar Đurovski, *n. d.*, 43.

133 Институционално, општини су дата права и дужности управљања друштвеним пословима, осим оних који су Уставом или законима одређени за срез, републику или федерацију. После 1955. године све више је јачала и економска основа општине – организују се многи фондови који су се раније налазили у срезovima или републици (Lazar Đurovski, *n. d.*, 65–68).

134 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, 252.

135 Vojislav Simović, *Komunalni sistem i komunalna politika*, Beograd, 1966, 8–11; Lazar Đurovski, *n. d.*, 79–80, 103–104; „Статут општине Чачак“, Службени лист среза Краљево 14, Краљево 5. мај 1964, 305–329; „Статут општине Чачак“, Службени лист општине Чачак 3, Чачак, 4. март 1974, 49–92.

По Уставу из 1974. године општина је дефинисана као „самоуправна и основна друштвено-политичка заједница заснована на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људи“. Нагласак је био на самоуправној димензији. Свака општинска скупштина је од тада имала три већа: Веће удруженог рада, Веће месних заједница и Друштвено-политичко веће. Уставним одредбама општина је видно појачала своју улогу и престала је да буде објекат ширих друштвено-политичких заједница.¹³⁶

Повратак статуса округа у доба постсоцијализма: 1992–2008.

После распада СФРЈ 1991. године поставило се питање нове територијалне организације Србије. Поново је уведен систем округа (30. јануара 1992), по коме је цела Србија подељена на 29, а њено уже подручје на 17 округа и град Београд као посебно подручје. Тако је поново враћена традиционална подела Србије настала још у 19. веку. Чачак је постао центар Моравичког округа који сачињавају општине Горњи Милановац, Лучани, Ивањица и Чачак.¹³⁷ Иако је ова нова подела после 30 година поново промовисала Чачак као регионални центар, општине су и даље биле центар одлучивања, док је надлежност округа имала минимални надзорни карактер.

Број округа и њихове надлежности нису биле сасвим одређене категорије у време када се уобличавао овај закон (пролеће 1991. године, када се СФРЈ још увек формално није распала). Први предлог поделе Србије на 10 округа заобишао је Чачак, који је са општинама Ивањица, Лучани, Горњи Милановац, Краљево и Врњачка Бања требало да има центар у Краљеву и да носи назив „Студенички округ“. Локални одбор СПС-а и Милош Урошевић, народни посланик са њихове листе, одржали су 2. априла 1991. године протесну седницу своје партије у Чачку, на којој су тражили хитан састанак са председником владе Зеленовићем (који је и сам био члан СПС-а), са циљем да Чачак обавезно буде регионални центар који би окупуљао општине Ивањица, Лучани, Чачак и Горњи Милановац, а можда и Пожегу и Краљево. Истицано је да је Чачак пети по снази привредни центар у ужој Србији и да је у претходном периоду био неправедно запостављен и заобиђен као регионални центар, иако на то има „историјска“ права. Подсећали су да је претходни центар МРЗ у Краљеву вештачки и да никада није био прихваћен у народу (сама скраћеница је довољно говорила). Протесно писмо потписао је Родољуб Петровић, тадашњи председник ОО

136 Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, 81–86.

137 Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године“, 255; Исти, „Хронологија административно-територијалних јединица на подручју општине Чачак од 1944. до 1995. године“, ЗРНС XXVI, Чачак, 1996, 265.

СПС-а у Чачку, а са овим ставом биле су начелно сагласне и остале политичке странке (независно од идеологије).¹³⁸

Број становника урбаног подручја општине представља један од основних критеријума развијености сваког града. Свака општина је, почев од пописа из 1981. године, сама одређивала где су границе градског подручја. Тако је, приликом пописа 1991. године, захваљујући административним одлукама о проширењу градског подручја, забележен велики пораст градског становништва у Крагујевцу и Чачку. Коришћењем статистичког поступка (процент становника који се не бави пољопривредом), Ваљево и Врање су још у попису из 1971. године имали изразити раст урбаног живља (табела бр. 2). Законску могућност да сама општина одлучује шта је градско а шта сеоско подручје, Чачак је „вешто“ искористио 1990. године.¹³⁹ Предлог промена граница на седници СО Чачак од 24. септембра 1990. године прошао је без икаквог уводног објашњења и делегатске расправе.¹⁴⁰ Проширење граница града углавном се поклапало са ГУП-ом Чачка усвојеним још 1978. године.¹⁴¹

- 138 Миладин Вукосављевић, „Чачак мора бити средиште“, Чачански глас 16, Чачак, 12. април 1991, 3; Према изјави Родољуба Петровића као аргуменати у разговорима и расправама са републичком бирократијом током 1991. године коришћени су и подаци о попису становништва 1991. године који су говорили да урбано подручје Чачка има становника колико Краљево и Горњи Милановац заједно. На крају су сви функционери СПС-а запретили да ће дати колективну оставку ако центар округа буде у Краљеву, а не у Чачку. Овај аргумент је можда био одлучујући (Изјава господина Родољуба Петровића дата аутору текста 15. маја 2009. године).
- 139 „Одлука о утврђивању граница града Чачка“, Службени лист општине Чачак, 6, Чачак, 25. септембар 1990, 125-126.
- 140 Милојица Спарић, „У Чачку заседала сва три већа Скупштине општине“, Чачански глас бр. 40, Чачак, 27. септембар 1990, 3.
- 141 Поклапање није потпуно, јер је одлука о територији града Чачка на одређеним местима много шири од ГУП-а, а на неким уопште није обухватила подручја која су предвиђена планом урбанизације [*Генерални урбанистички план Чачка до 2000. године – за интерну употребу*, (ур. Бошко Луковић), Чачак, јун 1978, 33-35]. Треба нагласити да се територија града Чачка не поклапа не само са ГУП-ом, него ни са градским грађевинским земљиштем, територијом градских и сеоских месних заједница, катастарским општинама, као ни са статистичким круговима (они се поклапају са регистрованим насељеним местима). Према изјави господина Драгана Ђуковића, начелника одсека за привреду у управи Града Чачка, приликом пописа 1991. године у општини Чачак долазило је до комичних ситуација, јер поједини делови села у статистичким круговима уопште нису имали становнике. У сваком случају управа регионалног центра за статистику у Краљеву била је огорчена резултатима пописа у којима је урбано насеље Чачак за више од 10 000 становника надмашило Краљево. Карту коригованих граница градског подручја (*Просторни план општине Чачак – Модел II, англомерација становништва са равномерном дисперзијом*), погледати у чланку: Бошко Луковић, „Урбанистички планови Чачка и околине од 1893. до 1993“, *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп*, (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 570-577.

На тај начин Чачак је између 1981. и 1991. године остварио раст градског насеља за чак 21 852 становника (односно за 24 537 житеља по старој методологији пописа). Овакав административни начин увећања становника није био усамљен у Србији (табела бр. 2), али је пример Чачка веома репрезентативан. Политичком одлуком територији града прикључени су делови приградских сеоских насеља (Атенице, Јездине, Кулиноваца, Лознице, Љубића, Парменца и Трбушана) или читава насеља (Бељина и Коњевићи) која су у попису из 1991. имала изразити губитак становништва (10 514 по старој методологији пописа).¹⁴²

Први објављени резултати пописа показали су да је општина Чачак постала урбанизована заједница (преко 62% градског становништва). Села су према попису из 1991. „изгубила“ 18 595 становника у односу на попис из 1981. године. Број регистрованих пољопривредних газдинстава откривао је узроке оваквих „неочекиваних“ резултата. Од укупно 16 074 пољопривредних газдинстава 11 307 било је у селу, а 4 767 у „граду“. Али ни овај податак није добар за поређење, јер су у ову групу уврштена сва домаћинства која су имала најмање 10 ари обрадиве земље.¹⁴³

Чачак је 1991. године постао четврти град по броју становника у ужој Србији, надмашивши за 13 000 становника Краљево и чак за 16 000 становника Ужице. Демографски показатељи у претходним деценијама нису „предвиђали“ такав раст, а повећање становништва градских насеља у западној Србији (1948–1981) било је више изражено у Краљеву и Титовом Ужицу (4,6 пута), него у Чачку (3,5 пута).¹⁴⁴

Законом о територијалној организацији и локалној самоуправи из 1991. године општине су после више деценије поново могле да демократским путем бирају своје скупштине. Према овој подели уже подручје Србије имало је 114 општина (цела Република 188). Статус града, као посебне локалне самоуправе, имали су само Нови Сад, Крагујевац, Ниш, Приштина и Београд. Међутим, делокруг општинске власти је делимично смањен у односу на претходни период.¹⁴⁵

142 Пија В. Поповић, *Opština Čačak: geografska proučavanja*, Čačak, 1996, 48–51.

143 Милојица Спарић, „Нагло увећано градско становништво“, Чачански глас бр. 20, Чачак, 10. мај 1991, 3.

144 Шабац је у периоду 1948–1981 за 3,2 пута повећао своје градско становништво, а Ваљево 3,06 пута (Олга Савић, „Територијални развој градских насеља западне Србије“, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 39, Београд, 1987, 9.

145 Локална самоуправа нормативан израз добија као уставна категорија у Уставу РС 1990, уставним амандманима из 1991, као и у Уставу СРЈ од 1992. године. Закон о територијалној организацији РС и локалној самоуправи донет је 1991, а измене допуне и исправке доношене су 1992. и 1994. године. Нови закони о локалној самоуправи донети су 1999. и 2002. године (Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, 93–104, 108, 130–136, 158; Исти, „Историјски развој локалне самоуправе од прве до последње Југославије (1918–2003)“, Пешчаник 4, Ниш, 2006, 11–12.

Србија је 2007. године добила нови Закон о локалној самоуправи и Закон о територијалној организацији. Самоуправа општина је повећана, а предвиђено је и да места са више од 100 000 становника добију статус града (само у изузетним случајевима то могу и мања насеља). Без обзира на ову ограничавајућу одредбу, у Србији су 23 града (без Београда) добила статус града. Међу њима су се нашли Ужице, Ваљево, Крагујевац, Краљево и Нови Пазар.¹⁴⁶ Овим законом и Чачак је добио статус града, а Скупштина општине је 11. јула 2008. године донела и Статут града Чачка.¹⁴⁷

Проблеми поделе одређеног простора су многоструки и сложени, а присутне су и различите дилеме и отворена бројна питања која се не свде само на политичко-административне поделе и компетенције. Са појавом просторног планирања у савременом свету и потребом за усмеравањем развоја, организацијом и уређењем геопростора, регионализација се намеће као најадекватнији пут политичко-територијалне, али и просторно-функционалне организације. Требало би нагласити да најновији процеси политичко-територијалних реорганизација земаља у транзицији, па тиме и Србије, нису само питање унутрашњих чинилаца, већ су у великој мери и спољнополитичко питање (један од услова прикључења Европској унији).¹⁴⁸

Статистичке службе земаља кандидата за пријем у Европску унију постигле су 1997. године сагласност са Статистичким заводом Европске заједнице у Луксембургу (EUROSTAT) да се целокупна оријентација у вези са административно-територијалним организовањем води преко NUTS територијалног система (Nomenclature des unites territoriales statistiques).

146 1) Ваљево, 2) Врање, 3) Зајечар, 4) Зрењанин, 5) Јагодина, 6) Крагујевац, 7) Краљево, 8) Крушевац, 9) Лесковац, 10) Лозница, 11) Ниш, 12) Нови Пазар, 13) Нови Сад, 14) Панчево, 15) Пожаревац, 16) Приштина, 17) Смедерево, 18) Сомбор, 19) Сремска Митровица, 20) Суботица, 21) Ужице, 22) Чачак, 23) Шабац („Закон о локалној самоуправи, Закон о територијалној организацији Републике Србије“, СГ РС, 129/2007 (29. децембар 2007).

147 На основу члана 32, став 1, тачка 1, Закона о локалној самоуправи (СГ РС, бр. 129/2007), Скупштина града Чачка је на седници одржаној 11. јула 2008. године донела је Статут града Чачка (*Службени лист града Чачка*, 3, Чачак, 12. јул 2008).

148 О регионализацији (у смислу децентрализације управљања, односно начина административнополитичко-територијалног организовања путем којег се део функција државе преноси на регионални ниво) данас се говори као о услову без којег се не може очекивати прикључење Европској унији и улажење у токове европске интеграције. Сматра се да је регион (као средњи ниво управљања између државног и локалног) једини успешан пут децентрализације, демократских и економских реформи и међурегионалне сарадње. Наравно, Европска унија очекује да се регионализација спроводи према њеним критеријумима регионалне поделе како би се осигурала међусобна компатибилност територијалних организација земаља чланица (остваривање идеје о „еврорегионима“). На тај начин регионализација постаје политичко питање прворазредног значаја (Gordana Vojković, „Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije“, *Stanovništvo* 1/4, Beograd, 2003, 7–8).

Тада је утврђена номенклатура (5 NUTS) према броју становника, односно према величини територијалне јединице. Према актуелним критеријумима те статистичке територијалне јединице по стандардима ЕУ су:

- NUTS 1: 3–7 милиона становника (ниво државе или федералне јединице).
- NUTS 2: 800 000 до 3 милиона становника (макрорегион).
- NUTS 3: 150 000 – 800 000 становника (округ или дистрикт).
- NUTS 4: 10 000 – 150 000 становника (градска општина).
- NUTS 5: мање од 10 000 становника (сеоска општина или насеље).

Независно од ових критеријума, као и од административне поделе Србије из 1992. године, нова регионализација покренута је Просторним планом Републике (1996) и утврђивањем система центара различитог ранга – од макро-регионалног (Београд, Нови Сад, Приштина, Ниш, Крагујевац и Ужице), преко регионалног до субрегионалног, али без граница својих гравитационих зона, па у просторном смислу нису заокружени у одговарајуће регионалне целине.¹⁴⁹

Нови модел регионализације централне Србије (на основу ЕУ критеријума) предвиђа поделу на подручје града Београда, западну (Ужице), централну (Крагујевац) и источну (Ниш) Србију. Општина Чачак би према овом моделу припала централној Србји, као и највећи део општине Горњи Милановац. Западни део ове општине, као и општине Лучани и Ивањица (из садашњег Моравичког округа) припали би западној Србији са центром у Ужицу.¹⁵⁰

Према најавама нове регионализације Србије почетком 2009. године, цела територија Републике требало би да се подели на седам „статистичких региона“: Београд, Војводину, Косово и Метохију, централну, јужну, источну и западну Србију. Ови региони би требало да имају могућност директне сарадње са регионима у Европској унији и да узимају помоћ из претприступних евро-фондова. Ова подела је предвиђена да се уведе путем посебног Закона, а нова подела на административне рејоне са променом Устава. Предвиђа се да административни рејони имају своје парламенте, чиме би и Скупштина Србије добила дводомни систем (Дом грађана и Дом региона).¹⁵¹

149 Драган Ђ. Обрадовић, „Модел регионализације централне Србије“, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 57, Београд, 2007, 309–310.

150 Према овом моделу регионализације „Централа Србија“ (са седиштем у Крагујевцу) покривала би простор Краљева, Рашке, Александровца, Бруса, Трстеника, Врњачке Бање, Крушевца, Варварина, Ђићевица, Параћина, Ђуприје, Јагодине, Рековца, Свилајнца, Деспотовца, Крагујевца, Баточине, Кнића, Чачка, дела општине Г.Милановац, Љига, Лајковца, Лазаревац, Барајева, Младеновац, Сопота, Тополе, Аранђеловца, С. Паланке, Раче, Велике Планае, Лапова, Смедерева, дела општине Гроцка, Пожаревца, Петровца, М. Црнућа, Кучева, Жабара, Голупца и В.Градишта (Драган Ђ. Обрадовић, *н. д.*, 312).

151 Изјава Млађана Динкића, потпредседника Владе Републике Србије и министра економије и регионалног развоја („Најгоре је прошло“, Новости, Београд, 15. мај 2009).

Нејасне контуре унутрашњег запоседања простора

Према једној од Херодотових прича о историји старог Египта, после смрти верског поглавара који је сам владао земљом, дванаест краљева поделило је земљу и власт на једнаке делове, одлучивши да не ратују једни против других. У знак поделе царства, или можда као гаранцију те поделе, направили су неку врсту заједничког споменика – лавиринт.¹⁵²

У савременом свету под лавиринтом подразумевамо грађевину која је направљена да збуни људе. Лавиринт је заправо просторна и психолошка метафора чија се суштина своди на осећај „неспособности“ проналажења сигурног правца у простору који је изгубио сваку форму.¹⁵³ Управо се унутрашња подела и изградња локалне самоуправе у Србији у последња два века могу упоредити са изградњом лавиринта.

Међутим, људи имају потребу да живе унутар простора са дефинисаним, прецизним контурама. Без граница се губи могућност обрађивања и изградње једног простора – безгранично плаши и умањује наш степен схватања стварности. Као и све друге људске творевине и границе су пролазне и несталне – оне умиру и „васкрсавају“, премештају се, бришу и неочекивано враћају, уобличавају нашу свест и духовне хоризноте, дају им облик и утичу на идентитет.¹⁵⁴

Када се анализира место Чачка у унутрашњој територијалној подели и место града у мрежи насеља западне Србије, добијамо слику два различита периода развоја. Први, до 1929. године, када је Чачак био стабилан регионални центар, и други, после 1929. године, у коме је такав статус добијан и потиран.

Чачак је 19 година био нахијско средиште (1804–1807, 1813–1815, 1818–1832) и 109 година седиште округа (1834–1853, 1859–1922, 1944–1947, 1955–1962, 1992–2009). У ову поделу треба убројати и време од седам година када је Чачак био седиште Области (жупаније) која је обједињавала више бивших округа (1922–1929), као и полугодишње постојање региона МРЗ Чачак (1974) – укупно осам година. У три наврата после 1945. године Србија није имала округе као први степен територијалне поделе, већ су то били срез или општина. Чачак је као средиште среза био центар регије укупно шест година (1947–1949, 1951–1955), а као седиште општине без туторства више административне јединце у односу према Републици седам година (1967–1974).

У периоду двестапетогодишњег развоја модерне Србије Чачак је укупно 136 година имао статус окружног центра. Краљево, као главни конкурент за статус окружне вароши, „командовало“ је Чачком 1807–1813, 1853–1859, 1941–1944. (укупно 16 година). Када је у питању однос Чачка и Горњег Милановца,

152 Херодотова историја I, Нови Сад, 1988, 179–181.

153 Pjero Zanini, *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*, Beograd, 2002, 112–113.

154 Pjero Zanini, *n. d.*, 9–10, 53–54.

Брусница је две године (1832–1834) била центар Рудничког и Чачанског округа, док је Чачак био центар оба округа (под разним називима) у више наврата (1834–1835, 1890–1902, 1944–1947, 1955–1962, 1974, 1992–2009) – укупно 42 године.

Округ (нахија) је, као административно-територијална јединица, био први „степеник“ у организовању локалне управе у највећем делу развоја модерне Србије. Међутим, у више наврата организоване су веће целине које су окупљале више округа. Чачак је био седиште сердарства 1834–1835, Моравско-дринске војне команде 1835–1839. (укупно пет година).¹⁵⁵ Прво темељно укрупњавање унутрашњих граница организовано је приликом формирања бановина 1929. године, када је Чачак припојен Дринској бановини (1929–1941). Слична територијална подела образована је 1949. године када је Титово Ужице постало центар читаве југозападне Србије (1949–1951), као и приликом образовања најпре среза (1962–1967), а затим и МРЗ Краљево (1975–1992). Тако је Чачак провео укупно 36 година као средиште другог степена у хијерархији локалне управе.

Хронологија многобројних и замршених подела даје линеарну слику историјских промена, али права суштина читавог процеса повезана је са растом насеља и повећавањем унутрашњих и спољашњих функција града у модерно индустријско доба. Чачак је имао дугу историјску традицију окружне вароши коју је изгубио баш у периоду када су индустријализација и урбанизација постављали нове стандарде који су утицали на класификацију ранга насеља у мрежи градова западне Србије. Модерно друштво захтевало је све сложенију структуру управљања многим друштвеним, привредним и технолошким процесима, који су постављали темеље за нову хијерархију градова. Чачак је 1992. године повратио статус окружног града, али није постао и седиште значајних државних фирми и јавних предузећа (центар Електродистрибуције је у Краљеву, Пореске управе у Крагујевцу, а Телекома у Ужицу).

Истовремено, број становника урбаних насеља се у другој половини века више пута повећао, што је условило поништавање или заборав многих претходних традиција, па и оне да је Чачак више од једног века био значајно окружно средиште.

Исто важи и за демократске традиције. Када је у питању ниво остварене/дозвољене локалне самоуправе, она у претходна два века није била велика. Општине су имале слободне изборе и управу свега 28 година (1889–1894, 1903–1915, 1918–1929). Окрузи и остале веће административно-територијалне целине још мање – 25 година (1890–1894, 1905–1915, 1918–1929). Начело локалне управе требало би да подразумева и постојање локалних парламената. Док је то

155 У овај период спада и време када је Чачак био седиште Рашке области (жупаније) 1922–1929, али смо ову епоху сврстали у претходну категорију унутрашњих административно-територијалних подела, јер је по својој територији знатно мања од сердарстава и војних команди из тридесетих година 19. века, када је Чачак само пет година био седиште потенцијално велике и значајне административне целине.

за ниво вароши/града/општине увек била пракса, осим у условима окупације, виши облици унутрашње територијалне организације нису имали ту традицију. Нахијске скупштине су ограничене/укинуте још 1808, а окрузи су добили своје тек 1890. године. Од тада су (са прекидима током окупације 1915–1918, 1941–1944) окрузи, области, бановине, срезови и МРЗ, све до 1992. године, имали скупштине. Оне често нису непосредно биране, а најмање слободно, али су постојале као форма организовања локалне самоуправе. Законом о окрузима из 1992. године скупштине у овим територијалним јединицама нису предвиђене.

Двовековна борба градова да постану регионални центри у својој основи имала је за циљ добијање новца из државног буџета, што је омогућавало убрзанији и, што је још значајније, одржив развој града. Да би се овај циљ остварио коришћена су многобројна и разноврсна средства (позивање на историјске заслуге, везивање за порекло владајуће династије/политичке елите, мењање назива града и/ли/ административно повећање броја становника урбаног насеља).

Чачак је током готово читавог 19. века био „миљеник“ династије Обреновић, захваљујући чијем залагању је од мале оријенталне вароши постао прави окружни град, који је тај статус задржао и под династијом Карађорђевића. Политичка одлука да Чачак буде регионални центар имала је пресудно дејство за развој града, као и за његов спорији раст после 1929. године, од чијег се „удара“ никада није опоравио, док је место регионалног центра постепено преузело Краљево. Иако је његов положај на саобраћајној мапи Србије несумњиво велики (у сваком случају значајнији него што га има Чачак), овај град тешко да би добио место регионалног центра да се нису „стекле историјске околности“. Иста оцена важи за Горњи Милановац, који је као потпуно нови град основан 1853. године, иако за то није било већих „природних“ потреба.

Постоји уверење да је значај неког места или простора, као и његове границе, условљен географским (природним) положајем, војним стратешким значајем и обликом тла које омогућава комуникацију и спајање удаљених подручја. Теорија о природним границама, настала у 19. веку, полази из уверења да сама „природа“ може људима да пружи ограничења и правце у оквиру којих треба да се крећу и развијају. Но, природне баријере, као најочигледније и чврсто укоренење у простору, никада нису биле непремостиве и непорециве.¹⁵⁶

На примеру Чачка и околних градова, а пре свега Краљева и Горњег Милановца, теорија о „предодређености“ значаја природних граница и стратешког положаја неког града нема потврду у историјском развоју. Вољом људи и њиховим многоструким деловањем у модерном друштву стварају се оквири, границе и центри управљања, а тиме и ранг градова, при чему је у последња два века политички интерес био пресудан.

Табела 1 : Преглед броја становника у већим градовима Србије 1834–1910.

Град	1834	1844 ¹	1859	1866	1874	1884	1890	1900	1910
Београд	7.033	*	18.860	24.768	27.605	35.483	54.249	69.769	89.876
Ниш	*	*	*	*	*	16.178	19.877	24.573	24.949
Крагујевац	2.235	2.376	3.964	6.386	6.663	9.083	12.669	15.586	18.376
Лесковац	*	*	*	*	*	10.870	12.132	13.641	14.266
Пожаревац	2.941	3.733	5.309	6.909	7.829	9.344	11.134	12.980	13.613
Шабач	3.398	2.936	4.365	6.516	8.028	9.206	9.669	11.084	11.541
Пирот	*	*	*	*	*	8.832	9.930	10.395	10.737
Врање	*	*	*	*	*	8.807	9.500	10.586	10.487
Зајечар	1.439	2.016	2.854	3.860	4.076	4.669	5.858	8.280	9.462
Ваљево	893	863	1.865	3.066	3.993	4.737	6.006	7.447	8.832
Крушевац	1.163	1.417	2.557	3.022	4.271	5.146	5.998	6.972	8.417
Смедерево	2.450	3.265	3.620	5.122	5.107	6.577	6.726	7.141	7.411
Ужице	*	707	2.043	3.163	4.081	5.613	6.627	6.515	6.239
Неготин	2.100	2.709	3.383	4.325	4.528	4.727	5.386	6.267	6.236
Алексинач	810	1.694	3.016	3.954	4.447	*	5.762	5.199	5.933
Параћин	1.769	2.705	3.263	4.302	*	5.164	5.486	5.595	5.843
Прокупље	*	*	*	*	*	3.674	4.856	5.392	5.774
Чачак	908	948	1.525	1.922	2.290	3.137	3.869	4.232	5.671
Јагодина	2.558	3.166	4.009	4.429	4.385	4.401	4.619	4.776	5.376
Ђуприја	812	1.477	2.115	2.439	2.833	*	4.638	5.155	5.356
Свилајнац	1.853	*	3.847	4.009	*	*	5.105	4.901	5.204
Карановац ²	1.022	1.125	*	1.452 ³	2.334	2.692	3.595	3.238	3.648
Г. Милановац ⁴	130	205	*	775 ⁵	1.092	1.327	2.375 ⁶	2.836	2.122
Србија укупно	668.492	913.160 ⁷	1.078.281	1.215.576	1.353.890	1.901.737	2.185.448	2.529.196	2.922.058
Градско станов. ⁸	29.909	65.676	*	80.224	138.870	159.038	201.553	230.665	259.070
Градско станов. %	4,5	7,2	*	6,6	10,2	8,4	9,2	9,1	8,9

Извор:

1. Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године, Београд, 1896, 66–67.
2. Статистички годишњак Краљевине Србије, пета књига, 1900, Београд, 1904, 33.
3. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, Београд, 1911, 74–75
4. *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*, Beograd, jun 1953, 54.
5. Бранислав Којић, *Варошице у Србији XIX века : регионално-урбанистичка студија*, Београд, 1970, 55–56.
6. Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1934–1914*, München, 1989, 104.
7. Милован Радовановић, „Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији : развој насељености до Другог светског рата“, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, књ. 43, Београд, 1991, 86–87.
8. Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815–1941 : успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 182.

- 1 У табелу није унет број турског и јеврејског становништва, као ни број странаца у овим варошима (Бојана Миљковић-Катић, н. д., 30).
- 2 Карановац од 1882. године носи име Краљево.
- 3 Подаци из 1866, односе се заправо за попис из 1862/63. године.
- 4 Подаци за попис из 1834, 1844, односе се на на Брусницу, из које је премештено средиште округа 1853. године.
- 5 Подаци за 1866, односе заправо за попис из 1862/63. године.
- 6 Подаци из 1890, односе се заправо на попис из 1895. године.
- 7 Попис се односи на попис из 1846. године.
- 8 Бројност и проценат градског становништва су нешто већи него што је овде изражено, јер мешовита насеља нису урачуната у укупан збир градског становништва, већ с подаци односе само за 21 град према систематизацији Завода за статистику СР Србије из 1953. године.

Табела 2 : Преглед броја становника у већим градовима централне Србије 1910–2002.¹⁾

Град	1910	1921	1931	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002
Београд	89.876	111.739	238.775	397.711	477.982	657.362	899.094	1.088.7915	1.168.454	1.163.602
Ниш	24.949	25.109	35.465	49.332	58.656	81.250	127.654	161.376	173.470	173.724
Крагујевац	18.376	15.643	27.208	31.412	40.612	52.792	71.049	87.764	144.876	146.373
Лесковац	14.266	13.702	17.632	20.913	24.553	34.396	45.478	56.110	61.544	63.185
Пожаревац	13.613	10.604	14.042	15.474	18.529	24.269	32.828	39.735	41.748	41.736
Нови Пазар	13.433	11.185	10.361	11.992	14.104	20.706	28.950	41.099	50.362	54.604
Шабац	11.541	9.231	12.566	16.243	19.894	30.352	42.075	52.177	53.653	55.163
Пирот	10.737	10.458	11.215	11.868	13.175	18.415	29.298	36.293	39.899	40.678
Врање	10.487	8.221	10.809	9.816	12.072	16.415	26.653	44.094	51.215	55.052
Зајечар	9.462	9.108	10.633	11.861	14.489	18.690	27.599	36.958	39.219	39.491
Ваљево	8.832	9.757	11.050	13.100	17.977	22.132	26.293	50.114	57.885	61.035
Крушевац	8.417	7.561	11.037	13.862	16.638	21.957	29.509	53.071	57.971	57.347
Смедерево	7.411	6.307	10.477	14.206	18.328	27.182	40.192	55.369	62.227	62.805
Ужице	6.239	4.894	7.482	10.151	13.255	20.060	34.555	46.733	53.310	54.717
Неготин	6.236	5.869	6.217	6.143	6.982	8.635	11.166	15.311	16.868	17.758
Алексинач	5.933	4.773	5.398	5.787	6.788	8.828	12.007	15.734	16.722	17.171
Параћин	5.843	5.191	7.192	10.110	11.175	15.648	21.511	24.407	24.710	25.292
Прокупље	5.774	5.393	6.024	8.739	10.050	13.679	20.104	25.602	27.777	27.673
Чачак	5.671	5.093	9.115	12.987	18.049	27.642	38.244	47.855	69.707	73.217
Јагодина ²⁾	5.376	4.863	6.912	9.297	12.270	19.872	27.658	35.488	36.743	35.589
Ђуприја	5.356	5.039	8.281	9.609	11.967	14.053	17.564	20.547	20.624	20.585
Свилајнац	5.204	4.403	4.565	5.046	5.049	5.895	7.762	9.340	8.568	9.395
Краљево	3.648	3.570	7.022	11.200	15.152	20.490	27.839	52.458	56.831	57.411
Г. Милановац	2.122	2.186	2.502	2.697	3.402	4.492	10.972	17.791	22.070	23.982
Ужа Србија укупно ³⁾	2.529.196	2.819.368	3.515.258	4.154.238	4.463.681	4.823.276	5.250.355	5.694.464	5.606.642	5.466.009
Градско станов.	259.070	285.131	475.187	633.000	946.300	1.379.457	2.142.145	2.721.954	2.999.554	3.077.363
Град. станов. %	8,9	10,0	13,4	15,2	21,2	28,6	40,8	47,8	53,5	56,3

Извор:

1. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, Београд, 1911, 74–75
2. Дефинитивни резултати пописа становништва од 21. јануара 1921. године, Сарајево, 1932, 34, 40, 52, 64, 110.
3. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. I: prisutno stanovništvo, broj kuća i домаћинстава, Београд, 1937, 38, 58, 64, 73–74, 117.
4. *Popis stanovništva 1961, knj. X: stanovništvo i домаћинства у 1948, 1953 i 1961*, Београд, 1965, 23–25, 28, 47, 67, 72.
5. *Stanovništvo i домаћинства у 1948, 1953, 1961 i 1971. i stanovni u 1971. Rezultati po naseljima i општинама, knjiga VII*, Београд, 1975, 281–334.
6. *Popis stanovništva, домаћинства i stanova u 1981. godini: uporedni pregled broja stanovnika i домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i stanova 1971. i 1981. godine. Rezultati po naseljima*, Београд, 1986, 422–507.
7. *Popis stanovništva, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Становништво: упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. и станова 1971, 1981. и 1991. Подаци по насељима и општинама, књ. 9*, Београд, 1995, 48–171.
8. *Popis stanovništva, домаћинства и станова у 2002. години: становништво. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002: подаци по насељима*, Београд, мај 2004, 4–176.
9. *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*, Београд, јун 1953, 54.
10. Томислав Богавац, *Становништво Београда 1918–1991*, Београд, 1991, 21–25, 134, 180.
11. Милован Радовановић, „Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији: развој насељености до Другог светског рата“, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, књ. 43, Београд, 1991, 86–87.
12. Илија V. Popović, *Opština Čačak: geografska proučavanja*, Čačak, 1996, 50–51.

1. Методологија пописа није била иста у периоду 1948–2002, као ни границе насеља по којима су вршени пописи. Подаци из 1991/2002. године исказани по насељима, општинама и окружним, и то према важећем административно-територијалном стању на дан 1. јануара 1991, односно 2002. године. У многим општинама границе насеља мењале су се, на самим тим и простор града. Према упоредним подацима из 1991, и 2002. године Чачак, а од околних градова Ваљево и Крагујевац, имали су већи раст становништва у односу на податке који су дати у упоредним пописима из 1961, 1971, 1981. године. Подаци из 1991/2002. и 1961/1971/1981. поклапају се за највећи број градова који су дати у табели (Горњи Милановац, Ужице, Нови Пазар, Краљево, Крушевац, Јагодина, Параћин, Ђуприја, Свилајнац, Смедерево, Пожаревац, Неготин, Зајечар, Алексинац, Пирот, Прокуље, Лесковац, Шабац), што значи да границе градских насеља нису прошириване. Подаци за Чачак, Ваљево, Крагујевац и Врање, разликују у прегледима пописа из 1961/1971/1981. и 1991/2002. године. Ваљево и Врање су проширили границе града већ за попис из 1971, тако да за касније пописе нема разлике у броју становника. Међутим, разлике су нарочито велике када су у питању Чачак (1948 – 12.987 : 18.808; 1953 – 18.049 : 24.020; 1961 – 27.642 : 34.964) = (1961 : 25 – 2002 : 106), и (1971 – 38.244 : 49.422; 1981 – 47.855 : 62.258), као и Крагујевац (1948 – 31.412 : 39.324; 1953 – 40.612 : 48.702; 1961 – 52.792 : 63.347; 1971 – 71.049 : 92.985; 1981 – 87.764 : 129.017; 1991 – 87.764 : 129.017). Слична ситуација је и са Ваљевом које према пописима из 1961/1971 и 1981/1991/2002. године има различит број становника (1948 – 13.100 : 15.830; 1953 – 17.977 : 21.165; 1961 – 22.132 : 28.461; 1971 – 26.653 : 39.786), као и са Врањем (1948 – 9.816 : 11.252; 1953 – 12.072 : 13.464; 1961 – 16.415 : 17.999; 26.653 : 28.613). Посебан случај је Београд, који је због најбрже урбанизације, али и захваљујући административним одлукама, у последњих пола века обухватио многа насеља која су донедавно била сеоска. Подручје Београда пре Првог светског рата (1910) значајно се разликује од међуратног периода (1921, 1931), када су у његов административни састав улазили Земун и Панчево, који су ипак одвојено статистички пописивани од града Београда. После Другог светског рата Панчево је искључено, а Земун је постао саставни део Београда. Као „реално“ градско подручје Београда обично се подразумевају подручја општина Врачар, Звездара, Вождовац, Савски Венац, Чукарица, Стари Град, Палилула, Крњача, Нови Београд и Земун, из 1961. године као и поједина приградска насеља која су 1971. и 1972. године укључена у „уже подручје“ града Београда. И ова подела није сасвим тачна, јер и ове општине имају у свом саставу насеља са одликама правог села. Иако је Т.Богавац навео управо ово уже подручје Београда као оквир за изучавање становништва Београда 1918–1991, он у својим табелама даје мањи број становника него што се то види из прегледа објављеног 1961. године по поменутих општинама [(1961 : 25/26; Т.Богавац : 23–24)] – (1948 – 385.000 : 434.118 : 634.003; 1953 – 457.000 : 520.552 : 731.837; 1961 – 619.000 : 710.820 : 942.190) = (Т. Богавац : 134 – 1961 : 23/24 – 2002 : 18/22)]. Због велике методолошке збрке, одлучили смо се да у табеларни преглед унесемо податке изнете у резултатима пописа из 2002. године, у којем се преглед становника ужег градског дела Београда у периоду 1948–2002. године пописује на основу „јединствене антропогеографске целине Београда“, чији делови улазе у територијални састав десет општина данашњег Града Београда, од којих се шест општина (Врачар, Звездара, Нови Београд, Раковица, Савски Венац и Стари Град) простиру искључиво на појединим деловима јединственог насеља Београд, а остале четири данашње општине имају и сеоска насеља која нису унета у овај попис (Земун, Чукарица, Вождовац, Палилула) = (2002 : 4/8/18/22). Подаци за број становника градских насеља 1991, и 2002. године дати су према методологији која је примењивана у попису 2002. године, која у попис није унела оне становнике који су радили ван свог „сталног“ места боравка дужи од годину дана.
2. Јагодина је од 7. септембра 1946. године носила назив Светозарево (*СЛ НРС бр.48*, Београд, 5. октобар 1948, 1).
3. Под термином Ужа Србија 1910. подразумева се заправо Србија у границама пре 1912. године. Становништво Уже Србије у пописима 1921. и 1931. је прерачунао према подацима по срезovima који су 1945. подпадали под простор Уже Србије (Србије без покрајина).

In the Labyrinth within Internal Boundaries – Location of Cacak in the Territorial Division Of Serbia 1804-2009

In this paper the place of Cacak within internal administrative-territorial divisions of Serbia during the last two centuries is described, the status of the town in the network of settlements of Western Serbia is analyzed, as well as the level of local self-administration. Special attention is devoted to the question of rise and fall of Cacak as regional centre, rivalry with neighboring towns (Uzice, Kraljevo and Gornji Milanovac), and detailed chronology of all internal territorial changes, registering and explanation of laws which were regulating local self-administration at the level of county, district, municipality and town.

Studying of relationships between town/municipality and higher level of authorities in internal territorial organization of one state, form and level of realized/ allowed self-administration of a local community, as well as mutual relationship of inhabited settlements (towns/municipalities) within that state, present one of the most important questions of historical development of modern Serbia which has not been researched sufficiently. By studying this topic we can determine more precisely and clearly administrative – legal notions such as town, municipality, district, region, county, their historical development, as well as following all changes chronologically in a more precise and accurate way than before, and the analyses of the constant competition of the towns to become regional and local centers. Such a position enabled more money income, foundation of significant administrative, military, educational and medical institutions, better quality and faster development of road and traffic network, supporting economic activities. Obtain and keep the status of a city and a regional centre gave the possibility for either faster or slower development, modernization or stagnation of a settlement.

Milos TIMOTIJEVIC

Dans le labyrinthe des frontières intérieures – la situation de Cacak dans la répartition territoriale de la Serbie 1804-2009

Dans cette étude est présentée la place de Cacak dans les répartitions administratives-territoriales de la Serbie durant les deux derniers siècles, analysé le statut de la ville dans le réseau des agglomérations de l'ouest de la Serbie, ainsi que le niveau de l'autonomie locale. Une attention particulière est consacrée à la question des hauts et des bas de Cacak en tant que centre régional, à la rivalité avec les villes environnantes (Uzice, Kraljevo et Gornji Milanovac), à une chronologie détaillée de tous les changements territoriaux intérieurs, à l'enregistrement et à la justification des lois qui instituèrent l'autonomie locale au niveau régional, cantonal, municipal et communal.

L'étude de la relation ville / mairie envers les plus hauts niveaux du gouvernement dans l'organisation territoriale intérieure d'un état, l'aspect et le niveau de l'autonomie réalisée / permise de la communauté locale, ainsi que la relation mutuelle des endroits peuplés (des villes / des mairies) à l'intérieur de cet état, représente une des questions les plus importantes de l'évolution historique de la Serbie moderne qui n'a pas obtenu la place méritée dans les recherches de jusqu'à présent. L'analyse de ce thème permet non seulement une détermination plus claire des notions administratives-juridiques telles que le sont la ville, la mairie, le canton, le département, la zone, la région, de leur évolution historique, un suivi plus précis et plus exact de la chronologie de tous les changements que celui effectué jusqu'à présent, mais aussi une analyse de la relation concurrentielle des villes dans la course continue afin qu'ils deviennent des centres régionaux et locaux. Une telle position permet un flux plus abondant d'argent, la création d'importants établissements administratifs, militaires, scolaires et de santé publique, un développement plus qualitatif et plus rapide du réseau routier, l'actionnement de l'activité économique. Recevoir et conserver le statut de ville et de centre régional permettait un développement plus rapide ou plus lent, une modernisation ou une stagnation des agglomérations.

Milos TIMOTIJEVIC

Подела Србија на Округе и Срезове, стање 1902. године

Подела Србије на Области 1922. године
(карта је на подлози која показује границе Србије после 1945. године)

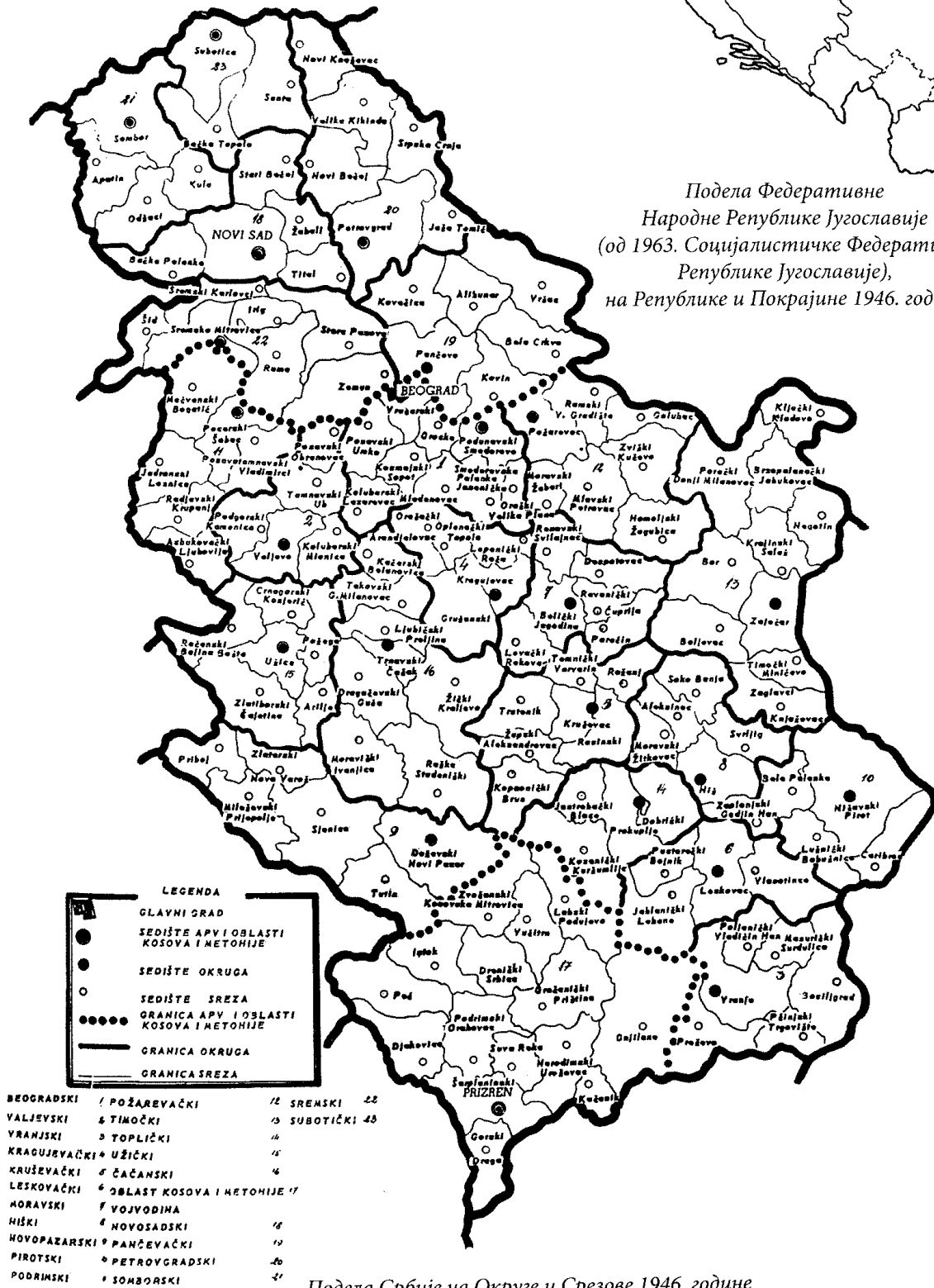

Подела Краљевине Југославије
на Бановине 1931. године

Подела Србије на Бановине 1931. године
(карта је на подлози која показује границе Србије после 1945. године)

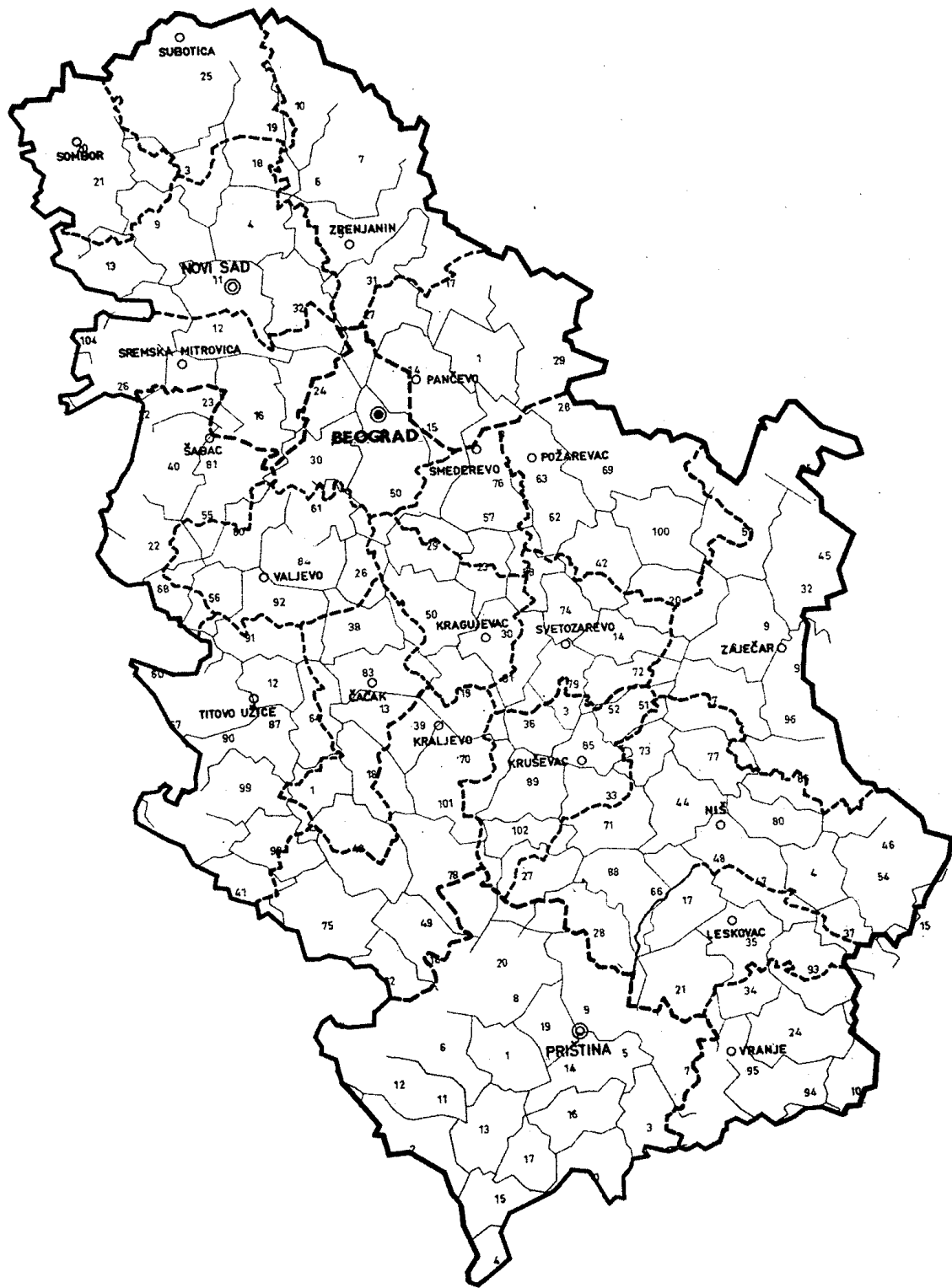
Подела Федеративне
Народне Републике Југославије
(од 1963. Социјалистичке Федеративне
Републике Југославије),
на Републике и Покрајине 1946. године

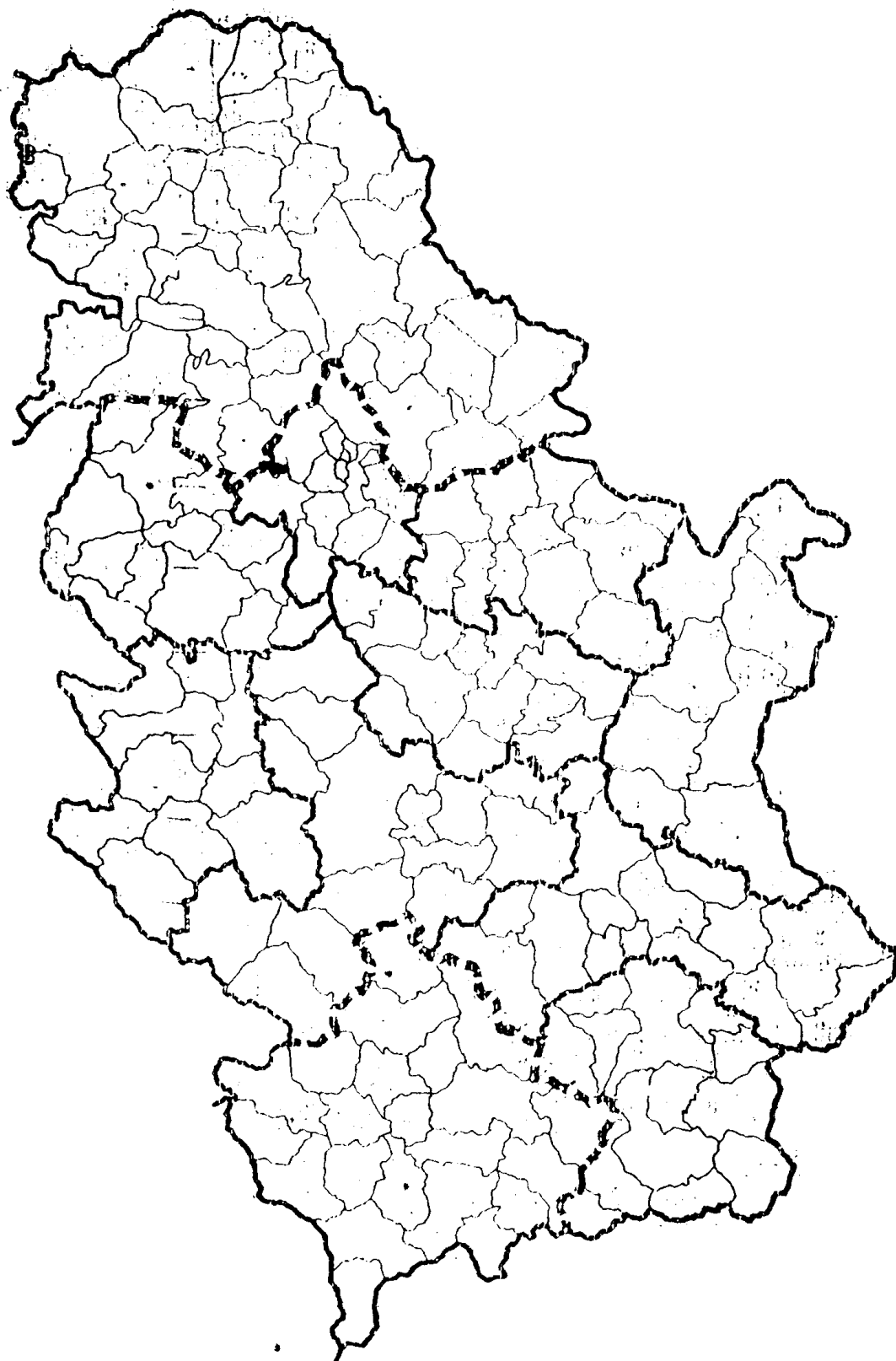
Подела Србије на Округе и Срезове 1946. године

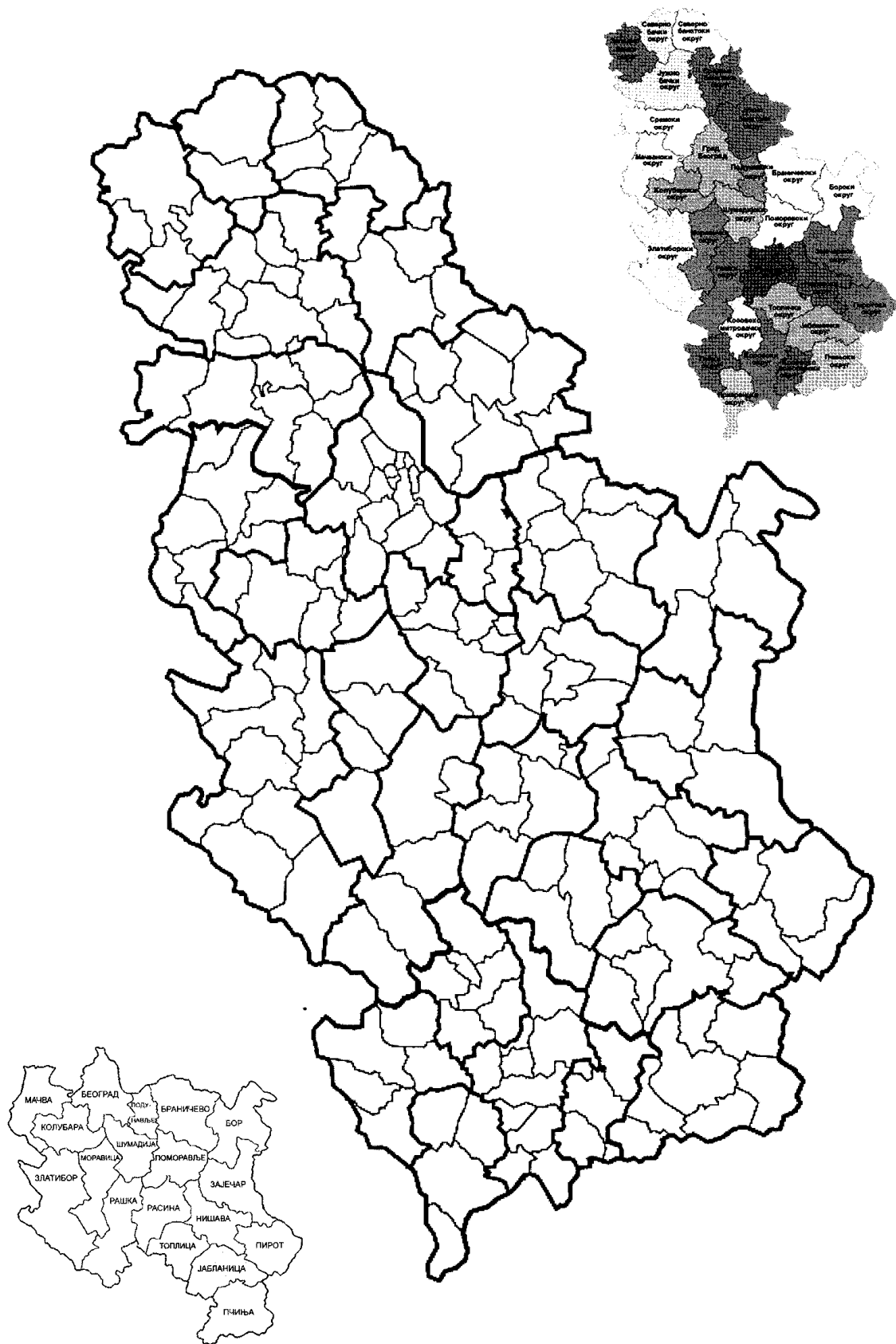
Подела Србије на Области и Срезове 1949. године

Подела Србије на Срезове, стање 1961. године

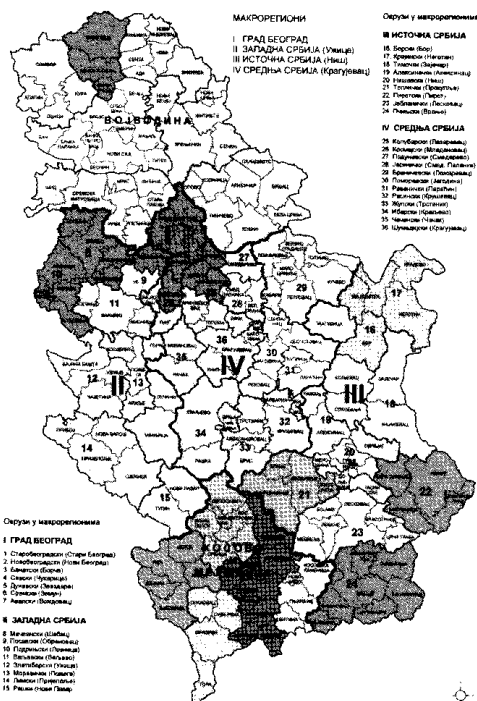
Подела Србије на Међурегионалне заједнице општина и Општине 1975. године

Подела Србије на Округе и Општине 1992. године

Предлог регионализације Србије на основу демографских региона 2000. године

Предлог територијално-административне регионализације Србије 2007. године

Подела Србије на седам статистичких региона 2009. године

Мирјана
РАЦКОВИЋ

МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ, ОСНИВАЊЕ И ПОЧЕЦИ: ИДЕОЛОШКО-ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ

УДК: 316.75:7.01(497.1),196^а ; 06.064(497.1),196^а

АПСТРАКТ: У тексту се анализира друштвени, идеолошки и политички аспект оснивања и установљења ликовне манифестације Меморијал Надежде Петровић, везе политике и уметности, утицај локалних политичара, подршка републичке и савезне власти, али и локалних друштвено-политичких организација, установљење „самоуправних“ награда из чачанских предузећа, као и други идеолошко-политички упливи у ову ликовну манифестацију на њеним почецима током шездесетих година 20. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Меморијал Надежде Петровић, манифестација, уметност, политика, изложба, одбор, награда

Наредне 2010. године навршава се 50 година од оснивања Меморијала Надежде Петровић, престижне манифестације на нашој ликовној сцени.¹ Посматрано из ове перспективе, манифестација је одавно превазишла локалне оквире и достигла више него завидан ниво не само на пољу уметничког значаја, већ и у уметничкој продукцији, критичко-теоријском приступу, друштвено ангажованој позицији, па и самом културном догађају. Данас, у сусрет јубиларној 25 изложби,² сви стручни актери везани за ову манифестацију³, као и ликовна публика, могу очекивати не само квалитетну изложбу, већ и свеобухватно ангажован приступ целом пројекту. Меморијал⁴ је освојио и задржао водећу улогу на уметничкој сцени која се протеклих деценија мењала од југословенске, преко српске, па до ликовне сцене европског југоистока. Ово је потпуно природан пут, ако се има на уму жеља и тежња саме Надежде Петровић⁵ – јединство јужнословенског уметничког простора.⁶

- 1 Први Меморијал Надежде Петровић приређен је 1. септембра 1960. године.
- 2 Наредни 25. Меморијал Надежде Петровић планиран је за септембар 2010. године;
- 3 Уметници, ликовна критика, теоретичари уметности, селектори, кустоси и други чиниоци уметничке продукције.
- 4 На основу усмене изјаве С. Санадера дате аутору текста почетком априла 2009. године, назив изложби дао је Божидар Златић, тадашњи начелник за културу среза, приликом прелиминарних разговора у вези са оснивањем манифестације.
- 5 Надежда Петровић (Чачак, 1873 – Ваљево, 1915), најмаркантнија личност српске модерне уметности с почетка XX века.

Самоуправно надахнут почетак

Тема ове анализе нису конкретне изложбе Меморијала, њен ликовни, односно уметнички аспект, већ идеолошко-политички аспекти и друштвено-политички контекст у коме је манифестација настала и правац у коме се развијала.

Прва изложба из 1960. године, из перспективе оснивачких идеја, говори да нису само културни и уметнички разлози били пресудни за настанак и подршку овој манифестацији. Оснивачким актом⁷ дефинисани су циљеви и задаци Меморијала Надежде Петровић.⁸ Немамо намеру да се бавимо том административном, али свакако битном историјском чињеницом, већ пажњу усмеравамо на идеолошко-политичке аспекте у датим друштвеним околностима. Они су били у потпуно истој равни са уметничким, а из данашње перспективе и одређене историјске дистанце, за неке од оснивача можда чак и важнији.

Идеја о овој манифестацији потекла је из Народног музеја, а о томе се размишљало још од постављања бисте Надежди Петровић⁹, да би се разговори на ту тему интензивирали 1959. године.¹⁰ Идеју о покретању једне такве ликовне манифестације пласирали су људи из града који су били непосредно везани за културу и уметност. Главни иницијатор је био Слободан Санадер, тадашњи директор Музеја. Санадерову идеју су из локалних стручних кругова свесрдно подржали историчар уметности Радомир Станић и сликар Богић Рисимовић Рисим, други музејски радници и још неки људи из града повезани са установама културе (председник музејског одбора Вук Петронијевић¹¹, али и други појединци). Њихов осећај за афирмацију ликовног дела Надежде Петровић и настављање традиције југословенских уметничких изложби¹², кристално је јасан, с обзиром да је реч о особама које су непосредно или посредно везане

- 6 Надежда Петровић је један од иницијатора Југословенских уметничких изложби с почетка XX века. Под југословенским простором није подразумевала само државни оквир, већ читаво окружење словенског југа као духовни простор сличних народа и заједница.
- 7 *Одлука о оснивању Меморијала Надежде Петровић*, Народни одбор општине Чачак, бр. 01-11877/1 од 25. маја 1960. године, Међуопштински историјски архив Чачак.
- 8 Опширније о изложбама Меморијала видети у: Милица Петронијевић, *Меморијал Надежде Петровић, Двадесет изложби 1960-1998*, едисија НАСЛЕЂА, свеска 2, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 1999.
- 9 Биста, аутора Ивана Мештровића, постављена је на платоу испред Гимназије 1955. године.
- 10 Слободан С. Санадер, *Предговор*, у: Милица Петронијевић, *Меморијал Надежде Петровић, Двадесет изложби 1960-1998*, едисија НАСЛЕЂА, свеска 2, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 1999.
- 11 О Петронијевићевом свесрдном ангажовању у вези подизања споменика Надежди Петровић опширније у: Милош Тимотијевић, *Политика, уметност и стварање традиција (подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године)*, Зборник радова Народног музеја XXXI, Чачак 2001.
- 12 Исто 6.

за уметност, односно онима који су се својим образовањем определили за бављење културном и просветном мисијом. Наравно, ту је и њихова жеља да се настави са, не тако безначајном, ликовном традицијом.¹³ Међутим, клима је била таква да се без непосредне политичке подршке ништа није могло ни започети, пласирати, нити реализовати, а још мање обезбедити континуитет трајања. „Различити облици притиска и контроле задржаће се кроз цео период педесетих, а шеста деценија биће у култури и уметности време готово свакодневних напора интелектуалаца да за свој рад изборе и прошире просторе слободнијег изражавања, свесни да све то у тадашњим јавним институцијама и форумима може да се обави једино под окриљем Партије и Државе.“¹⁴

Један од актера оснивања Меморијала Надежде Петровић пише: „Кад је Иницијативни одбор у свом раду наишао на велику подршку од стране општинских, средњих и републичких органа народне власти и кад је констатовано да постојећа ситуација просто диктира остварење ове идеје, онда се прешло на њену конкретизацију.“¹⁵ Све се срећно поклопило са почетком процеса децентрализације институција културе када се, крајем педесетих година, кренуло у пропагирање и подршку градовима у унутрашњости.¹⁶

Подршка од званичних политичких кругова није значила само осигуравање сигурног финансирања, мада ни то није безначајно. Она се више односила на званично одобрење из идеолошко-политичких кругова и друштвено-политичких организација. Превасходно се морао припремити терен на самом политичком нивоу, дакле код моћних појединаца у поменутиим друштвено-политичким организацијама, чија је реч значила **може** или **не може!**

У то време су малобројни културни посленици из града, делајући у таквим околностима, били апсолутно свесни свих могућих препрека и реперкусија, тако да нису ни покушавали да крену другачијим путем, односно да пођу од стручних кругова на републичком или савезном нивоу, већ се акција одвијала истовремено у два смера: са једне стране радило се на обезбеђивању стручне, а са друге на придобијању неопходне политичке подршке. Наравно, обе ситуације су подразумевале акцију и на локалном и на републичком и на савезном нивоу. Стручна подршка је обезбеђена без проблема и стигла је од Миодрага Б. Протића, управника Модерне галерије у Београду, и Алексе Челебоновића,

13 О ликовној традицији Чачка видети у: Слободан С. Санадер, *Уместо предговора у: Меморијал Надежде Петровић I изложба слика*, Чачак, 1960. /каталог изложбе/, и у: Драгана Божовић, *Развој ликовне културе у Чачку (Друштво ликовних уметника Чачка)*, едиција НАСЛЕЂА, свеска 5, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2005.

14 Јеџа Denegri, *Pedesete: Teme srpske umetnosti*, Svetovi, Novi Sad, 1993, 7.

15 Радомир Станић, *Меморијал Надежде Петровић*, у: *Меморијал Надежде Петровић I изложба слика*, Чачак 1960. /каталог изложбе/.

16 Услед слабе развијености културних институција у унутрашњости, Културно-просветна заједница Србије својим ангажовањем, а под покровитељством „одговарајућих државних фактора“, покушава да превазиђе такво стање (говорило се о тзв. „белим мрљама на културној мапи Србије“).

историчара уметности, иначе водећих теоретичара уметности и ликовних критичара тог времена. Обојица су, свесни потребе и велике важности инкорпорирања значајног уметничког дела Надежде Петровић у савремене ликовне токове, са великим ентузијазмом радили на подстрекавању стручних кругова, а прихватили су се и чланства у Организационом одбору. То су били конкретни кораци у реализацији прве изложбе. Међутим, пресудна подршка да се уопште крене у процедуру оснивања манифестације дошла је са локалног политичког нивоа, од инжењера Милорада Никшића, тадашњег председника Народног одбора општине Чачак. По речима Слободана Санадера, Никшић је апсолутно схватио значај и престиж једне такве ликовне манифестације која би покренула цео град, чиме би се прилично оскудне културне прилике, не само у граду већ и читавој регији, подигле на завидан ниво. То је, заправо, била најбитнија подршка оснивању манифестације (када посматрамо локални политички ниво). Наравно да је Никшићево више него активно учешће у организацији првог Меморијала, а и касније ангажовање око установљења те бијеналне изложбе, дало потребну политичку тежину која је показала и другим политичким активистима и целом миљеу блиском општинским (среским) властима да је у питању *нешто веома битно*. Без обзира што је формиран Организациони одбор од девет чланова¹⁷, са среским властима и председником општине Никшићем највише су контактирали Слободан Санадер и Богић Рисимовић Рисим, тако да се у „том ужем кругу заправо одлучивало о свему“.¹⁸ Индикативно је да је Никшић, једина политичка личност у том одбору, очито имао моћ да помогне у оснивању и реализацији, али и непосредан утицај и везу са политичким личностима из републичке власти.

Следећи корак био је обезбеђивање политичке подршке са републичког нивоа. Пример за то је, у таквим приликама уобичајена идеја о формирању тзв. Почасног одбора. Састав Почасног одбора Првог Меморијала је такав да се, без икаквог устегања, може говорити о потпуно политичком телу. Таквим саставом Почасног одбора обезбеђена је сигурна политичка потпора. Од 11 чланова тог тела само су двојица била из уско уметничких кругова¹⁹. Остали чланови су били политички функционери савезног, републичког и локалног ранга (већина без ближих додирних тачака са културом)²⁰. Станка Веселинов, иначе председник Савета за културу Народне Републике Србије, манифестацију је подржала прилично уздржано.²¹

17 Чланови су, поред М. Б. Протића, А. Челебоновића и М. Никшића, били и Слободан Санадер, Радомир Станић, Милена Ђукнић, Драгослав Пештерац, Благоје Радивојевић и Богић Рисимовић.

18 Изјава Милене Ђукнић-Икодиновић, чланице Организационог одбора, дата аутору текста у марту 2009. године.

19 Сретен Стојановић, вајар, и Вељко Петровић, директор Народног музеја у Београду.

20 Крсте Црвенковски, Милка Минић, Станка Веселинов, Радисав Недељковић, Милорад Никшић, Вучко Милошевић, Дојчило Митровић, Радован Биорац.

21 Изјава Слободана Санадера дата аутору текста у марту 2009. године.

Наравно да сам назив одбора говори о томе да се од њега није очекивало да се ангажује на конкретној реализацији прве изложбе. Међутим, његов састав значио је да се у локалним круговима, вероватно политичким, размишљало кога и зашто позвати у тај одбор. Предлози да се одређени политичари позову у Почасни одбор потекли су од више актера, мада су главну реч водили Слободан Санадер и Милорад Никшић. Поуздано се зна да је Крсте Црвенковски, секретар за просвету и културу СИВ-а, у одбор ушао на предлог С. Санадера, који га је лично познавао,²² а висока функција коју је обављао свакако је дала потребну **тежину** Почасном одбору. За чланство Милке Минић у одбору није била пресудна њена висока функција у савезним органима,²³ мада ни то није било небитно, већ се њено учешће подразумевало с обзиром на тесне везе са родним градом и познате притиске на локалне органе (било да се радило о комитетским пословима, кадровисању или сличним интервенцијама које су се беспоговорно прихватале!)²⁴ Сматрало се да она, у ствари, може бити кључна личност која би могла да обезбеди завидан уплив у политичке структуре и тиме са потребног друштвено-политичког нивоа утиче на значај манифестације. Такође је значајно и ангажовање Чачанина Дојчила Митровића, тадашњег директора Завода за издавање уџбеника Народне Републике Србије, који је својим друштвеним и политичким везама могао бити од помоћи. Поменути Станка Веселинов је позвана само због функције коју је обављала. Вељко Петровић и Сретен Стојановић су као чланови, без обзира на струку, укључени у одбор на иницијативу С. Санадера који их је лично познавао,²⁵ а они су, како је већ наведено, свесрдно прихватили да помогну оснивању тако важне манифестације. Остали чланови одбора су политичке личности на важним функцијама у срезу и општини, а да би се испоштовала прокламована самоуправљачка начела, за члана тако високог тела одабран је и један председник Радничког савета локалне фабрике!²⁶

Почасни одбор се никада званично није састао,²⁷ што је и логично. Уосталом, може ли се замислити седница одбора на коме равноправно о будућој ликовној манифестацији високог реномеа своје ставове износе савезни посланик Милка Минић, цењени вајар Сретен Стојановић, академик, и Радисав Биорац, председник Радничког савета Фабрике хартије у Чачку!? Почасни одбор су повременим личним контактима о текућим пословима

22 Изјава Слободана Санадера дата аутору текста у марту 2009. године. Санадер наводи да је Црвенковски био велики љубитељ наивне уметности.

23 Председник Одбора за просвету СИВ-а, посланик у савезним органима, отворила неколико изложби Меморијала.

24 Познате су и њене интервенције у вези са спомеником на Градском тргу и у вези са избором решења за споменик на Спомен-парку.

25 Са Вељком Петровићем је сарађивао од времена свечаног откривања бисте Надежди Петровић у Чачку 1955. године, а са Стојановићем приликом рада овог аутора на бисти песника Диса 1958. године.

26 Радисав Биорац, председник Радничког савета Фабрике хартије у Чачку.

27 Изјава Слободана Санадера дата аутору текста у марту 2009. године.

и потребама обавештавали С. Санадер и Б. Рисимовић. Ови контакти су, изузимајући стручне послове у вези са изложбом које су решавали са Протићем и Челебоновићем, највише остваривани са Милком Минић и Дојчилом Митровићем из Почасног одбора и Милорадом Никшићем који је једини био члан и Почасног и Организационог одбора и који је лично сарађивао са већ поменутичким члановима.

Политика и уметност: аутохтоност изложбе

Већ је поменуто да је Меморијал у почетку имао два паралелна тока: политичко-идеолошки и стручни, тј. уметнички. Први се односио на организациона и финансијска, односно техничка питања функционисања манифестације, а други на стручну селекцију уметника и уметничких радова. Ова два тока се, уопштено говорећи, нису додиривала. Саме изложбе су приређиване без политичких притисака и конотација, што не значи да их повремено није било. Слободно би се могло рећи да је све око организације првих изложби било политички обојено, али да саме изложбе нису имале доминантан политички призив. Била је то ситуација коју је Миодраг Б. Протић, дугогодишњи управник Музеја савремене уметности, на уметничкој сцени тог времена препознао као „схему концентричних кругова“²⁸ – у средишњем кругу се налазе политички врх и одлуке, а уметност тек негде на спољним ободима удаљених, ширих кругова.

Када су у питању били селектовани уметник и уметничко дело, дакле ликовна продукција, у потпуности су истицани „аутономија, самобитност и мисија, његова домаћа и европска рецепција, ужа, догматска, унапред постављена дефиниција националне уметности, и, друга, отворена, која се не одређује а priori, према неком задатом моделу, већ утврђује а posteriori“.²⁹ Стручни кругови су, када је реч о првим изложбама Меморијала, ипак остали прилично идеолошки неиндоктринирани. Идеолошке обојености нема ни у самим текстовима образложења избора. Слушала се стручна реч, тј. предлози особа из уметничких кругова који су за стручне сараднике бирали тада водеће стручњаке. У прилог овоме иде и чињеница да чланови жирија за доделу награда никада нису били политичари, нити особе изван света уметности.³⁰

Аутохтоност и уметничког и селекторског дела манифестације Меморијал Надежде Петровић никада није била доведена у питање. Није било ни

28 Миодраг Б. Протић, *Нојева барка I*, Српска књижевна задруга, Београд, 2000, 333.

29 Миодраг Б. Протић, *Сликарство и вајарство XX века у: Историја српске културе*, Дечје новине, Горњи Милановац, Удружење издавача и књижара Југославије, Београд, 1994, 316.

30 Осим ликовних критичара, теоретичара уметности, научних сарадника (углавном историчари уметности), чланови жирија су, понекад, били и управници и директори галерија и музеја који по вокацији нису увек били из ове области. Занимљиво је да је члан жирија Првог Меморијала био и Добрица Ћосић.

притисака ни цензуре, а ако је и постојало то је, из данашњег угла посматрано, било занемарљиво. Суштина је да се ни политичари ни *стручни кланови* нису мешали. У организационе одборе, након прве изложбе, нису бирани политичари са виших нивоа. Одбори су и даље били мешовитих састава, а у њих су улазили локални политички функционери³¹, виђенији културни посленици (из Чачка или Београда)³² и људи од струке (углавном из Београда и из других република³³). Тако су били подељени и послови. Локални политичари су се бавили финансијским делом (обезбеђивање буџета за изложбу и награде), културни посленици техничком реализацијом (транспорт, путни трошкови, дочек и смештај уметника и сл.), а стручни тим³⁴ самом изложбом, дакле уметницима, сликама, поставком и другим. Наравно, није све било тако строго диференцирано. Међутим, није било или се бар не зна за случај да је из одређених политичких кругова наметано да се позове тај и тај уметник или да мора да се пише о том и том проблему на ликовној сцени. У односу на сам концепт и будући потенцијал Меморијала, а након одржане четири изложбе, и имајући у виду већу окренутост искусним и доказаним уметницима средње и старије генерације,³⁵ Јеша Денегри у уводном тексту каталога Петог Меморијала, поред стручних примедби (потреба за строжијим критеријумима селектованих дела, отвореност ка млађим ствараоцима, самосталне иницијативе организатора...), напомиње да је „*нужно... истаћи захтев да се Меморијал као инструмент културне политике друштва, и даље развија укорак са духом и потребама времена: за то ће бити потребна његова што савременија организациона структура*“.³⁶ Организациони одбор први пут није формиран на Осмом Меморијалу 1974. године, када све послове преузима Уметничка галерија „Надежда Петровић“, али уз ангажовање стручног консултанта из Музеја савремене уметности.³⁷

Ипак препознајемо ситуацију у којој је идеологија имала конкретније везе са изложбама Меморијала Надежде Петровић. Из уводног текста Радомира

- 31 На првих неколико изложби то су увек били Драгић Јовановић-Трале и Милун Лапчевић.
- 32 Новинари Александар Ненадовић и Благоје Радивојевић; сликари Божидар Продановић, Богић Рисимовић Рисим, Првослав Ђорђевић и Грујица Лазаревић; књижевници Ранко Симовић и Драгослав Грбић; директор Етнографског музеја Гвозден Јованић; секретар Заједнице културе Чачак Миломир Петровић; директори Галерије и Музеја Слободан Санадер, Стеван Секованић и Милован Вуловић.
- 33 Др Павле Васић, Вера Ристић, Мелита Стеле, Александар Басин, др Миодраг Коларић, Светлана Исаковић, др Штефка Цобелј и др.
- 34 На првим изложбама није било селектора, тако да су избор уметника вршили стручњаци који су чинили Стручну комисију. Она је, заправо, била инкорпорирана у Организациони одбор.
- 35 Тада су организатори још увек ишли на сигурно, без отворености за млађе ауторе и радикалније уметничке интервенције.
- 36 *V Меморијал Надежде Петровић*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 1968. /каталог изложбе/
- 37 Милица Петронијевић, *н. д.*, 28.

Станића, који се налази у каталогу изложбе Првог Меморијала, могу се добити важне чињенице и појашњења у вези са односом уметности и политике кроз призму очекивања изгледа и садржаја будућих изложби Меморијала.³⁸ Текст обилује идеолошким одредницама које се могу посматрати и као „језичка интерпретација својствена том времену“,³⁹ што је исправно уколико се у поменутом тексту анализирају само чињенице конкретно везане за изложбу, уметнике и експонате. У том случају поменута „језичка интерпретација“ смета анализи уметничких аспеката изложбе. Међутим, ако пажњу посветимо идеолошки обојеним реченицама, на више места у тексту наићи ћемо на појашњења која недвосмислено упућују на официјелне политичке ставове тог доба, односно на самоуправно-социјалистичка (утопијска! – прим. аут.) веровања о **култури за радног човека** и чувене флоскуле о **приближавању уметности радном човеку**. У вези с тим, типична је изјава коју је поводом отварања Првог Меморијала изрекао Ђорђе Андрејевић-Кун, иначе учесник изложбе: „Ја могу да похвалим акцију за оснивање „Меморијала Надежде Петровић“, поготово што је то иницијатива комуне града Чачка, укључујући ту и индустриски басен. То ће свакако имати одјека и утицаја и на остале градове и индустриска места па ће и они следити овај леп пример приближавања уметности радницима.“⁴⁰ Михаило Бошњакковић се доста касније, 1976. године, осврће на тему „културне потребе радног човека за истинским уметничким вредностима“ наводећи сву „парадоксалност ситуације“ и неке негативне конотације и по саму уметност и по ствараоце.⁴¹

Идеолошко-политички уплив у саму манифестацију направљен је поводом једне награде. Наиме, на Првом Меморијалу су установљене награде од којих се, поред стручних, као карактеристична издваја Награда Радничких савета. Радомир Станић је у поменутом тексту назива *Награда индустрије*. Сигурно да јој је то било првобитно име, а да је потом преиначена у *Награда Радничких савета*. При том њена суштина није промењена, што јасно говори о уклапању у наметнуту самоуправну терминологију. „Овакав однос предузећа чији су колективи дубоко заинтересовани за афирмацију ове тек рођене установе⁴² јесте особито и индикативно користан за брже и лакше формирање ликовног укуса и општег образовања радних људи. Када се томе дода да ће предузећа из својих средстава одвојити изванредан део за откуп уметничких дела за галерију,

38 Радомир Станић, н. д.

39 Јулка Маринковић, *Меморијал Надежде Петровић прва изложба слика: Реконструкција*, у 21. *Меморијал Надежде Петровић*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2000. /каталог изложбе/

40 Милан Ђоковић, *Шта о Меморијалу кажу књижевници и сликари*, Чачански глас, бр. 35, Чачак, 17. септембар 1960.

41 Михаило Бошњакковић, *IX Меморијал Надежде Петровић*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 1976. /каталог изложбе/

42 Тада се Меморијал Надежде Петровић сматрао за новоустановљену институцију, тј. установу (прим. аут.).

на чијој се будућности одавно и озбиљно ради, онда је то доказ до које мере су заинтересовани органи радничког самоуправљања у погледу стварања услова за ефикасније и целисходније уобличавање културне физиономије савременог произвођача.⁴³ Из овог цитата закључујемо да су предузећа, односно радници, желели да додељују награду, јер су схватили да је реч о престижном ликовном догађају који ће им помоћи да се лично образују и унапреде своју средину, што би било разумљиво да се догађало на другој или трећој изложби Меморијала (када су већ имали прилику да виде изложбе и створе представу о значају манифестације и својим потребама у односу и на њу и на експонате савремене уметности). Али, органи радничког самоуправљања чачанских фабрика, који су касније опредељивали финансијска средства за ову награду, схватили су још пре прве изложбе о чему је реч! Наравно да је све унапред било решено сугерисањем из друштвено-политичких организација руководствима предузећа која су то пребацила на Радничке савете.⁴⁴ Нема података да ли су Раднички савети добили било какву препоруку о додели награде након VII Конгреса Народне омладине Југославије, када се догодио „политички напад на апстрактну уметност“.⁴⁵ На основу награда додељених на Трећем Меморијалу 1964. године, дакле само годину дана након поменутог конгреса, изгледа да дате смернице нису забринуле ни оснивача, ни организаторе, ни радничке савете, што потврђује и Слободан Санадер. Међутим, Санадер се сећа и једне партијске комисије која је по налогу ЦК обилазила терен, па је приликом службеног обиласка Чачка посетила и изложбу Меморијала. Мијалко Тодоровић, високи партијски функционер и један од чланова те комисије, упутио је питање Милораду Никшићу у вези са Наградом Радничких савета: „Каква је то награда кад предузећа већ дају паре за порез, па се отуда узима новац и даје за културу?“⁴⁶ Ипак, о свим наградама је одлучивао стручни жири, мада је у њему формално седео и представник предузећа дародавца који, ипак, није био званични члан.⁴⁷ Реакција Крсте Хегедушића, једног од добитника ове награде, у духу је самоуправног размишљања: „Као стари социјалиста, веома сам се обрадовао награди радничких савета...“ Међутим, у даљој изјави стоји да је награда „неуобичајена“. Крајње сугестиван закључак стоји у опсервацији

43 Радомир Станић, н. д.

44 У наведеном тексту Станић напомиње да су „немали износи о којима су одлучивали раднички савети предузећа“. (Новчани износ те награде на Трећем Меморијалу 1964. године је био дупло већи од износа Награде града Чачка – Награда Меморијала износила је 250 000, Награда Радничких савета 200 000, а Награда града Чачка 100 000 динара).

45 У обраћању омладинским делегатима, 23. јануара 1963. године у Београду, Јосип Броз се осврнуо на „давање новца заједнице за нека такозвана модернистичка дјела која немају никакве везе са умјетничким стваралаштвом“. (Ješa Denegri, *Politički napad na apstraktnu umetnost početkom 1963. y: Šezdesete: Teme srpske umetnosti*, Svetovi, Novi Sad, 1995, 55)

46 Изјава дата аутору текста почетком априла 2009. године.

47 Догађало се да су предузећа откупљивала слике од аутора којима су додељивали награду.

новинара Комуниста, званичног гласила СКЈ): „Могли бисмо само пожелети да се овај контакт између индустрије и уметности даље усавршава, поред осталог и тиме што би жири који одлучује о избору дела за ову награду био састављен, бар већином, од оних чијим се средствима дело награђује.“⁴⁸

Занимљиво је како су се анахрона размишљања, која су тада била у духу времена, као што је прича о *Награди индустрије среза Чачак*, тј. „појава да индустрија постаје нека врста мецене и покровитеља ликовне уметности“⁴⁹, транспоновала на савремену уметничку сцену: данашње мецене су мултинационалне компаније које немају радничке савете, већ њихови менаџменти, из одређених разлога, издвајају новац за откуп уметничких дела.⁵⁰

Врло је лако у овоме препознати ход по сигурном, односно бежање од могућих додира текуће ликовне продукције са политиком. Стеван Секованић 1974. године наводи „утврђене навике да се по једном устаљеном систему бира одређен број излагача“.⁵¹ Касније се прешло на конкретне политичке методе такозваног избора по кључу, када је почело представљање селекција република и покрајина.⁵² Правило је било да се кључ мора поштовати, односно да се све републике и покрајине морају представити на изложби без обзира да ли је тренутна уметничка продукција на тим подручјима то заслуживала. А потом се ишло и на одређивање квоте, односно утврђивање броја уметника из сваке републике и покрајине, што је лимитирало селекторе. Но, такав начин избора је релативно кратко трајао.

Изгледа као да званични политички кругови (било локални или на вишим нивоима) нису били заинтересовани шта се на пољу саме уметничке продукције на Меморијалу догађа, иако су редовно били присутни, иако су држали говоре на отварањима, а локални функционери увек били у пратњи високих политичких функционера који су успут посећивали изложбе у току званичних посета чачанском крају. Уметничка продукција је некако **пуштена низ воду**. Сигурно да је и отварање Музеја савремене уметности у Београду 1965. године, дакле институционализовање дела модерне уметности али и актуелне ликовне продукције, омогућило даље неометано одвијање ове манифестације. Мада, у периоду на који се ова анализа односи (шездесете године прошлог века), на изложбама Меморијала није било интригантних радова из домена

48 Зорица Туцаковић, *И Раднички савети –мецене*, Комунист, Београд, октобар, 1964.

49 Радомир Станић, *н. д.*

50 Стимлисање младих уметника, опремање пословног простора, олакшице од пореза и слично или, како је приметио С. Санадер, „награда радничких савета претеча данашњег спонзорства“ – видети фусноту 10.

51 Видети уводни текст Стевана С. Секованића у каталогу изложбе *VIII Меморијал Надежде Петровић*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 1974.

52 То је уведено тек током седамдесетих и осамдесетих година (селектор из БиХ бира уметнике из те републике, селектор из Словеније бира уметнике из Словеније...).

тзв. политичке уметности или ангажованости.⁵³ Можда се објашњење Лазара Трифуновића да наши уметници у контакту са авангардним делима европске и светске уметности нису преузимали њихову „идејно-друштвено-уметничку ангажованост, већ само њихову **форму**, или испитивања у вези **форме**“⁵⁴ може применити и на овај случај. Изложбе Меморијала су, по правилу, биле слика дешавања актуелне домаће ликовне продукције, али без намере да се баве авангардним појавама „које тренутно представљају сензацију за публику и критику“⁵⁵, већ се ишло на представљање уметника чији се рад везивао за „традиционалне форме ликовног израза“.⁵⁶ И тако, чак и када није имала **идејно-друштвено-уметничку ангажованост**, сама форма је била потпуно бенигна по политику.

Па ипак, у то време је постојао одређени прикривени призивок национализма, који се огледао у **коментарима у четири ока** високих политичара који су посећивали Чачак, па су одлазили и у куртоазне посете Галерији и изложбама Меморијала. Углавном се све сводило на **примедбе јавних радника** зашто нема овог или оног уметника на изложби, како то да су све награде добили уметници из једне републике⁵⁷, зашто није награђен нико из Србије⁵⁸ или зашто су све награде отишле сликарима који су избор једног селектора и слично. Слободан Санадер се сећа питања Слободана Пенезића-Крцуна док је стајао пред сликом уметника Јосипа Бифела: „*Зашто нема слика Милића Станковића, он је најбољи сликар? А ко је овај Јосип Бифел? Одакле је он?*“ Када је чуо да је уметник из Загреба, прекинуо је гледање изложбе и то пропратио неумесним коментаром. Организатори већ на следећу изложбу (1966. године) позивају Милића Станковића. Сигурно да се стручним круговима Станковић, познатији као Милић од Мачве, наметнуо својим радом и репутацијом коју је стекао током 1964. и 1965. године.⁵⁹ Упркос томе, не може да се заобиђе чињеница да позив стиже на првом Меморијалу након наведене примедбе.⁶⁰

53 О појму политичка уметност видети у: Miško Šuvaković, *Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950*, SANU, Prometej, Beograd–Novi Sad, 1999.

54 Lazar Trifunović, *Studije, ogledi, kritike*, 4 (priredio Dragan Bulatović), Muzej savremene umetnosti, Beograd, 1990, 201.

55 Видети уводни текст Стевана С. Секованића у катлогу изложбе *VIII Меморијал Надежде Петровић*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 1974.

56 Исто 55.

57 Већ на Другом Меморијалу излагали су уметници из Словеније и Хрватске, а потом су позивани уметници из целе земље.

58 Врло често се дешавало да све награде (понекад без оправдања) добију хрватски или словеначки уметници. Домаћи аутори и стручњаци су тихо негодовали, али и у политичким и ликовним круговима то се тумачило као уважавање, односно „излажење у сусрет гостима из далека“.

59 Тих година млади сликар Милић од Мачве (Белотић, 1934 – Београд, 2000) излази на европску и светску сцену и излаже у Женеви, Риму, Бечу, САД...

60 Мада је С. Пенезић-Крцун погинуо још у новембру 1964. године (у селу Шопић код Лазаревца под сумњивим околностима).

У текстовима које је штампа тада објављивала, а поводом изложби Меморијала, није било никаквих полемичких тонова нити коментара на поменуте теме, што је и те како разумљиво. Манифестацију су хвалили, наводила су се имена излагача, чланова Организационог одбора и жирија, а посебно су се истицала имена политичара (чак и маргиналних) који су присуствовали отварању или су касније посетили изложбу, што је за обавештавање јавности неретко било важније од садржаја саме изложбе.⁶¹ Актуелна културна политика на нивоу државе онемогућавала је озбиљније новинарске анализе, па се све преводило на терен „начина финансирања, управљања, самоуправљања, којим су чиновници потиснули стварне проблеме културе“.⁶²

Прве критичке назнаке и полемички тонови у односу на Меморијал који су дошли изван стручних кругова и који у основи нису имали за циљ ликовну проблематику, јавили су се знатно касније, током осамдесетих година прошлог века, када је политичка ситуација била знатно измењена.⁶³ Али и те критике су биле из другог и трећег плана, полузваничне и некако отупљене. Чак и када су примедбе и лоше оцене јавно изрицане, званичних консеквенци није било.

61 Поред општинских функционера, редован гост на отварањима била је и Милка Милић, а Меморијал су посетили и високи функционери Србије и СФРЈ: Светозар Вукмановић-Темпо, Лазар Мојсов, Мијалко Тодоровић, Слободан Пенезић-Крџун, Жарко Веселинов, Милојко Друловић. Гости су често били и званичници локалних комитета, нпр. секретари Општинског СК Чачка и околних општина (Краљево, Ужице), као и Среског комитета СК.

62 Миодраг Б. Протић, *Нојева барка I*, Српска књижевна задруга, Београд, 2000, 528.

63 Чак и у познатим полемикама о „нарушеном самоуправљању“ и припајању Галерије Народном музеју, Меморијал се уопште није помињао.

Memorial of Nadezda Petrovic, Foundation and Beginnings: Ideological-political Aspects

The following 2010 year is 50th anniversary of founding of Nadezda Petrovic Memorial, a prestige art manifestation at domestic scene, which is devoted to a painter Nadezda Petrovic (Cacak 1873 – Valjevo 1915), the most distinguished personality of Serbian Modern art at the beginning of XX century. The topic of this analysis is not its primary artistic aspect – exhibition of the Memorial, but sociopolitical context in which the manifestation was created. The main initiator of this manifestation was Slobodan Sanader, director of the National Museum in Cacak. His idea was supported by Radomir Stanic a historian of art and a painter Bogic Risimovic Risim, other workers from the museum and some other people from the town connected with cultural institutions. However, social climate was of that kind that without direct political support nothing can be achieved begins, realize, and what is more - continue and last. It was a lucky coincidence that at the same time at the end of 50s a process of decentralization of cultural institutions was recommended and support in province towns started. Support by official political circles meant not only safe funding but it was more official approval from ideological-political groups and socio-political organizations. A crucial moment was support from the local political level.

At its beginnings the Memorial had two parallel streams: one political-ideological and other professional i.e. artistic. The first was concerned with organizational and financial questions, while the other was concerned with professional selection of artists and artistic works. Exhibitions were held without political pressures and connotations, which does not mean that they did not exist at all, but autochthony of artistic part of the manifestation was never questioned. Official political circles (either local ones or higher ones) were almost uninterested in the events from the field of art production.

Mirjana RACKOVIC

Mémorial de Nadezda Petrovic, sa fondation et ses débuts: aspects idéologiques-politiques

L'année prochaine 2010 s'achèveront les 50 ans de la fondation du *Mémorial de Nadezda Petrovic*, manifestation d'arts plastiques prestigieuse sur la scène de notre pays qui est consacrée au peintre Nadezda Petrovic (Cacak 1873 – Valjevo 1915), personnalité la plus marquante de l'art moderne serbe du début du XXème siècle. Le thème de cette analyse ne sont pas les expositions concrètes du Mémorial, c'est-à-dire son aspect primaire-artistique, mais son contexte socio-politique duquel la manifestation provient. L'initiateur principal de la fondation de cette manifestation fut Slobodan Sanader, directeur du Musée national à Cacak de ce temps. Son idée fut soutenue par l'historien artistique Radomir Stanic et le peintre Bogic Risimovic Risim, par d'autres employés du musée et encore par certaines personnes de la ville liées avec les institutions de culture. Toutefois, le climat social fut tel que sans soutien politique direct rien ne put être de façon idéale ni placé, ni commencé, ni réalisé, et encore moins lui procurer la continuité de sa durée. Tout coïncida avec certaines circonstances lorsqu'à la fin des années cinquante on commença à propager et soutenir les villes en province pour actionner le processus de décentralisation des institutions de culture. Le soutien de la part des milieux politiques officiels ne signifia pas seulement l'assurance d'un financement sûr, mais le soutien concerna plus l'autorisation provenant de milieux idéologiques-politiques et d'organisations socio-politiques. Le soutien décisif provint du niveau politique local.

Le Mémorial eut à ses débuts deux cours parallèles: un fut politiquement-idéologique et l'autre expert, c'est-à-dire artistique. Le premier concerna les questions d'organisation et de finances, et le second la sélection experte des artistes et des œuvres d'art. Les expositions furent quand même préparées sans pressions et sans connotations politiques, ce qui ne veut pas dire qu'il n'y en eut pas occasionnellement, et le caractère autochtone de la partie artistique de la manifestation ne fut jamais remis en question. Les milieux politiques officiels (qu'ils furent locaux ou à des niveaux plus élevés) ne furent presque pas intéressés pour les événements sur le secteur de la production artistique même.

Mirjana RACKOVIC

**МЕМОРИЈАЛ
НАДЕЖДЕ
ПЕТРОВИЋ**

I ИЗЛОЖБА СЛИКА

СЕПТЕМБАР ❖ 1960 ГОДИНА ❖ ЧАЧАК

*1. Насловна страна каталога Првог меморијала Надежде Петровић
из 1960. године*

Погасни одбор

КРСТЕ ЦРВЕНКОВСКИ
секретар за просвету и културу СИБ-а

МИЛКА МИНИЋ
претседник Одбора за просвету СИБ-а

СТАНКА ВЕСЕЛИНОВ
претседник Савета за културу НР Србије

ВЕЉКО ПЕТРОВИЋ
Академик, директор Народног музеја у Београду

СРЕТЕН СТОЈАНОВИЋ
Академик, вајар

РАДИСАВ НЕДЕЉКОВИЋ
претседник Народног одбора среза Чачак

Инж. МИЛОРАД НИКШИЋ
претседник Народног одбора општине Чачак

МИЛОРАД МИТРОВИЋ
секретар Среског комитета СК среза Чачак

ВУЧКО МИЛОШЕВИЋ
претседник Среског одбора ССРНЈ среза Чачак

РАДИСАВ БИОРАЦ
претседник Радничког савета фабрике хартије у Чачку

ДОЈЧИЛО МИТРОВИЋ
директор Завода за издавање уџбеника НРС

Састав Почасног одбора Првог Меморијала

зећа јесу не само прилог индустрије сликарству већ истовремено још више озбиљан корак приближавању уметности радном човеку. Овакав однос предузећа чији су колективи дубоко заинтересовани за афирмацију ове тек рођене установе јесте особито и индикативно користан за брже и лакше формирање ликовног укуса и општег образовања радних људи. Кад се томе дода да ће предузећа из својих средстава одвојити извесан део за откуп уметничких дела за галерију, на чијој се будућности одавно и озбиљно ради, онда је то доказ до које мере су заинтересовани органи радничког самоуправљања у погледу стварања услова за ефикасније и целисходније уобличавање културне физиономије савременог произвођача.

Физиономија и тематика следећих изложби Меморијала, које ће се приређивати сваке друге године, биће одређене и дефинисане конкретним условима, али у сваком случају

Факсимил дела текста Радомира Станића из каталога Првог меморијала

Др Милош М.
РАДОВАНОВИЋ

ТИПОЛОГИЈА СЕОСКИХ НАСЕЉА И ВАРОШИЦА НА ЧАЧАНСКОМ ПОДРУЧЈУ

УДК:

АПСТРАКТ: Насеља овог подручја прешла су дуг пут у свом развоју и преображају од средњег века и турског периода до савременог доба. Ове промене су нарочито биле велике у времену од ослобођења од Турака, па до Другог светског рата.

Већина насеља овог подручја која је припадала разбијеном типу, развојем и погушћавањем до Другог светског рата преобразила се у полузбијени шумадијски тип.

Поред промене типа дошло је и до промене унутрашње структуре и организације насеља. У најстаријем периоду насеља су била састављена од кућишта неправилно распоређених по сеоском атару. Временом, са развојем насеља, кућишта постају гушћа, смештена ближе путева и добијају правилан облик. Поједини делови насеља, нарочито уз важније путеве, постају ушоренији, са кућиштима у правилном низу (као Мрчајевци, Прељина, Заблаће и Љубић).

У функционалном погледу насеља се могу разврстати у примарна сеоска насеља, сеоска насеља са развијеним центром, насеља са бањским садржајима и приградска насеља и варошице.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: сеоска насеља, разбијена насеља, полузбијена насеља, збијена насеља, равничарска насеља, брдско-планинска насеља, приградска насеља и кућишта.

Типови и врсте насеља

Увод

За време Турака, услед буна, ратова и сеоба, многа насеља овог краја су запустела или остала са малим бројем становника. То се нарочито односило на равничарска насеља или она поред важнијих путева. Према аустријским извештајима из 1718. године¹, у Рудничком дистрикту, коме је припадао и део подручја са леве стране Западне Мораве, било је 50 пустих и свега 38 насељених места.

¹ Драгољуб Павловић; Чачак од 1405. до 1805. године, Зборник радова Народног музеја XII, Чачак, 1982, 162.

Нови досељеници у ове крајеве су почели долазити у другој половини и пред крај 18. века, а нарочито за време устанака и после ослобођења Србије. Они су, у прво време, насељавали слободне просторе напуштених села (селишта), а у каснијем периоду, када је слободне земље било мање, обично периферије насеља или крчевине поред села.² Насељавање по крчевинама шума ван постојећих села ухватило је великог маха, јер је одговарало досељеницима због сточарске привреде и још увек непотпуне сигурности. Да би то спречио, кнез Милош је врло рано својим наредбама покушао да обустави „**бесконечно ширење села**“. Још 30. априла 1820. године он издаје општу заповест „**да се сваки у село из шуме дигне**“.³

Указ кнеза Милоша о ушоравању села није у овом подручју имао већег утицаја, а народ га је одуговлачењем избегао. Због отпора народа, кнез Милош је 29. априла 1837. године морао обуставити свој указ о ушоравању села „**оставивши свако село на свом дојакашњем месту**“.⁴ После овога издаване су само појединачне забране против растурања села, али озбиљнијег покушаја да се ово питање у целини реши више није било.⁵

Насеља овог подручја су, по ослобођењу од Турака, била релативно мала (у просеку нешто преко тридесетак домова). Из чибучког тефтера за љубићка и трнавска села из 1824. године⁶ видимо да су мања села имала од 10 до 15, средња од 25 до 30, а већа од 30 до 50 домова.

Од ослобођења од Турака, па до Другог светског рата, насеља овог краја су претрпела велике промене. Већина њих се не само развила и порасла, већ је, у највећем броју случајева, променила и свој тип и организацију. На развој насеља и њихов преображај утицали су бројни фактори (највише економски и политички, али и комуникација и становништво).

Приступ и методологија

Истраживање и анализа насеља на чачанском подручју извршена је уз помоћ антропогеографске и урбанистичке методе. Коришћена су антропогеографска истраживања Радомира Илића и Љубомира Павловића, истраживања становништва Радована М. Маринковића и монографије о селима. Поред тога,

- 2 | Шебеци и Вукосављевићи су се населили у крчевини шуме у Осојима у Љубићу, а Мићовићи уз реку Чемерницу у Коњевићима.
- 3 | Тихомир Ђорђевић, *Културне прилике од 1815–1839. године, Из Србије кнеза Милоша*, 252.
- 4 | Тихомир Ђорђевић, *н. д.*, 257.
- 5 | *Исто*, 259.
- 6 | Радош Мадаревић, *Трнавска и љубићка села у тевтерима чибучким 1824. год.*; у: Изворник бр. 6, Чачак, 1989, 5–40.

коришћене су и геодетске подлоге, карте, катастарски премери и скице насеља из предратног периода, као и лична теренска истраживања. Овом анализом обухваћен је период обнове насеља по ослобођењу од Турака, па све до Другог светског рата.

По антропогеографској подели на подручју Србије постоје два основна типа насеља: старовлашки и тимочки. Старовлашки тип има две еволуционе врсте: ибарску и шумадијску, а тимочки тип и јесеничку врсту. По Цвијићу, постоји још и мачванска врста, али је она посебан тип настао под утицајем власти, тако да се она потпуно издваја од претходна два типа.⁷ Старовлашки тип, са својим врстама и подтипovima, представља разбијени тип насеља, а остали, тимочки и мачвански, спадају у збијена насеља.⁸

Уместо искључивог позивања на антропогеографску методу која се базира на описној оцени насеља и његовој класификацији, коришћена је и урбанистичка метода која уводи мерљиве показатеље као што су густина насељености, грађевински рејон, облик и положај насеља, саобраћајна мрежа и садржај насеља. Укључивање овог метода омогућава прецизније и свеобухватније анализе и оцене не само основног типа коме насеље припада, већ и његову генезу развоја, прелазне појаве и облике који се јављају између типова и врста насеља и оцену њихових карактеристика.⁹

Према типовима насеља можемо извршити рејонизацију простора Србије на два подручја (али само приближно): источно и западно. Источно подручје обухвата простор источно од београдског меридијана и распростире се на Поморавље и источну и јужну Србију. На овом простору распоређени су типови збијених насеља, односно збијена разређена моравска насеља и потпуно збијена тимочка и јужноморавска насеља.

У западној Србији насеља су распрострањена по урбанистичким критеријумима: потпуно разбијена, разбијена, полузбијена (шумадијска) и ушорена мачванска села. Простор западне Србије са антропогеографског становишта можемо поделити на три рејона: Шумадију, са полузбијеним шумадијским насељем, рејон Старовлашке висије са разбијеним старовлашким и ибарским насељем и Мачву.¹⁰ Ова подела се може прихватити само као приближна, док се као опште правило које важи и за овај простор, може узети да су на вишим брдовитим и планинским теренима распрострањена разбијена, а на нижим теренима и равницама полузбијена насеља.

7 | Б. Којић и Симоновић; *Сеоска насеља Србије*; Београд, 1975, 8–9.

8 | *Исто*, 9.

9 | *Исто*, 14.

10 | Б. Којић и Симоновић, *н. д.*, 24.

Типологија насеља

Насеља по урбанистичким критеријумима, односно по структури, можемо поделити на четири типа: потпуно разбијена, разбијена, полузбијена и збијена насеља.

Потпуно разбијена насеља

Насеља овог типа имају најразређенију структуру, односно у оквиру њих се поклапају грађевински рејон и сеоски атар. Густина насељености код ових насеља је најмања и износи око 1–3 ст/ха. Овај тип насеља је карактеристичан за прву фазу насељавања и за брдовите терене, када се досељеници слободно распоређују по својој жељи на напуштеној земљи или искрченој шуми.¹¹ Свако је хтео да заузме што више земље око свог новог кућишта, а све због претежно сточарске економије. Вук Караџић за ова насеља каже: „По брдовитим мјестима тако су куће раздалеко да је село од 40 кућа веће од Беча, на пример у једном потоку стоје неколике куће, па онда (гђешто по сахата или читав сахат далеко) у другоме потоку неколике.“¹² Овај тип представља најстарији облик настањивања и овом урбанистичком типу одговара антропогеографски старовлашки тип насеља.

На чачанском подручју највећи део насеља је прошао ову развојну фазу на свом почетку, али и у доба обнове по ослобођењу од Турака. Мали број планинских насеља је задржао извесне елементе овог типа који се односе, пре свега, на густину насељености, положај и грађевински рејон који се скоро поклапа са атаром. Таква насеља су Врнчани, Јанчићи, Рошци, Брезовица, као и поједини делови Рајца и Вујетинаца. (сл. 15)

Разбијена насеља

Овај тип представља следећу развојну фазу насеља и настаје размножавањем и деобом првих досељеничких породица из којих се, после 2–3 генерације, формирају групе сродничких кућа.¹³

Наиме, потпуно разбијено насеље временом мења своју структуру даљим досељавањем, прираштајем и дељењем породичне задруге на више кућишта. Подељена браћа деле пространу окућницу и граде куће у близини, па се тако ствара група сродничких кућа или фамилија. Ова група кућа некад може

11 | Исто, 12, 13.

12 | Б. Којић; *Сеоска архитектура и руризам*; Београд, 1958, 130.

13 | Којић и Симоновић; *Сеоска насеља Србије*, 13.

да формира и део села (шор)¹⁴ који најчешће носи име фамилије (у Трепчи Урошевићи, Гојковићи, Бојовићи, у Прислоници Милошевићи и Илићи, у Прељини Топаловићи...). Овако формиране групе кућа са фамилијама растурене су у неправилном реду по сеоском атару, а између њих се налази пољопривредно земљиште. Овај тип насеља има много већу густину од претходног типа (обично 2–5 ст/ха).¹⁵ Урбанистичка структура овог насеља другачија је од претходног типа и највише му одговара старовлашки антропогеографски тип насеља.

Знатан број насеља на овом подручју припада овом типу, нарочито насеља на брдским просторима – Милићевци, Пријевор, Горња Горевница, Трнава, Миоковци, Горња Трепча, Остра, Брђани, Качулице, Рајац и друга. (сл. 16) Највећи број насеља овог краја до Другог светског рата чинио је прелаз од овог типа ка шумадијском полузбијеном типу.¹⁶ Наиме, ова насеља имају све елементе разбијених, али са знатно већом густином, нарочито око важнијих путева и у главном делу села. Професор Којић начелно разврстава насеља овог простора на следећи начин: у другој половини XIX века у старовлашки тип, а средином XX века у шумадијски тип. Ово се може само уопштено прихватити.¹⁷ Детаљна анализа, нарочито уз помоћ урбанистичких критеријума, показује доста другачију слику са мноштвом прелазних облика. Већина насеља овог подручја данас припада полузбијеном шумадијском типу, нарочито она у равници, поред путева и ближе Чачку.

Полузбијена насеља

Насеља овог типа чине вишу фазу развоја и прелаз ка збијеном типу. Настала су даљим преображајем претходног типа, односно његовим погушћавањем и изградњом нових кућишта. На тај начин створена је гушћа и компактнија структура у оквиру главног грађевинског рејона. Тако су у последњих 150–200 година у Шумадији и западној Србији од некада разбијених настала полузбијена насеља.

Овом урбанистичком типу насеља одговара антропогеографски шумадијски тип. У урбанистичком погледу карактерише га већа густина која се креће од 5–25 ст/ха¹⁸, као и јасније оцртавање грађевинског рејона и његових делова.

14 | Б. Којић, *н. д.*, 130.

15 | Којић и Симоновић, *н. д.*, 14.

16 | Радомир Илић, *н. д.*, 14–15.

17 | Б. Којић, *н. д.*, 128.

18 | Којић и Симоновић, *н. д.*, 15.

На овом подручју трансформација насеља настала је на два начина:

– погушћавањем појединих важнијих делова грађевинског рејона претходних разбијених насеља – Балуга, Станчићи, Катрга, Вапа, Бечањ, Балуга (трнавска), Заблаће, Горичани и Кукићи (сл. 17);

– погушћавањем дела насеља уз главни сеоски или значајнији државни пут – Прељина, Бресница, Заблаће, Слатина и Коњевићи. (сл. 20)

У послератном периоду дошло је до даљег развоја и трансформације насеља на овом простору, тако да данас велики број њих, бар по урбанистичким критеријумима, припада овом типу.

Збијена насеља

То је најразвијенији тип насеља. Њега карактеришу јасно дефинисан грађевински рејон са густом агломерацијом објеката и кућишта, као и густина насељености (15–30 ст/ha).¹⁹

На овом простору постоји само једно збијено насеље градског типа (Чачак), које је предмет посебног проучавања.

Поред Чачка, на деловима неких села уз пут, или уз град, дошло је до формирања дела насеља збијеног типа, иако основно насеље по свом типу припада разбијеном или полузбијеном типу насеља – део Мрчајеваца уз пут за Крагујевац око кога се формирала посебна варошица (сл. 22) и део Љубића уз пут за Горњи Милановац и мост на Западној Морави где је настала нека врста приградске варошице уз Чачак. (сл. 24)

Подела насеља по положају и топографији

Насеља овог подручја, по положају у простору и топографским карактеристикама, можемо поделити на равничарска насеља, насеља једним делом у равници а другим на брегу, насеља на побрђу изнад долине и брдско-планинска насеља.

Равничарска насеља

Ова група насеља лежи у моравској долини, најчешће уз реку Западну Мораву, на коти од 240 до 250 m. Равничарска насеља су збијенија и са мањим кућиштима због економичнијег коришћења обрадивог земљишта. Само насеље

је најчешће смештено у средњем или горњем делу атара уз пут, а простор према Западној Морави је остављен слободан за обраду. У ову групу насеља спадају Балуга (трнавска), Вапа, Заблаће, Кукићи и Горичани са десне и Балуга (љубићка), Станчићи и Катрга са леве стране реке.

Насеља смештена доњим делом у равници а горњим на брегу

Насеља овог типа нема много, јер је у већини сеоских атара доњи део села, односно поље, остављен за обраду. Са леве стране Западне Мораве таква насеља су Коњевићи, Доња Горевница, Мрчајевци и делом Трбушани, а са друге стране Мршинци и делом Слатина и Качулице.

Насеља на побрђу изнад речне долине

Највећи број насеља чачанског подручја по свом положају и топографији припада овом типу насеља. У највећем броја села, чији се атар простире од реке и равнице до врха брда или планине, насеље је обично смештено у средњем делу, на брдовитим косама и падинама, на коти од 200 до 500 m, а најчешће од 200 до 300 m²⁰ надморске висине. Таква насеља са леве стране Западне Мораве су Пријевор, Миоковци, Горња Горевница, Соколићи, Бечањ и Бресница, а са десне стране Паковраће, Риђаге, Парменац, Придворица, Јездина, Лозница, Трнава и Жежевица. Други део села има атар од речне долине до брега, а насеље је смештено у горњем делу атара, на брду – Видова, Љубић, Прељина, Атеница, Прислоница Мојсиње, Бељина, Кулиновци, Виљуша и Липница.

Најмањи број насеља има цео атар на побрђу средишног дела између равнице и планине, на коти од 300 до 500 m. У таква насеља спадају Доња Трепча, Остра, Бањица и Премећа.

Брдско-планинска насеља

Мали је број ових насеља и она се углавном налазе на ободном планинском подручју. То су, у северозападном делу Каблара, Рошци, Јанчићи и Врнчани, у југоисточном делу Јелице Рајац, Премећа и Брезовица, а у североисточном делу Вујетинци. У ова насеља делимично би се могли сврстати и Горња Трепча, Остра, Милићевци и Бањица.

20 | Радомир Илић, н. д., 9.

21 | Којић и Симоновић, н. д., 19.

Подела насеља по функцијама

Скоро све до средине XIX века, сеоска насеља у Србији су била једнообразна по намени, односно њихова једина функција била је пољопривредна производња.²¹ У селима скоро да није било занатлија, а ако их је где и било, онда је њихова делатност представљала допуну пољопривреди.

Прва промена у функцији насеља почиње оснивањем сеоских општина тридесетих година XIX века. Тако поједина насеља постају општински, односно административни центри за неколико суседних села, а упоредо са тим почињу се разликовати и по функцији од других села, јер добијају судницу, школу, механу и цркву, а касније и по коју занатску градњу и дућан. Даљим развојем у току друге половине XIX и почетком XX века долази до све веће диференцијације општинских и сеоских центара. Нарочито се развијају и издвајају општински центри поред путева за Краљево, Крагујевац и Горњи Милановац. Њихов развој поспешују саобраћај, трговина и општи развој и напредак земље. Тако се, у периоду између два светска рата, по функцији издвајају следећи типови насеља: примарна сеоска насеља, сеоска насеља са развијеним центром²², насеља са бањским садржајем, приградска насеља и варошице.

Примарна сеоска насеља

Овом типу припада преко 90 одсто насеља на чачанском подручју и њих можемо поделити на два подтипа: примарна сеоска насеља и примарна сеоска насеља са формираним центром.

Првом подтипу припада највише села која карактеришу изразити рурални карактер и структура насеља. То су насеља која никада нису била сеоски центри или су то била у кратком периоду који није оставио значајнији утицај на њихов даљи развој. Ова насеља немају изражен сеоски центар, већ само понеки од садржаја, као што су школа или кафана – Балуга, Станчићи, Вујетинци, Бечањ, Соколићи, Ракова, Јанчићи, Видова, Риђаге, Бељина, Кулиновци, Придворица, Вапа, Липница, Премећа, Петница, Брезовица, Рајац и друга. (сл. 18)

Развијенији тип примарних насеља, поред преовлађујућег руралног карактера, има формиран и мали сеоски центар који се састоји од школе, кафане, некад и цркве, понеког дућана и занатске радње. То су обично стари сеоски општински центри или насеља која су се у мањој мери развила уз важнији пут и добила објекте јавног карактера, али и нове куће – Коњевићи, Брђани, Трбушани, Прислоница, Миоковци, Мојсиње, Доња Горевница, Катрга, Жежевица, Трнава и Горичани. (сл. 19)

22 | Ђорђе Симоновић, *Уређење сеоских територија и насеља*, Београд, 1980, 104.

Сеоска насеља са развијеним центром

Ова насеља су се развила из старих сеоских општинских центара, али су њиховом развоју, поред административних, погодовали и економски и саобраћајни разлози. По правилу, сва ова насеља добијају развијене делове уз пут или између два села уз важнији пут. То је, у ствари, ушорени део насеља настао уз пут, а који се састоји од општине, школе, цркве, кафане, задруге, дућана, занатских радњи и нових кућишта. Развијена насеља добијају посебно развијени центар насеља и имају физиономију и неке елементе варошице, али немају званично тај статус, пијац и пазарни дан. Прељина на делу истоименог села уз пут Чачак – Горњи Милановац; Бресница уз пут Чачак – Крагујевац, Заблаће уз пут Чачак – Краљево, на граници села Заблаћа и Жежевице, и Слатина уз исти пут између села Слатине и Кукића. (сл. 20 и 21)

Најразвијеније од насеља овог типа је Прељина, где се до Другог светског рата налазило и седиште Љубићког среза. Физиономију варошице овом насељу дају и многи јавни и приватни објекти – среско начелство, школа, црква, жандармеријска станица, железничка станица, станова за службенике, кафане, занатске радње, дућани, млин и приватне куће. (сл. 20)

Варошице

На чачанском подручју само једно насеље има званичним статус варошице – Мрчајевци. Она се почела развијати на атару истог села уз нови друм Чачак – Крагујевац, изграђен 1870. године. Владимир Тошић у својој књизи „Мрчајевци и околина“ наводи: **„На месту данашње варошице Мрчајевци у време трасирања реченог пута 1868. године – као и у време пуштања реченог пута у саобраћај 1870. године – нигде на том месту ни у дотичној близини није било насеља ни кућа осим једне једине куће Мандарине Калаице.“**²³ Дотада се центар села са судницом, старом црквом, крчмом и дућаном, налазио уз стару трасу друма више данашње цркве у Мрчајевцима. Стари центар се временом угасио, а нови је почео брзо да се развија захваљујући не само седишту општине, већ и својој саобраћајној улози. Наиме, његовом развоју много је допринео и колски транспорт робе између Чачка и Крагујевца, јер су се овде налазили рабацијска станица и одмориште. Нови део насеља, поред јавних објеката, добија све више занатских радњи, дућана и нових кућа. Почетком века варошица већ има облик ушореног друмског насеља са 33 занатске и угоститељске радње.²⁴ У периоду између два светска рата насеље наставља даљи развој и све више

23 | Владимир Тошић; *Мрчајевци и околина*, 69.

24 | Исто, 466–467.

добија физиономију мањег насеља варошког типа, а 1926. године, Указом краља Александра, званично постаје варошица.²⁵

Мрчајевци постају развијена варошица и центар североисточног дела подручја. У њему је смештен знатан број јавних и привредних садржаја – општина, школа, црква, кредитна задруга, преко шездесет занатских, трговачких и угоститељских радњи и седиште еснафа. (сл. 23)

Приградска насеља

Приградска насеља су настала уз Чачак, а поред главних путева који су ишли према Горњем Милановцу, Краљеви и Ужицу. Најзначајније и право приградско насеље је Љубић, настало на простору од моста на Западној Морави до железничке пруге, а уз пут Чачак – Горњи Милановац. Насеље је добило физиономију и неке привредне елементе варошице. На овом простору, захваљујући највише близини и утицају Чачка, никао је велики број занатских, трговачких и угоститељских радњи, али и индустријских објеката. Овде је између два светска рата, око 1930. године, било смештено 18 занатских и по десет трговачких и угоститељских радњи.²⁶ Од индустријских погона требало би поменути циглану Николе Мишовића и стругару и парни млин акционарског друштва „Морава“, касније браће Смиљанића. (сл. 24)

Због брзог развоја и напретка овог дела Љубића, Општина љубићка је овде око 1936. године преместила и своје седиште (које се налазило на граници до Коњевића) и изградила колску вагу.

Осим Љубића, временом су настала још два мања приградска насеља: једно уз пут Чачак – Краљево на делу Кулиноваца, од Окружне болнице до Атеничке реке, и друго на делу Јездине уз пут Чачак – Ужице. Ова два приградска насеља састојала су се од група ушорених кућа и понеке занатске и трговачке радње. На делу Кулиноваца и Атенице изграђени су још и млин и атеничка школа и зграда Кредитно-набавне задруге.

Насеља са бањским садржајима

На чачанском подручју нема правих бањских насеља, већ су само поједини делови села почели да добијају бањске садржаје. То су, у ствари, више ембриони будућих бања настали око извора минералне воде у Врнчанима, Горњој Трепчи и Слатини.

25 | Службене новине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 202 од 11. децембра 1926. године, 3.

26 | Подаци из Међуопштинског историјског архива у Чачку.

Још у предратном периоду јужни део села Врнчана, у близини манастира Благовештење, почео се формирати као посебан део насеља са бањским садржајима. (сл. 25) Овај део насеља је добио назив Овчар Бања и у послератном периоду прерастао је у посебно насеље допуњено стамбеним, туристичким и угоститељским садржајима.

Друго насеље које је, у једном свом делу уз извор топле минералне воде, добило неке примитивне бањске садржаје, јесте Горња Трепча. Почетак коришћења лековите воде везан је за крај XIX века, када је овде настало и примитивно купатило.²⁷ Почетком XX века и у предратном периоду, бања је имала само локални значај, а велики развој доживела је тек после рата, нарочито седамдесетих година.

Треће насеље које у свом југозападном делу има извор минералне воде и примитивне бањске садржаје је Слатина. То је, у ствари, само зачетак будуће Слатинске бање, чије је локално коришћење почело тридесетих година овог века.

Начин организације насеља

Сеоска насеља овог подручја су прошла различите фазе развоја и организације. Сама насеља заузимају обично један део сеоског простора (атар), док у организацији и изгледу насеља, не само у зависности од периода развоја, већ и од његовог положаја и других фактора, постоје одређене разлике.

Код већине села на овом простору атар захвата различито земљиште по конфигурацији – од равнице па до планине. Најнижи део је поље или ада уз реку или речицу и овај део је раније код већине села био ненасељен и служио је за пољопривреду. Насеље обично заузима средњи део сеоског атара од равнице према брду. Куће се подижу по странама брда због економских разлога (равница остаје слободна за обраду). Зато је у равницама ретко било кућа и насеља.²⁸ Највиши део атара је брдо или планина где се налазе шума и испаше за стоку.

Код села која се налазе у долини Мораве, као што су Станчићи, Балуга, Вапа и друга, насеље је груписано у средњем или горњем делу атара, а код брдских и планинских села она је у доњем нижем делу атара (испод планине), као у Горњој Трепчи, Рајцу и Рошцима.

27 | Владимир Тошић, *Мрчајевици и околина*, 33.

28 | Радомир М. Илић, *О љубићким селима*, 8–9.

Делови насеља

У најстаријем периоду, крајем XVIII и почетком XIX века, читаво ово подручје било је покривено густом шумом, а у селима је било само по неколико међусобно веома удаљених кућа. Крчењем и насељавањем простора, али и деобом задруга, образовани су први, јасно издвојени делови села, који су се називали крајеви. Они се помињу у целом XIX веку, али изгледа да су старијег датума, јер из турских пописа видимо да је већина села на овом простору била подељена на горње и доње или на горње, доње и средње село.²⁹ Подела на крајеве задржала се на овом простору све до почетка XX века. Радомир Илић, који је истраживао љубићка села, крајем прошлог века наводи такву поделу код већине села. Код Прељине **Кућице**, **Доњи крај**, **Бајинци** и **Плана** (сл. 20), код Горње Трепче **Средина села**, **Прекобањци** и **Горњи крај**, код Бреснице **Вољавча**, **Мала Бресница**, **Село** и **Доњи и Горњи Крај** и код Коњевића **Доњи крај** и **Греда**.³⁰ Крајеви, као делови села, представљају географске целине јасно издвојене природним границама: јаругом, потоком, шумом или путем. Удаљеност између крајева је обично 500–1500 m и ретко кад је то растојање веће. Крајеви обично носе географске називе – **Подвујан**, **Вољавча**, **Плана**, **Буковац**, **Греда**, **Ада**, **Поље**, или **Доњи крај**, **Горњи крај**, **Средњи крај**.

Куће су у крајевима груписане у мање групе од по неколико кућа, а некад их је и више. Размак између кућа је обично 30–100 m, а између група 100–150 m. Групе кућа у оквиру крајева зову се још и џемати, а настале су, најчешће, деобом задруге и припадају обично истој фамилији.

Већ у другој половини XIX века подела насеља на крајеве почела је да се губи, а да је замењује подела на џемате. Радомир Илић око 1900. године наводи да се подела на крајеве у неким селима изгубила, а да је уместо ње село подељено на џемате.³¹

Крајем XIX и почетком XX века задржане су и једна и друга подела, али је преовлађивала подела на џемате (родове). Тако у Доњој Трепчи имамо **Орловац**, **Пауновићи**, **Добросављевићи**, **Удовичићи** и **Бојовићи**, а у Остри **Стојановића крај** и **Белића крај**. Џемат је ужи појам од краја и нема географску одредницу везану за земљиште, већ означава мању групу кућа везану родбински – „**вамилију**“. Џемати најчешће носе називе главне фамилије (породице) у џемату – **Гојковићи** и **Урошевићи** у Трепчи, **Божовићи** и **Топаловићи** у Прељини, **Милошевићи** и **Павловићи** у Прислоници. Како је због досељавања, нарочито у каснијем периоду, у џемату било више фамилија, он је обично носио име највеће или најстарије породице.

29 | Ахмед Аличић, Турски катастарски пописи I–III

30 | Радомир М. Илић, *н. д.*, 37–70.

31 | Исто, 15.

На чачанском подручју, до Другог светског рата, нека села су задржала стару поделу на крајеве, већина на џемате, али је најчешћи случај комбинације једних и других. Ракова је задржала стару поделу на крајеве, Доња Трепча на џемате, а Прислоница и Остра и једну и другу.³²

Код извесног броја брдовитих села уочљива је још једна подела новијег датума – на брда и косе. Код ове поделе обједињени су родбински и географски фактор, па косе и брда добијају имена по фамилијама које се ту налазе. Села са леве стране Западне Мораве обично су подељена на косе, као Доња Трепча (**Бојовића, Николића, Пауновића, Урошевића и Добросављевића коса**) или Милићевци (**Остојића, Обрадовића, Радловића, Глишовића, Радојичића, Пеулића и Филиповића коса**. (сл. 26) Села са десне стране Мораве су обично уместо на косе подељена на брда. Тако у Трнави имамо **Божовића** и **Шутића брдо**, у Премећи **Бошковића, Пејовића** и **Шароњско брдо**, а у Бањици **Рајића** и **Ђорђевића брдо**.

Основне урбанистичко–морфолошке

карактеристике насеља

Општа карактеристика већине сеоских насеља Србије, па и овог подручја, јесте њихова потпуно неправилна структура. У скоро свим селима саобраћајна мрежа је неправилна, састављена од кривудавих сеоских путева и сокака, без одређеног система и правца пружања. Блокови и кућишта су најчешће неједнаки и неправилних димензија и облика. Могло би се рећи да је општа карактеристика урбанистичке структуре насеља овог подручја неправилност, што је резултат спонтаног развоја насеља, при чему је становништву било препуштено да по својој вољи бира место и организује кућиште.

Облик насеља

Облик свих насеља на овом подручју је неправилан. Она имају најчешће неправилно округласти или аморфни, а ређе и издужени облик. Највећи број насеља се састоји из две-три, а некад и од више међусобно састављених или раздвојених целина, које могу бити округласте или аморфне, а поред путева и издужене. У насеља неправилно или издужено округластог облика спадају Трнава, Ракова, Соколићи, Жаочани, Премећа, Паковраће, Парменац, Станчићи, Балуга (љубићка), Мојсиње, Милићевци и друга. (сл.) Типично округластих насеља је мало и ту се могу убројати Качулице, Горња Трепча, Балуга (трнавска) и Виљуша.

Аморфно-округластог, аморфно-издуженог и чисто аморфног облика су Врнчани, Горичани, Слатина, Придворица, Пријевор и друга насеља, док су Атеница, Доња Горевница, Мојсиње, Трбушани, Бечањ, Петница, Премећа, Међувршје, Риђаге, Рошци, Вапа, Кукићи и друга састављена од два-три дела. (сл.) Издужени облик се јавља код делова села уз важније путеве (Мрчајевци, Прељина, Љубић, Заблаће, Коњевићи и друга).

Саобраћајна мрежа

Мрежа путева у насељима овог краја је махом неправилна, осим мањих парцијалних изузетака. Иако неправилни, путеви имају основну логику у повезивању делова насеља и прилагођавају се терену. Код већине насеља јављају се и следеће улице (ћорсокаци). Код брдовитих насеља трасе обично иду косама и венцима, као у Милићевцима, Рошцима, Риђагама и Соколићима (сл. 26, 20), а код равничарских насеља оне се слободније формирају, тако да некад добијају и одређене правилности као у Станчићима, где се јавља нека врста зракасте мреже.

Путеви су обично издиференцирани на главне, споредне и ћорсокаке. У сваком насељу постоји главни пут који повезује насеље са важнијим државним друмовима, а некад и главне делове насеља. (сл. 26) Главни пут може бити и вишег ранга и повезивати више села, као саобраћајница Чачак – Трбушани – Вранићи – Горња Горевница, Мрчајевци – Бечањ – Вујетинци или Мршинци – Жаочани – Премећа – Петница – Брезовица. Споредни путеви обично везују поједине делове насеља са главним сеоским путем или центром села. Стамбени или унутрашњи путеви, у које спадају и слепи путеви (ћорсокаци), најнижег су ранга и служе за улазак у кућишта. Раскрснице сеоских путева су, углавном, неправилне, најчешће троугластог облика, а поред њих се понекад појављују и мање слободне површине у виду проширења, као у Коњевићима, Прељини, Слатини, Милићевцима и Љубићу.

Једино главни (државни) путеви из Чачка за Крагујевац, Краљево, Горњи Милановац и Ужице, који пролазе кроз сеоско подручје, имају правилне трасе.

Слободне површине

У селима овог подручја нигде нема посебно образованих тргова. Слободни простори јављају се најчешће око цркава (порте), на раскрсницама путева, а понекад и око сеоских општина, судова, задруга, кафана и железничких станица. Слободне површине око цркава имамо у Коњевићима, Прељини, Бресници, Заблаћу, Миоковцима и другим местима. Мање слободне површине у виду проширења пута јављају се испред кафана у Коњевићима, Прељини и Брђанима и испред задруга у Бресници, Слатини и Коњевићима. Праве веће

јавне површине имамо једино у виду вашаришта (пијаца) у Мрчајевцима и Бресници. (сл. 27) По изградњи железничких пруга на овом простору образоване су слободне површине и око железничких станица у Брђанима, Прељини, Љубићу, Пријевору, Заблаћу и Слатини. (сл. 28)

Кућишта и блокови

Сеоско насеље се састоји од кућишта размештених око путева и малог броја привредних и јавних објеката. У привредне објекте спадају воденице, млинови, кафане, занатске радње и дућани, а у јавне школе, општине, цркве и у новије време железничке станице и задруге. Размештај кућишта у насељима чачанског подручја је углавном неправилан и условљен имовинским и економским односима, конфигурацијом терена, навикама, начином живота житеља, али и другим утицајима.

Кућиште се обично састоји од кућног дворишта (авлије), економског дворишта и окућнице. (сл. 34) Кућно двориште је намењено за становање и ту су смештени куће и вајати, али и млекар, амбар, пивница, качара, сушара и други објекти. Економско двориште се састоји од стаје за стоку, свињца, тора, трема за кола и пољопривредни алат (обично коша за кукуруз), а некад и од других економских објеката. Уз ово двориште се налази и простор за сено (котар), а некад и посебно издвојени тор и обор.

У прошлом веку на овом простору, као и у већем делу Шумадије, у два дворишта је било смештено и по 20 објеката³³, али се распадом задруга тај број знатно смањило. У окућници се по правилу налази воћњак, а каткад и обрађени део земље (баштица). У ужем смислу, а нарочито урбанистичком, под кућиштем се подразумева само простор под објектима, без воћњака и обрадивих површина.

Кућишта су током времена мењала не само свој садржај и организацију, већ и изглед. У најстаријем и старијем периоду оно је имало приближно четвртасти облик, јер је настајало у слободном, неспутаваном простору. Оваквих кућишта још има у забаченијим крајевима (поменимо кућишта Милована Милића у Доњој Трепчи, Драгише Павлашевића у Бечњу, Лазара Мутаповића у Прислоници, Војина Белића у Остри, Вићентија Поповића у Жежевици, Ивана Младеновића у Коњевићима и Шутића у Липници). (сл. 29) У каснијем периоду, услед деоба, кућиште добија издужен облик са ужом страном према путу. (сл. 30) Оваква кућишта су карактеристична за ушореније делове села уз пут. (сл. 31) Типични примери издужених кућишта насталих деобом су кућишта Мића, Михаила и Милоша Танасковића у Заблаћу, Момчила и Душана Јоцовића у Слатини, Ђорђа, Миленка, Војислава, Миломира и Миодрага Мајсторовића у Вапи, Љубомира и Миленка Спасојевића у Катрги, Живојина и Војимира Милојевића у Мојсињу и друга.

Код великог броја кућишта у селима разбијеног типа на овом подручју кућно двориште је повучено од пута и до њега се долази слепим сокаком. (сл. 29) По својој организацији кућиште може бити развијено по дубини и по ширини. Код кућишта развијених по дубини у кућно двориште се улази из економског дворишта. (сл. 34) Таквих кућишта било је пуно у предратном периоду, као што су кућишта Милутина Раденковића и Николе Вујадиновића из Коњевића, Петронија Вукосављевића из Љубића, Станимира Радмилца из Остре, Тихомира и Влада Трипковића из Балуге, Бојовића у Брезовици (сл. 34) и друга.

Постоји и други случај кућишта развијених по ширини. Она се обично налазе уз пут, а у кућно и економско двориште се улази посебно. Такви примери су кућишта Радомира Живанића и Драгољуба Раденковића из Коњевића, Аврама Стојановића из Мрчајеваца, Димитрија Александрића, Милорада Аџемовића из Доње Горевнице и друга. Постоји и комбинација ових типова као што је кућиште Тихомира Радовановића из Коњевића. У ушоренијим деловима села, уз важније путеве, као што су Прељина, Бресница, варошица Мрчајевци, Заблаће и приградско насеље Љубић, кућишта добијају другачији, више градски облик. (сл. 33) Она су обично мања и ужа, главни објекат је често уз улицу и по потреби, поред стамбеног дела, добија и локал. Економски и помоћни објекти су сведени на мању меру и налазе се позади дворишног дела. Такви примери су кућишта Милисава Ђусловића и Радивоја Чекеревца у Коњевићима, Миломира Домановића и Јеврема Петровића у Љубићу, Николе Кузмановића, Андрије Драгутиновића и Николе Луковића у Мрчајевцима. (сл. 35)

Положај кућишта у односу на пут може бити двојак. Први случај је да је кућиште повучено даље од пута и до њега се долази ћорсокаком, а други када је оно смештено поред пута. Први случај је чешћи код насеља која су задржала карактеристике разбијених насеља, нарочито на брдско-планинском терену, као што су Врнчани, Рошци, Вујетинци, Брезовица, Рајац, Петница, Јанчићи, Горња Горевница и друга. Она се јављају и у брдовитим (горњим) деловима атара других села, као и на просторима даље од главног или главног сеоског пута. Такве примере имамо у Остри, Горњој Трепчи, Кукићима, Милићевцима, Атеници, Трнави, Жежевици, Парменцу, Миоковцима и другим местима. (сл. 29)

Кућишта смештена поред пута јављају се чешће на деловима насеља поред главног сеоског пута (Бечањ) или поред важнијих државних путева (Мрчајевци, Прељина, Мојсиње, Заблаће и још нека места). Кућишта постављена уз пут налазе се и у доњим нижим деловима Атенице, Трнаве, Лознице, Миоковаца, Слатине и других места. (сл. 34)

Ушореније куће, које формирају блокове, јављају се најчешће у деловима насеља уз главне државне путеве, као у Мрчајевцима, Прељини, Заблаћу, Бресници, Љубићу, уз Чачак и делу Коњевића, Мојсиња, Слатине, Атенице и Кулиноваца. (сл. 33) Мањи и ређи блокови јављају се и уз главне сеоске путеве и у средишним деловима села (Бечањ, Горња Горевница, Трнава, Катрга и друга места). (сл. 35а)

Закључак

Насеља овог подручја прешла су дуг пут у свом развоју и преображају, од средњег века и турског периода, па до савременог доба. Ове промене су биле нарочито брзе и велике у периоду од ослобођења од Турака, па све до Другог светског рата.

Већина насеља овог подручја некада су припадала разбијеном типу, али развојем и погушћавањем, нарочито у равничарским пределима и уз путеве, она мењају не само свој основни тип, већ и структуру и организацију. Таквим преображајем највећи број насеља који је раније припадао разбијеном типу, до Другог светског рата добија прелазни облик, од разбијеног ка полузбијеном шумадијском типу. Нарочито се насеља на благом побрђу са леве стране Западне Мораве, у равници и поред путева скоро приближавају шумадијском типу. За разлику од њих, насеља у југозападном, западном, северном и североисточном брдском делу према Драгачеву, Такову и Руднику, задржавају карактеристике развијеног типа. У погледу унутрашње структуре насеља, све до половине XIX века преовладала је подела на делове насеља формиране као географске целине, или крајеве. У другој половини XIX века почиње да се јавља подела на џемате који су носили имена фамилија, а од почетка XX века јавља се и подела на брда и косе.

Насеља су у најстаријем периоду била састављена од кућишта неправилно распоређених по сеоском атару. Развојем насеља кућишта постају гушћа, смештена ближе путевима и добијају правилнији облик. Поједини делови насеља, нарочито уз важније путеве, постају ушоренији и добијају кућишта формирана у правилном низу.

У функционалном погледу највећи број насеља на овом подручју припада типичним сеоским насељима, од којих нека имају и формиране мале сеоске центре, као Мојсиње, Катрга и Горичани. Мањи број насеља смештен уз важније путеве, као Прељина, Бресница и Заблаће, временом добија ушореније делове са јавним и привредним садржајима и прераста у развијена сеоска насеља, а нека, као Мрчајевци, и у варошицу. На делу око пута за Горњи Милановац и моста на Морави, развојем и ушоравањем, настало је приградско насеље Љубић. На чачанском подручју нема типичних бањских насеља, али на простору Врнчана, Горње Трепче и Слатине око извора минералне воде почеле су да се јављају и бањске функције и садржаји, које овим деловима насеља дају само неке елементе будућих бања.

У поређењу чачанских насеља са насељима суседних подручја, а пре свега Драгачева, таковског краја и Шумадије, може се закључити да постоје бројне сличности, али и разлике. Сличност је највећа код међусобно блиских насеља два подручја и то по конфигурацији терена, положају и типу, али и другим елементима. Са друге стране постоје и разлике које су произашле из различите конфигурације терена, положаја и другачијих услова настанка и развоја.

Драгачевска насеља имају доста сличности са једним бројем чачанских насеља, пре свега оних која се налазе на западном и јужном делу подручја и која су смештена на обронцима Овчара и Јелице. Али су бројне и разлике, нарочито са насељима смештеним у моравској долини, али и оним која се простиру благим падинама изнад Западне Мораве.

Таковска насеља се налазе са северне стране чачанског подручја, на брдско-планинском терену Маљена и Сувобора. Скоро сва насеља овог подручја припадају разбијеном типу и имају доста сличности са суседним чачанским насељима, као што су Јанчићи, Рошци, Миоковци, Горња Горевница и Милићевци.

Североисточни део овог подручја који припада Шумадији граничи се са насељима рудничког и книћког подручја. И овде је присутна блискост између суседних насеља: Прислонице, Горње Трепче и Остре са Грабовицом и Луњевицом у рудничком подручју и Вујетинаца и Бреснице са Борчом и Радмиловићима у книћком подручју. Међутим, и једна и друга насеља се разликују од оних у речној долини у источном делу овог подручја, као што су Катрга и Горичани, а која су најсличнија суседним краљевачким насељима Лађевцима, Самаили и Мрсаћу.

Насеља западног дела Србије, односно старовлашког, ужичког, па и ваљевског подручја, по свом основном типу припадају различитим варијантама разбијених насеља и имају доста сличности са брдским и планинским насељима чачанског подручја. И шумадијска полузбијена насеља имају извесних сличности са једним делом чачанских насеља, али пре свега са оним смештеним у источном делу подручја.

Typology of Village and Small Town Settlements in Cacak Region

Settlements in Cacak region have undergone a long way in their development and transformation. The greatest number of settlements belonged to the completely developed type after liberation from the Turks. And then in the course of time until the Second World War it transformed into a transition type towards a half compact Sumadija type, while some parts and settlements turned into a half compact type.

The position and topographic characteristics show that the greatest number of Cacak settlements are located on the slopes above the river valley and much fewer on a hilly-mountainous region or in the river valley.

More than 80% settlements of this region belong to the primary type according to their functional characteristics. Only a few settlements by the main roads belong to a complex type with a formed centre like Preljina, Bresnica, Zablace and Slatina. Three settlements Ovcar banja spa and Slatina have some elements of spas, while a part of Ljubic and Jezdina near Cacak have become suburbs.

In the sense of organization in the oldest period, Cacak settlements were divided into geographic wholes- regions. This division in the second half of XIX century was substituted by parts of settlements divided by families – **dzemati (Turkish word)**. Both divisions existed until the Second World War, but the division by families prevailed, and division by hills and slopes by family names also appeared.

In the oldest period settlements consisted of home sites scattered all over the village area. In the course of time settlements have become more compact and settlements by the main roads have laid out straight streets.

Milos RADOVANOVIC, PhD

La typologie des agglomérations et des petite villes rurales sur le territoire de Cacak

Les agglomérations sur le territoire de Cacak ont traversé un long parcours dans leur développement et dans leur transformation. Le plus grand nombre d'agglomérations a appartenu après leur libération des Turcs à un type tout à fait avancé et ensuite, au cours de son évolution jusqu'à la Deuxième Guerre mondiale, s'est transformé en une forme de transition allant vers le type à moitié dense de la Sumadija et, pour certaines parties et agglomérations, en un type à moitié dense.

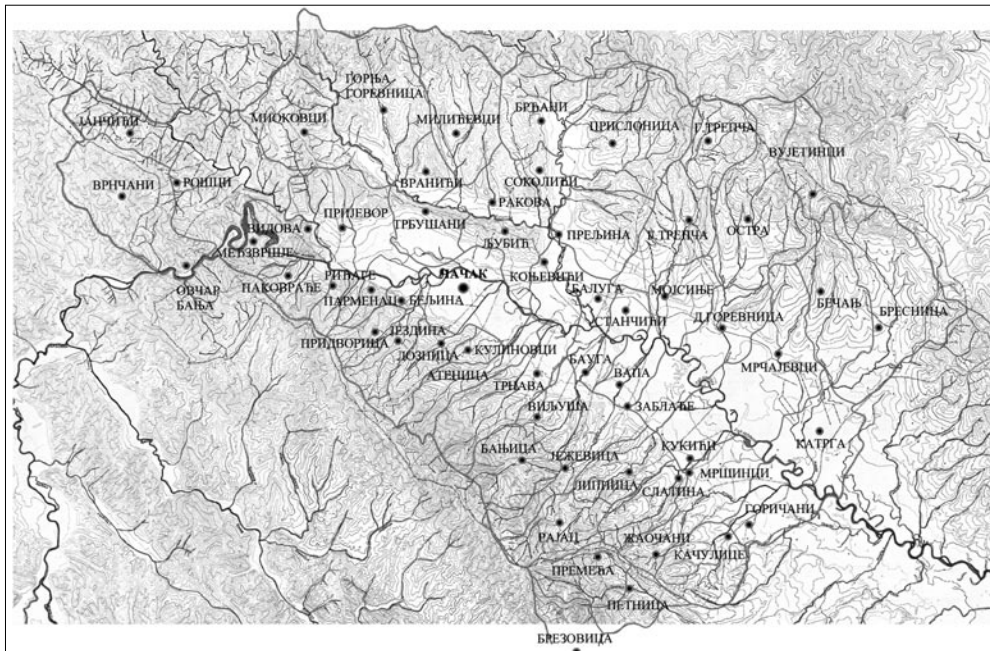
Selon son emplacement et ses caractéristiques topographiques, le plus grand nombre d'agglomérations de Cacak est situé sur un espace montagnard au-dessus de la vallée fluviale, et un nombre considérablement faible se trouve sur un terrain montagnard ou dans une plaine fluviale.

D'après les caractéristiques fonctionnelles, plus de 80% d'agglomérations de ce territoire appartiennent au type primaire. Seulement quelques agglomérations à côté des plus importantes routes appartiennent au type plus complexe avec un centre développé comme le sont Preljina, Bresnica, Zablace et Slatina. Trois agglomérations Ovcar Banja, Gornja Treпча et Slatina possèdent certains éléments de stations thermales et une partie de Ljubic et de Jezdina, à côté de Cacak et de la route, deviennent des agglomérations de la périphérie de la ville.

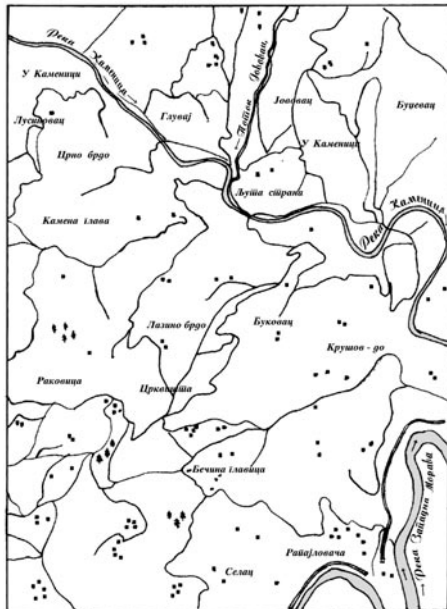
Au point de vue de l'organisation de la période la plus ancienne, les agglomérations de Cacak furent divisées en ensembles-régions géographiques. Cette répartition dans la seconde moitié du XIXème siècle fut remplacée par des parties de l'agglomération divisées suivant les familles- djemat. Jusqu'à la Deuxième Guerre mondiale ces deux répartitions furent retenues, à part que la répartition en djemat prédomine et apparaît également la répartition en monts et versants avec le nom des familles.

Les agglomérations furent dans la période la plus ancienne composées de domiciles répartis irrégulièrement sur le finage rural. À la longue, avec le développement des agglomérations, on aboutit à leur densité et le long des routes de plus grande importance apparaissent aussi des parties d'agglomérations avec des rues mieux tracées.

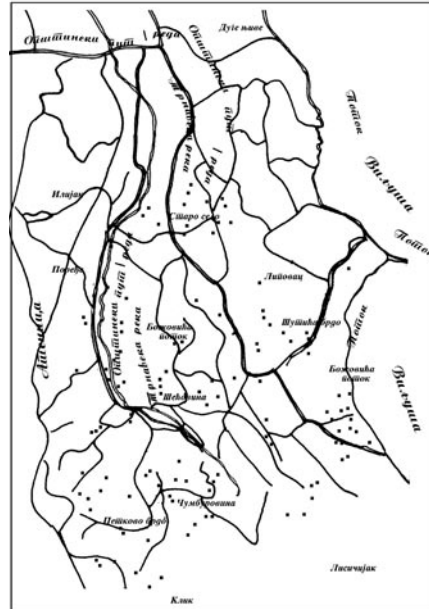
Milos RADOVANOVIC, Dr

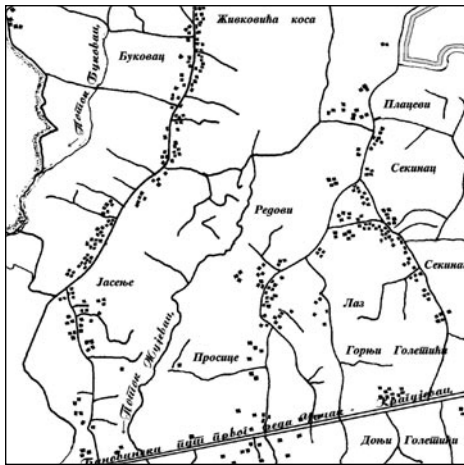
Сл. 1. карта насеља на чачанском подручју

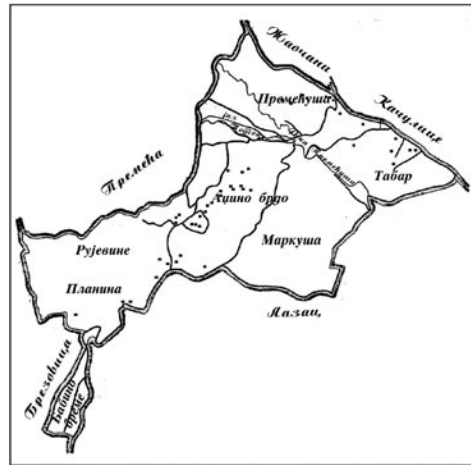
Сл. 2. Рошици - насеље по појединим елементима потпуно разбијеног типа

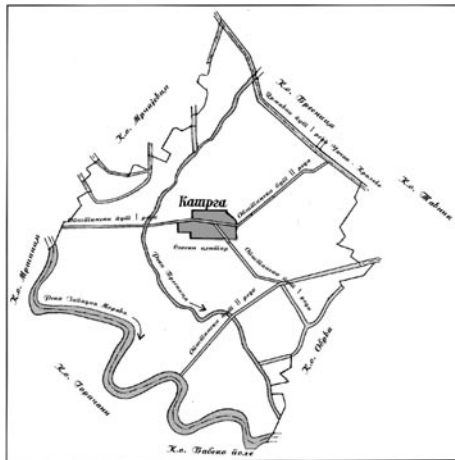
Сл. 3. Трнава - насеље разбијеног типа

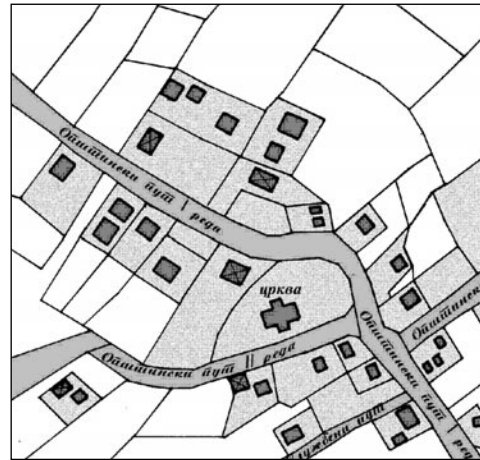
Сл. 4. Бечая - насеље полузбијеног типа

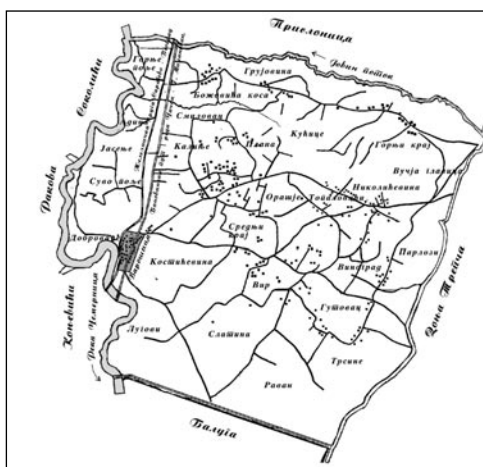
Сл. 5. скица примарног насеља Петница без развијеног центра

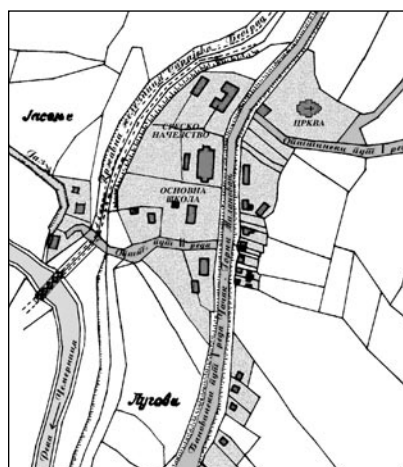
Сл. 6. скица примарног насеља Катрга са формираним сеоским центром

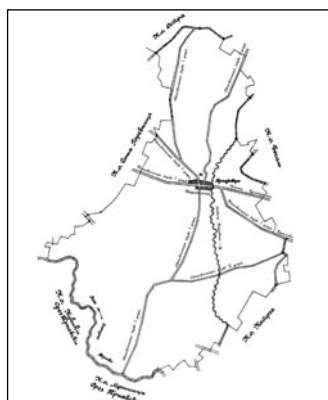
Сл. 7. план формираног сеоског центра у насељу Катрга

Сл. 8. скица насеља Прељина са развијеним сеоским центром

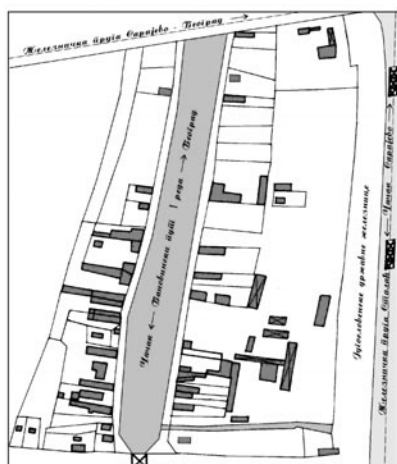
Сл. 9. план развијеног сеоског центра у Прељини

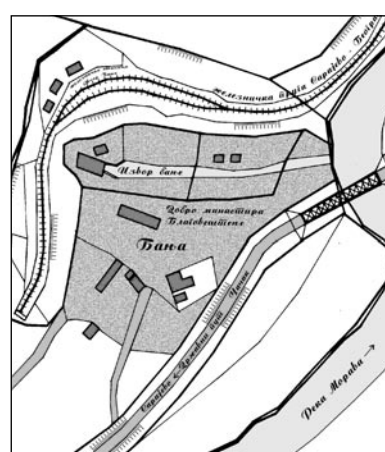
Сл. 10. скица насеља Мрчајеџици са положајем варошице

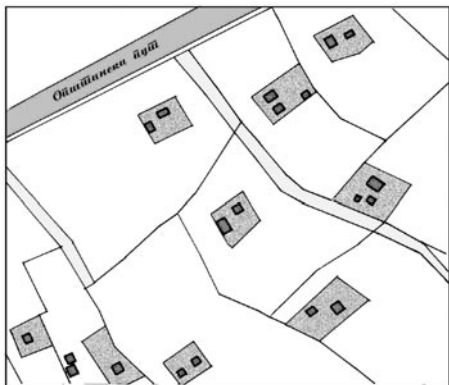
Сл. 11. план варошице Мрчајеџици

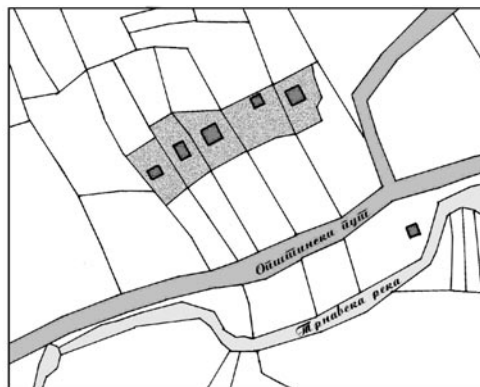
Сл. 12. план приградског насеља Љубини

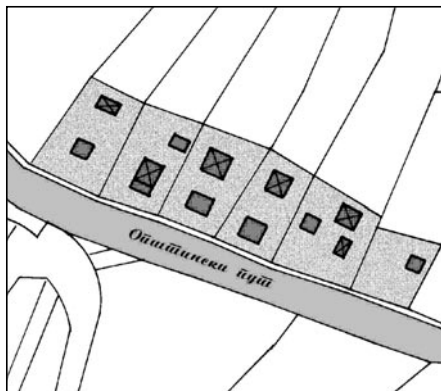
Сл. 13. план Овчар бање са бањским садржајима око извора минералне воде

Сл. 14. кућишта формирана неправилно у слободном простору даље од пута (Липница)

Сл. 15. кућишта формирана у правилном реду даље од пута (Трнава)

Сл. 16. кућишта формира са једне стране пута у Вапи

Сл. 17. згуснута кућишта у приградском насељу Љубић

Снежана
ШАПОЊИЋ-
АШАНИН

СВАДБА У СЛУЖБИ ОБРЕДА ПРЕЛАЗА

УДК:

АПСТРАКТ: Свадбени обичаји припадају групи обичаја везаних за животни циклус појединца. Због важности им се одувек придавала посебна пажња. У њима је на свеобухватан начин приказан обред у којем млада и младожења прелазе из једног стања у друго, када улазе у свет удатих и ожењених. Истовремено, свадбени обичаји се тичу и обичајно-правног регулисања друштвених односа две групе којима припадају будући супружници.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: свадба, млада, младожења, свадбени ритуал, породица, сватови, венчање.

О браку и породици

Истраживање брака и породице одувек је привлачило посебну пажњу етнолога. Велики значај посвећиван је изучавању традиционалне сеоске породице, док су у последњих двадесетак година улога и значај градске породице привукли пажњу млађих етнолога. Истраживањем породице у градовима Србије у другој половини 20. века углавном су се бавили социолози.¹ Празнина која је настала у стручном методолошком приступу етнолога-антрополога оставила је дубок траг у етнолошкој науци.

Стална и непрекидна миграција становништва из села у град допринела је све бржем брисању граница између сеоске и градске породице, а самим тим и разлике између патријархалне и савремене брачне заједнице. Сходно томе, и елементи из свадбеног церемонијала доживљавају извесне промене који, преобразени кроз више генерација, све више губе своју суштинску изворност.

Традиционална задружна породица временом прераста у инокосну (нуклеарну или проширену)², при чему мења основна правила која су до тада у њој владала. Тежња за економском и социјалном самосталношћу, као и према општој еманципацији, прерасла је у процес који је подразумевао низ нових правила и облика организовања породице и односа њених чланова.

У изворном облику брак је представљао „уговор“³ две породице. У том случају појединац губи личну иницијативу и могућност самосталног избора

1 Никола Пантелић, *Породица и традиција у градовима Србије крајем 20. века*, Етнографски институт САНУ, књига 58, Београд, 2007, 5.

2 Нуклеарну породицу чини брачни пар са децом, док проширену родитељи са ожењеним сином или удатом ћерком и њиховом децом.

3 Lesli Vajt, *Nauka o kulturi*, Београд, 1970, 289.

брачног друга. Ту је улогу све више добијала не само породица, већ и шира друштвена заједница. Том приликом, како истиче Лесли Вајт, брак добија улогу везе две породице⁴ чији ће квалитет бити условљен квалитетом односа супружника и обрнуто. Наступа неопходно јединство брака, породице и шире друштвене заједнице којима припадају њени главни актери.

Колективност брака потврђена је и бројним обичајима који припадају патријархалној друштвеној заједници. По Душану Бандићу, брак има преваходно колективан карактер и може се окарактерисати више као остварење сродничких веза између две породичне заједнице него као веза две јединке.⁵ То је главни разлог којим се може објаснити велика ангажованост обе породице у предсвадбеном, свадбеном и посвадбеном церемонијалу. Понашање свих учесника у тим ритуалима имаће пресудну улогу у будућем животу супружника, као и односу друштвених група којима по рођењу припадају. То је разлог због којег се понашање присутних у том „критичном моменту“⁶ регулише многим правилима, обавезама и табуима. Прописи везани за свадбени церемонијал немају форму писаног записа, али су у српској традиционалној култури прецизно регулисани, при чему кључни елементи из ритуала постају обавезујући и за младенце и за све остале учеснике.

У патријархалној српској култури свака породица је водила рачуна да сваки њен члан, без обзира на личне карактеристике, не остане без брачног друга. Дакле, сваком њеном члану се нуде исте или сличне могућности, а све у циљу личне и општедруштвене користи. Ипак, у патријархалној друштвеној заједници колективност и друштвени карактер имали су предност у односу на појединачно задовољство.

Појединац се, по народном схватању, рачунао у пуноправног члана одређене заједнице тек када се ожени. То је био један од кључних разлога због којег се водило рачуна да се сваки момак на време ожени или девојка уда. Некада је и граница зрелости мушкарца била условљена његовим брачним стањем. О женидби је некада већу бригу показивала породица, пре свега њен домаћин, него сам појединац. Било је случајева када су женили малолетне момке, а да се они о томе ништа нису питали. Када ће се неки момак оженити процењивао је сам домаћин или старешина, сагледавајући при томе полну и старосну структуру породице или задруге.

Древност свадбених обичаја

Свадба је код Срба утемељена још у словенској прапостојбини. Сама реч свадба води порекло из старословенске речи која се до данас сачувала у готово свим словенским језицима (руском, белоруском, украјинском, чешком,

4 | Исто, 290.

5 | Dušan Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980, 344.

6 | Исто.

словачком, пољском, словеначком и бугарском). Бројне сличности самог свадбеног церемонијала код словенских народа иду у прилог тврдњи бројних етнолога да је свадба утемељена и установљена у њиховој заједничкој прадомовини.

Изворност свадбеног церемонијала условљена је и његовом великом друштвеном и магијском улогом и посебним значајем коју институција брака има на општи напредак друштвене групе. Народ је склапање брака одувек доживљавао као колективни чин,⁷ тако да је највећи број обичаја имао чисто друштвени карактер.⁸ Српски народ је, много пре примања хришћанства, имао тачно установљену институцију брака са веома богатом обичајном праксом. Био је то врло јак разлог због којег није осећао потребу да ни након прихватања хришћанства било шта мења, односно да прихвати црквено устројство брака. У оба наврата покрштавања, како од стране латинских (7. век), тако и од стране грчких свештеника (9. век), брак ни у којој мери није добијао хришћанско обележје. Један од разлога овог неуспеха је била и језичка баријера. До помака је дошло тек 855. године, када су Тирило и Методије почели да шире хришћанско учење у нашим крајевима.

У српској средњовековној држави и брак и сам свадбени церемонијал су имали великог значаја. У том периоду јавља се разлика између паганског и црквеног брака која је условљена неписаним народним правилима и црквеним писаним нормама. Под паганским браком се подразумевао народни брак који су карактерисали прошевина, веридба, уговор и сам свадбени церемонијал. У црквеном браку централно место заузима сам чин венчања, који је још 1220. године установио и озаконио Свети Сава. Даљу борбу за поштовање црквеног брака наставио је његов синовац, краљ Владислав, пропагирајући значај црквеног венчања и крштења најпре међу властелом и војницима. У то време црква се жестоко противила склапању народног брака без венчања у цркви од стране свештеника. И цар Душан је у свом Законику из 1354. године увео обавезност женидбе под црквеним надзором. У 3. члану Законика се каже: „*Ниједна свадба да се не учини без венчања, а ако се учини без благослова и упита цркве, такви да се раставе*“.⁹

У даљем ходу кроз време изостанак црквеног брака био је условљен бројним историјским околностима, пре свега ропством под Турцима или животом Срба на просторима Војне крајине.

Без обзира да ли се брак схвата као свадбени церемонијал или чин црквеног венчања, он се у својој бити није битно разликовао. Колективно учешће у превођењу девојке из очеве у свекрову кућу био је довољан разлог да се рачуна да је дошло до женидбе и удадбе, односно склапања брака. Народ се дуго придржавао старих навика које су за учеснике у церемонијалу биле обавезујуће. И црквени и народни брак су на првом месту истицали морал сваког појединца

7 | Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, 241.

8 | Исто, 242.

9 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 332.

и у предбрачном и у брачном периоду његовог живота. У периодима црквеног расула, посебно оног након Велике сеобе Срба, неписана народна правила о браку, породици и моралу имала су посебан значај и снагу.

Народна неписана правила о браку, као и о самом свадбеном церемонијалу, одржала су се све до данас. И у црквеном и у законом прописаном венчању, у свадбеном ритуалу доминирају предхришћански елементи које је и сама црква несвесно прихватила. Данас чин венчања представља централно место свадбеног ритуала у коме су складно заступљени елементи народног и црквеног учења уоквирени у прецизно регулисану законску регулативу.

Прецизније податке женидбених обичаја чачанског краја дао је Миленко С. Филиповић. Наслеђени поступци у свадбеном церемонијалу успели су да, у мање или више измењеном облику, сачувају суштински кодекс и да опстану све до данашњих дана. Непобитна је чињеница да је савремени свадбени ритуал лишен једног дела старије обредне праксе, па и саме његове функције. Сачувани су и елементи очувања локалне индивидуалности, као и елементи националних симбола, који се у првом реду огледају у обавезном присуству заставе. Никола Пантелић савременим свадбеним обичајима још увек даје обележје обреда венчања (обзнањивање у јавности да је успостављен брак, тј. да је „*формиран нуклеус нове породице*“).¹⁰

Свадба у народној поезији

Недостатак писаних извора из периода средњег века који се односе на свадбу у великој мери надокнађује богатство наше народне поезије. Народни песник је на веома сликовит начин давао прецизне податке о момковању, девовању, свадби, као и о положају младе у новој породици. Из народне поезије се по тачно утврђеном редоследу радњи и поступака може створити слика свадбеног ритуала, а самим тим и упоређивати са савременим обредним радњама. Велика сличност овог најзначајнијег чина из животног циклуса обичаја указује на велики континуитет, као и на потребу да се обредне радње што прецизније обаве. Видимо да се његовој реализацији приступало веома пажљиво и да су неписана правила у неким облицима добијала улогу светости, што је строго обавезивало учеснике у обреду.

Народни песник и у српским јуначким песмама веома прецизно пева о свадби и њеним актерима. И наслови појединих јуначких песама често почиње речју „*женидба*“: *Женидба Душанова, Женидба краља Вукашина, Женидба Марка Краљевића, Женидба Поповић Стојана, Женидба кнеза Лазара, Женидба Максима Црнојевића, Женидба Орловића Павла, Женидба Грујице Новаковића*. Народни песник, инспирисан значајем ове обредне радње, ставља чин женидбе испред јунаштва, дајући при томе веома прецизне и сликовите податке из

10 | Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Београд, 1991, 105-106.

народне обичајне праксе. Тако су описани чин просидбе, скупљања сватова, прстеновања девојке, гађања јабуке, као и уклањања низа препрека како би се дошло до девојке, одвођење девојке и магијска заштита младенаца. У свадбеном церемонијалу описаном у народној поезији велики се значај даје улози кума, старог свата, девера, војводе, барјактара, сестре, брата, родитеља и младињих другарица.

Деговање и момковање

У српској традиционалној култури никада није било прецизно одређено време ступања у брачну заједницу. У већини случајева то је зависило је од низа породичних и општедруштвених околности. Није редак случај да је девојка каснила са удајом уколико је у родитељској кући била једина женска радна снага, а из сличних разлога су женили малолетног момка. У том случају девојка је морала бити старија од момка како би била способна да преузме све обавезе домаћице у кући. И ратна страдања становништва на нашем подручју често су условљавала шароликост правила која су се односила на време погодно за женидбу, односно удају.

Раније су и момци и девојке млађи ступали у брак. У времену до средине 20. века могло би се, условно додуше, узети да је идеално време за женидбу било од 20 до 25 године, а за удају од 18 до 20 година. Честа је била појава да су момка женили пре војске, јер се сматрало да се „стари момци тешко могу оженили“.¹¹ Ипак, у већини случајева, мушкарац се сматра зрелим и способним за ступање у брак тек када одслужи војску.

У последњим деценијама прошлог века дошло је до наглог померања границе ступања у брак. Све већи број момака и девојака не дозвољава да се старији мешају око избора њиховог партнера, тако да се касније одлучују да уђу у брачну заједницу. Школовање, као и бројне друге професионалне обавезе, битан су разлог све касније женидбе и удаје. Данас се девојке најчешће удају до 30 године, а момци жене до 35, па и касније. Ипак, и даље постоје они који у брак ступају веома млади, већ након навршених 20 година, а није искључен случај да то буде и раније.

Момак стасао за женидбу скретао је на себе пажњу лепшим облачењем, посебно у свечаним приликама. Обавезно је присуствовао сеоским заветинама, вашарима и саборима. И поред тога што су брак уговарали углавном његови родитељи, момак је у сваком случају желео да буде виђен и да, колико је то могуће, сам бира и лично успоставља контакт.

Истовремено, у народу је постојало убеђење да зле очи могу нашкодити свему што је младо, лепо и напредно. Из тог разлога постојале су мере заштите као што су скривање од туђих погледа¹² и ношење специјалних амајлија као

11 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 335.

12 | Тихомир Ђорђевић, *Зле очи у веровању Јужних Словена*, Београд, 1985, 116.

магијских средстава заштите. Тако се у народним песмама често сусреће стих „Девојка је у кавезу расла“.¹³

За разлику од момка, девојку су карактерисали скромност и смерност са осећајем стида. Њено присуство на јавним скуповима било је ограничено и условљено обавезном пратњом најближег члана фамилије. Непоштовање строго дефинисаних норми понашања имало је за последицу стварање лошег гласа о девојци, што јој је ограничавало могућност добре удаје.

Као и момак, тако је и девојка стасала за удају настојала да лепшим облачењем и присуством на вашарима, мобама и прелима скрене пажњу на себе. Често је приликом одласка на игранке или вашаре била окићена цвећем или је букет цвећа држала у руци. Ова појава је видљива и на старим фотографијама. Момци су се отимали да добију макар један цвет што је сматрано симболом девојчине наклоности.¹⁴ На јавним скуповима девојке су се некада појављивале са ниском дуката што је имало за циљ истицање социјалног статуса. У сваком случају, њен циљ је био да смерношћу и другим добрим особинама привуче пажњу момкове фамилије који би је пожелели за члана своје породичне заједнице.

Општа брига старијих чланова фамилије да сваког свог члана „брачно збрину“, условила је веома ретку појаву целибата у српском народу. Понекад се догађало да девојка која нема рођене браће остане неудата, продужавајући на тај начин очеву линију за „једно колена“.¹⁵ Од посебног је значаја друштвена брига за удајом или женидбом сваког свог члана, без обзира на његове телесне, карактерне или душевне особине. Нежењен мушкарац и неудата девојка друштвено су неприхватљиви и потцењени. Био је то велики разлог да се на време почне са избором будућег супружника. Посебно се водило рачуна да се девојка уда на време, јер ако „престари“ неће је нико узети. У том циљу народ је био склон и прибегавању разним магијским радњама.

У чачанском крају, како у градској тако и у сеоској средини, неретко се чује изрека „Брата не желела, али му на прагу не седела“, која говори о лошем положају неудате девојке у родитељској кући у којој живи заједно са својим ожењеним братом. И дан-данас важи правило да женско дете не седи на кућном прагу, јер је уврежено веровање да се, када порасте, неће удати. Овај табу сеже у дубоку старину, јер се верује да душе преминулих предака бораве испод кућног прага условљавајући тиме трајну везу и блискост неудате девојке са њима. У српској традиционалној култури очекује се да девојка удајом успостави близак контакт и наклоност предака новог дома у који одлази. Опште је познато правило код српског народа по коме ако у кући има женске деце, поготову ако је нека од њих стасала за удају, сваки гост који уђе у кућу мора да седне како би „сели просци“. Сличан пропис је постојао и код Немаца и долазио је од прастарог

13 Исто.

14 Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Београд, 1991, 108.

15 Никола Павковић, *Друштвена организација*, Гласник Етнографског музеја, бр. 44, Београд, 1980, 152.

веровања да је посредством такве и сличне радње могуће успоставити савез са гостом.¹⁶ Драгутин Ђорђевић бележи занимљиву обичајну праксу која има за циљ да симпатичком магијом изазове удају девојке. Када неки гост полази из куће коју је посетио, морао је покренути столицу на којој је седео, како би се момци и девојке женили и удавали,¹⁷ односно да би се „*покренули сватови*“.

У другој половини 20 века, углавном услед изостанка друштвене бриге о сваком момку и девојци, све је учесталија појава да се многи никада не ожене или не удају. Ова појава нема посебног разлога и није условљена ни телесним ни душевним карактеристикама нити имовним стањем. Ради се углавном о проблему насталом у великом систему глобализације.

Патријархално друштво је прецизно регулисало редослед за женидбу и удају. Браћа и сестре су се женили и удавали по старештву. Често се дешавало да је млађа сестра, чекајући свој ред за удају, пропуштала добру прилику, јер пре удаје старије сестре није могла добити благослов од оца, односно старешине задруге. Миле Недељковић износи да је у том случају млађа сестра „у *ропству*“, све док се старија не уда.¹⁸ Сматрало се увредом уколико би се млађа сестра удала пре старије (у Жаочанима кажу да је „*поценила сестру*“, а у Остри да је „*наљутила сестру*“). У традиционалној српској култури млађа сестра која се удаје тражи опроштај и благослов од старије, а отац преузима обавезу да својој старијој ћерки обезбеди већи мираз. Није био редак случај да просци избегавају девојку коју је удајом прескочила млађа сестра, сумњајући да има неку ману или здравствени проблем. Редослед удаје сестре у односу на старијег нежењеног брата није поштован управо из разлога што су се девојке млађе удавале него што су се момци женили. Ради бољег функционисања породичне (задружне) групе и сам домаћин је настојао да најпре уда ћерку, а потом ожени сина.

Ипак, у последњим деценијама 20. века долази до одступања од редоследа женидбе и удаје. Миграција становништва из села у град, као и одлазак девојака у град ради запослења и школовања, битни су разлози који оправдавају кршење строго утврђених друштвених правила. Данас ретко ко води рачуна о редоследу женидбе или удаје. Уколико се млађи брат ожени преко реда, старији чланови породице или околине то само констатују и(ли) упуте по неки шаљиви коментар.

Време свадбовања

Код већине српског становништва јесен је најидеалније доба за свадбу. Реч је о периоду између Госпојинског и Божићног поста, као и времену након завршетка аграрних радова и прикупљања летине. У лето и пролеће

16 Веселин Чајкановић, *О магији и религији*, Београд, 1985, 49.

17 Драгутин М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд, 1958, 439-440.

18 Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 337.

се ређе свадбовало. Разлог је био једноставан и практичан. Велика заузетост пољопривредним пословима у пролећном и летњем периоду није дозвољавала време за весеље. Било је много лакше и једноставније правити свадбу у време када је породица завршила све послове и када обилује храном. Чак је и градско становништво, без обзира што није било у директној вези са производњом хране, упражњавало свадбовање у јесењим месецима. Бројне народне песме помињу јесен као период предвиђен за спровођење свадбе.

Одувек се водило рачуна о срећним данима за обављање свадбеног церемонијала. У чачанском крају најчешће се свадбовало недељом, али и понедељком и четвртком. Најчешће се по девојку кретало недељом у преподневним сатима, док „дан напредује“, како би започети „посао“ напредовао, односно како би младенци били срећни. Познато је да већина српског становништва ове дане сматра срећним. Строго су избегавани уторак, петак и субота, а према мишљењу појединих испитаника и среда је сматрана баксузним даном. У Остри, Мрчајевцима и Прељини већина становника је избегавала среду као дан почетка брачног живота, док су у Горачићима поједини баш среду сматрали срећним даном. Своју тврдњу су објашњавали везом речи „среда-седа“, верујући да ће супружници који су склопили брак у среду доживети дубоку старост, односно да ће заједно оседети. У појединим породицама у Кулиновцима сматрано је да је петак повољан дан за почетак неког посла, па и за ступање у брак. Своју тврдњу оправдавају везом речи „петак-започетак“;¹⁹ сматрајући да ће све започето тог дана бити срећно.

У традиционалној српској култури субота је сматрана задушним даном, тако да тада није ваљало започињати никакав важан посао нити организовати весеља. Веровало се да у том случају неће бити ни среће ни напретка. Многи су водили рачуна да се свадбе не заказују у време када месец опада,²⁰ како не би опадала срећа младенаца. Старији у подјеличким селима још увек скрећу пажњу млађима да би требало да се придржавају овог правила. Свадба се није смела заказивати ни у ону седмицу у коју пада Свети Јован Секован,²¹ а у кабларским селима ни у онај дан у који је те године „падао“ овај светац.

Након Другог светског рата, а посебно у последњим деценијама 20. века, све се више одступало од ових правила. Нагла атеизација и губљење везе са националном изворношћу условили су нагли преокрет. Веома брзо је изостало веровање да је субота неповољан дан за свадбени церемонијал, тако да је од шездесетих па све до деведесетих година 20. века субота била најчешћи, готово једини дан у седмици када се одржавао главни свадбени церемонијал. Када би неког момка у чачанском крају сродници и пријатељи питали када ће се женити,

19 | Баба Милева Шолајић, преминула пре 25 година у дубокој старости, трудила се да све битне послове започне у петак. Сама се удала у петак проживевши дуг и срећан брак.

20 | Dušan Bandić, *Totem i tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980, 345.

21 | Исто.

он би одговорио да ће то бити у суботу, само не зна коју. Свакако да је одговор имао шаливи карактер. Истовремено, он говори колико је субота, као дан за венчавање и свадбене ритуале, била одомаћена и општеприхваћена.

Главни разлог овакве појаве био је крајње практичан. У чачанским селима, као и у приградским насељима, свадбовало се под шаторима, тако је свадба почињала већ у петак (момачко или девојачко вече). С обзиром да је већина становништва у овом периоду била запослена и да је велики део фамилије живео и радио у удаљеним местима земље или иностранства, најпрактичнији дан за главни свадбени церемонијал била је субота. Обавезно се свадбовало и у недељу, али се чин венчања увек обављао у суботу.

Често се свадба из практичних разлога обављала у време државних празника (1. маја, 29. новембра и, ређе, Нове године). У том случају није се водило рачуна који је дан у питању, тако да је свадба могла бити у било који од њих. Било је идеално уколико су се ови празници наслањали на дане викенда, тако да се свадба могла добро припремити или се од ње одморити.

У другој половини 20. века, посебно у градским породицама, није се водило рачуна да ли ће се свадба обавити у време поста. Тако је један од најчешћих датума одређених за свадбу био 29. новембар (Дан републике), који је падао у прву недељу Божићног поста. Догађало се и да свадба одређена за 1. мај (Празник рада) буде у последњој недељи Васкршњег поста.

Већ шездесетих и седамдесетих година прошлог века у великој мери је изостајао црквени чин венчања, што је у великој мери доприносило необраћању пажње и спровођењу свадбеног церемонијала у време поста. Тек се у последњој деценији 20. века, наглим буђењем националне и религиозне свести, избегава свадбени церемонијал у време поста. Српска православна црква је у великој мери томе допринела, јер је одбијала да у време поста венча младенце. Појава је за веома кратко време постала општеприхваћена и готово обавезујућа. У последњих десетак година највећи број бракова склапа се у дане ван поста. Често дани за свадбу нису везани само за викенд, већ и за неки од радних дана у седмици. Поново се почиње водити рачуна да то буде неки од „срећних дана“.

По хришћанским правилима свадба се није смела организовати у оне дане које је *„црква одредила за савладавање тела и и размишљање о греху, као што су то дани поста, а исто тако и у оне дане кад су хришћани дужни оставити све овоземаљске послове и проводити их у духовном весељу, као што су то дани великих црквених празника“*.²²

Свадбе последњих година трају само један дан. Обављају се углавном ван куће, у неком од закупуљених ресторана. Ређи је случај, и то углавном у сеоској средини, да свадба траје два дана. Често се, ради ефикасности церемонијала, грађански брак склапа неколико дана пре свадбе. На тај начин предност се даје црквеном браку, а сам чин венчања постаје централни догађај свадбеног ритуала.

Предсвадбени обичаји

Проводацисање

У српској традиционалној култури посебну улогу у предсвадбеним обичајима имало је проводацисање. Најчешћи назив особе којој се поверава овај веома важан задатак је *проводација*. У Грузи је то младожењин сродник, док је *наводација* особа ван рода.²³ Његова улога је да посредује и испита прилике у кући из које се узима девојка или жени момак.

Проводација хвали момка или девојку са циљем да поверени задатак обави што успешније. Најчешће се овим послом баве жене које се некада за успешно обављено проводацисање добијале поклоне или новчану надокнаду. Проводација је имао пуно посла („*трчања*“),²⁴ уколико се породице момка и девојке нису познавале. У том случају проводација мора више пута да одлази од једних до других како би убедио обе стране о склапању пријатељства. Посебно се великим успехом сматра уколико он успе да удадевојку у богату кућу или да ожени момка за девојку која је јединица (миражинка).

Проводацисање је имало посебног упоришта у старо време када су главну реч о женидби и удадби имали старији чланови породице. О осећањима момака и девојака није се много водило рачуна. Често су млади силом гушили своју љубав како својим родитељима не би учинили нажао.²⁵ Стих из народне песме *Женидба Поповић Стојана* најбоље показује послушност ћерке према оцу када је у питању њена удаја:

„Ах мој бабо, Петровићу кнеже,
Да ме узмеш за бијелу руку
И бациш ме у море дубоко
Ја ти не би препорекла млада.“²⁶

Често је проводацисању претходило *помињање*, што је представљало први наговештај да се некоме допада момак или девојка или да нека породица која има момка за женидбу жели неку девојку за своју снаху. Није редак случај да су *помињање* вршили сами родитељи, рођаци или пријатељи, некада и у шали, при чему се процењивало да ли се може прећи на проводацисање. Значајне податке о овом обичају забележио је Миле Недељковић, при чему ову обредно-друштвену појаву дели на непосредну и посредну.²⁷

23 Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 341.

24 Драгутин М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд, 1958, 440.

25 Љубо Мићевић, *Живот и обичаји Поповаца*, Српски етнографски зборник, бр. LXV, Београд, 1952, 177.

26 *Женидба Поповић Стојана*, Гласник Етнографског музеја, књ. XVIII, Београд, 1955, 194.

27 Исто, 342.

У чачанском крају ова појава се углавном изгубила седамдесетих година прошлог века. Ипак, Никола Пантелић наводи да у чачанском и горњомилановачком крају још увек има посредовања у склапању познанстава и обавештавања о могућим контактима за склапање брака.²⁸ У сваком случају, ради се о измењеном облику провадацисања који се састоји од упознавања момка и девојке, док је коначна одлука препуштена њиховим личним проценама.

Данас улогу посредовања при упознавању момка и девојке или слободног мушкарца и жене имају разне агенције. Ипак, многи зазиру од оваквог вида упознавања. Веће могућности упознавања пружа Интернет, јер је његовим посредовањем омогућена већа дискреција до које је већини њених корисника веома стало.

Гледање

Обичај *гледања* у прошлости је био присутан и у чачанском крају. Претходно је прошевин и имао је за циљ да се будућим младенцима омогући виђење како би се упознали. У већини случајева то је било њихово прво виђење. Управо због тога се ова обичајна пракса и назива *гледање* или *виђење*. На овај начин родитељи су настојали да донекле испоштују вољу своје деце и виде да ли се једно другом допадају. Често се пристанак момка или девојке подразумевао већ унапред, па је у неким случајевима имао само формални карактер. Обострано допадање се обелодањивало песмом и пуцањем из оружја. Након овога могло се приступити договору око прошевине, па и свадбе. Миле Недељковић наводи да је на Кордуну и Банији *гледање* следило тек након просидбе.²⁹

Гледање куће

Гледање куће је у прошлости било присутно и у чачанском крају. Ова обредна пракса је претходила прошевини. Девојачки родитељи су долазили код својих будућих пријатеља како би видели какве ће услове за будући живот имати њихова ћерка. Некада су родитељи на *гледање куће* ишли без девојке, док је у новије време и она присутна. Уколико им се допадне кућа и имање, као и чланови момкове породице, још једном дају сагласност о удаји своје ћерке у ту породицу.

Уколико су момак и девојка из истог села или из села у коме живе њихови сродници, *гледање куће* изостаје, јер се сматра да се добро познају услови живота у момковој породици.

У доста преображеном облику, обичај *гледања куће* очуван и до данас. Природна жеља родитеља да сазнају у какву кућу, односно фамилију, чином удаје одлази њихова ћерка, довела је до тога да они на разне начине долазе

28 | Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Београд, 1991, 112.

29 | Исто.

до жељеног сазнања. Међутим, удајом ћерке у други град родитељи бивају ускраћени за такву информацију све до свадбеног церемонијала.

Куђење

Један од највећих грехова, према народном схватању, свакако је *куђење* девојке и момка. Раставити момка и девојку исто је што и убити човека. О томе говори и народна легенда везана за Светог Трифуна по којој он убија девојачког кудиоца, а заузврат њему Бог опрашта 99 убистава. У Трнави и Бањици може се чути изрека „Не стигла те девојачка суза“.

Просидба или веридба

Просидба представља свечани чин договора две породице о међусобном пријатељству. Она се најчешће обавља уз претходну посредно или непосредно датусагласност. У старијевремеу просидбусу најчешће одлазили само мушкарци, често и без младожење. Временом је ова обичајна пракса превазиђена, тако да у просидбу одлазе обавезно младожења и будућа свекрва. Некада се водило рачуна да број просаца буде непаран,³⁰ али се у међувремену ово обичајно правило изгубило. Најчешће се у просидбу одлазило увече. Учесници у овом обреду настојали су да што мање причају околини да ће ићи у просидбу. Желели су да их нико не види док одлазе девојачкој кући. То је један од разлога због кога су у прошевину одлазили у вечерњим часовима. Ово је чињено из страха да би нека особа посредством злих чини могла утицати на негативан исход просидбе, што би се крајње негативно одразило на момка. Наиме, неуспела просидба је за момкову породицу сматрана великом срамотом, што је у великој мери сужавало могућности његове женидбе.

Када се одлазило у просидбу, обично се за просцима просипала вода како би се замишљени посао обавио што лакше и успешније. Забележено је да се, поред воде, за просцима бацао и шећер.³¹ Момков отац је обавезно носио буклију са ракијом, а мајка украшен колач. Поред колача будућа свекрва је носила и печено пиле или ћурку. Овај обичај је у већини случајева остао очуван и до данас, поготово у сеоској средини. Појава коју је забележио Миле Недељковић у Лужници и Нишави, да су просци носили девојачкој кући и печено прасе,³² није позната у чачанском крају. Испитаници тврде да је прасе део свадбеног ритуала.

Некада девојка није присуствовала просидби. За све то време она је била у некој другој просторији. Тек на крају, када је требала да прими јабуку и покаже

30 | Драгутин М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд, 1958, 443.

31 | Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Београд, 1991, 117.

32 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 345.

свој пристанак, девојку је пред просце изводио њен брат. Оваква појава је давно изобичајена, јер је донекле имала само формални или чак и забавни карактер. У већини случајева девојка је била све време присутна и активно је учествовала у послуживању просаца.

Девојка је након свог и пристанка својих родитеља даривана јабуком и новцем. Символично узимање јабуке значило је потврдан одговор и изказану намеру да се уда за момка који је проси. Ово је био веома важан моменат везан за обред прелаза, тако да се у народу за просидбу употребљавао и термин „јабука“. Том приликом је девојка дарована новцем од стране свекра, након чега су будући пријатељи ломили „шарени колач“.³³ У зависности од имовног стања момкове породице девојка је могла бити даривана и другим вреднијим поклонима (златником или дукатом). Ипак, већина просаца се одлучивала да се вреднијим поклонима девојка дарује тек када буде доведена у њихову кућу. Временом је улогу даривања девојке од стране домаћина породице или задружне куће преузела свекрва. Она је та која бира поклоне за будућу снаху (њих уручује приликом саме прошевине или на веридби). Најчешће се ради о поклону у виду разног накита, материјала или готових одевних предмета. Међу даровима намењеним девојци обавезан је веренички прстен.

Стављањем прстена на руку сматра се да је прошевина обављена и да је девојка верена. Некада је девојку прстеновао свекар или девер, а у новије време обавезно младожења. И сви други учесници у прошевини уручују поклоне девојци. Најчешће се ради о личним предметима као што су гардероба, накит и козметика. Често су просци даривали девојку новцем тако што су га стављали на колач који се давао девојци. У неким трнавским и љубићким селима забележено је да је невеста добијала још и чешаљ, огледало, папуче, пудер, помаду и вуницу.³⁴ Често ове дарове стављају девојци на послужавник који је искључиво за ту намеру донела будућа свекрва. У последње време, како у градској тако и у сеоској средини, појединци на веридбу носе посуђе, уметничке слике и друге украсне предмете.

И девојка је сваког учесника у прошевини даривала неким поклоном. У изворном облику то су били производи које је радила њена мајка. Често и сама девојка учествује у изради тих дарова или јој помажу сестре, рођаке и другарице. Дар припремљен за просце назива се *бошчалук*. Тако су просци добијали везене кошуље, везене чарапе и назувице, везене пешкире и марамике. Свакако да је најбољи дар добијао момак. Време даривања просаца није тачно одређено. Некада девојка дели бошчалуке одмах након примања јабуке или након прстеновања, а некада када просци крену кући.

Већ на самој прошевини будући пријатељи су разговарали и о даровима које ће млада донети у нови дом, младожењиним укућанима, али и члановима шире фамилије. Младина мајка се том приликом прецизно распитивала о

33 | Наталија Благојевић, *Свадебни обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 48, Београд, 1984, 245.

34 | Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Београд, 1991, 116.

сродницима својих будућих пријатеља (колико имају браће и сестара и чланова њихових породица). Посебну пажњу скреће чињеница даривања свекрвиних сестара, што по Шпиру Кулишићу представља траг матријархата.³⁵ Заиста је најлогичније даривање свекрвиних сестара објаснити матријархатном задругом, у чему се слаже и Никола Пантелић. Свекрвине сестре су углавном удате у друге породице, па чак и у друга села, и са њима будућа млада не успоставља директне сродничке односе уласком у младожењину кућу.³⁶

У новије време, и у градској и у сеоској средини, дарови су углавном фабричке производње. С обзиром да се већ зна ко ће све доћи на веридбу, дарови су унапред спремљени. Број поклона или *билега*, како зову дарове у већини подјеличких села, морао је бити непаран. Веридба се завршавала свечаним ручком, срдчним разговором будућих пријатеља о датуму и припреми свадбе, броју званица, месту свадбовања, а често и пријатном шалом на рачун младенаца и будућих пријатеља. Будући свекар и таст су за време ручка ломили погачу коју је умесила момкова мајка. Данас је чест случај да будућа свекрва, поред погаче, донесе на веридбу и богато украшену тарту. Било је и случајева да на торти буду у срцу исписана имена будућих младенаца.

Успешно обављен чин просидбе обелодањиван је весељем и пуцањем из пушака. чиме се скретала пажња на успешно обављену просидбу, али су се растеривале и зле силе које би могле наудити будућим младенцима. Пре Другог светског рата, након успешно обављене просидбе, уколико село има цркву, плаћало се свештенику да звони црквеним звоном.³⁷ Пуцњи у селу у вечерњим сатима били су знак да је „*нечија девојка*“ испрошена. Наравно, вест се великом брзином ширила селом. Био је то знак и за друге момке да је девојка испрошена, „*капарисана*“. У Лужници и Нишави за испрошену девојку се говорило да је „*дадена*“ или да је „*под нишаном*“.³⁸ У чачанском крају испрошена девојка се назива *вереница*, а њен момак *вереник*.

Било је доста случајева да су просци одмах након обављене просидбе водили девојку са собом. Ова појава је била присутна код породица слабијег имовног стања, али и оних које су у жалости, па из тог разлога не желе да праве весеље. Некада се девојка удаје одмах на веридби, а момкова породица касније прави свадбу. У новије време и у таквом случају будући пријатељи праве заједничку свадбу.

Свадба је заказивана најкраће петнаест дана након веридбе, а најчешће неколико месеци након тога. У новије време избор датума је био условљен слободним термином неког од ресторана и хотела или избором жељеног оркестра. Некада је датум свадбе одлаган и на дужи период, у зависности од

35 | Шпиро Кулишић, *О пореклу словенске задруге*, Етнолошки преглед, бр. 5, Београд, 1963, 43; Špiro Kulišić, *Tragovi arhaične rodovske organizacije*, Београд, 1963, 9.

36 | Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Београд, 1991, 117.

37 | Исто, 118.

38 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 345.

обавеза младенаца, као што је завршетак школовања или одслужење војног рока. Дешавало се да прође дужи период до свадбе, па чак и да млада роди дете. У том случају црква је дете сматрала ванбрачним, јер није обављен црквени чин венчања, али се у народу сматра да је такво дете рођено у браку и да је „законито“.

У прошлости се дешавало да девојка, због неслагања са избором својих родитеља, одмах након обављене такве просидбе или чак уочи заказане свадбе, побегне за другог момка. Овим чином девојка толико разљути родитеље, да многи од њих дуже времена неће да јој опросте. У том случају младини родитељи су морали да врате све дарове које је добила девојка, па и да надокнаде момковој породици све трошкове око просидбе и припреме свадбе. Било је случајева да се две породице због тога и суде.³⁹

Мираз

Мираз код српског народа у прошлости није био познат. Може се слободно рећи да се за девојку узимало (*откуп девојке*), а не да се уз њу давало. Девојка је приликом удаје са собом носила само своју спрему и оно што је добила на прошевини. Оне из имућнијих породица су приликом удаје са собом носиле ниске дуката који су у њеном предбрачном статусу јавно показивале материјални положај њене породице. То што је девојка носила са собом представљало је њену личну особину или, како се у неким крајевима Босне могло чути, „*особину*“, „*особац*“ или „*прђију*“. Право на располагање тим стварима имала је искључиво она. Дукати и новац који је донела из родитељског дома припадали су кући у коју је дошла.

Девојка јединица није добијала никакав мираз. Оно што је поседовала њена породична (задружна) кућа, остајало је њеној браћи од стричева. По неписаном правилу, она у таквим ситуацијама није имала чак ни право наследства након смрти својих родитеља.

Мираз је у традиционалној култури Срба новија појава. Негде почетком 20. века почиње се уз девојку давати мираз, најпре код оних које нису имале браће или оних које су имале неке мане. У почетку су се родитељи здравих девојака противили овој појави. Сматрали су да уз њихову ћерку, добро одгајену, васпитану и научену раду, није потребан никакав мираз. Првобитно, мираз није ни био обавезан,⁴⁰ али је ова обичајна пракса временом нашла примену у свадбеном ритуалу.

Мираз је најпре прихваћен у српској грађанској култури. Девојка је приликом удаје, поред намештаја, посуђа и комплетног текстилног покућства, добијала и земљу, кућу, привредне објекте и радње. Често су будући пријатељи

39 | Милица Матић-Бошковић, *Народни обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 25, Београд, 1962, 139.

40 | Никола Пантелић, *Село, сродство и породица*, Гласник Етнографског музеја, бр. 28-29, Београд, 1966, 168.

правили спискове мираза, потписивали их и оверавали. Оваква појава је била пракса угледних чачанских породица.

Испит

Најчешће након обављене просидбе, а у неким крајевима и пре тога, будући младенци су одлазили код свештеника ради обављања *испита*. Често су са будућим младенцима ишли и њихови најближи сродници. Са момком је најчешће ишао његов отац, брат или добар друг, док је девојка углавном била у пратњи женског члана своје породице.

Некада се *испит* могао обавити и у девојачкој кући (у склопу прошевине). Том приликом је и свештеник од девојке добијао дар. У том случају будући младенци су окренути према икони, односно према истоку. *Испит* почиње свештеник који најпре благослови момка и девојку а потом им поставља одређена питања (да ли они својом вољом желе да ступе у заједнички живота и да ли су се раније неком другом обећали). У даљој молитви свештеник обавезно помиње њихова имена и моли се за њихово здравље и заједничку срећу.

Обичај *испита* се у другој половини 20. века очувао само спорадично и то у сеоској средини. Последњих неколико деценија, поновним омасовљавањем црквеног венчања, *испит* је сједињен са самим чином венчања, тако да данас младенци на поједина свештеникова питања из испита одговарају у склопу јавног пристанка да ступе у заједнички живот.

Девојачка спрема

У српској традиционалној култури велика пажња је поклањана девојачкој спреми. Важно је било да се са припремама спреме почне на време, тим пре ако у породици има више женске деце. О припреми девојачке спреме говори се и у многим народним песмама, у чијим стиховима проналазимо њихову старину и дубоку изворност.

Некада су се под спремом подразумевали искључиво производи домаће радиности. У сеоској средини најчешће су се израђивали предмети од вуне и конопље, а у граду од свиле, памука и лана. Памук се куповао у дућанима, док се свила производила у појединим чачанским породицама. У оба случаја спрему је сачињавао већи број кошуља, чарапа, пешкира, постељине и разних других одевних предмета. Имућније девојке су припремале богатију спрему. Поједине породице су унајмљивале жене вичне ткању, шивењу и везу како би израдиле што лепше предмете.

Чест је био случај да је испрошена девојка сазивала мобу како би што брже припремила дарове, тим пре ако је момкова фамилија бројна. Моба је имала забавни карактер, јер су се девојке могле поред посла забавити и насмејати.

Квалитет и лепота украса и орнамената на девојачкој спреми осликавао је не само девојку, него и читаву породицу. Управо из тог разлога припреми

спреме је посвећивана посебна пажња и у њу је улаган посебан труд. Добро се зна да ће сваки део из спреме бити детаљно анализиран у новом девојачком дому. У спреми је морало бити довољно дарова за све младожењине сроднике, али и за уређење новог дома.

У појединим местима, средином прошлог века, био је обичај да девојка, поред девојачке спреме, у нови дом носи још и шиваћу или штрикаћу машину.⁴¹ Раније су у чачанском крају богатије породице куповале својим ћеркама шиваће машине или им поклањале машину из куће на којој је она као девојка шила. Познато је да је имућнији таст у протекла два века помагао свог зета уколико је овај био слабијег имовног стања. Дешавало се да је том приликом поклањао и остала покретна добра, стоку, па чак и новац и земљу.

Девојачка спрема се слагала у сандуке посебно прављене за ту намену. Сандуке је најчешће правио неки вични мајстор. Након Другог светског рата сандуци су се могли купити и у специјалним занатским радњама у граду.

Није постојало тачно предвиђено време да се припремљена девојачка спрема пренесе из девојачке у момкову кућу. Најчешће се та обредна радња одигравала дан уочи свадбе или, пак, истог дана када и свадбени церемонијал. Најчешће се по спрему одлазило запрегом која је за ту прилику кићена везеним пешкирима и цвећем. У момковој кући у селу Остра, запрегу је китила младожењина сестра, док је у девојачкој кући младаина мајка качила везени пешкир коњу око врата.

По девојачку спрему су одлазили мушкарци. У селима Жаочани и Горачићи водило се рачуна да број учесника у овој обредној радњи буде непаран. Читав церемонијал је имао свечани карактер и у већини случајева био је пропраћен песмом и свирком. На овај начин се скретала пажња на сам обред, као и на учеснике у њему. Посебно је било весело у младожењиној кући. У Остри је важну улогу имала жена одређена да буде *старосватица*. Скидање сандука са запреге праћено је песмом коју је управо она почињала, а помагале су јој остале жене из фамилије или комшилука. *Старосватица* је отварала сандук показујући присутнима делове из спреме. Често је тај чин праћен пуцањем из пушке. Након тога се девојачка спрема одлагала у посебну просторију, најчешће ону намењену за будуће младенце. Сутрадан, када сватови доведу младу (у Лесковачкој Морави), девојке из младожењиног рода седају на девојачку спрему тражећи откуп од младожење и девера.⁴² Слична обредна пракса била је позната у селу Остра, када је на девојачку спрему седела младожењина неудата сестра, подстичући тако на магијски начин и сопствену удају.

У градској средини обичај припремања и ношења девојачке спреме се изгубио након завршетка Другог светског рата, док се у сеоској средини спорадично одржао до седамдесетих година прошлог века. Улогу спреме

41 Драгутин М. Ђорђевић, *Женидбени обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд, 1958, 436.

42 Исто, 456.

заменили су куповна постељина, пешкири и ћебад, што будућим младенцима купује младина мајка. Често су ови предмети доношени сутрадан када младина фамилија долази „у првиче“ њеном новом дому.

Позивање на свадбу

Некада се на свадбу позивало буклијом окићеном цвећем, везеним пешкиром и марамицом, везеним чарапама и назувицама. У нашем народу позивање на свадбу се још звало и *викање*: „*Викао сам 26 кућа*“.⁴³ Најпре се на свадбу позивани кум и стари сват. Том приликом је домаћин заједно са младожењом носио окићену буклију и умешен колач и одлазио овим званичницима.⁴⁴ У неким фрушкогорским селима званичници су позивани јабуком. И поред тога што се јабуци у свадбеном церемонијалу даје велики значај, у чачанском крају ова појава није позната.⁴⁵ Домаћин се љуби са кумом и старим сватом и заједно испијају ракију из буклије. На већ окићену буклију кума и старосватица додају још по неки везени предмет, пешкир најчешће, а кум и стари сват доливају ракију како би се вратили својој кући са пуном буклијом.

Остале званице са окићеном буклијом позива младожењин млађи брат или неки други мушкарац из фамилије. Позвани домаћин, у знак пристанка да ће доћи у сватове и жеље да младенци буду срећни, испија ракију из буклије, а позивара дарује чарапама, пешкиром или марамицом. Негде је буклија кићена и новцем.⁴⁶ Оно што позивар добије на буклију остајало је у његовом власништву.

Уколико на свадбу позива неко из младожењине куће, прикупљене дарове на буклији предаје домаћици која их чува све до свадбе. У неким случајевима, уколико не донесе довољно дарова, млада њима дарује неке младожењине сроднике.⁴⁷ Ова појава је била присутна и у неким чачанским селима, поготово ако су у питању сиромашније породице.

Онај ко позива на свадбу трудио се да запамти шта је од кога добио. Осећао је обавезу да у другим ситуацијама узврати даром сличне вредности.⁴⁸

Обичај позивања званичника и осталих сватова буклијом у чачанском крају је потпуно изгубљен, најпре у градској, а потом и у сеоској средини. Данас спорадично у селима Остра, Прељина, Мрчајевци и Горевница, као и у већем броју подјеличких села, поједини позивају буклијом само кума и старог свата.

43 Исто, 448.

44 Под званичницима се подразумевају кум, стари сват, девер, војвода, барјактар, чауш и енђе.

45 Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 351.

46 Исто, 351-352.

47 Милица Магић-Бошковић, *Народни обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 25, Београд, 1962, 141.

48 Исто.

У већини ових породица позивање буклијом је губило континуитет, али су се поједини, вероватно из помодарских разлога, сетили старих обичаја и решили да из обнове.

Данас, иако без буклије, домаћин позива кума лично. Често одлази кумовој кући, без обзира колико он далеко живео. Некада са домаћином иду и младожења и будућа свекрва. Том приликом они куму лично уручују штампану позивницу насловљену на његово име. У неким подјеличким селима на позивници се не пише кумово име, већ само КУМ. Личним позивањем кума домаћин изражава поштовање и жељу да што боље испоштује његову функцију. Ова обредна пракса скреће пажњу да се ради о континуитету позивања окићеном буклијом.

Најпре у градској, а потом и у сеоској средини, званице су се почеле позивати штампаним позивницама, које су биле кратке и које су садржале основне информације. Крупним словима су исписана имена младенаца, а обичним време и место венчања, као и изрази добродошлице. У градским позивницама које су настале пре Другог светског рата, обавезно су писала и имена родитеља младенаца, као и њихова занимања.

Позивнице је делио младин или младожењин рођак или неки млађи момак из комшилука. Често је штампане позивнице делио младожењин зет, док су у љубићким селима сватове позивали младожењин стриц, ујак, а понекада и отац.⁴⁹ Поштом су се слале позивнице упућене званицама који живе у другим градовима. Овакво правило је очувано све до данашњих дана. Поједини испитаници спорадично тврде да коверту у којој је свадбена позивница не треба лепити („запечатити“), како не би био запечећен напредак младенаца. Слично овом правилу важило је и правило да се на честитање поводом обављене веридбе носи флаша са ракијом која је морала да буде отворена и закићена цвећем. Ипак, већина испитаника овоме не поклања посебну пажњу.

У чачанском крају нико на свадбу не иде ако није позван. Изузетак су групе младића који су жељни провода, па тако вребају прилику да се прикључе неком свадбеном церемонијалу или испраћају у војску. Ови гости се називају „кокењари“. Домаћин их углавном прима, а они буду послужени као и прави гости. Од седамдесетих година прошлог века у „кокењаре“ иду и девојке.

Момачко и девојачко вече

Одувек се омладина окупљала вече пред свадбу како у момачкој, тако и у девојачкој кући. Ипак, у већини случајева било је веселије у момачкој кући, јер су они били ти који су на сутрашњи дан очекивали „принову“, односно једног члана породице више. У Височкој нахији девојачко вече су звали „жалост“.⁵⁰

У чачанском крају на девојачко вече су, поред најуже фамилије и блиских комшија, долазиле младине другарице, како би се још једном испричале,

49 | Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Београд, 1991, 121.

50 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 352.

насмејале, забавиле и, како многи тврде, заплакале. Оне ће и сутрадан бити уз младу док не дођу сватови како би јој помогли око облачења и улепшавања.

У сеоској средини на момачко вече одрасли су вршили последње припреме за свадбу, а омладина се веселила и добро забављала. На момачкој вечери је свирала и музика која је истовремено скретала пажњу селу да се на сутрашњи дан припрема свадба. И у младиној кући је било весело. Многи су настојали да песмом и шалом развеселе младу и њене родитеље, јер се у народу веровало да се том приликом није смело плакати, како се не би имитативном магијом изазвала несрећа.

У сеоској средини је и дан-данас очуван обичај момачке и девојачке вечери. Обично су се у кући организовале журке на које је долазила само омладина. Често и сеоски момци и девојке организују момачко (девојачко) вече у неком од задружних домова или у некој сеоској кафани или, пак, долазе у град како би у неком од кафића частили своје друштво. И градски момци и девојке примају своје друштво у свом дому или одлазе у кафиће.

Некада је момачко и девојачко вече обележено само са неколико пријатеља или млађих сродника. Тада се поделе задужења и договори ко ће шта помоћи на дан свадбе. У неким случајевима изостаје момачко и девојачко вече, а уместо тога се ужурбано врше припреме за сутрашњи дан.

Младенци

Главни актери свадбеног церемонилаја свакако су младенци. Они су у периоду пре, за време и после свадбе, а све у циљу срећног брачног живота, подвргнути одговарајућим правилима понашања. Свадба је њихов најважнији заједнички догађај и сви остали елементи су морали бити томе подређени.

Младожења

Посебна пажња посвећивана је младожењином облачењу на дан свадбе. Свака породица је настојала да за тај дан младожењи набави што је могуће лепше одело. Чак се и у сиромашним породицама настојало да младожења буде што лепше обучен. Углавном се у сеоским породицама за ту прилику наручивало код абација народно одело. У великом броју случајева одело су могла да носе двојица и више браће, док се код сиромашних оно позајмљивало од рођака и пријатеља.

Некада је младожења на дан своје свадбе обавезно носио капу која је, по народном веровању, њеног сопственика штитила од дејства злих демона. Може се рећи да је то био основни разлог због којег је младожења читавог дана док траје свадбени церемонијал није скидао са главе.⁵¹

51 | Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот*, Београд, 1930, 54-55.

Продором градске културе у сеоске средине сеоски момци су по први пут на дан своје свадбе облачили градску ношњу или, пак, само неке њене делове. Често се на фотографијама начињеним између два рата може видети младожења у градској кошуљи и сакоу, али са чојаним панталонама, опанцима и везеним чарапама.

У градској средини, у зависности од имовног стања породице, младожења је био свечано одевен. Богатији су носили градску ношњу оријенталног, а касније и европског типа. И сиромашнији су тог дана били свечано одевени.

Данас је младожења одевен по последњој моди. Често се по венчаном оделу одлази у Београд или у иностранство. Поједини одело шију код градских шнајдера.

Млада

Централно место у целокупном свадбеном церемонијалу припада млади. На њен изглед и понашање будно мотре сви присутни гости. Због тога се одећи младе придавала посебна пажња. Првобитно се девојка венчавала у новом народном оделу, посебно припремљеном за ту прилику. Кошуља и чарапе су били украшени богатим везом, док су остали делове одеће обилували богатством украса и орнамената. Некада је млада на глави носила специјалну капу (*смиљевац*) која је била богато украшена нискама дуката, цвећем (босиљак, шушкавац и смиље), ђинђувама, огледалцима и пауновим перјем. Оваква младица капа имала је и магијски, заштитни карактер. Огледалца и врхови паунових пера који су личили на крупне очи штитили су младу од негативних злих сила којима је она била изложена. И Тихомир Ђорђевић је тврдио да је капа у свадбеном церемонијалу одлична заштита од демона и злих духова.⁵² Магијска заштитна улога приписивала се и осталим деловима младине одеће.⁵³ Из страха од урокљивих очију настала је обредна пракса скривања младиног лица.⁵⁴

Некада је делове или целокупну опрему младе набављала момкова породица. Најчешће је младожењин отац већ на венчању давао новац за младину венчану одећу. Начин опремања младе је одређиван договором на самој просидби. Било је и случајева да младожењин отац не испуни договор са просидбе, што је могао бити разлог да се будући пријатељи споречају.⁵⁵

С обзиром да је основни циљ брака добијање потомства, од младе се очекивало да у току припреме за свадбу и самом свадбеном церемонијалу о томе води посебну пажњу. Из тог разлога, како тврди Душан Бандић, млада на себи није смела имати никакав чвор, а ковчег са девојачком спремом је за

52 Исто.

53 Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, 245.

54 Тихомир Ђорђевић, *Зле очи у веровању Јужних Словена*, Београд, 1985, 116.

55 Драгутин М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд, 1958, 446.

време венчања морао бити отворен.⁵⁶ Ово веровање је познато испитаницима већег броја чачанских моравских села. У Атеници и Кулиновцима сматрају да млада на венчању, поред нове венчане одеће, треба да носи и нешто старо, изношено и нешто позајмљено од особе за коју се верује да је срећна. Ово се чини да би млада у браку у срећи и задовољству остарила. Имајући у виду да су у српској патријархалној култури више жељена мушка деца, а да би задовољила очекивања новог дома, млада је водила рачуна да на дан свадбе, док је још у родитељској кући, не узима никакав предмет који употребљавају жене.⁵⁷ Из истог разлога млада, када излази из родитељског дома, треба да нагази на пушку или секиру, а када дође момковој кући даје јој се пушка у руке. Овај обичај је још увек спорадично присутан у сеоској, али и у градској средини.

Младину народну ношњу временом мењају елементи градске ношње, тако да су се већ између два рата богатије сељанке венчавале у градској блузи и либадету. Опанке мењају градске ципеле са штиклом. Уместо смиљевца и у сеоску средине продире бели вео. У другој половини 20. века и сеоске младе носе беле хаљине („венчанице“) дужине до испод колена, а касније и дуге са пуно волана и украса. Са венца око главе спуштао се дуги вео. Млада је на поласку из родитељског дома, али и на венчању, имала спуштен вео преко лица. Након обављеног венчања вео се подиже и у таквом положају остаје до краја свадбе. Спуштени вео је имао двоструки заштитни карактер. Према тврдњи Тихомира Ђорђевића велом се млада штитила од урокљивих очију, али и присутни од младиног урокљивог погледа.⁵⁸

У градској средини млада је била одевена у свечану градску ношњу. Богатије Чачанке између два рата набављале су венчану одећу у већим центрима Србије или у иностранству. По угледу на европску моду специјално се израђују или купују богато украшене венчанице. Од седамдесетих година прошлог века венчана одећа сеоске младе није се више разликовала од градске венчанице.

Установљен је обичај да венчану хаљину купује свекрва. На сам дан венчања, када сватови дођу по младу, венчаницу је доносила младожењина сестра. Она је, док су се сватови гостили у девојачком дому, одлазила у собу у којој је била млада, предавала јој донету хаљину, па чак и помагала у облачењу. Данас је у градској средини ова појава потпуно изобичајена, а последњих десетак година веома је актуелно изнајмљивање венчаница у специјализованим бутицима. Девојке из богатих градских породица набављају венчанице у луксузним европским бутицима. Млада се украшавала најразноврснијим накитом. Имућније девојке су носиле злато и драго камење, док су сиромашније носиле бижутерију. Посебно се у градској средини водило рачуна да на дан венчања млада не носи накит од бисера како јој живот у браку не би био пун

56 | Dušan Bandić, *Totem i tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980, 346.

57 | Исто.

58 | Е. Шнавејс, *Анотропејски елементи у свадбеним обичајима код Срба и Хрвата*, Гласник Етнографског музеја, бр. 2, Београд, 1927, 22-23,

суза. Сличан табу бележи Душан Бандић у Самобору, указујући на сличност бисера и суза.⁵⁹

У Остри и Трепчи, након облачења венчанице, млада скинуту одећу поклања некој својој рођаци како би се и она брзо удала, односно „*пошла њеним путем*“. Овакву обредну радњу бележи и Миле Недељковић на подручју Косова.⁶⁰

Званичници

Свадбу је, по народном схватању, немогуће организовати без одређених званичника. У току обављања црквеног венчања кум и стари сват су били сведоци младенцима. Породица која организује свадбу чини велику част људима које ангажује као званичнике. Њихове функције у свадбеном церемонијалу су веома важне, тако да су се они трудили да их обаве што боље.

Кум

Централни званичник у свадбеном церемонијалу свакако је кум. У чину црквеног венчања младенаца он је њихов главни посредник. Кумство се наслеђивало по мушкој линији, тако да онај ко је венчао момкове родитеље и крстио младожењу бива поново позван да кумује. Кумство се уз благослов кума могло и променити, али се то ређе догађало.

Кумство се одувек поштовало као духовно сродство. Због тога је међусобно узимање са сродницима из кумове фамилије било табуисано. Уколико се деси да један кум кумује двома породицама оне се донекле сматрају родом, тако да њихови чланови нерадо међу собом склапају бракове.⁶¹ У међувремену је ова обичајна пракса изгубила на снази, тако да се данас у неким подјеличким селима може чути само то да „*не требало да се узимају из две кумовске куће*“.

С обзиром да је кум и сведок на венчању, у послератном периоду, када је изостајало црквено венчање, кумом се називао и сведок приликом грађанске регистрације младенаца. У периоду после Другог светског рата била је веома раширена појава, поготово у градској средини, да се на венчање није позивао стари кум, већ да су млади за кума одређивали најбољег момковог друга. У том периоду и млада је имала своју куму која је била њена другарица, док је на венчању она имала улогу другог сведока. Деведесетих година прошлог века већина одустаје од ове појаве и поново тражи старе кумове или њихове наследнике који су некада кумовали њиховим прецима.

Некада је кума и његову фамилију, далеко испред капије, са музиком дочекивао домаћин куће. Домаћица је обавезно дочекивала кума испред кућних

59 | Dušan Bandić, *Totem i tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Београд, 1980, 345.

60 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 398.

61 | Драгутин М.Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд, 1958, 437.

врата, љубећи га у руку. Док се не скупе остали сватови, кум је седео у кући, у врху софре. Домаћица га је служила и дворила. Након завршеног свадбеног церемонијала кум је са музиком испраћан кући.

И данас централно место међу званичницима припада куму који је истовремено посредник у црквеном и сведок у грађанском венчању. Музичари му дају предност у избору песама, он води коло, а након обављеног венчања по младенцима и свим сватовима баца пуну кесу металних новчаница. На тај начин он симболизује богатство, напредак и сваку срећу младенаца. На крају свадбеног ритуала млада дарује кума и његову породицу поклонима. Некада је кум добијао ћилим, везену кошуљу, пешкир, марамицу и везене чарапе. Данас кум најчешће добија ћебе, куповну кошуљу, пешкир и чарапе. Број дарова мора бити непаран.

Кум на свадбу доноси велики поклон. Поред главног поклона, од кума се очекује да младенцима купи бурме, донесе печено прасе, некада и да плати венчање, купи платно и свеће за венчање, да пуно потроши на музику и да након обављеног венчања на сватове баци пуну кесу пара. Том приликом учесници у свадби често кажу: „Куме изгоре ти кеса.“ Управо због великих издатака које поднесе кум кумујући на венчању, у чачанском крају се каже: „Ако ме мрзиш, узми ме за кума.“

Стари сват

Стари сват је, заједно са кумом, сведок на венчању. У народу је за старог свата одомаћен назив *старојко*. За старог свата је одређиван младожењин ујак. Уколико има више ујака, улога старог свата је припадала најстаријем. Ако се деси да младожењина мајка нема рођене браће, стари сват се обавезно бира из мајчине фамилије. Ова обичајна пракса сеже у далеку прошлост, односно у период матријархата и велике блискости ујака са децом своје сестре, када је он полагао сва права над њима. Улогу ујака у свадбеном церемонијалу Р. Борели види као везу са улогом ујака у архаичном родовском друштву.⁶²

Стари сват је, исто као и кум, дочекиван музиком. У току трајања свадбеног церемонијала стари сват је заједно са својом женом уживао све почести како од стране домаћина, тако и од осталих учесника у обреду. У појединим подјеличким селима се сматра да стари сват руководи свадбом до венчања, а да кум наставља команду након завршеног венчања.

Да је стари сват једна од кључних личности у свадбеном обреду указује и чињеница да је некада, док су сватови ишли на коњу, водио за узде коња на коме је била млада.⁶³ Овим се јасно скреће пажња присутнима да је стари сват

62 | Р. Борели, *Трагови аванкулата код Срба*, Гласник Етнографског института VII, Београд, 1958, 58.

63 | Милица Бошковић-Матић, *Народни обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 25, Београд, 1962, 149.

тај који доводи младу. Значај старог свата у свадбеном церемонијалу видљив је и у обичајној пракси у Хрватском Загорју, по којој он пред венчање приводи младенце свештенику.⁶⁴

Старог свата и његову породицу млада је даривала разним поклонима. Дар је добијао за време свадбеног ручка или након завршетка свадбе, приликом поласка својој кући. Овај обичај је очуван све до данас.

Девер

Девер је углавном био рођени младожењин брат. Раније се није водило рачуна да ли је девер ожењен или није. У последњим деценијама прошлог века девер је морао да буде момак. Његова основна улога, наслеђена из давне прошлости, била је да „чува“ младу. Потврду овој тврдњи налазимо у стиховима једне народне песме која је касније прекомпонована: „*Девере чувај снају док је не предаш брату...*“ Девер у свадбеном ритуалу „*заменеује и заступа младожењу*“.⁶⁵

Откуп младе од њеног брата вршио је девер. Ова обредна радња очувана је све до данас. Она често поприма и шаљив и забаван карактер. Након извршеног откупа млада је даривала девера дугим, белим везеним пешкиром. У новије време пешкир је куповни, специјално израђен за ту намеру. Девер тај пешкир, који се везује од левог рамена ка десном куку, носи све време трајања свадбе. Дешавало се да некада младожења има два пешкира – један који добије од младожењине мајке када пође младиној кући и други којим га дарује млада.

Уколико младожења нема брата, девер је могла бити и његова сестра (*деверуша*). Девер некада може бити младожењин рођак или добар друг. Од све младожењине браће млада је највише ценила девера са венчања. Он се у народу назива *ручни девер*. У новије време девер може да буде и мушко дете, уколико младожења нема одраслог брата.

У српској традиционалној култури позната је појава да девер дарује младу преслицом. Уколико је био вичан, девер је сам израђивао и украшавао преслицу или је наручивао код мајстора. У Остри и Трепчи млада је од одређене вуне на тој преслици најпре деверу плела џемпер.

Војвода

Војвода је „*најстарији сват*“ и има улогу предводника који се стара о целокупном свадбеном церемонијалу. Његове заповести сви сватови строго поштују. За војводу се најчешће бира младожењин зет и то, као и код старог свата, има везе са матријархатом. Некада су чак била двојица или више војвода,

64 | Бранко Плеше, *Свадбени обичаји у Хрватском Загорју*, Гласник Етнографског музеја, бр. 21, Београд, 1958, 237.

65 | Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Београд, 1991, 125.

што је зависило од тога колико младожења има удатих сестара. Војвода је могао бити и муж младожењине сестре од стрица. Најстарији међу њима био је главни војвода, док су му остали помагали покоравајући се његовим заповестима. Војвода је морао бити добар организатор. Налазио се на челу сватовске колоне. Након успешно устрељене јабуке, он је са окићеном буклијом први улазио у девојачко двориште. Често је по налогу старог свата вршио поредак сватова.

Јован Ердељановић доводи у везу свадбену поворку са поретком сватова, поготово код динарског становништва, истичући да они имају војничку формацију.⁶⁶ Саме речи војвода, барјактар и чауш симболизују војну организацију. Гађање јабуке и ношење барјака представљају сличност са јуначким бојем. Вероватно да ове личности и радње указују на могућу чињеницу из давне прошлости, а то је да се до девојке долазило витешким надметањем и организованим војничким бојем. Некада је већина сватова била наоружана, поједини и са два пиштоља задевена за појас.⁶⁷ Тако би на приласку девојачкој кући настајала велика пуцњава.

Особа одређена да буде војвода морала је имати склоност ка хумору и шали. Војвода је често увесељавао госте. Углавном је то чинио након довођења младе у младожењин дом. Тим чином је престајала његова званична и организаторска, а почињала забавна улога. Он је јавно оглашавао шта је ко од званица донео младенцима на поклон. Том приликом је изводио разне шале и досетке. Врло често војвода је и муштулугџија – он први стиже младожењиној кући и јавља вест његовој мајци да стижу сватови.

Војвода је посебно другог дана свадбе изводио шале. Пео се на кров, откривао кућу, напијао певца, задиркивао свекра и свекрву. За ту прилику у Љубићу и већини подјеличких села војвода се посебно накарадно облачио. Био је организатор „свекрвине свадбе“.⁶⁸ Војвода је веома често у току спровођења одређених церемонијала производио одређену буку. Циљ оваквог обредног понашања војводе и других учесника био је да скрену са младенаца погледе негативних и злих сила који би им могли наудити.

Војвода је настојао да по сваку цену привуче младину пажњу. На путу до младожењине куће он се трудио да јој се нађе тако што ће је појити кад год би пролазили поред неког извора. Војвода је покушавао да млади украде венчану хаљину⁶⁹ или обућу како би од младожење заузврат тражио новчану надокнаду.

66 | Јован Ердељановић, *Кући, племе у Црној Гори*, Београд, 1907, 27.

67 | Милица Бошковић-Матић, *Народни обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр.25, Београд, 1962, 147.

68 | Другог дана свадбе, шале ради, организује се привидно венчање свекра и свекрве. Они се за ту прилику посебно облаче.

69 | Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Београд, 1991, 126.

Зетови

Многе функције у свадбеном церемонијалу *зетови* су преузели од војводе који је и сам зет у младожењином дому. Слабљењем обредне улоге војводе јача улога зетова. У овом случају најчешће се ради о два или три зета. Они немају организаторску, већ само забавну улогу. Својим облачењем зетови су скретали пажњу на сопствену улогу у церемонијалу. На главама доминирају специјалне купасте капе украшене разним шаљивим реквизитима. *Зетовске капе*, по традиционалном правилу, праве младожењине шурњаје. У новије време капе праве девојке из младиног рода одређене за кићење сватова. Капу су добијали уз одређени откуп. Ова обичајна пракса је присутна и данас, премда више у сеоској него у градској средини.

Данас се зетови својим облачењем не разликују од осталих званица. Препознатљиви су само по *зетовским капама*. Збијање шале са свекром и свекрвом, као и откривање куће, зетови су преузели од војводе, тако да у данашње време та обредна радња припада њима.

Чауш

Чауш није морао да буде домаћинов рођак. За ову улогу биран је човек умешан у говору и склон шали. Чауш често помаже војводи, а није редак случај да им се донекле, поготово у току обелодањивања поклоне, улоге преплићу. Чауш је уз шалу и досетке најављивао сваког госта. Сходно улози, чауш се у појединим крајевима различито називао: „*комендијаши*“, „*мечка*“ и „*чича*“.⁷⁰ У чачанском крају његова улога се потпуно изгубила.

Лице одређено за чауша накарадно се облачило, гаравило лице, а често се и непристојно понашало. Ова појава је имала заштитну и магијску улогу – скретање пажње са младенаца.

Домаћин свадбе

У новије време установљена је свадбена функција *домаћина свадбе*. Реч је о угледном човеку, блиском младожењином рођаку, који ужива ауторитет и поседује организаторске способности. Он је тај који одлучује када ће се обавити која свадбена радња, када ће се кренути по девојку, стићи на венчање, правилно формирати сватовска колона. Домаћин свадбе у име домаћина поздравља госте и одобрава свадбени ручак. Слабљењем улоге старог свата расте улога домаћина свадбе.

70 | Милица Бошковић-Матић, *Народни обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 25, Београд, 1962, 144.

По свему судећи, домаћин свадбе је преузео улоге војводе и чауша. Уколико је свадба заједничка постоје два домаћина, младин и младожењин. Када се ради о свадби са великим бројем званица главни домаћин има још неколико помоћника.

Барјактар

За *барјактара* је биран младожењин неожењени друг. Његова улога је да носи званичну државну заставу и да заједно са војводом буде на челу свадбене колоне. У последњим годинама прошлог века, пред распад Југославије, антикомунистички настројен барјактар носио је српску заставу са двоглавим орлом. Некада су уочи свадбе барјак шиле младожењине сестре, док се у новије време за ту прилику он само позајмљује из цркве, општине, месне канцеларије или фирме у којој је неко од учесника у свадби запослен.

Често се улога гађања јабуке из пушке поверавала барјактару. Због тога се ова улога давала добром стрелцу.

На поласку из младожењине куће свекрва је барјак китила једном кошуљом. У девојачкој кући барјак је од барјактара узимала нека од младиних сестара и богато га китила. На врх барјака стављана је црвена јабука као симбол љубави и плодности. Барјак је кићен још и кошуљом, пешкиром, чарапама и разнобојним балонима. У појединим подјеличким селима барјак је кићен и лутком која је требала да симболизује рођење детета. Тако окићен барјак барјактар је откупљивао од младине сестре. Пре откупа девојка која је китила барјак води коло, барјактар се хвата до ње, а онда редом сви званичници и сватови.

Јенђе

Јенђе су младожењине блиске рођаке које су ишле у сватове. Њихова улога је била да песмом оглашавају спровођење неке од свадбених радњи, али и да се на путу од младине до младожењине куће нађу млади на услузи. Јенђе су певале посебне песме намењене младенцима, куму, старом свату, деверу, свекрви и осталима. Ова свадбена функција се у чачанском крају данас у потпуности изгубила.

Сватови

Сватовима се називају она лица која иду са младожењом и осталим званичницима по млади. Сви остали учесници у свадбеном церемонијалу се називају *свадбарима*. Временом је дошло до мешања ова два појма, тако да се данас може чути да се сви називају сватовима. У селима Остра и Трепча сватовима називају све учеснике у свадби са момачке стране, док се свадбарима називају девојачки гости.

Званичници и сватови су се у преподневним сатима окупљали у младожењином дому одакле су после послужења и доручка кретали ка младиној кући. Време поласка је зависило од удаљености младине куће. Домаћин је одређивао ко ће од званица кренути у сватове. Јасно је да су богатији водили већи број сватова. На поласку по младу девојке су китиле сватове цвећем, најчешће рузмарином, а коње пешкирима и чарапама. Сећање на овај обичај још увек је живо код старијих испитаника у подјеличким селима.

Војвода је одређивао тачан поредак сватова. На челу је био барјактар кога су пратили музичари. Одмах иза њих су били кум, стари сват, девер, младожења и младожењин отац. Некада је у српској традиционалној култури постојао обичај по коме младожења није одлазио у сватове, па чак није присуствовао ни сопственој свадби.⁷¹ Ову обредну праксу могуће је објаснити једино заштитом младожење од дејства негативних злих сила.

Некада се у подјеличким и кабарским селима у сватове одлазило коњима, док се у селима уз Мораву ишло запрегом. Уз пут су сватови пили и веселили се, а сваког пролазника чашћавали вином или ракијом. Кола и коњи су били украшени и окићени. Посебно је био окићен младожењин коњ који је, поред пешкира, на уздама имао разнобојну вуну, а на челу огледало.⁷² Сасвим је јасно да су разнобојна вуна и огледало имали магијску, заштитну улогу младожење.

Данас се и у сеоској и у градској средини по младу одлази аутомобилима, али се поредак главних званичника поштује. Барјактар са окићеном заставом обавезно је у првим колима, док су младенци, девер и стари сват у другим. Иза њих је обавезно кум.

Долазак младиној кући

Вече пред свадбу у младиној кући се окупљају девојке „на кићевину“.⁷³ Оне ките простор у коме ће бити дочекани сватови. Посебна пажња посвећивана је кићењу капије и улазних врата младине куће. Водило се рачуна да поред сезонског цвећа у свадбеном венцу буде уплетен и босиок. У подјеличким селима цвеће је уплитано црвеним концем који је имао магијску заштитну улогу.

Пред долазак сватова девојачка капија се затвара, а њена родбина не дозвољава улазак све док се не савладају одређене препреке. Једна од тих препрека је гађање високо окачене јабуке. Испред сватова се за овај задатак ангажује најбољи стрелац. Велико задовољство настаје када се јабука погоди првим метком. Након тога сватови улазе у девојачко двориште. За то време млада је сакривена у кући, како је нико од сватова не би видео. У већини

71 | Наталија Благојевић, *Свадбени обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 48, Београд, 1984, 254.

72 | Милица Бошковић-Матић, *Народни обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 25, Београд, 1962, 147.

73 | Наталија Благојевић, *Свадбени обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 48, Београд, 1984, 248.

случајева девојка је, углавном из знатижеље, кришом посматрала сватове. Ову праксу Љубо Мићевић тумачи као магијску радњу против урока.⁷⁴

Док се сватови госте, девер одлази по младу која је добро чувана и до које се није могло лако доћи. За то време млада облачи венчану одећу и опрашта се од својих родитеља. Јован Ердељановић бележи занимљиву обичајну праксу по којој девер купује и обува млади ципеле. Обавезно је да прво обува десну ципелу у коју је претходно ставио новац.⁷⁵ У појединим селима Лесковачке Мораве девер је у десну ципелу стављао метални новчић.⁷⁶ Могуће је да ова обичајна пракса у свом изворном облику поседује трагове куповине. Даривање ципелама садржи у себи важан магијски значај, јер оне изражавају везу са прецима као становницима оностраног света.⁷⁷

Још увек је у сећањима жив обичај када млада, уз родитељски благослов, љуби земљу поред кућног огњишта. На симболичан начин она се посредством ове обредне радње опрашта од својих преминулих предака, за које се верује да обитавају испод огњишта. Уз изражавање захвалности што је рођена и отхрањена у тој кући, млада посредно очекује да добије и њихов благослов од којег ће, према народном веровању, зависити срећа у њеном новом дому. Сличан обичај бележи Миле Недељковић у Нишави и Лужници – млада на поласку из родитељске куће љуби хлеб и три пута обилази око трпезе.⁷⁸ Занимљив је обичај по коме је млада морала пред полазак из родитељске куће да једе како, по народном веровању, не би целог живота била гладна.⁷⁹

У неким фрушкогорским селима девер је морао да „плати врата“.⁸⁰ У чачанском крају девер откупљује младу коју пред сватове изводи њен брат. Излазак младе из родитељског дома представља својеврстан вид прелаза којим она напушта девојачки живот. Овај обредни тренутак је, као веома битан у свадбеном церемонијалу, у свим крајевима пропраћен пуцањем из оружја. Младин брат и девер се договарају око цене што за све присутне има забаван карактер. Након завршеног откупа девер „прстенује“ младу, а она њега окити деверским пешкиром. Од тог тренутка он се стара о млади. Чином откупа и прстеновања младе она на симболичан начин прелази из једног стања у друго,

- 74 | Љубо Мићевић, *Живот и обичаји Поповаца*, Српски етнографски зборник, књ. LXV, Београд, 1952, 188.
- 75 | Јован Ердељановић, *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, Српски етнографски зборник, књ. LXIV, Београд, 1951, 140.
- 76 | Драгутин М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд, 1958, 456.
- 77 | Марина Цветковић, *Размена дарова на традиционалној свадби у Ибарском Колашину*, Гласник Етнографског музеја, бр. 64, Београд, 2001, 173.
- 78 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 367.
- 79 | Наталија Благојевић, *Свадбени обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 48, Београд, 1984, 256.
- 80 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар*, Београд, 2001, 366.

односно из једне породице у другу. Ова обичајна пракса присутна је и дан-данас како у граду, тако и у селима чачанског краја.

Када младу изводе пред сватове њено лице је покривено дугачким велом. Ова обичајна пракса има заштитни карактер, јер се веровало да је она тог дана посебно изложена дејству негативних сила и злих погледа. Временом у народном схватању слаби моћ урока, тако да покривање младе има симболичан значај.⁸¹

Сватови, за све време док младу не изведу, ручају. Једино младожења не једе ништа. Тек када девер доведе младу до младожење и осталих званичника, младожењи прилази таст који га моли да почне да једе и који му у тањир ставља новац. И ова обредна радња спорадично је данас присутна у већини чачанских села и има забаван карактер. Том приликом, плаћање зета се спроводило након изношења купуса. Слична обичајна пракса је била присутна и код Поповаца – на трпезу се износе погача и печена кокошка тек када младожења почне да једе.⁸²

Опраштање младе од своје породице је дирљиво. Ипак, у народу се веровало да се том приликом не сме плакати како се не би „навукла“ несрећа на младенце.

Некада је млада из од родитељске куће одлазила на богато окићеном коњу или чезама, а данас у окићеном аутомобилу. Последњих десетак година појединци изнајмљују специјално опремљене чезе како би се у њима превезли младенци.

Мајка за младом баца коцке шећера како би јој у новом дому био слadak живот. Њена родбина је на поласку дозива да се окрене према њима, а то поготово чине њена браћа. Веровало се да ће тако деца личити на њену фамилију, односно ујаке. С обзиром да је ово веровање веома раширено у чачанском крају, девер који је том приликом поред младе, труди се да спречи њено окретање. Ово веровање забележио је и Душан Бандић.⁸³

Венчање

Младенци су најчешће на путу ка младожењиној кући одлазили на венчање. Није био редак случај у подјеличким и драгачевским селима да се због удаљености цркве није венчавало на дан свадбе, већ неколико дана касније. Том приликом су на венчање одлазили само младенци, кум и стари сват. Ова обичајна пракса је била карактеристична све до Другог светског рата.

Црквено венчање

Свештеник у заказано време дочекује младенце испрад олтара, одевен у епитрахил и фелон. Младенци стају испред свештеника, младожења на десну, а

81 | Dušan Bandić, *Totem i tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980, 348.

82 | Љубо Мићевић, *Живот и обичаји Поповаца*, Српски етнографски зборник, књ. LXV, Београд, 1952, 189.

83 | Dušan Bandić, *Totem i tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980, 347.

млада на леву страну. Иза младожење је кум, а иза младе стари сват. За то време бурме се уносе у олтар који је све време широм отворен. Након паљења свећа свештеник, уз читање великог јектенија, приступа обреду обручења. Символика ове магијске радње јесте да брак буде чврст, јак и нераскидив. Након стављања бурми, свештеник доводи младенце насред цркве где приступа обреду самог венчања. Кум и стари сват држе упаљене свеће. Након што младенцима упути поуке о светој тајни венчања, свештеник их пита за „...чврсту вољу и слободну намеру...“. Након потврдних одговора о брачном пристанку и одричних о обећању другом момку или девојци, свештеник им спаја десне руке и везује белим платном који је донела кума. За све то време свештеник благосиља брак и моли Бога да им подари децу. Након тога им ставља *венчила* на главу гласно изговарајући имена младенаца. Код Срба у Калифорнији⁸⁴ за стављање венчила на главе младенаца одомаћен је назив „крунисање“. Након тога свештеник приступа обреду „заједничке чаше“, када младожења, млада, кум и стари сват испијају по три гутљаја вина. Ова радња подсећа на Свету тајну Причешћа.⁸⁵ Након тога, са увезаним рукама и венчилима на глави, младенци обилазе три пута око сточића певајући три тропара. Кум и стари сват са упаљеним свећама све време иду иза младенаца. Након завршеног венчања наступа честитање, најпре између младенаца, а потом и свих присутних.

Грађанско венчање

Након Другог светског рата црквено венчање губи правну важност, тако да се уводи грађанско венчање које су спроводили матичари. За законитост грађанског венчања била су неопходна два сведока. Сведок на венчању могло је бити било које пунолетно лице. Младенци су сведоке са венчања називали кумовима. На овај начин склапана су нова кумства која нису била црквено утемељена. Истовремено, многе породице су заборављале своја права кумства која су доста раније склапали њихови преци. Чином грађанског венчања младенци су добијали два кума⁸⁶ која су поштовали и даривали као да се радило о црквеном кумству. Водило се рачуна да у току венчања, али и непосредно пре њега, нико не прође између младенаца како не би, на магијски начин, проузроковао њихово раздвајање. О овоме су посебно водили рачуна младенци (из страха да би то неко могао намерно да уради). Овакву појаву у Македонији бележи и Душан Бандић.⁸⁷

До данас је присутан обичај којим на различите начине младенци, свако појединачно, изражава жељу да у браку буде надмоћнији. Веома је присутна пракса да млада, одмах након свечаног објављивања да је брак склопљен, нагази

84 | Гордана Благојевић, *Срби у Калифорнији*, Београд, 2005, 182.

85 | Исто, 183.

86 | Младожења је за кума бирао свог друга, а млада своју другарицу.

87 | Dušan Bandić, *Totem i tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Београд, 1980, 344-345.

младожењу. О старини жеље за брачном надмоћношћу говори и један занимљив обичај код Поповаца. Када младу доведу у младожењин дом, она настоји да младожењу погоди јабуком у леђа.⁸⁸

Након завршеног венчања и након честитања, кум је просипао пуну кесу пара, а млада бацала младин цвет (*бидермајер*). Веровало се да ће се девојка која ухвати цвет прва удати. Ова обредна пракса је преузета из црквеног венчања.

Последњих двадесетак година младенци се поново опредељују за црквено венчање. Због тога је честа појава да други сведок у грађанском венчању буде стари сват, чиме долази до постепеног губљења улоге куме (младине другарице). Да би брак био озакоњен, неопходно је грађанско венчање, након којег се склапа црквено као одраз религијске воље младенаца.⁸⁹

Долазак сватова

Сватови се никада нису враћали истим путем којим су ишли по младу. На овај начин се заваравало траг негативним силама које би могле да науде младенцима. Уколико није било могуће да се сватови врате другим путем, онда су га ритуално чистили бајањем и кађењем.⁹⁰ Чак се у младожењино двориште није ни улазило на исту капију кроз коју се изашло пре поласка младиној кући. Обичај је био да се по младу излази на споредну капију, а да сватови са младом улазе на главну.⁹¹ Није био редак случај да су сватови проваљивали ограду како би кроз ново место провели младу. У Жаочанима овакву појаву објашњавају превентивним разлогом – да би се мимоишла опасност да младенци нагазе на чини које су могле бити постављене на капији. Према Тихомиру Ђорђевићу, основни узрок неких правила, па и табуа, налази се у страху од подметнутих чини.⁹² Према традиционалном схватању, постоји опасност од злих сила које се радо окупљају у тренуцима битним за живот појединца или групе окупљене око заједничког обреда. О веровању у дејство таквих сила писао је и Е. Шневајс.⁹³

Обичај *муштулугџије* је очуван све до данас. Наиме, један од сватова се, на повратку младожењиној кући, издвоји и пожури да први јави свекрви радосну вест. Муштулугџија за ову вест бива дариван пешкиром или кошуљом.

- 88 Љубо Мићевић, *Живот и обичаји Поповаца*, Српски етнографски зборник, књ. LXV, Београд, 1952, 195.
- 89 До деведесетих година прошлог века свештеник није смео да венча младенце док не донесу лист из кога се види да су склопили грађански брак.
- 90 Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, 246.
- 91 Драгутин М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд, 1958, 455.
- 92 Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот*, Београд, 1930, 67.
- 93 Е. Шневејс, *Апатропејски елементи у свадбеним обичајима код Срба и Хрвата*, Гласник Етнографског музеја, бр.2, Београд, 1927, 24-26.

Занимљива је појава, настала после Другог светског рата, да су се муштулугџије, возећи бицикле, такмичиле ко ће први јавити вест.⁹⁴

Долазак сватова са младом пропраћен је пуцњима, игром, песмом и весељем. Ступање младе на тло младожењиног поседа посредно указује на чињеницу да она од сада припада њему и његовом роду. Из тог разлога се пред младу постављао ћилим на који она треба да стане. Посебно опасним се сматрао додир земље од стране младе. Управо због тога је она од родитељског дома довођена на коњу или довожена.⁹⁵

Накоњче

У време док је млада стизала на коњу, још док не сиђе са њега, додавано јој је мушко дете, старости до три године, које се звало *накоњче*. Управо из ове обичајне праксе настало је и име *на-коњче*. Млада узима дете, љуби га и три пута окреће у смеру кретања сунца. Дарива га белом кошуљом тако што га огрне њом или је само пребаци преко десног дететовог рамена.

Улога накоњчета у свадбеном ритуалу је сасвим јасна. Жеља за добијањем потомства, и то у првом реду мушког, изражавана је имитативном магијом кроз држање накоњчета. Дизањем детета што је могуће више млада изражава жељу за брзим напретком деце коју буде она родила. На овај начин млада изражава жељу за испуњењем основне сврхе брака, а то је биолошка репродукција.⁹⁶

Ова обредна радња је још увек присутна у чачанском крају, мада је често модификована условима организовања савремене свадбе. У жељи да се испоштује овај детаљ обичајне праксе, дешава се да млада подиже накоњче и у самом ресторану након обављеног венчања.

Сито

Одмах по доласку младожењиној кући млади се даје сито у које су стављени зрнелве кукуруза или пшенице, коцке шећера, босиљак и друго цвеће. Код Поповаца је уместо сита употребљавано решето.⁹⁷ Млада је рукама узимала жито и шећер и бацала га на све четири стране по себи и сватовима.

Бацање жита у свадбеном ритуалу има за последицу да хомеопатском магијом изазове плодност младенаца. Посредно се желело да плодност жита пређе на младенце.⁹⁸ За то време свекрва је седела у дворишту на трonoшки.

94 | Наталија Благојевић, *Свадбени обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 48, Београд, 1984, 251.

95 | Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот*, Београд, 1930, 56-63.

96 | Жарко Трeбјешанин, *Представа о детету у српској култури*, Београд, 1991, 38.

97 | Љубо Мићевић, *Живот и обичаји Поповаца*, Српски етнографски зборник, књ. LXV, Београд, 1952, 195.

98 | Душан Бандић, *Народна рлигија у 100 појмова*, Београд, 2004, 243.

На крају је млада бацала и сито, трудећи се да га пребаци преко куће. У већини случајева млада је настојала да сито баци на кућни кров и да се оно ту задржи. Веровало се да ће се у том случају и млада задржати у младожењиној кући.

Обредна радња бацања жита као симбола плодности позната је код многих индоевропских народа (Индијаца, Грка, Немаца, Италијана...).⁹⁹ Бацање жита, ораха, бадема и мака некада је било присутно код свих словенских народа.¹⁰⁰

Јабука

Млада је из родитељске куће доносила јабуку коју је после обреда са накоњетом и ситом бацала сватовима. Углавном су се девојке трудиле да ухвате јабуку, јер су веровале да ће се она која је ухвати прва и удати.

У већини случајева млада данас не доноси јабуку, већ се она узима из младожењине куће и ставља у сито, тако да је млада баца заједно са житом, шећером и цвећем.

Хлеб и вино

Верује се да млада у нови дом са собом доноси срећу и напредак. Како би њена нова кућа била пуна свега она је требало да у њу, приликом свог првог ритуалног уласка, уђе пуних руку. Том приликом је најчешће уносила хлеб и вино што, према врсти ових намирница, има хришћански карактер. На овај начин она у кућу уноси и божији благослов до кога је свим житељима тог дома веома стало. Младожењина породица је према млади осећала велике симпатије и поштовање, јер су у том тренутку у њој видели божијег изасланика.

Овај обичај се лагано губи и данас се само спорадично примењује у неким сеоским породицама Остре, Трепче, Прељине и Мојсиња. Да је ова обичајна пракса укоренења у српском народу говори и чињеница да је овај обичај јако поштован код Срба који живе у Аустралији.

Мед

У изворном облику младу је на кућном прагу дочекивала свекрва са пуном посудом меда. Пре уласка у кућу млада је медом мазала надвратник. Након тога младенци су приступали ритуалном једењу меда, сматрајући да ће им заједнички живот бити слadak као мед.

Временом се обичај мазања надвратника изгубио. И данас се младенци служе медом или слатким, али не више у дворишту, већ у кући, тако да ову обредну радњу могу видети само свадбени званичници који заједно са младенцима улазе у младин нови дом.

99 | Жарко Требјешанин, *Представа о детету у српској култури*, Београд, 1991, 42.

100 | Исто, 42-43.

Кућни праг

Из веровања да душе преминулих предака бораве испод кућног прага, а да их не би повредила, млада је строго водила рачуна да не нагази на њега. Шта више, није га смела дотаћи ни рубом своје хаљине. Млада се прагу, пре него што ступи преко њега, клањала, исказујући при том бојажљиву наклоност.

Управо из бојазни да не оскрнави кућни праг, уведен је обичај преношења младе преко њега. Младу преноси младожењин рођак, па чак и девер. Временом је ова обичајна пракса нашла велико упориште у народу, тако да улогу преношења младе преузима младожења. Овим чином он изражава симпатије и поштовање према својој изабраници. Овај обичај се спроводи и у градској и у сеоској средини, с тим што је време његовог извршења мало померено. Наиме, након целокупног свадбеног церемонијала, по доласку из ресторана, младожења преноси младу преко прага куће или стана. Никола Пантелић претпоставља да је преношење младе преко прага новији обичај и да је уведен по угледу на урбане крајеве.¹⁰¹

Огњиште

Младу је након уласка или уношења у кућу дочекивала свекрва поред огњишта. Том приликом свекрва је опасивала младу неким материјалом или тканицом водећи је да три пута, слева надесно, обиђе око огњишта. На овај начин млада је изражавала своју наклоност према домаћем култу, али је показивала и своју послушност према свекрви. У жељи да стекне милост духа који обитава испод огњишта, млада му се клања или приноси дар.¹⁰² Обавезно цара огњиште чиме ступа у контакт са младожењиним прецима за које се верује да испод њега обитавају.¹⁰³ Након тога млада симболично обави неколико послова, преузимајући на тај начин улогу домаћице у новој кући. Најчешће промеша храну која се припрема, а потом просеје мало брашна, симболично ступајући у контакт са духом жита.

Док су још у близини огњишта, млада седе свекрви у крило. Ова обредна радња на симболичан начин показује блискост снахе и свекрве и жељу да се у заједничком животу лепо слажу. Од тада млада свекрву почиње звати мајком.

Овај обичај се због савремених услова становања не може изводити у свом изворном облику. Млада, уместо огњишту, често прилази шпорету на дрва или електричном штедњаку. У селима Остра и Тречча у појединим кућама млада том приликом закува кафу у унапред припремљеној води коју, након узимања

101 | Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост*, Београд, 1991, 158.

102 | Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, 246.

103 | Веровање је настало на основу прастарог обичаја сахрањивања преминулих предака испод огњишта.

слатког или меда, попије заједно са младожењом, свекрвом и осталим свадбеним званичницима.

У савременим условима млада и даље у неким породицама седа свекрви у крило, с тим што су треножац и изливање воде испод њега изостављени. Ова ритуална радња данас има више забаван карактер.

Икона

Након што поседи у свекрвином крилу, млада устаје и прилази икони на којој је светац кога слави њен нови дом, крсти се и љуби је. Од тог дана светац са иконе постаје и њена крсна слава. Често је икону китила цвећем и везеним пешкиром који је донела заједно са осталом спремом. Ова обредна пракса је била веома заступљена у градским чачанским породицама између два светска рата.

Наставак свадбе

Након обављених обреда везаних за младин нови дом приступало се ручку, игри, песми и забави. За свадбеном трпезом је владао тачан поредак седења. Млада првобитно није седала за свадбену трпезу, већ је заједно са девером стајала изнад кума и старог свата.

Обичај дворења сватова је изобичајен средином прошлог века, а у подјеличким селима нешто касније. Данас млада седа између младожење и девера. На десној страни су кум и кума, а лево стари сват и старосватица. Остали гости седају по сопственом избору. У савременим градским свадбама, ради ефикаснијег функционисања, домаћин према распореду столова у ресторану врши резервације за своје званице.

Сала у којој се одржава свадба богато је украшена, посебно део испред кога седе младенци. Често је и у градској и у сеоској свадби изнад младенаца окачен ћилим са натписом „Живели младенци“ и именима младенаца, окићен балонима и осталим украсима. На сличан начин украшаване су и шатре у којима су се донедавно одржавале свадбе.

Свадбени прилог

Некада су све званице на свадбу доносиле свадбени прилог који се састојао од вина, ракије, пите, печеног пилета, погаче, ћурке, печеног или куваног јагњећег или прасећег меса, колача, па и воћа, који су стављани у прилошку корпу и коју су предавани главном кувару. Често је на богатијим свадбама хране било у изобиљу.

Ова појава је данас изобичајена и у градској и у сеоској средини. Данас званице носе углавном тарту и флашу пића. Кум и стари сват често доносе балон ракије, а кума и старосватица најлепшу тарту. Уобичајено је да на име

прилога најужа родбина, пре свега стричеви и ујаци, доноси на свадбу печено прасе или јагње. У селима и приградским наељима најближе комшије доносе печено прасе.

Последњих двадесетак година, с обзиром да је домаћин спремио довољно хране, почело се са изобичајавањем оваквих прилога како се не би гомилале велике количине печења. Ипак, званице на име печеног прасета или јагњета дају новац неколико дана пре свадбе.

Дарови

Некада је улога чауша долазила до пуног изражаја када су се дарови, које су младенци добили за венчање, јавно показивали у току ручка. Чауш је уз занимљиве досетке и коментаре показивао шта је ко од званица поклонио младенцима. У то време поклони су били веома скромни (најчешће посуђе и ситније покућство).

Обредна пракса јавног приказивања дарова изгубила се у другој половини 20. века. Данас се поклони предају особи коју је домаћин за то задужио, а која на сваком поклону забележи име дародавца. Најчешће се поклањају сервиси, покућство, техника и уметничке слике. У последње време званице све чешће одлучују да поклон буде у новцу.

О свадбеном даривању

Међусобно даривање између учесника свадбеног ритуала је веома стара обичајна пракса. Тако су, на пример, институције размене дарова забележене још у време племенског друштвеног уређења становника појединих острва Полинезије и Меланезије.¹⁰⁴ Миленко Филиповић даривање види као „*принцип узајамности*“¹⁰⁵ чиме се остварују блискији контакти припадника различитих група.

Српска традиционална култура институцији свадбеног даривања придаје велику важност. Обредом прелаза се у свадбеном ритуалу означава прелазак јединке из једног стања у друго. У овом случају девојка добија статус удате жене, а момак статус ожењеног мушкарца. Истовремено, девојка прелази из једне друштвене групе (групе својих родитеља) у другу, сасвим нову, у већини случајева потпуно непознату групу. Познато је да се у кључним моментима из животног циклуса појединца размењују дарови. У овом случају дарови представљају објекат којим се успешно превазилазе „*опасна стања поремећене друштвене равнотеже*“.¹⁰⁶ Разменом дарова се изражава неопходно јединство друштвених група којима припадају главни актери свадбеног церемонијала.

104 | М. Мос, *Sociologija i antropologija*, Београд, 1982, 17.

105 | Миленко Филиповић, *Званице или узов, установа узајамног гошћења*, Радови, XXVII, Научно друштво, Сарајево, 1965, 179.

106 | Марина Цветковић, *Размена добара на традиционалној свадби у Ибарском Колашину*, Гласник Етнографског музеја, бр. 64, Београд, 2001, 170.

Даривањем у свадбеном ритуалу (како у пресвадбеној, тако и у свадбеној и посвадбеној фази) успоставља се сродничка веза између младине и младожењине фамилије. Примарна улога даривања младе много је израженија од даривања младожење. Из овога се може закључити да је млада личност која својом улогом и значајем у свадбеном церемонијалу највише трпи елементе обреда прелаза. Даривањем сваког појединца из младожењине групе млада на посредан начин успоставља личну везу са сваким од њих. Узајамним даривањем младе и младожење „наглашава се и потврђује веза успостављена између њих двоје“.¹⁰⁷

Даривањем младожењине фамилије од стране младе у луминалној фази, када свадбени церемонијал достиже свој врхунац, битан је услов због чијег испуњења она бива призната од нове друштвене групе у којој ће убудуће живети.

У свадбеном церемонијалу од свих званичника главни дар добијају кум и кумова породица. Даривањем кума, као божанског изасланика, млада на посредан начин стиче наклоност виших сила. Имајући у виду да кум представља везу између профаног и сакралног, потпуно је јасна намера младе да ради среће у браку стекне божанску наклоност.

Дарујући остале званичнике, у првом реду старог свата и девера, млада доводи у равнопарван положај родбину и по мушкој и по женској линији. Даривањем војводе и барјактара млада успоставља близак контакт са младожењином бочном и(ли) даљом фамилијом, као и са пријатељима из новог дома.

Првим повратком у родитељску кућу млада, односећи дарове својој фамилији, на посредан начин потврђује свој нови статус и показује своју припадност новој друштвеној групи.

Дарови и уздарја у свадбеном ритуалу имају купопродајни карактер. Чест је случај да младожењин отац на добијени дар одговара давањем новца.¹⁰⁸ Некада је у појединим подјеличким селима даривање младожењине фамилије од стране младе било пропраћено давањем уздарја у новцу.

Стари је обичај да младожењини званичници, као и остали гости, другог или трећег дана свадбе даривају младу након обредног умивања, „полијевне“. Новац који се том приликом скупи њено је власништво.¹⁰⁹

Првичани

Првичани (*првичари* или *превечани*) су први младини сродници који посећују младу након њеног одласка из родитељског дома. Они ни са ким од сватова и званичника не проговарају ни једну реч сведок их неко од младожењине родбине не одведе у просторију у којој ће младенци спавати. Неко од њене браће

107 Исто, 171.

108 Исто, 173.

109 Љубо Мићевић, *Живот и обичаји Поповаца*, Српски етнографски зборник, књ. LXV, Београд, 1952, 197.

том приликом на кревет оставља корпу са иглама, вуном и започетим плетеним радом. Након тога нормално комуницирају са присутнима придружујући се свадбеној трпези и весељу. Често млада узима брата за руку и сама га води до своје собе и седа на кревет како би јој он спустио корпу у крило.

У првичане долазе и младине другарице заједно са њеним нежењеним и неудатим рођацима. Првичани су добили назив по томе што долазе прво вече (*пр-вече*) у младин нови дом.

Ова обредна пракса се до данас готово потпуно изгубила, а неки њени елементи пренели су се на други дан свадбе и помешали се са обредном радњом коју називамо „*поди*“ или „*походи*“. Наиме, другог дана свадбе младожењином дому долази младаина фамилија носећи печеног овна са роговима и балон ракије. Пријатељи их, заједно са младом и музиком, дочекују испред капије. Тада се издваја младин млађи брат или близак рођак (може и мушко дете) које ћутке одлази до младине собе и на њен кревет спушта корпу са иглама. Младина фамилија улази у двориште тек када се обави ова обредна радња.

Походи

Младини родитељи, са родбином и комшијама, организују прву посету њеном новом дому, најчешће неколико седмица након свадбе. Број похођана је морао бити непаран. Мајка је носила две погаче – једну за домаћина, а другу за ћерку.

Походи су се временом преточили и спојили са обредом првичана. Углавном се у походе одлазило другог дана свадбе када младожењин дом посећује младаина фамилија. Том приликом су, поред овна са роговима и балона ракије, доносили и украшен колач. У току заједничког ручка на трпезу се износио колач који су ломили младин и младожењин отац. Преко хлеба („*пријатељског колача*“) се учвршћивало пријатељство две породице. Присутни су ову обредну радњу посматрали са одушевљењем. Често је млада или неко из њеног дома служио сваког госта комадићем „*пријатељског колача*“. Обредни хлеб је овом приликом добијао улогу светости. Из пријатељског балона сви гости су испијали вино, док је пријатељски ован дељен свим присутним гостима. Весеље је настављано након ове обредне радње.

Многи сматрају да тек другог дана свадбе настаје право свадбено весеље. Најчешће је тог дана присутна и младаина родбина, тако да се пријатељи заједно веселе и боље упознају. Обично се први дан свадбе називао „*женском*“, а други „*мушком*“ свадбом.

Првине

Под *првинама* се подразумева прва посета младе родитељском дому. Време посете се уговарало преко неког момка из фамилије који претходно дође младожењином оцу како би пренео позив младиног оца. У старини су у првине,

поред младе, одлазили свекар и свекрва, као и младожењин стриц. Младожења није одлазио младиним родитељима. Уколико је у догледно време слава или заветина младине породице, млада је прву посету чинила тог дана.

Првине су се временом омасовиле, тако да неколико недеља од свадбе долази већи број младожењиних сродника. Од тог дана пријатељи почињу редовно да се посећују без посебног заказивања. Учесталост посећивања зависиће од удаљености две пријатељске куће. Одувек је девојка желела да се уда што ближе родитељској кући. И у народу је владало мишљење да је добро да пријатељи буду близу, а кумство даље.¹¹⁰ Насупрот овој тврдњи, Драгутин Ђорђевић подсећа на старо народно правило по коме се млади нису узимали из истог села.¹¹¹ Ова обичајна пракса вуче корене из давних времена када се читаво село сматрало једном родбинском заједницом. Некада је једно село сачињавало свега неколико фамилија које су „међусобно живеле као род“.¹¹²

Млада је у почетку обавезно у госте својој породици („у род“) одлазила у пратњи некога из свог новог дома. Некада по младу дође и неко из родитељске куће. Обично су се посете вршиле о празницима. Занимљива је обичајна пракса по којој у току првог поста након свадбе по младу долази њен отац, одводи је својој кући како би недељу дана заједно постили и причестили се. За овај обичај кажу „Дошла је на пости“.¹¹³

Обреди и обичаји око женидбе још увек нису изгубили свој значај, иако је у великом броју случајева њихово право значење заборављено. Свадбеним обичајима се потврђује колективност брака. Реч је о институцији преко које се остварују сродничке везе две породичне заједнице. Некада су свадбени прописи били строго регулисани неписаним правилима, док се данас прилагођавају условима савременог живота.

Утемељена још у словенској прапостојбини свадба је, захваљујући великој друштвеној и магијској улози, опстала све до данас. Временом је умањена друштвена брига заједнице, али је оснажен значај појединца чије су жеље и задовољства сада на првом месту.

110 | Милица Бошковић-Магић, *Народни обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 25, Београд, 1962, 137.

111 | Драгутин М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд, 1958, 437.

112 | Исто.

113 | Владимир М. Николић, *Из Лужнице и Нишаве*, Српски етнографски зборн, књ. XVI, Београд, 1910, 245.

Wedding in the Function of Ritual of Transferring

Wedding customs belong to the group of customs connected with a life cycle of an individual. They have always had a special significance. They, in a very inclusive way, present a ritual of transferring when an individual, in this case a bride and a bridegroom pass from one state into another, when they enter a world of married ones. At the same time wedding customs are also connected with common law thus regulating social relationships of the two groups where future spouses belong.

Although in many cases real meaning of wedding rituals and customs has been lost, their importance is still very much present. Wedding customs confirm collective sense of marriage. It is an institution where two family units make relationships of the relatives. Once, those wedding rules were strictly regulated by unwritten rules, while today they follow trends of a modern life.

Rooted in Slavonic origins wedding has existed ever since due to its great social and magic role. In the course of time the role of social community has decreased, but the importance and wishes as well as satisfactions of an individual are on the first place.

There are very important data about wedding customs in Serbian folk poetry. As with majority of Slavonic nations it is true that wedding ceremony at Serbs also has honorable and war elements. Flag carrying, shooting from weapons, songs and yelling, precise order of members of the wedding ceremony, as well as following commands given by the witness at the wedding, are all elements which look like war events.

Wedding customs also contain elements of trade where unwritten sale contracts are made. A custom where a bride's brother sells his sister to the bridegroom's brother is still present at Serbs. Serbian traditional cultural institution of giving presents is very important. It is known that giving presents at key moments of a life cycle is a way to overcome 'dangerous misbalanced social harmony'. By gift exchange it is pointed out that unity of social groups where bride and bridegroom belong is necessary.

Bride is a person who experiences the most numerous elements from the ritual of transferring because of her role and significance in the wedding ceremony. By getting married she enters a new family and she leaves her own family life style accepting the life style of the new one. In that occasion she expresses affinity to the cult of ancestors and Saint Protector of the bridegroom's family. By giving a present to each member of the bridegroom's family she indirectly makes a personal relationship with each of them. By gift exchange between a bride and a bridegroom the bond made between them is emphasized and confirmed.

Snezana SAPONJIC-ASANIN

Le mariage au service du rite de passage

Les coutumes nuptiales appartiennent au groupe de mœurs liées au cycle vital de l'individu. À cause de leur valeur, on leur accorda une attention particulière depuis toujours. Au dedans, d'une manière extrêmement générale, fut présenté le rite de transition lorsque l'individu, dans ce cas-là la jeune mariée et le jeune marié passent d'un état à un autre, quand ils font leur entrée dans le monde des femmes mariées et des hommes mariés. En même temps, les traditions nuptiales concernent aussi la régularisation du droit coutumier des relations sociales de deux groupes auxquels appartiennent les futurs époux.

Les rites et coutumes à propos du mariage n'ont pas encore perdu leur réelle importance, bien que dans un grand nombre de cas leur véritable signification est oubliée. Par les coutumes nuptiales s'affirme la valeur collective de l'union conjugale. Il s'agit de l'institution par l'intermédiaire de laquelle se réalisent les relations de parenté de deux communautés familiales. Autrefois, les codes nuptiaux furent strictement régularisés par des normes qui n'ont pas été écrites, tandis qu'aujourd'hui ils s'adaptent aux conditions de la vie contemporaine.

Établi déjà dans la patrie d'avant slave, le mariage subsista grâce au grand rôle social et à celui de la magie et ceci jusqu'aujourd'hui. Avec le temps, l'inquiétude sociale de la communauté fut diminuée, mais renforcée fut la valeur de chaque individu dont les souhaits et les satisfactions sont à présent à la première place.

On trouve des données extrêmement importantes sur les coutumes nuptiales dans la poésie nationale moyenâgeuse serbe. Autant chez la majorité du peuple slave, de même également chez les Serbes le cérémonial nuptial est constitué d'éléments chevaleresques et guerriers. Le port du *barjak* (drapeau), le tir provenant des armes, la chanson et l'action de pousser des cris, la hiérarchie précise des invités au mariage, ainsi que l'écoute du commandement de la part de l'invité-témoin principal (invité-témoin ancien), sont les éléments qui commémorent les campagnes de guerre.

Les coutumes nuptiales comportent aussi des éléments de commerce d'après quoi des contrats d'achats, qui n'ont pas été écrits, se libellent. Parmi le peuple serbe est encore présente l'habitude selon laquelle d'une manière symbolique le frère de la jeune mariée vend sa sœur au frère du jeune marié.

La culture traditionnelle serbe attache une grande importance à l'institution de l'action de faire des cadeaux de noces. Il est connu que lors des moments clé du cycle vital de l'homme s'échangent des cadeaux, qui représentent un objet grâce auquel se surmontent avec succès «les états dangereux de l'équilibre social troublé». Par l'échange de cadeaux, on exprime l'union indispensable des groupes sociaux auxquels appartiennent les acteurs principaux du cérémonial nuptial.

La jeune mariée est la personnalité qui par son rôle et par son importance dans le cérémonial nuptial endure le plus les éléments du rite de passage. Par l'introduction de la jeune mariée dans le culte familial nouveau, elle quitte sa famille, s'adaptant aux nouvelles conditions de vie qui règnent dans l'autre famille. À cette occasion, elle

Снежана ШАПОЊИЋ-АШАНИН

exprime son inclination au culte des aïeux et au saint protecteur de la demeure du jeune marié. Par l'action d'offrir des cadeaux à chaque individu du groupe du jeune marié, la jeune mariée de manière indirecte établit une relation personnelle avec chacun d'entre eux. Par l'action mutuelle d'offrir des cadeaux à la jeune mariée et au jeune marié, on accentue et on confirme la relation établie entre eux deux.

Snezana SAPONJIC-ASANIN

*Милош Ковачевић и Драгица Миливојевић,
Чачак, 1937. године*

*Милан и Љубица Миливојевић, Чачак,
1919. године*

*Младенци Рајчићи, млада обучена у градску,
а младожења у комбинацији градске и сеоске
ношње, Прислоница, Чачак, 1956. године*

*У жељи да младенци добију мушко
потомство, млада држи пушку, Јелена и
Саша Роглић, Чачак, 2006. године*

Лажни младенци, други дан свадбе, дочек првичара, Остра, 1996. године

Извођење младе из куће, Лучани 1986. године

Кокошке на свадби, напојене ракијом, Бресница, Чачк, 1990. године

Зетови откривају младожењину кућу, други дан свадбе, Остра, Чачак, 1978. године

Свадба Срба из Горњег Милановца у Аустралији око 1970. године

Свекрва огће младенце, Гуча, 1989. године

*Други дан свадбе, „одлазак у првине“
младин брат доноси сестри угле и вуницу за
плетење, Гуча, 1989. године*

Свадба Станка и Љубине Марковић из Трнаве, 1955. године

Младини дарови, Гуча, 1989. године

Ломљење пријатељског колача, Гуча, 1990. године

Младенци Нада и Првислав Мишовић са девером, рођакама, хармоникашем у каруцама у луњевици на дан свадбе, Атеница, Чачак, 1956. године

*Делфина РАЈИЋ,
директор Народног
музеја, Чачак*

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2008. ГОДИНИ

УДК:

Народни музеј наставио је полувековну традицију систематског рада на прикупљању, чувању и излагању предмета који говоре о историјској, уметничкој и културној историји чачанског краја. План рада за 2008. годину реализовало је 18 радника, а бригу о његовој реализацији директор установе поделио је са управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су заједничке службе установа културе.

Резултати рада на попуни збирки омогућили су Музеју да припреми програм студијских изложби. Нов квалитет представља обрада тема кроз монографију, као резултат истраживачког, и изложбу са каталогом, као резултат музеолошког рада. Актуелност и научни ниво обраде појединих тема обезбедило је присуство сарадника Музеја на једној од најугледнијих научних трибина у Библиотеци града Београда. Серијом малих изложби у галерији Народног музеја публици су приказани најновији експонати у збиркама Музеја. Издавачка и изложбена делатност Музеја је и ове године наишла на изузетну пажњу стручне јавности, али и шире публике. На тај начин Музеј је заузео значајно место у културном животу и града и Републике Србије.

Зграде Музеја и опрема

Народни музеј је смештен у половини зграде Начелства окружја чачанског (радни простор и депои) и Конаку господара Јована Обреновић (стална поставка), који су категорисани као културна добра од великог значаја.

У јулу 2008. године галерија Народног музеја је, после пуцања водоводних инсталација, тешко оштећена од поплаве и постала је сасвим неупотребљива. Захваљујући ванредно одобреним средствима града одмах се приступило њеној санацији. У најкраћем року најексклузивнији изложбени простор у граду добио је додатни квалитет постављањем новог мермерног пода и маски које повећавају површину простора за излагање.

У 2008. години извршени су грађевински радови у једној просторији етнолошког депоа у коме су смештени предмети од дрвета, керамике и метала. Санирана су оштећења на плафону просторије, извршена изолација и постављен нови подни покривач. Направљени су затворени ормани за целу просторију, па је она коначно оспособљена за квалитетно чување музејског материјала.

Набављена је следећа опрема: лабораторијски дигестор са вентилатором и цевоводом „Хемовент“ – Београд, уграђен је громобран (Конак Јована Обре-

новића), а направљене су и полице за депо, сигурносни орман за историјско одељење и 20 столица.

Одељење за археологију

Збирке

Током друге половине текуће године завршена је ревизија археолошке збирке која се састојала од 2355 предмета (инвентарисаних на 1720 картона) и начелно одељених у три збирке (праисторијска, античка и средњовековна). Збирке су током ревизије раздељене, тако да сада у праисторијској збирци остаје 706 инвентарних картона са 1198 предмета (међу којима је 3236 разноврсних перли), у античкој 144 картона са 239 предмета, а у средњовековној 152 картона са 163 предмета.

Приликом ревизије обављени су препакивање студијског материјала и разврставање предмета.

Завршена је израда комплетне документације са археолошких ископавања на локалитету Порта Успења Пресвете Богородице и Дворишта музеја за 2007. годину. Копија документације послата је Министарству културе.

Збирка минерала и фосила Станка Холечека, једна од првих која је дошла у Народни музеј, привремено је уступљена Гимназији у Чачку ради излагања у школској „Спомен-соби“.

Теренска истраживања

Локалитет Живанића пут – Катовац, Прељинска Балуга. Обављена су сондажна археолошка ископавања од 8. до 24. септембра 2008. године. На овом месту је, приликом прошлогодишњих земљаних радова, откривено пет керамичких посуда и више уломака грнчарије. Овим истраживањима констатовано је постојање насеља из халштатског периода. Нађено је доста уломака типичне грнчарије рађене руком.

Рекогносцирањем шире околине и на основу засецања профила на извесној удаљености од сонде, може се закључити да се ово насеље простирало на површини од око 1,5 ха. Радовима је руководила Катарина Дмитривић, археолог, а чланове екипе су чинили Вујадин Вујадиновић, Моника Милосављевић и Драган Ћирковић, студенти археологије из Чачка.

Брезовачко гробље. Половином маја, екипа археолога из Музеја обишла је гробље у селу Брезовица, где су претходних дана мештани ископали дрвени сандук обрађен за лежиште покојника, начињен од храстовог дебла, а који највероватније припада времену XVI/XVII–XIX века.

Имање Басарића, Губеревци. У октобру је обављен обилазак локалитета на коме се очекује средњовековна или каснија некропола.

Одељење за историју

Збирке

У оквиру програма проучавања градске културе XIX и XX века збирке одељења за историју увећане су за 150 нових предмета. У Београду је од породица Митровић преузет део заоставштине потпуковника Драгослава Павловића (1901–1945). Добијен је на поклон шињел и изузетно редак примерак свечане гардијске униформе (миланка, мундир и панталоне).

За Збирку оружја и војне опреме откупљен је револвер „кобра“ (колт калибра 32мм) народног хероја Петра Стамболића (Брезова код Ивањице, 1912 – Београд, 2007), некадашњег председника председништва Југославије, са угравираном посветом: „Петру Стамболићу поводом 30 година победе над фашизмом – савезни секретар за УП Фрањо Херљевић.“

Током године је за 75 новонабављених предмета утврђен статус покретног културног добра и извршено је њихово уписивање у регистар. У току је ревизија збирки Одељења за историју.

Посебна пажња посвећена је збирки фотографија (оригинала и репродукција). Извршене су ревизије збирке репродукција фотографија у вези са Првим светским ратом (1500 фотографија) и 500 оригиналних фотографија које покривају историју Чачка до 1941. године.

Архивска истраживања „Историја Чачка у XIX веку“

Настављене су активности из ранијих година на истраживању тема за писање историје Чачка XIX века. Архивска истраживања била су подређена потребама реализације студијских изложби и усмерена према најзначајнијим личностима и појавама у културном животу града до Првог светског рата.

На основу ових истраживања за „Српски биографски речник“ Матице српске написане су биографије Марка и Јеленка Ивановића, Аристида и Милоја Јовановића, Јовице Јовичића, Живка Југовића, Александра Караклајића, Јована, Марка, Милије, Милуна и Михаила Катанића и Стевана и Фердинанда Крена

Одељење за историју уметности

Шест векова града Чачка

Одељење за историју уметности било је носилац најзначајнијег сегмента програма обележавања шест векова од првог писаног помена града Чачка. Почетком године завршен је рад на рукопису књиге Делфине Рајић и Милоша

Тимотијевића, „Културна ризница Чачка – од праисторије до савременог доба“, која је штампана средином године.

Монографија представља потпун преглед досадашњих знања о граду Чачку и његовој најближој околини. Књига је подељена на девет целина: *Од неолита до почетка нове ере – праисторијске културе на подручју чачанског краја; Од доласка Римљана до доласка Словена – античка и рановизантијска прошлост Чачка; Средњовековно доба; Од пада деспотовине до почетка Бечког рата – доба потпуне османске доминације (1459–1683); Између Османског и Хабзбуршког царства (1683–1842); Устанци, ратовања и стварање српске чаршије (1804–1842); Настајање „Старог Чачка“ – (1842–1914); На трагу модерности – Чачак 1914–1915; Време идеологије и индустријализације – Чачак у другој половини XX века.* Сваки од ових историјских периода оставио је иза себе бројне предмете и грађевине који чине симболе нашег града. Основни текст дат је паралелно на српском и енглеском језику. Књига је богато илустрована фотографијама из збирке Народног музеја у Чачку. Одштампана је у тиражу од 1500 примерака.

Одељење за етнологију

Збиркеа

Етнолошко одељење је набавило 180 нових предмета, од којих је 140 уведено у улазну књигу, инвентарисано и фотографисано. До предмета се, највећим делом, дошло на основу теренске активности.

У току 2008. године интензивно се радило на сређивању документације и на ревизији етнолошке збирке која има 3000 предмета. Прегледано је стање, а извршени су и реинвентаризација и фотографисање предмета. Рађено је на сређивању депоа и разврставању предмета. Настављена је сарадња са комисијом за стандардизацију етнолошких термина, поделу и класификацију збирки Етнолошке секције Музејског друштва Србије.

Теренским истраживањима била је обухваћена ткачка радионица манастира Сретења и грнчарска радионица Владимира Ђирића.

Одељење за етнологију је у току године сарађивало са Туристичком организацијом Чачка, КУД Абрашевић Чачак, Спортским центром „Младост“ и Предшколском установом „Радост“.

Одељење за конзервацију

У току 2008. године на конзервацију је приспело укупно 266 предмета. Из археолошке збирке потпуна конзервација извршена је на 165 металних предмета, као и на 38 керамичких предмета са локалитета цркве Успенија Пресвете Богородице у Чачку. Потпуна конзервација извршена је и за потребе

историјских изложби (9 металних предмета и 1 предмет од коже) и етнолошке збирке (10 дрвених шкриња из збирке покућства и 38 металних предмета). За друге установе у граду конзервирана су 4 метална предмета.

Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народног музеја, као и изложби других музеја, установа и удружења у Чачку.

У оквиру заједничког пројекта Музеја Војводине у Новом Саду и наше установе извршена је конзервација 160 предмета од метала.

Етнологи су, као и претходне године, остварили сарадњу са СЗР „Златовез“, којој су поверили предмете од текстила и стакла на конзервацију. Очишћено је и опрано 150 предмета од текстила.

Библиотека Музеја

Библиотека је обављала редовне активности на обради књижног фонда, набавци стручних књига, размени публикација и пружању услуга корисницима из Музеја, спољним сарадницима, студентима и ученицима средњих школа. У току године набављено је 440 књига и каталога, од чега 14 разменом са установама из иностранства. Приновљено је 105 часописа у 289 свезака, од којих је из иностранства добијен 41 наслов са 98 свезака.

У оквиру сарадње са сродним установама у Београду, Музеј је у два наврата преузимао вишкове књижевне грађе из Народне библиотеке Србије (150 примерака).

Наследници Божидара Ковачевића, некадашњег управника Архива САНУ и бившег сарадника нашег Зборника, понудили су на откуп део његове библиотеке. Откупљено је 110 књига, а 192 су примљено као поклон.

Настављено је физичко сређивање књижног фонда, каталошки је обрађено 200 нових књига, а урађена је и УДК класификација текстова за Зборник радова, Народног музеја, књига XXXVII.

У размену су послати монографија Ђурђије Боровњак „Архитектура и урбанизам Горњег Милановца (1853–1941) са освртом на градитељство Чачка, Крајева, Крагујевца“ и каталог Снежане Ашанин „Мода у огледалу шездесетих“. Вршена је међубиблиотечка позајмица књига и фотокопија за кустосе и сарадинке установе.

Фото-лабораторија

Фотографско одељење бави се снимањем покретних и непокретних културних добара, изложби и бројних манифестација које реализује Народни музеј, као и реализацијом свих изложби наше установе.

Током 2008. године фотографско одељење је урадило 6640 дигиталних записа и 1950 црно белих, од којих је укупно урађено 1200.

Техничка служба

Многи разноврсни послови (од бриге о стању радног и магацинског до одржавања изложбеног простора) спадају у надлежност ове службе.

Техничка служба стара се о стању сталне поставке и техничкој реализацији тематских изложби и паковању и транспорту гостујућих изложби. Поред тога, задужена је и за послове противпожарне заштите.

Културно-просветни рад

Изложбе у галерији Народног музеја у Чачку посетило је у току 2008. године 4852 посетиоца. Сталну поставку видело је 2670 посетилаца (1721 дете и 949 одраслих особа).

Рад са публиком и средствима јавног информисања био је везан за резултате истраживачког рада, „Ноћ музеја” и обележавање 150 година од рођења војводе Петра Бојовића. Поред тога, организовано је гостовање изложбе „Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника” у Краљеву, Крушевцу и селу Рошцима, а које је отворила Делфина Рајић.

Трећу годину за редом у оквиру манифестације „Летњи дани културе“ Етнолошко одељење организује Етношколицу. Ове године она је била посвећена јубилеју 600 година од првог писаног помена Чачка са темом “Упознај свој град да би га више волео”. Одржана је у току јула месеца у оквиру осам часова. Обрађене су теме које се тичу историје града, градске културе, старих заната, установа културе и остварена је посета овчарско-кабларским манастирима. Ове године Етношколица је имала више од двадесет полазника старости од 8 до 13 година. У новембру 2008. године отворена је и изложба радова полазника на којој су деци уручене дипломе, поклон-пакети издања Музеја и дискови на којима је презентација „Чачак, некад и сад”. Програм Етношколице реализовала је Ивана Тирјаковић.

Предавања

На манифестацији „Дани војводе Степе”, у селу Војвода Степа, 11. марта 2008. године одржано је предавање „Чачанске године војводе Степе Степановића.” У „Ноћи музеја”, 17. маја 2008. године, посетиоци су имали прилику да чују предавање Радивоја Бојовића „Краљево лето у Смедеревском винограду 1901. године”.

Предавање поводом објављивања књиге Миодрага Јаћимовића, „Предајте се, Срби”, одржано је у сали СО Чачка 10. априла 2008. године (предавање су одржали Владимир Димитријевић и Милош Тимотијевић).

Посебно предавање у оквиру културно-образовног програма Дома културе у Чачку одржао је Милош Тимотијевић 10. новембра 2008. године („Чачак, град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у првој половини 20. века”).

Снежана Ашанин је на Сребрном језеру одржала два предавања: „Свети Јеремија“ и „Типови српске народне ношње“.

Делфина Рајић је одржала предавање о овчарско-кабларским манастирима у Истраживачком центру за управљање квалитетом и поузданошћу у Пријевору и предавање „Историја хришћанства у чачанском крају“ у храму Успенија Пресвете Богородице у Чачку.

Промоције

Одржане су и две веома успешне промоције монографије „Културна ризница Чачка : од праисторије до савременог доба” (аутора Делфине Рајић и Милоша Тимотијевића). Прва је одржана 5. јуна 2008. године у Великој сали Дома културе у Чачку, а друга 12. новембра 2008. године у Библиотеци града Београда. На обе промоције су, поред аутора, говорили и рецензенти књиге – мр Гордана Јеремић, др Мирослав Јовановић и др Мирослав Тимотијевић.

Делфина Рајић је учествовала у представљању књиге Ђурђије Боровњак „Архитектура и урбанизам Горњег Милановца (1853–1941) са освртом на градителство Чачка, Краљева, Крагујевца“ у Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу и Библиотеци града Београда (на Одељењу уметности). У Горњем Милановцу су учествовали архитекта Миодраг Дамљановић и аутор, а у Београду др Миодраг Јовановић, др Александар Кадијевић, Делфина Рајић и аутор.

Делфина Рајић је учествовала у представљању књиге „Ликовни уметници Чачка“ Драгане Божовић у Уметничкој галерији „Надежда Петровић“, као и књиге „Манастир Успење – Овчарско-кабларска клисура“ Зорице Златић-Ивковић у манастиру Успење.

Представљени су рад Института за савремену историју, њихова издања и књига Косте Николића „Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату: 1941–1945“. О књизи су говорили др Момчило Павловић, директор Института, и др Коста Николић, научни саветник. Потписан је протокол о научно-културној сарадњи.

Научни скупови

Ивана Ђирјаковић је на састанку Етнолошке секције МДС у Сирогојну, одржаном 17. и 18. априла 2008. године, презентовала рад „Виртуелни живот етнолошке поставке 'Градска кућа'“ на сајту Народног музеја у Чачку.

Археолог Катарина Дмитровић учествовала је у раду 10. Међународног симпозијума („Погребна пракса у Централној и Источној Европи“), одржаног у

Делфина РАЈИЋ, директор Народног музеја, Чачак

Румунском граду Тулча, у периоду од 10. до 12. октобра 2008. За ову прилику је презентовала рад, написан са колегиницом мр Маријом Љуштином, асистентом на Катедри за праисторијску археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, на тему „Погребни обичаји током гвозденог доба у региону Чачка“. Комплетан Зборник са скупа требало би да се штампа до краја текуће године.

Историчар Радивоје Бојовић је на годишњем скупу Српског музејског друштва, одржаном у Сомбору 28. октобра 2008. године, прочитао реферат „Методологија обраде одликовања у музејским збиркама“, а Делфина Рајић „Збирке примењене уметности у завичајним музејима“.

Сајт Музеја

У циљу што боље промоције Музеја и његовог рада, посебна пажња посвећена је редовном ажурирању сајта (www.cacakmuzej.org.rs). Крајем 2007. године извршена је потпуна реконструкција свих страна (преко 100) које су добиле потпуно нови дизајн, са новим фотографијама и текстовима у вези са реконструисаном сталном поставком у Конаку Јована Обреновића. Сваког четвртка сајт добија нове садржаје на насловној страни. Број посета на интернету повећан је на око 100 дневно, а бројне туристичке групе, појединци и ђачке екскурзије долазе у Музеј подстакнуте изложеним садржајем на сајту. Пошто се на сајту Музеја налазе и многа електронска издања монографија, каталога и стручних чланака наше установе, примећено је велико интересовање јавности за овај део наше презентације, односно историје чачанског краја.

Изложбена активност

Изложбе Народног музеја

„Изложба „ 25. дечји мајски салон – Град шест векова млад“ – Почетком године почела је припрема изложбе „Двадесет пети дечји мајски салон“. Рад је обухватао обилазак школа, консултације са наставницима, преузимање и избор радова. Ова ликовна смотра окупила је 13 школа са територија општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац. Од великог броја радова који су пристигли на конкурс (750), за излагање је одабрано 523. Изложба је реализована у другој половини маја и праћена је каталогом. Аутор изложбе је Делфина Рајић, а изложбу је отворио др Милош Радовановић, архитекта.

Изложба „Лепи Лаза између краља Александра и краљице Драге Обреновић“ – У манифестацију „Ноћ музеја“ Одељење за историју укључило се изложбом „Лепи Лаза између краља Александра и краљице Драге Обреновић“. Изложба је настала на основу записа пуковника Лазара Петровића судбоносне 1901, када

се краљу упокојио отац, а престолонаследник се још није родио. Први краљев ађутант посматрао је свакодневно пустош у души и на двору Александра Обреновића V. Изложба, састављена од 17 паноа и 3 витрине са оригиналним материјалом, постављена је 17. маја 2008. године и заједно са сталном поставком била је отворена до 2 сата по поноћи. За посетиоце је у 22 часа одржано предавање о последњим годинама владавине династије Обреновић и тужном животу младог краља. Изложба је трајала седам дана. У „Ноћ музеја“ имала је око 1000 посетилаца. Аутор изложбе је историчар Радивоје Бојовић.

Посебна пажња посвећена је дневнику потоњег генерала Лазара Петровића, (из 1901. године) који је пронађен у заоставштини конзула Ђорђа Роша у Паризу. Дневник је објављен као прва књига новопокренуте едиције „Прилози за историју Чачка“. Српска мемоаристика је обogaћена за један непознат спис и једног новог аутора, а историографија новим историјским извором за крај владавине династије Обреновића. Рукопис је за штампу приредио Радивоје Бојовић.

Изложба „Војвода Петар Бојовић – живот и победе” – У галерији Музеја постављена је студијска изложба поводом стопедесетогодишњице рођења војводе Петра Бојовића (1858–1945). Изложба приказује животни пут и велике победе једног од највећих војсковођа у ратовима за ослобођење и уједињење 1876–1918. године. Први пут је пред публику изнето око 200 предмета који, поред сведочења о повести српског народа од средине XIX до средине XX века, представљају најлепше и највредније примерке српске фотографије, савремених повеља (за стечене чинове и одликовања) и службеног одела. Изложени су велики војводски мундир од црвене чоје са богатим златовезом на оковратнику и зарукављу, црни војводски мундир, војводска блуза и војводски шињел. Обележавање овог јубилеја поклопило се са деведесетогодишњицом пробоја Солунског фронта у коме је војвода Бојовић предводио јуриш српске војске за ослобођење отаџбине. Изложбу прати каталог који, поред уводне студије, пописа експоната, има и кратак избор из архивске грађе.

Изложбу је 17. децембра 2009. године отворио др Милан Терзић, историчар из Београда, са Института за стратегијска истраживања Министарства одбране. Аутор изложбе је историчар Радивоје Бојовић. Публика је овом приликом могла да види и документарни филм „Војвода Петар Бојовић – војсковођа, стратег и ратник.“

Изложба „Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника” – Изложба приређена поводом стодвадесетпетогодишњице рођења пуковника Драгутина Гавриловића (1882–1945) гостовала је у Народном музеју у Краљеву, Основној школи „Рошци“ у селу Рошцима и Народном музеју у Крушевцу. Једна од најбољих музејских колекција везаних за херојску одбрану Београда 1915. године омогућила је приказ официрске каријере и животног пута почасног грађанина града Крушевца и настанак нововековне легенде о мајору са Дунавског кеја.

У Крушевцу је за изложбу штампан и проспект. Аутор изложбе је историчар Радивоје Бојовић.

Изложба „Мода у огледалу шездесетих“ – Изложба је гостовала у Народном музеју у Ваљеву, у оквиру манифестације „Ноћ музеја“, Народном музеју у Крагујевцу и Народном музеју у Пожаревцу. Наишла је на велики одзив и интересовање медија и публике. Аутор изложбе је Снежана Ашанин, виши кустос.

Гостујуће изложбе

„Импесионизам у Србији“ – У сарадњи са Народним музејом из Београда реализована је изложба 20 најпознатијих српских импесиониста са укупно 40 слика. Изложбу је отворила Љубица Миљковић, историчар уметности и музејски саветник. У програму су учествовали ученици Средње музичке школе „Др Војислав Вучковић“ из Чачка.

Крајем јуна реализована је и самостална изложба фотографија мајстора фотографије Јована Миљковића.

„Доба светлости“ – У јулу је, у сарадњи са Народним музејом из Краљева, реализована изложба „Доба светлости – српска уметност XIII века“ (поводом осам векова манастира Жиче). Изложба је обухватила копије фресака, одливке студеничке пластике, копије средњовековних рукописа и макете и дијапозитиве са најизразитијим делима средњовековне уметности. Аутори изложбе су Сузана Новчић, историчар уметности, и Татјана Михаиловић, археолог. Изложбу је отворила Зорица Златић-Ивковић, историчар уметности.

„У част шпанских бораца“ – У сарадњи са Музејом историје Југославије реализована је изложба „У част шпанских бораца – Шпански грађански рат 1936–1939“. Изложба је слојевито остварење истрајног музеолошког рада који је објединио сликовну грађу као историјски извор и сликовну грађу као импесију уметника – учесника са бојног поља. Повест историчара опленила су остварења југословенског сликара Ђорђа Андрејевића – Куна и шпанског уметника Ђузепеа Франћ Клаперса из Националног архива Каталоније.

Аутори изложбе су историчари Веселинка Кастратовић – Ристић и Драгољуб Купрешанин. Изложбу је отворио Вељко Неговановић, председник Скупштине града Чачка.

„Петар Лубарда – хероика визије“ – Изложба „Петар Лубарда – хероика визије“ реализована је у сарадњи са Музејом савремене уметности у Београду, а поводом стогодишњице рођења једног од најзначајнијих сликара модернизма. Изложено је 25 слика из свих фаза његовог стваралаштва.

Аутор концепције је Светлана Јовановић, историчар уметности и виши кустос. Изложбу је отворила Бранислава Анђелковић – Димитријевић, директор Музеја савремене уметности у Београду.

„Животињски свет леденог доба“ – Изложба „Животињски свет леденог доба“ реализована је у сарадњи са Природњачким музејом у Београду. Изложено је 60 експоната, оригиналних остатака животињског света из збирке Природњачког музеја. Најинтересантнији експонат изложбе био је реплика степског мамута из Кикинде.

Аутори поставке су Сања Павић, Биљана Митровић и Драгана Ђурић. Изложбу је отворио биолог Славко Спасић, директор Природњачког музеја.

Изложбе у припреми

Изложба „Прота Вићентије Поповић и синови“ – У току године извршена су истраживања у фондовима Архива Србије и Универзитетске библиотеке у Београду. У фонду Народне скупштине и објављеним „Стенографским белешкама“ пронађени су подаци о политичкој делатности Вићентија Поповића (народног посланика и члана скупштинских одбора између 1868. и 1878. године). Поповић се седамдесетих година XIX века налазио у кругу посланика око Адама Богосављевића, који су настојали да се смањи утицај чиновника у државном животу, да би се касније прикључио Либералној странци. Подаци о његовој политичкој активности пронађени су и у листовима „Будућност“ (1873, 1874) и „Јединство“ (1868–1872).

На основу фонда Црквеног одељења Министарства просвете употпуњени су биографски и подаци делатности прота Вићентија Поповића и Милана Поповића. У личном фонду академика Јована Жујовића пронађена је грађа која се односи на сарадњу са протом Вићентијом Поповићем у прикупљању података и материјалних трагова „јеличког метеорита“.

Прикупљена је грађа за обраду „Албума академика Панте Срећковића“ из 1889. године (биографски подаци, подаци о његовом тридесетпетогодишњем професорском раду на Великој школи и подаци о фотографским атељеима у којима је настало 68 фотографија).

Трагање за растуруним примерцима књига у библиотекама сродника породице Поповић, у односу на стање виђено 1974. године, дало је добре резултате. Најпре је, сасвим неочекивано, у библиотеци пуковника Љубомира Недељковића пронађен, са сигнатуром учитеља Милоша Поповића, једини до сада сачуван комплет листа „Србин“, који је излазио од 1901. до 1903. године. Током истраживања породичних заоставштина пронађене су још 52 књиге штампане између 1849. и 1940. године. Међу откривеним примерцима су и издања Српске краљевске академије која до сада нису била заступљена у обрађеном књижном фонду, као и дела српских политичара Јована Ристића, Милутина

Гарашанина, Милана Пироћанца, Димитрија Туцовића и прва издања Рудолфа Арчибалда Рајса, која су припадала адвокату Ђорђу Поповићу.

Током истраживања издвојена је и скенирана најинтересантнија грађа за изложбу која је замишљена као један од резултата ових истраживања.

Завршен је рад на конзервацији и заштити старе и ретке књиге из фонда проте Вићентија Поповића и синова. Сви примерци су микрофилмовани, а микрофилмови претворени у електронски запис. Књиге штампане пре 1867. године добиле су адекватан смештај, пошто је ове године набављен још један ватроотпорни орман.

На реализацији изложбе ради историчар Радивоје Бојовић.

„Фото-албум старог Чачка” – Током 2008. године, у оквиру акције ревизије збирке фотографија, одвојене су, инвентарисане и скениране фотографије за изложбу „Фото-албум старог Чачка”. Тема изложбе везује се за грађанско доба у историји Чачка (од појаве првих сталних фотографа у граду осамдесетих година XIX века, па до 1941. године). Изложба је подељена у три велике тематске целине: *Град, Људи, Догађаји*. Цео материјал је дигитализован (преко 380 фотографија), написан је уводни текст за каталог, као и каталожки попис одабраних фотографија.

На реализацији изложбе раде Делфина Рајић, историчар уметности, и историчари Милош Тимотијевић и Радивоје Бојовић.

„Римска некропола на локалитету Порта Успења Пресвете Богородице у Чачку” – Започете су припреме за писање публикације и реализацију изложбе „Римска некропола на локалитету Порта Успења Пресвете Богородице у Чачку”. За ову прилику обављено је конзервирање металних предмета и патиниране керамике, а део предмета предат је Александру Капурану из Археолошког института из Београда (за финално цртање). Започети су фотографисање материјала и обрада фотографија за публикацију. Извршена је ревизија предмета после конзерваторског третмана.

На реализацији изложбе раде археолози Катарина Дмитровић и Дејан Радичевић.

„Традиционално посуђе” – Претходна година била је припремна за реализацију изложбе „Традиционално посуђе”. Урађени су класификација предмета и мере заштите. Отпочет је и рад на припреми каталога. Изложбу ће реализовати етнограф Ивана Ћирјаковић.

Публикације музеја

Часопис

1. Зборник радова Народног музеја XXXVII, Чачак, 2007.

Посебна издања

1. Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић – *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2008.
2. Лазар Петровић, *Дневник краљевог ађутанта из 1901. године* (приредио Радивоје Бојовић), Народни музеј Чачак, Чачак, 2008.
3. Драган Ђирковић, *Стари Чачак*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2008.
4. Делфина Рајић, Милош Тимоотијевић, *Кулурна ризница Чачка: од праисторије до савременог доба*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2008.

Каталози

1. Љубица Миљковић, *Импресионизам у Србији – избор слика из Народног музеја у Београду*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2008.
2. Делфина Рајић, *25. Дечији мајски салон, Град шест векова млад*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2008.
3. Радивоје Бојовић, *Војвода Петар Бојовић, живот и победе*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2008.

Кадрови

Археологу Марини Котарац истекао је уговор о раду на одређено време 14. 3. 2008. године.

Крајем новембра 2008. године археолог Катарина Дмитровић је завршила магистарске студије и одбранила магистарски рад на тему “Бронзано доба у чачанском крају” на Филозофском факултету (комисија: др Милош Јевтић, ментор, др Никола Тасић и др Мирослав Лазић), чиме је стекла академско звање магистра археологије.

Дипломирани инжењер технологије Слободан Богојевић положио је стручни испит пред комисијом у Народном музеју у Београду 30. маја 2008. године и стекао стручно звање конзерватора. Обавио је и стаж у трајању од два месеца у лабораторији за конзервацију и рестаурацију метала Музеја Војводине у Новом Саду. Ментор му је била Ана Олајош, дипл. инг. технологије, виши

конзерватор и начелник конзерваторског одељења Музеја Војводине. Завршио је и обуку из општих принципа конзервације и рестаурације археолошких предмета у центру за превентивну заштиту Дијана у Београду.

Библиографија радника Музеја уа 2008. годину

Посебна издања

1. Мирослав Вујовић, Катарина Дмитровић, *Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку*, Гласник Српског археолошког друштва 23, Београд, 2007, 315–322.
2. Катарина Дмитровић, Марија Љуштина, *Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка*, Зборник радова Народног музеја XXXVII, Чачак, 2007, 11–34.
3. Katarina Dmitrović, Marija Ljuština, *Funerary practices in the region of Čačak during the Iron Age*, abstract in: *Funerary Practices in Central and Eastern Europe, Programme and abstracts of 10th International Colloquium*, Tulcea, 2008, 11.
4. Катарина Дмитровић, *Резултати сондажних истраживања на локалитету Илијак у Трнави код Чачка*, Археолошки преглед 4 (2006), Београд, 2008, 47–49.
5. Дејан Радичевић, Катарина Дмитровић, *Порта цркве Успенија Пресвете Богородице у Чачку*, Археолошки преглед 4 (2006), Београд, 2008, 115–118.
6. Гордана Јеремић, Александра Бабић, *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања у 2006. години*, Археолошки преглед 4 (2006), Београд, 2008, 88–90.
7. Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, Прилози за историју Чачка 2, 2008.
8. Марина Котарац, *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Чачку*, Зборник радова Народног музеја XXXVII, Народни музеј Чачак, Чачак, 2007, 49–66.
9. Радивоје Бојовић, *Војвода Петар Бојовић – живот и победе*, Чачак, 2008.
10. Радивоје Бојовић, *Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника*, Крушевац, 2008.
11. Радивоје Бојовић, *Књижевник Драгиша Васић сабљом и пером*, *Живот и дело Драгише Васића*, Горњи Милановац, 2008.
12. Лазар Петровић, *Дневник краљевог ађутанта из 1901. године* (приредио Радивоје Бојовић), Чачак, 2008.
13. Делфина Рајић-Милош Тимотијевић, *Културна ризница Чачка: од праисторије до савременог доба*, Чачак, 2008.

14. Милош Тимотијевић, *Паланачки живот у доба социјализма* (поговор књизи Миодрага Јаћимовића *Предајте се, Срби*; збирка приповедака, приредио Владимир Димитријевић), Београд, 2008, 147–155.
15. Милош Тимотијевић, *Између 'старе' и 'нове' вере: религиозност у чачанском крају током XX века (други део)*, Зборник радова Народног музеја XXXVII, Чачак, 2007, 169–200.
16. Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић и Српски глас: један незавршени национални пројекат*, Живот и дело Драгише Васића. Научни скуп, (ур. Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2008, 119–146.
17. Miloš Timotijević, *Grad, ljudi, vreme : povodom 600 godina od prvog pomena Čačka u pisanim dokumentima*, Art 032: revija za kulturu, god X, br. 18, Čačak, 2008, 2–8.
18. Милош Тимотијевић, *Сахрана Војводе Степе Степановића 1929: необјављене фотографије*, Годишњак за друштвену историју, 1–3/2007, Београд, 2007, 149–152.
19. Милош Тимотијевић, *Епископ Николај Велимировић у посети Жичкој епархији (ужички и чачански крај) 1919. године*, Историјска баштина 17, Ужице, 2008, 111–115.
20. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Слава као друштвена и религиозна категорија*, Зборник радова Народног музеја XXXVII, Чачак, 2007, 311–356.
21. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Свет и мода шездесетих*, Призор, Центар за културу Лозница, Лозница, 2008.
22. Снежана Шапоњић-Ашанин, Горан Танасковић, Гордана Мајсторовић, Влаислав Бабић, Белимир Митровић, Марија Гавриловић, Мира Миљинковић, Радојица Сретеновић, *Чачак, привредно-туристички информатор*, Чачак, 2008.
23. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Славски колач*, Пољопривредников пољопривредни календар, Нови Сад, 2008.
24. Ивана Ђирјаковић, *Керамичко посуђе из етнолошке збирке Народног музеја у Чачку*, Зборник радова Народног музеја XXXVII, Чачак, 2007, 357–396.
25. Ивана Ђирјаковић, *Виртуелни живот етнолошке поставке „Градска кућа“ на сајту Народног музеја у Чачку*, Зборник радова са стручног скупа, св.7, Експериментисање у простору, Сирогојно, 2008, 35–37.
26. Ивана Ђирјаковић, *Ограде, капије и вратнице*, Пољопривредников пољопривредни календар, Нови Сад, 2008.
27. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Осамдесет година растемо заједно*, Чачак, 2008.
28. Делфина Рајић, *Извештај о раду Народног музеја у Чачку у 2007. години*, Зборник радова Народног музеја XXXVII, Чачак, 2007, 397–410.
29. Делфина Рајић, „25. дечији мајски салон – Град шест векова млад“

Делфина РАЈИЋ, директор Народног музеја, Чачак

30. Делфина Рајић, *Извештај о манифестацији „Летњи дани културе“ у Чачку у 2007. години*, Зборник радова Народног музеја XXXVII, Чачак, 2007, 410–413.

Награде и признања

Музеј је у току године добио три признања:

Центар за културу, спорт и туризам Општине Лучани доделио је Народног музеју захвалницу за учешће у програму 48. Драгачевског сабора трубача у Гучи и допринос очувању и богаћењу српске културне баштине.

Удружење повртара Заблаће доделило је захвалницу Народног музеју за учешће на II манифестацији „Плодови западног Поморавља“.

Огранак Вукове задужбине у Чачку доделио је захвалницу Делфини Рајић и Народног музеју за успешну сарадњу и подршку Огранку.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић
**МАНАСТИРИ ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ
КЛИСУРЕ**
Чачак, 2004.

Радивоје Бојовић
ВОЈВОДА СТЕПА СТЕПАНОВИЋ 1856-1929.
Чачак, 2006.

Милош Тимотијевић
СОКОЛИ ЧАЧКА
Чачак, 2006.

ВАЈАР ЂОРЂЕ ЈОВАНОВИЋ (1861-1953)
Чачак, 2007.

Радивоје Бојовић
**ДРАГУТИН ГАВРИЛОВИЋ -
МАЈОР СА ЧИНОМ ПУКОВНИКА**
Чачак, 2007.

Снежана Шапоњић-Ашанин
МОДА У ОГЛЕДАЛУ ШЕЗДЕСЕТИХ
Чачак, 2007.

Ђурђија Боровњак
**АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ
ГОРЊЕГ МИЛАНОВЦА (1853-1941)
СА ОСВРТОМ НА ГРАДИТЕЉСТВО ЧАЧКА,
КРАЉЕВА И КРАГУЈЕВЦА**
Чачак, 2007.

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић
**КУЛТУРНА РИЗНИЦА ЧАЧКА - ОД
ПРАИСТОРИЈЕ ДО САВРЕМЕНОГ ДОБА**
Чачак, 2008.

Лазар Петровић
(приредио Радивоје Бојовић)
**ДНЕВНИК КРАЉЕВОГ АЂУТАНТА
ИЗ 1901. ГОДИНЕ**
Чачак, 2008.

Радивоје Бојовић
**ВОЈВОДА ПЕТАР БОЈОВИЋ
- ЖИВОТ И ПОБЕДЕ**
Чачак, 2008.

Снежана Ферјанчић - Гордана Јеремић
- Александра Гојгић
**РИМСКИ ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ
ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ**
Чачак, 2008.

Народни музеј - Чачак
www.cacakmuzej.org.rs
e-mail: camuzej@sbb.co.rs

